

DUPLICATE

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

ॐ तत्सद्वरक्षणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

इष्टाय जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

आदिमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

(भाष्यकारोपोद्घातः)

(* गजवदनमचिन्त्यं तीक्ष्णदन्तं त्रिनेत्रं

बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् ।

अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं

पशुपतिसुतमीशं विघ्नराजं नमामि ॥ १ ॥

मूलाधारे चतुष्पत्रे पद्मकिञ्जल्कशोभिते ।

दाडिमीकुसुमप्रख्ये तरुणादित्यतन्निभे ॥ २ ॥

भगाख्ये कुण्डलीचक्रे पूजयेत्परमेश्वरीम् ।

अङ्कुशं चाक्षसूत्रं च पाशपुस्तकधारिणीम् ।

मुक्ताहारसमायुक्तां देवीं ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥

कपिलैस्तमुदञ्चत्कर्णमग्नीन्द्रिनाक्षं

विवृतवदनविद्युज्जिह्वमुत्फलनासम् ।

अरिदरकरयुग्मं योगपट्टाङ्गजानु-

स्थितकरमरुणाङ्घ्रिं श्रीनृसिंहं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

नमामि विष्णुं विधियज्ञरूपं सरस्वतीं चापि तदीयजिह्वाम् ।

त्रैविद्यबृह्दान्विदुषो गुरुंश्च + बौधायनाचार्यपदद्वयं च ॥ ५ ॥)

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + पुस्तकेषु प्रायो यत्र यत्र बौधयन-
पदमागतं तत्र तत्र क्वचिद्बौधायनेति क्वचिच्च बौधायनेत्युभयविधं वर्तते । अस्माभिस्तु सर्वत्र
बौधायनेत्येकविधमेव स्थापितम् ।

१ छ. च. भूतरूपं । २ क. 'लट्शम्' ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे

ये नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ ६ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ७ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥

*स प्राह नृपतिं राजन्सायणार्यो ममानुजः ।

सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ ९ ॥

इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ १० ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे^३ मीमांसां व्याकृतिं तथा ।

उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्वेदार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ १२ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम किं च तल्लक्षणं के वा तस्य विषयसंबन्धप्रयोजनाधि-
कारिणः कथं वा तस्य प्रामाण्यं न खल्वेतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति वेदो व्याख्यान-
योग्यो भवति । अत्रोच्यते—इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो
वेदयति त वेदः । अलौकिकप्रदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूयमानस-
कचन्दनवानितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वमौषधसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः सि-
द्धम् । स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं
तर्हि भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमानगम्यतेति चेत् । न । तद्वि-
शेषस्यानवगमात् । न खलु ज्योतिष्टोमादेरिष्टप्राप्तिहेतुः कलञ्जभक्षणवर्ज-
नादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशिरोम-
णिरप्यनुमातुं शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति न लक्षणस्या-
तिव्याप्तिः ।

अत एवोक्तम्—

“ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ” इति ॥

* एतत्प्रभृति श्लोकद्वयं स्व. पुस्तके नास्ति ॥

१ स्व. 'तिः । आदिशन्मा' । २ क. ड. च. च । ३ स्व. 'वैर्मन्त्रार्थः ।

(भाष्यकारोपेक्षातः)

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्धोध एव प्रयोजनम् । तद्धोधार्थी चाधिकारी । तेन सहोपकार्योपकारकभावः संबन्धः । नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसंहिताः सर्वेऽधिकारिणः स्युः । इष्टं मे भवत्वनिष्टं मे मा भूदित्यादिषुः सर्वजनीनत्वात् । मैवम् । स्त्रीशूद्रयोः सत्युपायबोधार्थित्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारप्रतिषेधात् । उपनीतस्थैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवन्ननुपनीतयोस्तयोर्वेदाध्ययनमनिष्टमाप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः । पुराणादिभिरिति ब्रूमः ।

अत एवोक्तम्—

“ स्त्रीशूद्रद्विजवन्भूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ” इति ॥

तस्मादुपनीतैरेव त्रैवर्णिकैर्वेदस्य संबन्धः । तत्प्रामाण्यं तु बोधकत्वात्स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यं तु बोधकमपि सत्पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसंभवात्तत्परिहाराय मूलप्रमाणमपेक्षते न तु वेदरतस्य नित्यत्वेन वक्तृदोषशङ्कानुदयात् । एतदेव जैमिनिना सूत्रितम्—“ तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षितत्वात् ” [जै० मी० अ० १ पा० १ अ० ४ सू० ५] इति । ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वश्रवणात् । “ ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दाशसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ” इति श्रुतेः । अत एव भगवान्बादरायणः “ शास्त्रयोनित्वात् ” [ब्र० सू० १ । १ । ३] इति सूत्रे ब्रह्मणो वेदकारणत्वमवोचत् । मैवम्, श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् । “ वाचा विरूपनित्यया ” इति श्रुतिः । “ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ” इति स्मृतिः । बादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास “ अत एव च नित्यत्वम् ” [ब्र० सू० १ । ३ । २९] इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न । नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । सृष्टेरूर्ध्वं संहारात्पूर्वं व्यवहारकालः । तस्मिन्नुत्पादयिनाशादर्शनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यवहारकाले कालिदासादिवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावेन नित्यः । आदिसृष्टौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशाद्वेदोत्पत्तिराम्नायते । अनो विषयभेदान्न परस्परविरोधः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य वक्तृदोषासंभवात्स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं तदवस्थम् । तस्माल्लक्षणप्रमाणसङ्गावादिष्वयमप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसत्त्वाच्च प्रामाण्यस्य सुस्थितत्वाद्वेदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्तविषयादिसङ्गावमभिप्रेत्य “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इत्यध्ययनं विधीयते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दवा-

च्यत्वेनार्थावबोधस्याविहितत्वाद्देव्याख्यानमप्रसक्तमिति चेत् । न । विधेर्वोधपर्यवसायित्वात् । एतच्च भट्टमनानुसारिभिर्वहुधा प्रपञ्चितम् ।

आम्नायते च—

“ यैदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दये ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ” ।

“ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् । अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ” ॥

“ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ” इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य पृथग्विधानादध्ययनं तस्य पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम, वर्णयन्ति चैवमेव शांकरदर्शनानुसारिणः । ऋतुविधिभिरेवानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थज्ञानस्य प्रापितत्वाच्चैतद्विधेयमिति चेत् । तर्हि तद्विधिवलाद्देदनमात्रेण स्वतन्त्रं किञ्चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथक्फलम्—“सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत । य उ चैनमेवं वेद” इति । अल्पप्रयाससाध्येन वेदनेन तत्सिद्धौ बह्वायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेन्न । तरणीयाया ब्रह्महत्याया मानसवाचिकत्वादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । मनसा संकल्पिता वाचाऽभ्यनुज्ञाता परहस्तेन कारिता स्वयंकृता पुनः पुनः कृता चेत्येवं तारतम्येन व्यवस्थिता ब्रह्महत्याऽनेकविधा । अतस्तत्तरणमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्याद्युच्चावचकर्मणामेकविधफलासंभवात्स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्मफल एवातिशयं जनयति । “उभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” इति विद्वदाविद्वत्प्रयोगौ प्रकृत्य “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इत्याम्नानात् । अङ्गोपास्ताविषयमेतद्वाक्यमिति चेत् । न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति ह्यस्यार्थस्योपोद्घातकं लिङ्गम् । प्रजापतिः किल सोमयागेभ्योऽर्वाचीनानग्निहोत्रपौर्णमास्यामावास्यानामकान्परस्परमुच्चावचान्यज्ञान्ससर्ज । सोमयागांश्चाग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठानग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रनामकान्परस्परमुच्चावचान्सृष्ट्वा प्रथमसृष्टेष्वग्निहोत्रादिष्वभिमानविशेषेण वर्गद्वयं तुलयोदभिमीत । एवं वृत्तान्तं जानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निष्टोमादिफलं भवति । तथा च ब्राह्मणमाम्नायते—“प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदभिमीति याव-

(भाष्यकारोद्घातः)

दग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्या तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान्यौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति ” इति । तदेतद्वेदनस्य सर्वत्र स्वतन्त्रफलत्वे लिङ्गम् । किं च तत्तद्विधिसमीपे ‘ य एवं वेद ’ इति वचनानि वेदनादेव फलं व्रुवते । तान्यर्थवादं इति चेत् । अस्तु नाम, सहामह एवैतमपराधं तेषां वचनानां विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति चेन्न । महातात्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयत्वानिवारणात् । “ ग्रावाणः प्लवन्ते ” इत्यर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेन्न । प्रमाणान्तराधितत्वात् । “ द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते ” इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽप्यनुवादत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यम् । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि । नापि बाध्यानि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्त्येषां स्वार्थे प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थवाददिभ्यो देवानां विग्रहादिमत्त्वं न सिध्येत् ।

अत एवोक्तम्—

“ विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवैदस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ” इति ॥

किं बहुना विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वमतो वेदनाय वेदो व्याख्यायते । योऽयं विषयरूप इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः स विशेषेण स्पष्टी क्रियते । वेदस्तावत्काण्डद्वयात्मकः । तत्र पूर्वत्र काण्डे नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धरूपं चतुर्विधं कर्म प्रतिपाद्यम् । “ यावज्जीविमाग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादिकं नित्यं तस्य नियतनिमित्तत्वात् । “ यस्य गृहान्दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” इत्यादि नैमित्तिकं तस्यानियतनिमित्तत्वात् । “ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्यादि काम्यम् । “ तस्मान्मलवद्वाससा न संवेदत न सहाऽऽसीत ” इत्यादि निषिद्धम् । तेषु नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन तदकरणे प्रत्यवायरूपमनिष्टं परिहियते ।

स च प्रत्यवायो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ” इति ॥

यावज्जीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्यवर्जनीयतया स्वाभीष्टः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ तद्यथाऽऽग्ने फलार्थे निमित्ते छायागन्धानूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्थान् अनुत्पद्यन्ते ” इति । काम्यस्येष्टफलहेतुत्वं तद्विधिवान्नैव स्पष्टमेव । इष्टविधातरूपमनिष्टं चार्थात्परिह्रियते । निषिद्धवर्जनाच्च रागप्राप्तानुष्ठानजन्यो नरकः परिह्रियते । न केवलं नित्यनैमित्तिकाभ्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः किं तु धीशुद्ध्या विविदिषोत्पादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि तयोरस्ति । तथा च वाज-
सनेयिनः समामनन्ति—“ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवाशेषपुरुषार्थसिद्धेः कृतमुत्तर-
काण्डेनेति चेन्न । अपुनरावृत्तिलक्षणस्याऽऽत्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाऽऽथर्वणिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चाऽऽमनन्ति—“ स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ” इति । अत उत्तरकाण्डस्तदर्थको द्रष्ट-
व्यः । आत्यन्तिकपुरुषार्थश्च द्विविधः सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहपा-
तानन्तरमेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेण गत्वा ब्रह्मलोके चिरं भोगा-
ननुभूय तत्रोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रममुक्तिः । तस्मादुत्तरकाण्डे
ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तिश्चेत्युभयं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तिप्रसङ्गेन ब्रह्मदृष्ट्या
प्रतीकमुपास्यत्वेन सांसारिकफलकामिनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीको-
पासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे प्रतीकोपासकस्य विद्युल्लोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकगमना-
भावेन क्रममुक्तेरप्यसिद्धत्वादस्ति पुनरावृत्तिः । एतच्च “ अप्रतीकालम्बनान्न-
यति ” [ब्र० सू० ४ । ३ । १५] इत्यधिकरणे द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्वेवं
पूर्वोत्तरकाण्डयोर्विषयविशेषः प्रयोजनविशेषश्च तथाऽपि पूर्वकाण्डस्याऽऽदौ कर्मा-
न्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वान्नि-
रपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेणाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गवि-
षयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गोपदेश एव क्रियते । अङ्गा-
न्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अतोऽतिदेशरय प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा—
अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेष्वन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् ।
तत्र सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्ष्येऽप्यङ्गेषु दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्ण-
मासापेक्षत्वान्न पूर्वभावित्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनिरपेक्षत्वात्सोमात्प्राचीनत्वं
युक्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपेऽङ्गेषु वा नान्यापेक्षा तथाऽप्यग्निसिद्ध्यपेक्ष-
त्वादाहवनीयाद्यग्नीनां च पावमानेष्टिसाध्यत्वात्पावमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासवि-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

कृतित्वात्परम्परयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासपेक्षाऽस्तीति प्रथमभावित्वं न युक्तम् । दर्शपूर्णमासयोरप्यग्निसाध्यत्वादग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेन्नैवम् । नाऽऽधानमात्रेणाग्नयः सिध्यन्ति । किं तु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्चेष्टयो दर्शपूर्णमासविकृतित्वात्साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ त्वग्निर्योनिद्वारा पवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात्पवमानेष्टिरपेक्षेते । अतो निरपेक्षत्वाददर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदसामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टिरनाम्नातेति चेद्धादम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरादित्वमुक्तं कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् । आनुपूर्व्यात्कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे सामान्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्यानुवाक्यादय ऋग्वेदे सामान्नायन्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदश्चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात्कर्मसु यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ सामान्नाता । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदस्तथाऽपि ब्राह्मणस्य मन्त्राध्याख्यानरूपत्वान्मन्त्रा एवाऽऽदौ सामान्नाताः । ते च त्रिविधा ऋचः सामानि यजूंषि चेति । तत्र यजुषामध्वर्युवेदे बहुलत्वात्कचिदृचां सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येवाऽऽख्यायते । अध्वर्युवेदत्वं चास्यानादिसिद्धयाज्ञिकसमाख्ययाऽवगन्तव्यम् । अस्मिन्वेदे सामान्नाता दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रिविधा आध्वर्यवा याजमाना हौत्राश्चेति । “इषे त्वा” इत्यादौ प्रपाठके पठिता आध्वर्यवाः । “सं त्वा सिञ्चामि” इत्यादौ पठिता याजमानाः । “सत्यं प्रपद्ये” इत्यादौ पठिता हौत्राः । एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणां च चित्रस्थानीयत्वान्द्वित्तिस्थानीयानामेवाऽऽध्वर्यवाणामादौ पाठो युक्तः । ते चाप्याध्वर्यवाः “इषे त्वा” इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेष्वाम्नाताः । तत्र प्रथमेऽनुवाके वत्सापाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये बर्हिःसंपादनार्थाः । तृतीये शोहनार्थाः । चतुर्थे हविर्निर्वापार्थाः । पञ्चमे ब्रीह्यवघातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेषणार्थाः । सप्तमे कपालोपधानार्थाः । अष्टमे पुरोडाशनिष्पादनार्थाः । नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणार्थाः, प्रसङ्गात्पत्नीसंनहनार्थाः । एकादशे प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिरास्तरणाद्यार्थाश्च । द्वादशे आवारार्थाः । अत्र सामिधेनीप्रयाजाज्यभागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राप्तावसरत्वेऽपि तेषां हौत्रत्वात्तानुपेक्ष्योपरितनप्रयोगाङ्गभूता आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्रास्त्रयोदशे सामान्नाताः ।

एतत्सर्वं विनियोगसंग्रहकारेणेत्यं संगृहीतम्—

“ ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासतः ।
इपेत्वाद्यनुवाकेषु त्रयोदशसु वर्णिताः ॥
वत्सापाकरणं वह्निर्दीहो निर्वापकण्डने ।
पेषणं च कपालानि पुरोडाशश्च वेदिका ॥
आज्यग्रहेध्मसंभावाधारोपरितन्त्रके ।
इत्युक्ता अनुवाकार्थाः प्रतिमन्त्रं क्रियोच्यते ” ॥ इति ।

किमिदं वत्सापाकरणं कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत्, उच्यते—सन्ति दर्श-
यागे त्रीणि प्रधानानि हवींषि पूर्णमासयागे च त्रीणि । आग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं
दध्यैन्द्रं पय इति दर्शयागे । आग्नेयोऽष्टाकपाल आज्येन प्राजापत्य उपांशुया-
गोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने दधिहोमे दधिसं-
पादनार्थममावास्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तद्दोहार्थं प्रातःकाले लौकिक-
दोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह संचरन्तो वत्सा मातृभ्योऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सा-
पाकरणं, यथोक्तरीत्या तस्य प्राथम्यं च । तत्र वत्सापाकरणं सद्यश्छिन्नपला-
जशाखया कर्तव्यमिति तच्छेदनाय “ इपे त्वा ” इति मन्त्र आदौ समाप्ता-
यते । तस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । अत एव सवराह्मणो
मन्त्रो ज्ञातव्य इति च्छन्दागा अधीयते—“ यो ह वा अविदितार्पयच्छन्दैर्देवत-
ब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति गर्गं वा
पात्यते प्रमीयते वा पापीयान्भवति तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यात् ” इति । आर्पय
कृपिभिः संवन्धः । अनीन्द्रियार्थद्रष्टारो हि कृपयः ।

तेषां वेदद्रष्टृत्वं स्मर्यते—

“ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इति ।

इपेत्वादीनां मन्त्राणां प्रजापतिकृपिः । तथा च काण्डानुक्रमणिकायामु-
क्तम्—

“ शाखादिं याजमानं च होतृन्होत्रं च दार्शिकम् ।

तद्विधीन्पितृमेधं च नवाऽऽहुः कस्य नद्विदुः ” ॥ इति ।

शाखादिः “ इपे त्वा ” इत्यादि प्रपाठकः । याजमानाः “ सं त्वा सि-
ञ्जामि ” इत्याद्यनुवाकपट्टकमन्त्राः । होतारः “ चित्तिः श्रुक् ” इत्यादयो मन्त्राः ।
“ सत्यं प्रपद्ये ” इत्यादिकं दार्शिकं होत्रम् । तद्विधयः प्रोक्तानां

(भाष्यकारोपोद्घातः)

चतुर्विधमन्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेधः “परे युवांसम्” इति । तान्ये-
तानि नव काण्डानि प्रजापतिना दृष्टानि । छन्दोविशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दो-
नामके ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपदव्याख्यानादेव तत्प्रतिपाद्यार्थरूपा देवता विज्ञा-
यते । ब्राह्मणविशेषस्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्र-
विनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाऽऽम्नातास्तथाऽपि कल्पसूत्रकारैर्ब्राह्मणान्तर-
पर्यालोचनया ते सर्वेऽभिहिताः । अतो बौधायनादिसूत्रोदाहरणपूर्वकं ब्राह्मणा-
नुसारेण मन्त्रार्थं योजयामः ।

इति भाष्यकारोपोद्घातः ।

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

इ॒षे त्वो॒र्जे त्वा॑ वा॒यवः॑ स्थोपा॒यवः॑ स्थ
दे॒वो वः॑ स॒विता प्रा॑र्पय॒तु श्रेष्ठ॑तमा॒य क॑र्म॒ण
आ॒ प्या॑यध्वमा॒ग्नि॒या दे॒वभा॒गमूर्ज॑स्व॒तीः
प॒यस्व॒तीः प्र॒जाव॑तीर॒नमी॒वा अ॒य॒क्ष्मा मा
वः स्तेन॑ ई॒शत॑ माऽद्य॒श॒मो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः
परि॑ वो वृ॒णक्तु॑ ध्रु॒वा अ॒स्मिन्गो॑प॒तौ स्या॑-
त ब॒ह्वीर्य॑ज॒मान॑स्य प॒शून्पा॑हि ॥

(इ॒षे त्रि॒च॒त्वारि॑ंशत्) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां ःप्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

इषे त्वेति । दर्शयागं चिकीर्षुग्मावास्यायां प्रातरभिहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं
 “ममाग्ने वर्चः” इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापा-
 करणार्थमन्त्रेण पलागशाखां छिन्द्यात् ।

तदाह बौधायनः—“तामाच्छिनत्सीषे त्वोर्जे त्वा” इति ।

आपस्तम्बरस्तु तदेतदभिधाय मन्त्रभेदपक्षमपि कंचिदाश्रित्य विनियोगभेदमाह—
 “इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्स्यपि वेपे त्वेत्याच्छिनत्स्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमा-
 ष्टिं वा” इति ।

संनमनमृजुकर्णम् । अनुमाजेनमानुलोम्येन संलघ्नधूल्याद्यपनयनम् । सोऽयं
 मन्त्रभेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्यायप्रथमपादे स्वीकृतः । तत्र पलाशशाखायाः
 प्राशस्त्यं ब्राह्मणे समाम्नातम्—“तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गाय-
 त्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम्” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० १] इति । द्युगच्छस्याऽऽकाशे प्रसिद्धत्वात्तत्पारित्यागेन
 स्वर्लोकाविवक्षां दर्शयितुमितः पृथिवीत आरभ्य तृतीयस्यां दिवि सोमलता पूर्व-
 मासीदित्युक्तम् । गायत्र्याः सोमाहरणं “कद्रुश्च वै सुपर्णी च” [सं० का०
 ६ प्र० १ अ० ६] इत्यनुवाके “सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत्” इति बह्वृ-
 चब्राह्मणे च प्रपञ्चितम् । तदाहरणाभिवातेन सोमस्य पर्णं भूमौ पतितम् । पक्षि-
 रूपाया गायत्र्याः पक्षः पतित इति केचित् । पतितस्य पलाशरूपेणाऽऽविर्भावा-
 त्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । न चात्र पर्णस्य कथं वृक्षत्वं संपन्नमिति वि-
 स्मयितव्यं विधातुरीश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वान् । अन्यथा बीजाद्वृक्ष इत्यत्रापि
 क्व बीजं क्व वृक्ष इत्यपि विस्मयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्णेभ्यो वृक्ष इत्ययमति-
 प्रसङ्गोऽपीश्वरसंकल्पाभावेन परिहर्तव्यः । स च संकल्पः कार्यैकसम-
 धिगम्यः । तस्माद्विदार्थं कुतर्केन चोदनीयम् । शाखया वत्सापाकरणं विधत्ते—
 “ब्रह्म वै पर्णः । यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति”
 (ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १) इति । यथा जगन्निष्पादकं ब्रह्म प्रशस्तं
 तथा यागनिष्पादकस्य पलागस्य प्रशस्तत्वाद्ब्रह्मत्वेन स्तुतिः । वैशब्देनार्थवादा-
 न्तगोपयादिता पलागस्य ब्रह्मसंबन्धप्रसिद्धिः सूच्यते । देवेषु परस्परं ब्रह्मतत्त्वं
 निरूपयन्तु पलागवृक्षस्तत्त्वमृणोऽदित्येनादृशो ब्रह्मसंबन्धः । औपानुवाक्य-
 काण्डे जुह्वाः पर्णमधीवविधिज्ञेयार्थवादे श्रूयते—“देवा वै ब्रह्मन्ब्रह्मन्त ।

(वत्सोपाकरणार्था मन्त्राः)

तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुश्रवा वै नाम । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति । न पापः
 श्लोकः शृणोति ” इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे प्रसिद्धिसूचका वैशब्दहिशब्दा-
 दयः पठ्यन्ते तत्र सर्वत्र सति संभवे लौकिकप्रसिद्धिः । अन्यथाऽर्थवादान्तर-
 प्रसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । वत्सोपाकरण इव गोप्रस्थापनेऽपि शाखां विनियुङ्क्ते-
 “ गायत्रो वै पर्णः । गायत्राः पशवः । तस्मात्त्रीणि त्रीणि पर्णस्य पलाशानि ।
 त्रिपदां गायत्री । यत्पर्णशाखया गाः प्रार्पयति । स्वयैवैनौ देवतया प्रार्पयति ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । पर्णस्य गायत्रीसंबन्धो वेदगम्यः
 सोमाहरणद्वारतः पूर्वमुदाहृतः । अनुमानगम्योऽप्यपरः संबन्धोऽस्ति गायत्रीपादे-
 ष्विव पलाशपर्णेषु त्रित्वावगमान् । पशूनां च गायत्री देवतेत्ययमर्थोऽन्यत्र
 द्रष्टव्यः । छेद्यायां पलाशशाखायां बहुपर्णत्वप्रागग्रत्वादिगुणान्विधत्ते—“ यं
 कामयेतापशुः स्यादिति । अपर्णां तस्मै शुष्काग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति ।
 यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं
 करोति । यत्प्राचीमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकम् ।
 प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयोरभिजित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० १] इति । यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेन । स्पष्टमन्यत् । यथोक्ते-
 शाखाच्छेदने कं मन्त्रं पठेदित्याशङ्क्योदाहरति—“ इषे त्वोर्जे त्वेत्याह ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० १] इति । अस्मिन्मन्त्रे विनियोगानुसारेण च्छिनन्तीति
 पदमध्याहृत्य वाक्यं पूरणीयम् । इदित्यन्नं सर्वैः प्राणिभिरिष्यमाणत्वात् । ऊर्ज-
 लहेतू रसः । “ ऊर्जं बलप्राणनयोः ” इति धातुः । ऊर्ज्यते वन्दे संपाद्यते-
 नया रसरूपयेत्युक्त् । हे पलाशशाखे देवानां भागरूपद्वयार्थं त्वामाच्छिनन्ति ।
 तस्य देवस्य बलपदरसार्थं त्वामाच्छिनन्तीति वाक्यार्थः । मन्त्रद्वित्वपक्षे विनि-
 योगानुसारेणोर्जे त्वामनुमाज्जीत्यध्याहार्यम् । एतन्मन्त्रत्वावकमर्थवादमाह—“ इष
 मेवोर्जे यजमाने इवानि ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । एत-
 न्मन्त्रपाठेनाध्वर्युर्भोजनायान्नं बलाय च रसं यजमाने संपादयति । न चात्र
 प्रत्यक्षविरोध आशङ्कनीयः । ग्रावाणः स्रवन्त इत्यादिवदस्यार्थवादस्य प्रशंसा-
 रूपगुणवादत्वाङ्गीकारात् ।

वायवः स्थेति । मन्वान्तरविनियोगमाह बौधायनः—“तथा वत्सानपाकरोति वायवः स्थोपायवः स्थेति ” इति ।

वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः । उप समीपे यजमानगृहे पुनरायन्त्या-
गच्छन्तीत्युपायवः । हे वत्सास्तृणभक्षणाय प्रथमं मातृसकाशादपेत्य स्वेच्छयै-
वारण्ये गन्तारो भवत । सायं पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवत । अथ वा
वत्सानां परम्परया वायुदेवताकृत्वात्तदभेदविवक्षया वायुरूपत्वं ब्रुवन्ध्वर्युस्तद्र-
क्षार्थं वत्सान्वायुदेवतायै समर्पयति । अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागो
ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः ।
अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० १] इति । अध्यक्षा इति वचनव्यत्ययः । वायुः स्वप्रचारेणान्त-
रिक्षमधिष्ठति । अन्तरिक्षे च विस्त्रम्भसंचाराय बहुलमवकाशं प्रयच्छन्वत्साल्लौ-
ल्यति । सेयं प्रत्यक्षप्रसिद्धिरर्थवादान्तरगतः स्वस्वामिभावो वाखलुवैशब्दैर्घो-
त्यते । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारान्तरेणाभिप्राय आम्नायते—“ प्र वा एनानेत-
दाकरोति । यदाह । वायवः स्थेति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १]
इति । अध्वर्युरिमं भागमुच्चारयति यदेतेनोच्चारणेन वत्सान्वायुतादात्म्यलक्षण-
प्रकृष्टाकारवतः करोति । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ उपायवः स्थेत्याह । यजमा-
नायैव पशूनुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ।

देवो व इति । विनियोगमाह बौधायनः—“ अथैषां मातृः प्रेरयति देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमग्निं देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः
प्रजावतीरिनमीवा अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत माऽवशंसो रुद्रस्य हेतिः परि
वो वृणक्तिवति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु त्रीनेतान्मन्त्रानभिप्रेत्य विनियोगत्रयमाह—“ देवो वः सविता
प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थितानामेकां गां शाखयो-
पस्पृशति दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा—आप्यायध्वमिति, रुद्रस्य हेतिः परि वो वृण-
क्तिवति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते ” इति ।

हे गावः प्रेरको देवोऽन्तर्यामी परमेश्वरोऽत्यन्तश्रेष्ठायेन्द्रदाधिरूपाय कर्मणे
युष्मानरण्ये घासमत्तुं प्रार्पयतु प्रेरयत्विति प्रथममन्त्रार्थः । तस्य मन्त्रस्य पूर्व-

(वत्सपाकरणार्था मन्त्राः)

भागे स्थितस्य सवितृपदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ देवो वः सविता प्रार्पयत्वित्याह प्रसूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । प्रेरणायेत्यर्थः । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः—हेऽघ्निया गावो देवस्येन्द्रस्य दधिरूपं भागमाप्यायध्वं प्रभूतवासभक्षणेन प्रवृद्धं कुरुत । युष्मानपाहर्तुं स्तेनश्चोरो भेशत शक्तो मा भूत् । कीदृशीर्युष्मानत्यन्तरसा अधिकक्षिरा बह्वपत्याः क्रिमिदोषरहिता रोगान्तरहीनाश्च । अघ्नश्चो भक्षणादिना तीव्रपापेन घातको व्याघ्रादिरपि शक्तो मा भूदिति । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे देवभागमिति पदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ आप्यायध्वमघ्निया देवभागमित्याह । वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाऽऽप्यायन्त । देवेभ्य एवैना इन्द्रायाऽऽप्याययति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । यागार्थप्रवृत्तेः पूर्वं गोघ्रासेन वत्सभागो मनुष्यभागश्च प्रवृद्धो भवति । ऊर्ध्वं तु क्षीराज्यरूपो देवान्तरभागो दधिरूप इन्द्रभागश्च प्रवर्धते । एवकारेण मनुष्यभागव्यावृत्तिः । द्वितीयं भागमुपपादयति—“ ऊर्जस्वतीः पयस्वतीरित्याह । ऊर्जः हि पयः संभरन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । प्रभूतवासभक्षणेन रसाधिक्यसंपादनं क्षीराधिक्यसंपादनं च लौकिकदोहे प्राप्तिरिति हिशब्दस्यार्थः । तृतीयभागस्य प्रयोजनमाह—“ प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । वन्ध्यात्वेन क्रिमिदोषेण रोगान्तरेण च नास्ति प्रजोत्पत्तिः । तदभावे तु विद्यते । चतुर्थभागस्य प्रयोजनमाह—“ मा वः स्तेन ईशत माऽघ्नश्च इत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । चोरव्याघ्रादेरशक्तौ गावो रक्षिता भवन्ति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्याऽऽयुधं युष्मान्परिहरत्विति । एतन्मन्त्रपाठफलमाह—“ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवत्याह । रुद्रदेवैनास्त्रायते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ॥

ध्रुवा अस्मिन्निति । बौधायनः—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानमीक्षते ” इति । आपस्तम्बः—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते ” इति ।

हे गावो भवत्यो भवत्स्वामिनि यजमाने स्थिरा भवत, प्रीतिदानानपहा-

रायुर्भिर्यजमानं मा त्यजत, अपत्यपरम्परया बह्वचश्च भवत । एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन्बह्वीः करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ॥

यजमानस्येति । बौधायनः—“ अथैतां शाखामग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठेऽनस्युत्तरार्धे वाऽग्न्यागारस्योद्गूहति यजमानस्य पशून्पाहीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्ठेऽनस्यग्न्यगारे वा पुरस्तात्पतीचीं शाखामुपगूहति पश्चात्पार्चीं वा ” इति ।

अग्निष्ठमनो ब्रीहिरूपस्य हविषो वाहकं शकटम् । मन्त्रपाठप्रयोजनमाह—“ यजमानस्य पशून्पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात्सायं पशव उपसमावर्तन्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । गोपीथो रक्षणं तस्माच्छाखाया रक्षितत्वाच्छाखाया भूमौ स्थापनं निवार्यते । निवारणं तत्फलं चाऽऽह—“ अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । उच्चदेशस्थापनं तत्फलं चाऽऽह—“ उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । इवशब्द एवकारार्थः । समष्टिः सम्यग्व्याप्तिः ।

अस्मिन्ननुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियागः संगृह्यते—

“ इषे शाखां छिनत्त्यूर्जे माष्टि वायेति वत्सकान् ।

अपाकृत्याथ देवो गाः प्रस्थाप्याऽऽप्येति गाः स्पृशेत् ॥

रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्यैता ध्रुवेति गृहमाव्रजेत् ।

यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः ” इति ॥

सूत्रद्वयं ब्राह्मणं च विबोधार्थमुदाहृतम् ।

संदेहस्यापनुत्त्यर्थं मीमांसाऽऽप्यत्र वर्ण्यते ॥

लोके तावद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र तत्त्वविचारपूर्वकं संदेहापनयनमुपलभामहे । तथा ह्यग्न्युपस्थानविषये विवादे विचारः प्रथमकाण्डे पञ्चम [प्र] पाठके नवमेऽनुवाके श्रूयते—“ उपस्थेयोऽग्नी ३ नोपस्थेया ३ इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहत्याथैनं याचति स इन्वै तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽथो खल्वाहुराशिषे वै कं

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

यजमानो यजत इत्येषा खलु वा आहिताग्नेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” इति । अस्यायमर्थः—प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्ठाय “ उप प्रयन्तो अध्व-
रम् ” इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्निप्रार्थनलक्षणमुपस्थानं कर्तव्यं न वेति संशयः । न कर्तव्यमिति तावत्पाप्तम् । कुतः, उपस्थानेनाग्नेरुपद्रवप्रसङ्गात् । तथा हि—
“ आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहि ” इत्यादिपूषस्थानमन्त्रेष्वायुरादीनि बहूनि याच्यन्ते । तत्र यजमानः स्वल्पं हविर्दत्त्वा बहूनि याचमानः कथमग्निं न बाधेत । लोके हि यः कश्चिद्दरिद्रो मनुष्यो यत्किञ्चिज्जम्बीरफलादिकं मनुष्यायैव राज्ञे प्रतिदिनमुपायनमानीय दत्त्वा तं राजानं प्रति सहस्रसंख्याकधनं याचति । स याचकस्तं राजानं पीडयत्येव । स च राजा तं कुप्यति(?) । यदा मनुष्येष्वप्येवं तदा को नामाग्न्यादिदेवानमेयप्रभावान्प्रतिदिनं याचितुं धृष्टो भवेत् । तस्मादग्निर्नोपस्थेय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तोऽभिधीयते—इदं मे भूयादिदं मे भूयादित्येवं स्वाभीष्टमखिलमाशासितुमेव यजमानः प्रजापतिरूपमिममग्निं यजते । आहिताग्नेर्यजमानस्य मन्त्रैरुपस्थानमेवाऽऽशीः । न चात्र हविषोऽल्पत्वं शङ्कनीयम् । मन्त्रसामर्थ्येन वर्धमानत्वात् । तथा च श्रूयते—“ धान्यमासि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि तदास्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । तस्मान्मनुष्याणां क्रयविक्रयाविव यजमानदेवतयोर्यागतत्फले विश्रम्भेण व्यवहर्तुं शक्यते ।

अत एव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये कर्मानुष्ठानप्रसङ्गेन स्मर्यते—

“ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ” इति ॥

तस्माद्द्विषो जम्बीरफलादिवैषम्येणोक्तदोषाभावादग्निरुपस्थेय एवेति सिद्धान्तः । एतदेव द्रढयितुं वाक्यशेषे राज्ञ इव देवतायाः कोपप्रसङ्गे नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते—“ न तत्र जागम्यस्तीत्याहुर्योऽहरहरुपतिष्ठते ” इति । तथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽग्निचयनगतस्य कस्यचित्पशोर्देवताविशेषो विचारितः—“ वायव्यः कार्या ३ः प्राजापत्या ३ इत्याहुर्द्वयाव्यं कुर्वा-

त्प्रजापतेरियात् ” इति । तत्रैव तृतीयानुवाके चीयमानस्याग्नेरधोमुखत्वमूर्ध्व-
मुखत्वं वेति विचारितम्—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङग्निश्चेतव्या ३ उत्ताना
३ इति ” । षष्ठकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके चतुर्थानुवाके होमो विचारितः—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ न होतव्या ३मिति ” इति ।
तत्रैव नवमानुवाके केतव्ये सोमे पतिततृणादिकमपनेयं न वेति विचारितम्—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा ३ न विचित्या ३ इति ” इति । तस्मि-
न्नेव काण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमानुवाकेऽध्वर्युयजमानयोः पशुस्पर्शा विचारितः—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशू ३ नान्वारभ्या ३ इति ” इति । तस्यैव
पञ्चमे प्रपाठके नवमानुवाके सोमयागस्य तृतीयसवने हारियोजननामकग्रहं
प्रति होमो विचारितः—“ तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ मा हौषा ३ मिति ”
इति । तत्रैव षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुवाके देवभागनामकं मुनिं प्रति सात्यहव्य-
नामको मुनिः प्रपच्छ । यज्ञाङ्गे “ देवा गानुविदः ” इत्येतन्मन्त्रहोमे सोमयागं
समापितवानासि यजमाने वेति प्रश्नार्थः । स प्रश्न एवं श्रूयते—“ वासिष्ठो ह सा-
त्यहव्यो देवभागं प्रपच्छ यत्सृञ्जयान्वहुयाजिनोऽधीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिषा ३
यज्ञपता ३विति स होवाच यज्ञपताविति ” इति । सप्तमकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके
गर्गविराजनामकस्य यागस्य दक्षिणारूपे गोसहस्रे चरमधेनोरनुगमनं न वेति वि-
चारितम्—“ सहस्र २ सहस्रतम्यन्वेती ३ सहस्रतमी २ सहस्रा ३मिति ” इति । तत्रैव
पञ्चमप्रपाठके सप्तमानुवाके गवामयनविकृतिरूपस्योत्सर्गिणामयनस्य संवन्धि किं-
चिद्दहः परित्याज्यं न वेति विचारितम्—“ उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३ मिति मीमां-
सन्ते ब्रह्मवादिनस्तदाहुरुत्सृज्यमेवेत्यमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुः ”
इति । एवं ब्राह्मणान्तरेऽपि विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचार-
पूर्वकेऽर्थनिर्णये तात्पर्यातिशयदर्शनात्सर्वोऽपि वेदार्थो विचार्य निर्णेतव्य इत्यवग-
म्यते । तथा सति पुनः संशयो नोदेष्यति । अन्यथा कदाचित्स्वबुद्धौ पूर्वपक्ष-
युक्तिप्रतिभाने सति विपरीतनिर्णयः संशयो वा प्रसज्येत ।

अत एवोक्तम्—

“ धर्मं प्रतीयमाणे हि वेदेन कणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ” इति ॥

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

स्मृतिरपि—

“ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ” इति ॥

आर्षं ब्रह्मज्ञानम् । तस्य जैमिनिबादरायणाभ्यां मीमांसा प्रवर्तिता । येषु वाक्येषु संशयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किंचिदपूर्वं व्यज्यते ।

अत एव स्मर्यते—

“ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ” इति ॥

तस्मादस्माभिस्तत्तदनुवाकेषु संभावितमीमांसोदाह्रियते । प्रथमं तावत्सर्ववेद-
साधारणान्विचारानुदाहरिष्यामः । यदुक्तमलौकिकार्थबोधको वेद इति । तत्र वेदार्थो द्विविधो धर्मो ब्रह्म च । तयोर्धर्मं प्रति विचारितम्—

“ प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनाऽर्थवा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयो धर्मोऽवभासते ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यते ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ” इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यपि विचारितम्—

अस्त्यन्यमेयताऽप्यस्य किंवा वेदैकमेयता ।

घटवत्सिद्धवस्तुत्वाद्व्रह्मान्येनापि मीयते ।

रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।

तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ” इति ॥

“ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इति याज्ञवल्क्यः शाकल्यं पप्रच्छ ।
तत्रौपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुष औपनिषदः । आदिशब्देन “ नावेदविन्मनुते तं
बृहन्तम् ” इति श्रुतिर्विवक्षिता । तस्मादलौकिकार्थबोधको वेदः ।

तस्य प्रामाण्यं विचारितम्—

“ वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥

वेदेऽपि लोकवच्चैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ” इति ॥

“अग्निमीळे पुरोहितम् ” “इषे त्वा ” इत्यादिपदानां पृथक्संकेतापेक्षैः स्वार्थैः सह संगतिर्वृद्धव्यवहारैर्गृहीतेति पदार्था बुध्यन्ते । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य सत्य-ज्ञानादिवाक्यस्य च स्वार्थाभ्यां धर्मब्रह्मभ्यां संगतेरग्रहीतत्वादास्ति पृथक्संकेता-पेक्षेत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं नास्तीति चेन्मैवम् । लोके तावद्वादिपदानामेव स्वार्थे संगतिर्गृह्यते न तु गामानयेत्यादिवाक्यानां तथाऽपि वाक्यार्थो बुध्यत एव । तद्वदेऽपि बोधसंभवास्त्येव नैरपेक्ष्यम् । वृद्धव्यवहारे लौकिकयोरेव पद-पदार्थयोः संगतिर्गृह्यते न तु वैदिकयोरिति शङ्कां निवारयितुं विचार्यते ।

इदं विचारितम्—

“ लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवाऽत्र तौ ।

रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन पदार्थैक्यं तथाविधम् ” इति ॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां भिन्नौ । कुतः, रूपभेदात् । ब्राह्मणा इति लौकिकपदस्य रूपं वेदे ब्राह्मणासः पितर इत्यान्नायते । अर्थभेदोऽप्यस्ति । अवाञ्चो लौकिका गावो वहन्ति वेदे तु “ उत्तानां हि देवगवा वहन्ति ” इति श्रुतम् । अत्रोच्यते—य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः, प्रत्य-भिज्ञानात् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येककपुरुषस्य बहुकृत्व उच्चार-णभेदेऽपि त एवैते वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैकत्वं तन्नित्यत्ववादिभिरभ्युप-गतं तथा गद्याग्न्यादिपदानां लोकवेदयोरबाधितप्रत्यभिज्ञानात्पदैकत्वम् । क्वाचित्को रूपभेदो बहुतरप्रत्यभिज्ञया बाध्यते । उत्तानवहनाद्यर्थभेदश्च क्वाचित्कः । क्वचिदुत्तानशब्दवहनशब्दयोस्तदर्थयोश्च भेदो नास्ति । तस्माद्वेदे पृथग्व्युत्पत्तिर्ना-पेक्षिता । तथा चोक्तम्—

“ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ” इति ॥

कर्तृदोषेणाप्रामाण्यं निवारयितुमिदं विचारितम्—

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्तृनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ” ॥ इति ।

वाल्मीकीयं वैयासकमित्यादिसमाख्यानाद्रामायणभारतादिकं यथा पौरुषेयं तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्यादिसमाख्यानाद्वेदः पौरुषेयः । किं च वेद-
वाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्काठिकादिवाक्यवादिति चेन्मैवम् । संप्रदायप्रवृत्त्या स-
माख्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वेहेतुस्त्वनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययापदिष्टः । यथाव्यासवा-
ल्मीकिप्रभृतयोऽत्र तत्तद्ग्रन्थनिर्माणवसरे कैश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्र-
दायेनोपलभ्यन्ते न तथा वेदकर्ता पुरुषः क्वचिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं
श्रुतिस्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतम् । परमात्मा तु वेदकर्ताऽपि न लौकिकः पुरुषः ।
तस्मात्कर्तृदोषाभावान्नास्यापामाण्यशङ्का । तेष्वेतेषु विचारेषु ब्रह्मणो
मानान्तरागोचरत्वं वैयासके शास्त्रे प्रथमाध्यायप्रथमपादे “ शास्त्रयोनित्वात् ”
[ब्र० सू० अ० १ पा० १ सू० ३] इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीय-
वर्णकेऽभिहितम् । अवाशिष्टं तु जैमिनीये । तत्रापि लोकवेदाधिकरणं प्रथमा-
ध्यायस्य तृतीयपादे । इतरत्प्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं
कल्पसूत्रकारकृतं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य
मन्त्रविशेषाणामृगादीनां च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारिकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ” इति ॥

आधानप्रकरण इदमाम्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ” इति । तत्र
मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते “ वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ” इत्यस्य
मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति
चेन्मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठान-

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । “ उरु प्रथस्व ” इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः ।
 “ अग्निमीळे पुरोहितम् ” इत्यादयः स्तुतिरूपाः । “ इषे त्वा ” इत्यादय-
 स्त्वान्ताः । “ अग्न आयाहि वीतये ” इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽ-
 प्युदाहार्याः । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो
 धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । तस्मात्समाख्यानं मन्त्रलक्षणम् ।

ऋगादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षावाह—

“ नक्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किन्ते ।

पादश्च गीतिः प्रस्थिष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ” इति ॥

इदमाम्नायते—अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः
 सामानि यजूंषि ” इति । त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदस्त्रिविदां संबन्धिनोऽध्ये-
 तारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधं विदन्ति तं गोपायेति
 योजना । त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांक्-
 र्यस्य दुष्परिहार्यत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिरिति हि
 लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । तथा हि—“ अग्नये मध्यमानायानुब्रूहि ”
 “ हविर्धानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणभ्यामनुव्रूहि ” इत्यादीनि यजूंषि ऋग्वेदे समा-
 न्नातानि । “ देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
 रश्मिभिः ” इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य
 यजुष्टवमस्ति । ऋग्नूपत्वेन तद्ब्राह्मणे व्यवहृतत्वात् । “ सावित्र्यर्चा ” इति हि
 ब्राह्मणम् । “ एतत्साम गायन्नास्ते ” इति प्रतिज्ञाय “ हा३वु हा३वु ” इत्या-
 दिकं साम यजुर्वेदे गीतम् । “ अक्षितमसि ” “ अच्युतमसि ” “ प्राणसंशि-
 तमसि ” इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे सामान्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति
 चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्धर्चेन चोपेता वृत्तवद्धा मन्त्रा ऋचः ।
 गीत्युपेता मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रस्थिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषीति
 व्यवस्थितं लक्षणम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

“ मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेपूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ” इति ॥

“ उरु प्रथस्व ” इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः—भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलं यथा भवति तथा कपालेषु प्रथस्व प्रसरेति । ईदृशा मन्त्रा यागप्रयोगेषु-
च्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथ-
नरूपार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि सिद्धेः । “ उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ”
इति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् । नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य
संभवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद्दृष्टमर्थानुस्मरणमेव याग-
प्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैवा-
नुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थस्मारक-
त्वं क्वचिदनुपपन्नम् । तथा हि—“ दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा वि-
ष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्धस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैराप्रयच्छ दक्षिणादौत सव्यात् ”
इत्यस्मिन्मन्त्रे धनमाशास्त इत्यर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकटस्थापनायाऽऽ-
धारभूतकाष्ठस्थापनम् । तत्तु ब्राह्मणेन विधीयते—“दिवो वा विष्णवुत वा पृथि-
व्या इत्याशीर्षद(शीःपर)यर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं निहन्ति ” इति ।
नायं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात् । उदाहृतस्तु मन्त्रः
श्रुत्या विनियुज्यते ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम् ।

“ देवांश्च याभिर्यजंत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वाऽन्येन समैत्वात्तद्विधायकम् ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः ।

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी । इति ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“ देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः स-
चते गोपतिः सह ” इति । अयमर्थः—गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते
याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति । तत्र
यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकं तथा मन्त्रग-
तमपीति चेन्मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते न तु विधायकत्वम् । यच्छाब्दादेरित्यादि-
शब्देनाऽऽमन्त्रणोत्तमपुरुषादयः । “ वायवः स्थोपायवः स्थ ” इत्यामन्त्रणम् ।
“ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इत्युत्तमपुरुषः । तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-
यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः किंत्वभिधायकत्व-
मिति तृतीयोऽपि प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाख्यातं न विधायकम् । प्रधानगुणक-
र्मणोस्तु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरयं निर्णयः प्रकृते संपन्नः । “ इषे
त्वोर्जे त्वा ” “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इतिकाण्डद्वयप्रतिपाद्यार्थो न मानान्त-
रगम्यः । काण्डद्वयगतवाक्यस्य नास्ति पृथक्संकेतापेक्षा । तत्रत्यौ पदपदार्थौ
लौकिकावेव । तद्वाक्यं च न पौरुषेयम् । अभियुक्तसमाख्यानं मन्त्रस्य लक्ष-
णम् । प्रस्लिष्टपाठो मन्त्रविशेषस्य यजुषो लक्षणम् । निर्दोषत्वान्मन्त्रस्य स्वार्था-
नुष्ठानकाले स्वार्थस्मारकत्वं प्रयोजनम् । मन्त्रगतं च वायवः स्थ सविता प्रार्प-
यतु, इत्यादिकं न विधायकमिति ।

इत्थं मन्त्रे सामान्यं विचार्य विशेषो विचार्यते—

“ इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥

छेदने मार्जने चेतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ” इति ॥

“ इषे त्वोर्जे त्वा ” इत्यत्र क्रियापदाभावेन “ उरु प्रथस्व ” इति मन्त्र-
वदर्थस्मारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वे सत्येकादृष्टकल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति
चेन्मैवम् । शास्त्रान्तरे “ इषे त्वेत्याच्छिनत्स्यूर्जे त्वेत्यनुमाष्टि ” इति विनियोग-
भेदश्रवणात् । तदनुसारेणैषे त्वेत्याच्छिनत्स्यूर्जे त्वेत्यनुमाज्मीति क्रियापदेऽध्या-
हते सति क्रियाभेदान्निन्नोऽयं मन्त्रः ।

अथ ब्राह्मणविषयविचाराः । तल्लक्षणं द्वितीयाध्यायप्रथमपादे विचारितम्—

“ नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेद भागा इति वल्लभेभ्यः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भेदब्राह्मणलक्षणम् ” इति ॥

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते—“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ” इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मण-
भागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्योर्निराकर्तुमशक्यत्वात्, इति चेन्न ।
भागद्वयाङ्गीकारेण मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्दोषत्वात् ।
ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयोऽपि भागा आम्नायन्ते—
“ यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानि कल्पाङ्गाथा नाराशंसीः ” इति । मैवम् ।
विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् ।
“ देवासुराः संयत्ता आसन् ” इत्यादय इतिहासाः । “ इदं वा अग्रे नैव
किंचनाऽऽसीत् ” “ न द्यौरासीत् ” इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्ग-
प्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे साम्नायते—
“ इति मन्त्राः, कल्पोऽत ऊर्ध्वं, यदि बलिः हरेत् ” इति । अग्निचयने “ यम-
गाथाभिः परिगायति ” इति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रति-
पादिका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावाल्लक्षणं सुस्थि-
तम् । तच्च ब्राह्मणं द्विविधं विधिरूपमर्थवादरूपं चेति । “ यत्पर्णशाखया
वत्सानपाकरोति ” इति विधिः । “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ”
इत्यादिकोऽर्थवादः ।

तत्र विधेः प्रामाण्यं प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितम्—

“ अवोधको बोधको वा न तावद्वोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ” इति ।

धर्मो नामानुष्ठानजन्यापूर्वं तद्धेतुर्यागो वा । तस्यालौकिकत्वेन गवाद्यर्थवद्बृ-
ह्दव्यवहाराविषयत्वात्संगतिग्रहणं नास्ति । ततो विधेरबोधकत्वादप्रामाण्यमिति
चेन्मैवम् । प्रसिद्धार्थैः पर्णशाखादिपदैः समभिव्याहृतस्यापाकरोतीति पदस्यापूर्व-
पर्यवसायिन्यर्थे शक्तिग्रहणसंभवात् । यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधुकरो मधूनि
पिबतीत्यत्र मधुकरशब्दस्यार्थमजानान इतरपदार्थानामर्थमवगत्य तत्समभिव्या-
हारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति भ्रमरे मधुकरशब्दस्य शक्तिं गृह्णाति तद्वत् ।

अतो बोधकत्वान्मूलप्रमाणानपेक्षत्वाच्च विधिः स्वत एव प्रमाणम् । न च “ वत्सानपाकरोति ” इत्यत्र विधायकानां लिङ्लोट्त्वप्रत्ययानामभावादविधित्वमिति शङ्कनीयम् । ऋत्वङ्गोपवीतवदपूर्वार्थत्वे सति पञ्चमलकाराश्रयणेन विधित्वसंभवात् ।

एतच्च तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे विचारितम्—

“ उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽऽद्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं भैवमपूर्वत्वात्क्रतौ लेटा विधीयते ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ऋत्वङ्गत्वेन वस्त्रस्योपवीतत्वमान्नायते—“ देवानामुपव्ययते देवलक्षमेव तत्कुरुते ” इति । तदिदं वाक्यमुपवीतत्वस्यानुवादकं वा विधायकं वेति संशयः । “ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ” इति स्मृत्या प्राप्तत्वाद्विधायकानां लिङादीनामभावाच्चानुवादकमिति प्राप्ते ब्रूमः—पुरुषार्थस्य स्मृत्या प्राप्तावपि ऋत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गत्वात् विधीयत इति राजान्तः । तेनैव न्यायेन “ वत्सानपाकरोति ” इत्ययं न प्रथमलकारः किंतु पञ्चमलकारः । तस्य च विधायकत्वं “ लिङर्थे लेट् ” [पा० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ७] इतिसूत्रसिद्धम् । नन्वेवमपि “ यत्पर्णशाखया ” इत्यनुवादत्वगमकेन यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिपातः “ देवाश्च याभिर्यजते ” इत्यादिवदिति चेन्मैवम् । उपरिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य बाधितत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहितः—

“ धारयत्युरिष्टाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वाऽऽद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हिशब्दसंत्यागादपूर्वार्थो विधीयते ” इति ।

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरिष्टाद्धि देवेभ्यो धारयति ” इति । अत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन्त्यदा मन्त्रं पठति तदानीमुद्धृतस्याधस्तात्समिधं धारयेत्, इति याद्विधीयते तदेतद्वैविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । कुतः । हिशब्दादनुवादत्वप्रतीतिः । तत्रत्ये पूर्वाधिकरणे—प्राची-

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

नावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणा-
ग्रान्स्तृणीयात् ” इत्यास्मिन्नुदाहरणद्वये यज्ञोपवीतित्वोदगग्रत्ववाक्ययोर्हि शब्दय-
च्छब्दयुक्तयोर्विधायकत्वमपोद्यार्थवादत्वं निर्णीतं तद्वद्वापीति प्राप्ते ऋतमः—
विषमो दृष्टान्तः । दैविके यज्ञोपवीतित्वोदगग्रत्वयोर्मानान्तरप्राप्तत्वाद्धिशब्दय-
च्छब्दाववाधित्वा तत्रार्थवादत्वं वक्तुमुचितम् । उपरिधारिणे त्वप्राप्तत्वाद्धिशब्दं
परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः । एवं सति वत्सापाकरणस्याप्यपूर्वार्थत्वाद्य-
च्छब्दपरित्यागेन विधिरेव युक्तः । ननु लोके सायंदोहार्थिभिः प्रातर्वत्सा
गोभ्योऽपाक्रियन्तेऽतो लोकेत एव प्राप्तत्वान्न वत्सापाकरणं विधेयमिति चेन्मै-
वम् । अवघातवन्नियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् ।

अवघातन्यायश्च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे वर्णितः—

“ अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥

दृष्टे तुषविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वरुद्धचः ” इति ॥

यथा “ समिधो यजति ” इत्यत्र यागजन्यमपूर्वमस्ति तथा “ व्रीहीनव-
हन्त्यात् ” इत्यत्रापि तदभ्युपेयमन्यथा विधिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न ।
दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । न चात्र यजत्यादिविधिसाम्यमस्ति,
गुणकर्मत्वेनावघातस्य द्रव्यतन्त्रत्वात् । यागस्तु प्रधानकर्म । अयं च कर्मणां
भेदो जैमिनिना सूत्रत्रयेण स्पष्टीकृतः—“ तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु
द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न
चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ” इति । यैस्तु कर्माभि-
र्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्य-
प्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । “ यूपं तक्षति ” “ आहवनी-
यमादधाति ” इत्यादौ यूपाहवनीयादि द्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । “ व्रीहीनवहन्ति ”
“ तण्डुलान्पिनष्टि ” इत्यत्र व्रीह्यादि द्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम् । “ आज्येन प्रयाजा
इज्यन्ते ” इत्यादिषूक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । अतो यजतिवैषम्यान्नावघा-
तोऽपूर्वजनकः । न च विधिवाक्यवैयर्थ्यं, नखविदलनादिनाऽपि तण्डुलनिष्प-
त्तिसंभवे सत्यवघातेनैव तण्डुला निष्पादनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्वं बोधयितुं
विधेरपेक्षितत्वात् । तद्वच्छास्त्रीयापाकरणेनैव सायं दोहः संपादनीय इति
नियमविधिरस्तु । उक्तेषु विधिसामान्यविचारेष्वेते निर्णयाः संपन्नाः—विधिर-

लौकिककर्मबोधकः । पञ्चमलकाराश्रयणेन विधायकत्वम् । अप्राप्तार्थं यच्छ-
ब्दादयो न विधिवाधकाः । संस्कारकर्म दृष्टार्थसंभवेऽपि नियमापूर्वार्थमपीति ।

शाखाहरण एव चतुर्थाध्याये विचारितं किञ्चिद्द्वितीयपादे—

“ प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलभ्यते ” इति ॥

“ यत्प्राचीमाहरेत् ” इति वाक्ये प्राचीशब्देन मुख्या दिग्विवक्षितेति
चेन्न । दिश आहर्तुमशक्यत्वेन दिक्संभन्विन्याः शाखाया उपलक्षणीयत्वात् ।

तस्मिन्नेव पादेऽन्यद्विचारितम् ।

“ शाखां छित्त्वोपवेपं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुदेद्वत्सान्कपालानि स्थापयेदुपवेपतः ॥

द्वयं प्रयोजनं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेपं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पादी स तस्माद्युज्यतेऽन्तिमः ” इति ॥

इदमाम्नायते— “ मूलतः शाखां परिवास्योपवेपं करोति ” इति । अस्याय-
मर्थः—येयम् “ इपे त्वा ” इति मन्त्रेणावाच्छिन्ना शाखा तां पुनर्मूले छित्त्वा
तं मूलभागमुपवेपं कुर्यादिति । अत्र तयोर्मूलाग्रयोः पृथग्विनियोग आम्नायते—
“ उपवेपेण कपालान्युपदधाति शाखया वत्सानपाकरोति ” इति । अत्र कपा-
लोपधानं वत्सापाकरणं चेत्युभयं शाखाछेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः । अग्रमु-
लयोः साम्येन विभज्य विनियोगात्, इति चेन्मैवम् । उपवेपं करोतीत्यग्रं
विधिरुपवेपस्य प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तच्च मूलं शाखा-
र्थम् । “ इपे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्ति ” इत्यत्र छिन्नायाः समूलायाः
शाखायाः सौकर्यार्थं परिवासनवाक्येन पुनर्मूलापादानकं छेदनं श्रूयते । न
चासति मूले मूलापादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छाखार्थेऽपि मूलं न तूपवे-
पार्थम् । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पन्नोपवेपेण क्रियमाणं कपालोपधानं न शाखा-
छेदनस्य प्रयोजकं, किन्तु वत्सापाकरणमेव तत्प्रयोजकम् । तथा सति यत्र
शाखायाः प्रथमच्छेदनमेव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेपसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं
न संपादनीयं, किन्तु लौकिकेन केनचित्काष्ठेन कपालान्युपधेयानीति विचा-
रस्य फलं सिद्धम् ।

(वत्सोपाकरणार्था मन्त्राः)

ब्राह्मणे विधिभागस्य सामान्यविशेषविचाराः प्रकाशिताः ।

अथार्थवादविचाराः प्रदर्शयन्ते—

“ वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ” इति ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयेते—“ वायव्यं श्वेतमालभेत भूति-
कामः ” इति विधिः । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” इत्यर्थवादः । तत्र वाय-
व्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधते । अर्थवादशब्दा-
श्चेतरनैरपेक्ष्येणैव शीघ्रगामिदेवतालक्षणं सिद्धार्थमाचक्षते । अत एवैकवाक्य-
त्वाभावान्नास्त्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमिति चेन्न । पदैकवाक्यत्वाभावेऽपि
वाक्यैकवाक्यत्वात् । विधिवाक्येन पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये स्तावकमर्थवादवाक्य-
मपेक्ष(क्ष्य)ते । अर्थवादवाक्यस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानाय विधिवाक्यापेक्षा ।
अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवाक्यत्वे सति विधिभागवदर्थवादभागेऽपि धर्मे
प्रामाण्यम् । अनेनैव न्यायेन “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ” इत्या-
द्यर्थवादस्य “ यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ” इत्येतद्विधिस्तावकत्वाद्वि-
धिगम्ये नियमापूर्वे प्रामाण्यमस्ति । नन्वर्थवादस्य विधिस्तावकत्वं क्वचिद्व्य-
भिचरति “ प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयोरभितिज्यै ” इत्यत्र फल-
विधिप्रतिभानादिति चेन्नैवम् । औदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहितः—

“ ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥

चतुर्थ्या फलताभानाद्यूपौदुम्बरता फलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ।

अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर उर्कशव ऊर्जे-
वास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्यै ” इति । अत्रावरोधवाक्येन किं फलमेव

(वत्सापाकरणार्थं मन्त्राः)

विधीयते किंवा यूपौदुम्बरत्वमपि स्तूयते । नाऽऽद्यः । औदुम्बरत्वविध्यभावेन तत्फलकथनायोगात् । न चात्रौदुम्बरत्वस्य प्रत्यक्षो विधिरस्ति । लिङाद्यश्रवणात् । अतः स्तुत्यैवात्र विधिरुच्येतव्यः । न चात्र स्तुतिमङ्गं करोषि । न द्वितीयः । अर्थभेदेनाऽऽवृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । तस्मादूर्गवरोधः स्तावकः । तद्वदुभयलोकाभिजयेनाप्यैशानादिकप्रवृत्तपिषणादिभिः(?)प्रवृत्ता शाखा विधानाय स्तूयते । तदेवं वेदसामान्यतद्विशेषयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्मन्त्रविशेषाणामृगादीनां ब्राह्मणविशेषयोर्विध्यर्थवादयोश्चापेक्षिताः सामान्यविशेषविचारा अस्मिन्ननुवाक उदाहृताः । वक्ष्यमाणानुवाकेष्वपि ते सर्वे यथायोगमुदाहरणीयाः ।

उदाहृत्यात्र मीमांसां प्रकृतिप्रत्ययस्थितिम् ।

अर्थं व्याकरणे सिद्धं बोद्धुं तत्प्रक्रियोच्यते ॥

न च व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने वा विवदितव्यम् । तत्प्रामाण्यस्य स्मृतिपादे निर्णीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्य च कान्यायनेनाभिहितत्वात् ।

तथा हि—

“ गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽज्ञास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥

साधूनेव प्रयुज्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ” इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतत्वादयः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्ष्यन्ते—

“ निर्मूलत्वाद्विगीतत्वाद्वैकल्याद्वेदवाधनात् ।

पूर्वापराविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसंभवः ” ॥

इति हेतव उक्ताः ।

व्याकरणस्य पौरुषेयत्वान्मूलप्रमाणमपेक्षितम् । अत एव बुद्धादिवाक्यानां प्रामाण्यं दूषितम्—

“ प्रायेणानृतवादित्वात्पुंसां भ्रान्त्यादिसंभवात् ।

चोदनानुपलब्धेश्च श्रद्धामात्रात्प्रमाणता ” इति ॥

न तावत्प्रत्यक्षं मूलं गवादिशब्दा एव साधवो न गाव्यादिशब्दाः । साधूनेव प्रयुज्जीत नापशब्दानित्यर्थद्वयस्य केनापीन्द्रियेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियत्वात्तद्व्याहकत्वमिति चेन्न ।

(वत्सापाकरणार्थं मन्त्राः)

“ यत्रास्यातिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
अयोग्यं नेन्द्रियग्राह्यं न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ” ॥

इत्याचार्योक्तेः ।

विगीतत्वमपि व्याकरणे बहुश उपलभ्यते । अनादिसिद्धेऽभिप्रयुक्तव्यवहारे गृहीतसंगतिका गवादिशब्दा एव साधव इति भगवतो मतम् । पाणिनिस्तु शास्त्र-स्याऽऽमूलचूडं तद्विपरीतानेव शब्दाञ्जगौ । “ अइउण् ” “ घेङिति ” “ स्तो-श्रुना श्रुः ” “ घुना घुः ” इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकाममोक्षादिषु किञ्चित्फलं व्याकरणस्य पश्यामः । वेदस्तु प्रयत्नेन व्याकरणं बाधते “ तस्माद्-ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ” इति । परस्परविरोधश्च भूयानस्ति त्रिमुनि व्याकरणमित्यभ्युपगच्छन्ति । यत्पाणिनिना प्रयुक्तम् “ इन्धिभवतिभ्यां च ” [पा०सू० १।२।६] “ कर्मवत्कर्मणा तुल्याक्रियः ” [पा० सू० ३।१।८७] इति, तत्कात्यायनो दूषयति—“ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो-बुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यं, सिद्धं तु प्राक्तनकर्मत्वात् ” इति । क्वचित्तु पाणिनिना स्वोक्तं स्वयमेव दूष्यते—“ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वा-त् ” [पा०सू० १।२।५३] इति । तस्मान्न व्याकरणं प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणानामेव मूलत्वात् । सन्ति हि तानि, पाणिनिनैव तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “ तृषिमृषिरूपेः काश्यपस्य ” [पा०सू० १-२-२५] “ ऋतो भारद्वाजस्य ” [पा०सू० ७-२-६३] “ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ” [पा०सू० ८-४-५०] “ लोपः शाकल्यस्य ” [पा०सू० ८-३-१९] “ ओतो गार्ग्यस्य ” [पा०सू० ८-३-२०] इति सुदाहृतम् । तत्तद्व्याकरणानां पूर्वपूर्व-व्याकरणमूलत्वेऽपि बीजाङ्कुरवदनदित्वेन मूलक्षयाभावान्नानवस्थादोषः । न च “ घेङिति ” इत्यादेरपशब्दत्वं साकेतिकानामपि गवादिपदवत्स्वविषये सुशब्दत्वात् । अन्यथा बबरः प्रावाहाणिरकामयत ” इत्यादिरपशब्दः स्यात् । नापि निष्फलत्वम् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु-ग्भवति ” इति साधुशब्दावगमतत्प्रयोगाभ्यां धर्मोत्पत्तिश्रवणात् । नापि वेद-बाधः, न म्लेच्छितवै ” इत्यादेर्गाव्याद्यपशब्दविषयत्वादिनाऽप्युपपत्तेः । नानुध्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ” इति निषेधः समाधिनिष्ठ-ब्रह्मयोगिविषयः । नापि परस्परविरोधः । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तारूपं वार्तिकं कुर्वतः कात्यायनस्य क्वचित्क्वचिद्दूषयितुमुचितत्वात् । नापि स्वोक्तव्याहतिः । पूर्वोत्तरप-क्षाभिप्रायेण तदुपन्यासात् । तस्मात्प्रमाणभूतव्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव

साधवस्तानेव प्रयुञ्जीतेति नियमद्वयं सिद्धम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्वचनमुदाह्रियते । तथा हि ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते— प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रोहानरोहन् । तद्रौहिण्यै रोहिणित्वम् ” इति । तत्रैव तृतीयेऽनुवाके प्रजापतिं प्रस्तुत्य श्रूयते—स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आच्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमित्वम् ” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्यंभावित्वादेव देवैः प्रार्थित इन्द्रो व्याकरणं निर्ममे । एतच्च षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठक ऐन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे श्रूयते— वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽञ्जवीद्वरं वृणै मयं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति । तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्णते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते ” इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । मध्यतोऽवक्रम्य विभागं कृत्वेत्यर्थः । आथर्वणिकास्तु ऋग्वेदादिवव्याकरणमपि वैदितव्यमित्यामनन्ति— द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्वरहविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” इति । कात्यायनोऽपि व्याकरणप्रयोजनान्युदाजहार—“ रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम् ” इति । स्वरवर्णविपर्यासरूपो विष्टवो वेदस्य मा भूदिति व्याकरणेन वेदो रक्षणीयः । विष्टवे तु बाधं पठन्ति—

“ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” ॥ इति ।

इद्रस्त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपाख्यं जघानेति त्वष्टा सोमयागे नेन्द्रमुपाह्वयत् । इन्द्रश्च यज्ञविघ्नं कृत्वा बलात्सोमं पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन सोमरसेनेन्द्रस्याभिचारं कर्तुं [त्वष्टा] “ स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्व ” इत्यनेन मन्त्रेणाजुहोत् । तत्र शत्रुशब्दो घातकमाचष्टे । भो उत्पत्स्यमानपुरुषेन्द्रस्य घातकस्त्वं वर्धस्वेति विवक्षित्वा मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषसमासत्वादन्तोदात्तेन भवितव्यम् । प्रमादात्त्वनेनाऽऽद्युदात्तो मन्त्रः प्रयुक्तः । स च स्वरो बहुव्रीहौ समासे लभ्यः । ततश्चेन्द्रो घातको यस्येत्यर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण वध्यो वृत्र उदपद्यत । तस्माच्च

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टौ “ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इति मन्त्र आम्नातः । स च विरुतावैन्द्राग्नेष्टावतिदिष्टः । तत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशनायाग्निपदं परित्यज्य “ इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि ” इत्यूहनीयः । स चोहो व्याकरणानभिज्ञेन कर्तुमशक्यः । तथा “ वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ” इत्यागमेन ज्ञेयत्वं विहितम् । तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयं विना न संभवति । तथा बृहस्पतिनाऽध्याप्यमान इन्द्रो दिव्यं वर्षसहस्रमधियानोऽपि यदा शब्दानामन्तं न जगाम तदानीमिन्द्रादिभिर्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययादेशादिरूपा उपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण सर्वे शब्दाः कथं ज्ञातुं शक्यन्ते । तथा “ स्थूलपृषतीमालभेत ” इत्यत्र स्थूला चासौ पृषती चेति विश्रहे पशुशरीरगतं स्थौल्यमुक्तं भवति, स्थूलानि पृषन्ति यस्यामित्यत्र शरीरगतवर्णविशेषरूपाणां विन्दूनां स्थौल्यमुक्तं भवतीत्ययं संदेहः स्वरानिर्णयमन्तरेण त्रापैति । तस्माद्भक्षो-
हादीनि पञ्च प्रयोजनानि । तस्मात्प्रमाणत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च व्याकरणमा-
रब्धव्यम् ।

इषेत्वेत्यादिशब्दानां प्रक्रियां शब्दसंग्रहे ।

अवोचं स्वरमात्रं तु वैशद्याय पुनर्ब्रुवे ॥

इषि प्रातिपदिके गत इकारः “ फिषोऽन्त उदात्तः ” [फि० पा० सू० १ । १] इत्युदात्तः । फिडिति प्रातिपदिकसंज्ञा । इषित्यत्र षकारस्यान्ति-
मत्वेऽपि “ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति ” इत्युक्तत्वादिकार एवान्तिमः ।
एकारस्य सुप्त्वात् “ अनुदात्तौ सुप्पितौ ” [पा० सू० ३-१-४] इत्यनुदात्तत्वे
प्राप्ते तदपवादः “ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ” [पा० सू० ६-१-१६८]
इति । सप्तमीबहुवचने परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकाच्चं तस्मादुत्तरा तृतीया-
दिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” [पा० सू० ६-१-१५८]
उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तं वर्जयित्वा शिष्टं पदमनुदात्तं
भवति । तत्रास्मिन्पद एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नन्विकारस्यापि
पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तेरनुदात्तत्वमस्ति चेन्न । प्रथमतः
प्रातिपदिकस्वरेऽवास्थिते सति पश्चाद्विधीयमानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रबलत्वात् ।
सति शिष्टस्वरो बलवानिति हि मर्यादा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिष
इति पदम् । त्वेति पदमनुदात्तम् । युष्मच्छब्दस्याऽऽष्टमिकापादादादेशत्वात् ।
“ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ” [पा० सू० ८-१-१८] इति हि तत्रानुवर्तते ।
संहितायामुदात्तादेकारादुच्चरत्वेन तस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ”

[पा०सू० ८-४-६६] इति स्वरितत्वम् । ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यम् । एवमूर्जे त्वेति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययोः संहितायाम् “ आद्गुणः ” [पा० सू० ६-१-८७] इत्योकारे गुणे स्वरिते प्राप्ते “ पूर्वत्रासिद्धम् ” [पा०सू० ८-१-१] इति स्वरितत्वासिद्ध्याऽनुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदपवादः “ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ” [पा०सू० १-२-४०] इति । यस्मादनुदात्तात्परत उदात्तः स्वरितो वा वर्तते तस्यानुदात्तस्यातिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता यथाम्ना-
नमिषे त्वोर्जे त्वेति सिद्धम् । “ उणादीन्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ” इति मते वायुशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदान्तत्वादवशिष्ट आकारोऽनुदात्तः । विभक्तेः सुप्त्वादानुदात्तत्वे सत्युदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वम् । स्थशब्दस्य “ तिङ्ङतिङः ” [पा०सू० ८-१-२८] इति [निघातः] । अतिङ्ङन्तात्परं तिङ्ङन्तं निहन्यते । निघातो नामानुदात्तः । “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ” [पा०सू० १-२-३९] इति स्थशब्दगतस्यानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकश्रुतिर्भवति । तां प्रचय इत्या-
चक्षतेऽध्यापकाः । एवमुपायवः स्थेति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययोः संहिताया-
मोकारः प्रचयः । प्रचयानुदात्तयोरुभयोः स्थाने विहितस्यापि द्वैरूप्यस्य युगपदसंभवात्पर्यायेण तथोत्थात्वे स्थानिवद्भावादेवैकस्मिन्पक्षे प्रचयः । पक्षान्तरे तु स्थानिवद्भावादानुदात्तत्वे स्वरितात्संहितायामिति प्रचयः । पाशब्दस्य सन्नतरत्वम् । देवशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्संहितायामोकारोऽप्युदात्तः । युष्मच्छब्दादेशश्चानुदात्तः । संहितायां स्वरितः । “ चितः ” [पा०सू० ६ । १ । १६३] चित्प्रत्ययस्य समुदायस्यान्त उदात्तः स्यात् । ततः सवितृ-
शब्दे तृचप्रत्ययस्य चकारित्वात्सवितृपदस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वाऽन्तो-
दात्तत्वम् । संहितायां सेत्यस्य प्रचयः । विशब्दस्योदात्तपरत्वादिकारः सन्नतरः ।
“ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ” अभिव्यतिरिक्ता उपसर्गाश्चाऽऽद्युदात्ता इति प्रशब्द उदात्तः । अर्पयत्वित्यस्य निघाते “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ” [पा०सू० ८ । २ । ५] उदात्तेन सह य एकादेशः स उदात्तः स्यादिति सवर्णदीर्घ उदात्तः । तस्मादुत्तरेषां स्वरितप्रचयौ । तुशब्दस्य संहितायां सन्नतरत्वम् । श्रेष्ठमाये-
त्यत्र “ जित्प्रादिर्नित्यम् ” [पा० सू० ६ । १ । ९७] जिति निति च प्रत्यये परतः पूर्वस्याऽऽदिरुदात्तः स्यादिति श्रेष्ठशब्दगतस्ये-
ष्टप्रत्ययस्य नित्वाच्छ्रेष्ठशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । ष्टेत्यस्यानुदात्तस्वरितौ । तमपः पित्वाद्विभक्तेः सुप्त्वाच्चानुदात्तत्वे सति पश्चात्प्रचयसन्नतरत्वं पूर्ववत् ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“ नन्विषयस्यानिसन्तस्य ” इसन्तव्यतिरिक्तस्य नपुंसकलिङ्गविषयस्य प्राति-
पादिकस्याऽऽदिरुदात्तः स्यादित्यनेन कर्मशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । इतरयोर्यथा-
योगमनुदात्ते सति स्वरितप्रचयौ सन्नतरत्वं च पूर्ववत् । आप्यायध्वमित्यत्रोप-
पसर्ग उदात्तः । शिष्टस्यानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचयौ । “ आमन्त्रितस्य च ”

[पा०सू० ८-१-१९] पदादुत्तरस्य च संबोधनान्तस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यादिति
अध्निपाशब्दस्य निघाते सति संहितायां पूर्वाभ्यां प्रचयाभ्यां तद् प्रचयः ।

देवभागशब्दे “ समासस्य ” [पा०सू० ६-१-२२३] इत्यन्तोदात्ते सति
विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । संहितायामाद्यौ द्वौ प्रचयौ । तृतीयः सन्नतरः ।

ऊर्जःपयःशब्दयोर्नपुंसकत्वादाद्युदात्तत्वम् । मत्पो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वम् ।
ततो यथायोगं स्वरितप्रचयसन्नतराः । प्रजाशब्दे प्रातिपदिकमन्तोदात्तं टाबनुदा-

त्तस्तयोरैकादेश उदात्तः । शेषं पूर्ववत् । “ नञ्सुभ्याम् ” [पा०सू० ६-२-१७२]
बहुव्रीहिसमासे नञ्सु इत्येताभ्यामुत्तरस्य पदस्यान्त उदात्तः स्यादित्यनमीवाय-

क्ष्मशब्दयोरन्तोदात्तत्वे सति शेषमुञ्जयम् । न चात्र समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं
सिध्यति । “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा०सू० ६-२-१] इत्युक्तपूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वमपवादितुं नञ्सुभ्यामिति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् । निपाता आद्युदात्ता इति
माशब्द उदात्तः । व इत्येतत्पूर्ववत् । स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशतेत्यस्य

निघातः । मेति पूर्ववत् । अवेन क्रौर्येण शंसो विशसन् वधो यस्य सोऽयमघ-
शंसः । ततो बहुव्रीहिस्वरेणाघ इत्यन्तोदात्तः । रुद्रहेतिशब्दयोः फिट्स्वरः ।

परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । वो वृणक्त्विति शब्दावनुदात्तौ । ध्रुवशब्दस्य
फिट्स्वरे सति टाप्प्रत्ययेन विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । अस्मिन्नित्यत्र विभक्तेः

“ सावेकाचः ” [पा०सू० ६-१-१६८] इत्युदात्तत्वम् । गोपतावित्यत्र
“ पत्यावैश्वर्ये ” [पा०सू० ६-२-१८] [इति] ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परतः पूर्वप-

दस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्योदात्तत्वे सति शिष्टस्यानुदात्तस्वरित-
प्रचयाः । स्यातेत्यस्य निघातप्रचयौ । बह्वीरिति ङीष्प्रत्ययस्योदात्तत्वे सवर्णदी-

र्घोऽप्युदात्तः । गजमानस्येत्यत्र “ धातोः ” [पा०सू० ६-१-१६२] धातोरन्त
उदात्तः स्यादिति जकारात्पूर्वाकार उदात्तः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचः

“ चितः ” [पा०सू० ६-१-६३] इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ तास्यनु-
त्तेन्डिददुपदेशल्लसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः ” [पा०सू० ६-१-१८६] तासि-

प्रत्ययादनुदात्तेतो धातोर्ङितो धातोरकारोपदेशाच्चात्तरस्य लकारस्य स्थाने

विहितं यत्सावर्धातुकं तदनुदात्तं भवति हनुङ् अपह्नवे, इङ् अध्ययने, इत्येतौ
धातू वर्जयित्वा । अत्र शब्दन्तस्य यजेत्यस्यादुपदेशत्वात्तदुत्तरः शानजनुदात्तः ।
पञ्चानित्यत्र फिट्स्वर एकादेशस्वरश्च । पाहीत्यस्य निघाते सति स्वरितप्रचयौ ।

संबन्धश्च श्रुतिव्याख्यामीमांसाव्याकृतिस्वरैः ।

चतुष्प्रकारैराद्योऽयमनुवाकः समापितः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञस्य घोषदसि प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा
अरातयः प्रेयमगाद्धिषणा बहिरच्छ मनुना
कृता स्वधया वितृष्टा त आवहन्ति कवयः
पुरस्ताद्वेभ्यो जुष्टमिह बहिरासदे देवानां
परिपुतमामि वर्षवृद्धमसि देवबहिर्मा त्वाऽ-
न्वङ्गा तिर्यक्पर्व ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा
रिषं देवबहिः शतवल्शं वि रोह सहस्रवल्शाः
(१) वि वयः रुहेम पृथिव्याः संपृचः पाहि
मुसंभृता त्वा सं धराम्यदित्यै रास्ताऽसी-
न्द्राण्यै संनहनं पूषा तै अन्थि अथनातु स ते
माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे बृह-
स्पतेर्मूर्ध्ना हराम्युर्वन्तरिक्षमन्विहि देवग-
ममसि ॥

(सहस्रवल्शा अष्टाविंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके वत्सापाकरणमुक्तम् । द्वितीये बर्हिंराहरणमुच्यते । तयोरनुक्रमे
पाठः प्रमाणमिति मीमांसिष्यते । पौर्णमास्यां सांनाय्याभावे वत्सापाकरणाभावा-
दन्वाधानस्यानन्तरममावास्यायामसंनयतोऽपि बर्हिरेव प्रथमं संपादनीयम् । अतः
एव बौधायनः—“ यद्यु वै न संनयति बर्हिः प्रतिपदेव भवति ” इति । अस्मि-
न्ननुवाके यज्ञस्य घोषदसीत्ययमाद्यो मन्त्रः । ब्राह्मणेन तु तस्मात्पूर्वमन्यो मन्त्रः
शाखान्तरादिन्यायेन व्याख्यातस्तस्य विनियोगमाह बौधायनः—“ अथ जघनेन
गार्हपत्यं तिष्ठन्नसिदं वाऽश्वपशूँ वाऽऽदत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” इति । आपस्तम्बः—“ उत्तरेण गार्हपत्यम-
सिदोऽश्वपशूँरनडुत्पशूँर्वा विहितो भवति देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्व-
पशूँ वाऽऽदत्ते तूष्णीमनडुत्पशूँम् ” इति । असिदो दर्भच्छेदनसाधनं शस्त्रम् ।
पशूँः पार्श्वगतास्थिखण्डम् । तच्च तीक्ष्णधारत्वाल्लवनसमर्थम् । मन्त्रार्थस्तु—भो
लवनसाधन प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतासंबन्धिभ्यां बाहुभ्यां हस्ताभ्यां च
त्वां स्वी करोमीति । मणिवन्धादधस्तनौ बाहू उपरितनौ हस्तौ । अत्र ब्राह्म-
णम्—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यश्वपशूँमादत्ते प्रसूतयै । अधिनोर्बाहुभ्या-
मित्याह । अधिनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतैः”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । यतिर्नियतिः । यद्यद्यज्ञसाधनमुपा-
देयं तत्सर्वं पोषकस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति नियमः । अश्वपशूँना सह बर्हिः
प्राप्तुं गच्छेदिति सार्थवादेन वाक्येन विधिर्ब्रूयते, “ यो वा ओषधीः पर्वशो
वेद । नैनाः स हिनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न हि-
नस्ति । अश्वपशूँ बर्हिंरच्छेति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय । ओषधी-
नामहिंसायै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । प्राजापत्यक्षिपरि-
णामोऽश्व इत्यश्वमेधविधौ श्रूयते—“ प्रजापतेरक्षयश्चयत् । तत्परापतत् । तदश्वोऽ-
भवत् । यदश्वयत् । तदश्वस्याश्वत्वम् ” इति । ततोऽश्वस्य प्राजापत्यत्वात्प्राजापते-

१ ख. “येऽनुवाके व” । २ ख. “स्यां तु सां” । ३ ख. “रणप्रयोजनाभा” । ४ ख.
“णे तु । ५ ख. “बिहाऽऽनीय ये” । ६ ख. “सिदमश्व” । ७ ख. पार्श्वस्थि तच्च खड्ग-
वृत्तीक्ष्ण” । ८ ख. विधत्ते यो । ९ क. ग. “पतिप” ।

(वर्हिराहरणम्)

श्रौपधीषु तत्तत्पवाभिज्ञत्वेन पर्वणोः संधौ छेत्तुं प्रवृत्तस्य पर्वभञ्जकत्वाभावेनाश-
पर्था प्रजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । द्रव्यान्तरपरित्यागेनाश्वपशू-
स्वीकारस्तद्योनिभूतप्रजापतिसाहित्यार्थम् । अस्ति च तत्साहित्यं कारणस्य का-
र्येऽनुगतत्वात् । तस्मात्प्रजापतिद्वारेण कर्तुर्हिंसादोषाभाव उपपद्यते ।

यज्ञस्येति । अश्वपशूनाभिमन्त्रणे प्रथममन्त्रं विनियुङ्क्ते बौधायनः—“ आदा-
याभिमन्त्रयते यज्ञस्य घोषदसीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु ब्रूते—“ यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य ” इति ।

घोषदिति धनस्य नाम । भो अश्वपशू त्वं यज्ञस्य साधनं ब्रूयमसि । भो
गार्हपत्येति वा योजनीयम् । अत्र ब्राह्मणम्—“ यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यज-
मान एव रयिं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । रयिं धनम् ।

प्रत्युष्टमिति । बौधायनः—“ गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा
अरातय इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु “ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽ-
सिदं प्रतितपति न पशुम् ” इति ।

अस्मिन्नैव नसाधने निगूढं रक्षसामथ वैरिणां च स्वरूपमत्यन्तं दग्धं भवतु ।
मन्त्रप्रयोजनमाह—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

प्रेयमगादिति । बौधायनः—“ आहवनीयमभिपैति प्रेयमगाद्विषणा वर्हि-
रच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आवहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिति ”
इति । स एव मन्त्रशेषं पृथग्विनियुङ्क्ते—“ इह वर्हिरासद् इति वेदिं प्रत्यवेक्ष-
ते ” इति ।

आपस्तम्बस्तु कृत्स्नमन्त्रस्यैकमेव विनियोगमाह—“ प्रेयमगादित्युक्तवोर्वन्तरि-
क्षमन्विहीति प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिदर्धमयं वर्हिराहरति ”
इति ।

इयमश्वपशूर्विधारूपत्वेनाभिज्ञानवती वर्हिराप्तुं गच्छति । कीदृशी सा ।
प्रजापतिरूपेण मनुना स्वचक्षुषो निर्मिता । अश्वमक्षिताञ्चलक्षणया स्वधया
विशेषेण तीक्ष्णीकृता । यस्मात्ते पूर्वं कवयो विद्वांसोऽनुष्ठातारः पूर्वस्या दिशो
वर्हिरानयन्ति तस्मादियं प्राग्गच्छति । हविर्भुग्भ्यः प्रियं वर्हिरिह वेद्यामासा-

(वर्हिंराहरणम्)

दयितव्यम् । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे पदार्थं तात्पर्यं चाऽऽह—“ प्रेयमगाद्धि-
षणा वर्हिंरच्छेत्याह । विद्या वै धिषणा । विद्ययैवैनदच्छैति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ३] इति । द्वितीयभागस्यार्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिमनुमानप्रसिद्धिं
चाऽऽह—“ मनुना कृता स्वधया वितष्टेत्याह । मानवी हि पशुः स्वधाकृता ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । अग्नेनास्थ्याद्युपचयोऽन्वयव्यतिरे-
कसिद्धः । तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यं चाऽऽह—“ त आवहन्ति
कवयः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाऽसौ वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव
यज्ञमारभते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । होमाधारस्याऽऽहव-
नीयस्य पूर्वदिक्स्थत्वाद्यज्ञः पुरस्ताद्वर्तत इत्युच्यते । तच्छब्दपाठेन पुरस्तादेव
यज्ञ आरब्धो भवति । अपि च तत्पाठे दिगन्तरप्रयुक्तं वैकल्यं नास्तीत्याह—
“ अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्पाच्या एव दिशो भवति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । चतुर्थभाग आसद इत्यस्य तात्पर्य-
माह—“ देवेभ्यो जुष्टमिह वर्हिंरासद इत्याह । वर्हिषः समृद्धयै । कर्मणोऽनप-
राधाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । आसादयितव्यमित्युक्ते
यावद्वेद्यास्तरणस्य युक्तं पर्याप्तं तावतः सूचितत्वादेतत्पदोच्चारणं समृद्धयै संप-
द्यते । ततो न्यूनत्वलक्षणः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति ।

देवानामिति । बौधायनः—“ दर्भस्तम्बं गृह्णीते यावन्तमलं प्रस्तरेणाय
मन्यते देवानां परिषूतमसीत्यथैनमूर्ध्वमुन्माष्टि वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु द्वयोरेकमन्त्रत्वमभिप्रेत्यैकमेव विनियोगमाह—“ देवानां परि-
षूतमसि वर्षवृद्धमसीति दर्भान्परिषौति ” इति ।

भो दर्भजात त्वं देवानामर्थे परिगृहीतमसि न तु मया स्वगृहाच्छादना-
द्यर्थमतो न मे लवनदोषोऽस्ति । वर्षेण पुनर्वृद्धिर्भवत्तवापि न हानिः । परि-
गृहीतस्य सर्वस्य देवार्थत्वं न त्वेकदेशस्येत्येवं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति—“ देवानां
परिषूतमसीत्याह । यद्वा इदं किंच । तद्देवानां परिषूतम् ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० २] इति । अपि च यथा लोके कश्चिद्भृत्यो राजनियोगाद्ग्रामेषु
गत्वा बलाद्गृह्यमाणं दधिक्षीरादिद्रव्यं वसुमत्तमाय राज्ञे न तु मदर्थमिति प्रजा-
नामग्रे प्रतिप्रोच्य निर्भयः सर्वथेदं हरिष्यामीति ब्रूते तद्वदिदमित्यभिप्रायान्तर-

(बहिराहरणम्)

माह—“ अथो यथा वक्ष्यते प्रतिप्रोच्याऽऽहेदं करिष्यामीति । एवमेव तद्वद्व-
युर्देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दाति । आत्मनोऽहिंस्तायै ” (ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० २) इति । त्वन्वस्य स्वीकार्यस्यैकत्वं छल्लब्धत्वं च विधत्ते—
“ यावत् त्वन्वापरिदिशेत् । यत्तेषामुच्छिऽष्यात् । अति तद्यज्ञस्य रेचयेत् ।
एकं त्वन्वं परिदिशेत् । तं सर्वं दद्यात् । यज्ञस्यानतिरेकाय ” (ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २) इति । यज्ञस्य संबन्धि यद्व्यं तस्य यज्ञाद्-
हिर्भावेऽतिरेकः स त्वयुक्तः । अल्लेषपच्यानां दर्भादीनां तटाकाद्युदकमनपेक्ष्य द-
र्पेण वृद्धिः प्रसिद्धेत्याह—“ वर्षवृद्धमसीत्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति ॥

देवबर्हिरिति । बौधायनः—“ अस्तिदेनोपयच्छति देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा
तिर्यक्पर्वं ते राध्यास्तमिति ” इति ॥

विनियोगद्वयमाहाऽऽपस्तम्बः—“ देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यगिति संयच्छति
पर्वं ते राध्यास्तमित्यासिद्धमधिनिदधाति ” इति ।

हे देवबर्हिस्तत्त्वाऽन्वगपि मा हिंस्तिषं तिर्यगपि मा हिंस्तिषं किंतु ते तव
पर्वं पुनःप्ररोहस्थानमविनष्टं यथा स्यात्तथा संपादयामि । हिंताया अन्वक्तृत्वं
दैर्घ्येण द्वैधीभावः । तिर्यक्त्वं हत्त्वानां खण्डानां संपादनम् । बर्हिषो देवसंबन्ध-
स्तादर्थ्यरूप इत्यभिप्रायमाह—“ देवबर्हिरित्याह । देवेभ्य एवैनत्करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति । निषेधो दोषपरिहारयेत्याह—“ मा त्वाऽन्व-
ङ्मा तिर्यगित्याहाहिंस्तायै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।
पुनःप्ररोहस्तनृद्धचर्थं पर्वसंपादनमित्याह—“ पर्वं ते राध्यास्तमित्याहङ्गर्थे ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति ॥

आच्छेत्तेति । बौधायनः—“ आच्छिन्नति आच्छेत्ता ते मा रिषमिति ”
इति ।

तद्वदापस्तम्बोऽपि । इत ऊर्ध्वं यत्र द्वयोर्विशेषाभावस्तत्रान्यतरस्यैव दिनि-
योग उदाहरिष्यते । हे देवबर्हिस्तत्त्वाहमाच्छेत्ताऽपि मन्त्रसामर्थ्यान्मा हिंसितम् ।
अत्र मा रिषमित्येतं मन्त्रं पठतस्तदर्थमिज्ञस्य च स्वक्रीयं किमपि न दिनश्यती-
त्याह—“ आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याह । नास्याऽऽत्मनो मीयते । य एदं वेद ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ॥

(बर्हिंराहरणम्)

देवबर्हिः शतेति । कल्पसूत्रम्—“ देवबर्हिः शतवल्शं विरोहेत्याल्लवानमिमृ-
शति ” इति ।

लूनावाशिष्टमूलान्यालवाः । शतवल्शमनन्तशाखम् । बर्हिषः पुत्रादिवदुपका-
रकत्वात्तत्प्ररोहार्थं यत्नः पुत्रोत्पत्तये भवतीति व्याचष्टे—“ देवबर्हिः शतवल्शं वि-
रोहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । प्रजानां प्रजननाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० २] इति ॥

सहस्रवल्शा इति । कल्पः—“ सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्य-
मिमृशति ” इति ।

मन्त्रास्याऽऽशीः परत्वं स्पष्टमित्याह—“ सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

पृथिव्या इति । कल्पः “ पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनधो निदधाति ” इति ।

भोस्तृणकाष्ठाद्याधार पृथिव्या संपर्कादिमं दर्भं रक्ष । द्रव्यान्तरस्योपरि स्था-
पने प्रयोजनमाह—“ पृथिव्याः संपृचः पाहीत्याह प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० २] इति । यदि लूनमिमं दर्भं पृथिव्यां निदध्यात्तदानीमुच्छिष्टा-
दिस्पर्शेन त्याज्यत्वे सति दर्भोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं प्रस्तराख्यस्य दर्भमुष्टेः
समन्त्रकलवनं प्रपञ्चितम् । इदानीं मुष्ट्यन्तराणां मन्त्रमन्तरेणैव लवनं
विधत्ते—“ अयुङ्गायुङ्गन्मुष्टील्लुनोति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० २] इति । अयुङ्गत्वं युगमरूपसमसंख्याराहित्यम् । अत्र विषमसंख्यापक्षाणां
बहुविधत्वादशेषार्थसंग्रहार्था वीप्सा, तान्यक्षान्दर्शयति बौधायनः—“ तूष्णीमत
ऊर्ध्वमयुजो मुष्टील्लुनोति त्रिन्वा पञ्च वा सप्त वा नवैकादश वा ” इति । अमन्त्रक-
लवने ब्राह्मणान्तरमुदाजहाराऽऽपरतम्बः—प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति तूष्णीमितरदिति
वाजसनेयकम् ” इति । समन्त्रकामन्त्रकयोश्च लवनयोर्द्वित्वेन मिथुनत्वं तेन च
लौकिकस्त्रीपुरुषरूपमिथुनस्मरणात्तद्द्वाराऽऽत्मप्रजोत्पत्तये लवनद्वयं संपद्यते ।

सुसंभृतेति । अथ दर्भमयं शुत्वं भूमौ प्रसार्य तस्मिन्लूना मुष्टयो निधात-
व्याः । तत्र पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयादिति न्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्यत्यासेन विनि-
योगः कल्पे दर्शितः—

“ अदित्यै रास्नाऽसीत्युदग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा संभरामीति तस्मिन्निध-
नाति संभृत्य ” इति ।

(बर्हिंराहरणम्)

हे रज्जो त्वं भूमेः काञ्ची गुणस्थानीया रशनाऽसि । हे दर्भमुष्टिसमुदाय
त्वां सुष्ठु संग्रहीतुं योग्यया रशनया संगृह्णामि । ब्राह्मणं तु पाठक्रमेणैव व्या-
चष्टे—“ सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह । ब्रह्मणेवैनत्संभरति । अदित्यै
रास्नाऽऽसीत्याह । इयं वा आदितिः । अस्या एवैनद्रास्नां करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति । दर्भमयत्वेन प्रशस्तत्वाद्रज्जोर्ब्रह्मत्वम् । एन-
दर्भजातम् । एनदेनां रशनाम् ।

इन्द्राण्या इति । कल्पः—“ इन्द्राण्यै संनहनमिति संनह्यति ” इति ।

शुल्वमूलाशयोर्मैखलारूपं बन्धनं संनहनम् । तस्येन्द्राणीप्रियत्वं विशदयति—
“ इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां समनह्यत । साऽऽ-
ध्नीत् । ऋद्धयै संनह्यति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । येय-
मिदानीमिन्द्राणीन्द्रपत्नी देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्तन्ते सा पूर्वस्मिञ्जन्मनि शतसं-
ख्याकान्कतूननुतिष्ठता यजमानेन तत्तत्कृतौ योक्त्रेण वद्धाऽभूत्तद्वन्धनसामर्थ्या-
दिन्द्राणीत्वरूपां समृद्धिं प्राप्नवती । तस्मात्समृद्धयर्थमेवाध्वर्युर्दर्भैः संनह्येत् । किं-
च बर्हिषः प्रजारूपत्वादिदं संनहनं प्रजानामपरावापाय भवति । तस्माद्ब्रह्मसू-
ष्टावपि प्रजा धमनीभिर्व्याप्ता जायन्त इत्याह—“ प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामप-
रावापाय । तस्मात्स्नावसंतताः प्रजा जायन्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ०
२] इति ।

पूषा त इति । कल्पः—“ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्विति ग्रन्थिं करोति ”
इति ।

हे संनद्धरज्जो तव ग्रन्थिं पोषको देवः करोतु । हे दर्भेति वा योज्यम् । देव-
ताविवक्षायां पूषशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—“ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वि-
त्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

स ते मेति । कल्पः—“ स ते माऽऽस्थादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति
पश्चात्प्राञ्चं वा ” इति ।

हे दर्भ तव निबन्धकारी स रज्जुग्रन्थिश्चिरं या तिष्ठतु । दर्भोपद्रवपरि-
हाररूपनिषेधफलमाह—“ स ते माऽऽस्थादित्याहाहिःसायै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० २] इति । गूहनं विधत्ते—“ पश्चात्प्राञ्चामुपगूहति । पश्चाद्वै

[बर्हिंराहरणम्]

प्राचीनः५ रेतो धीयते । पश्चादेवास्मै प्राचीनः५ रेतो दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । तं ग्रन्थिशेषं रज्जोरग्रतो द्विगुणीकृत्य रज्जुवेष्टन-
स्थानात्पश्चादाकृष्य यथा प्रागग्रं भवति तथोपगृहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाय
प्राचीनः५ रेतः सिञ्चति । तस्मादीदृशं गूहनमपत्यार्थयजमानार्थं रेतःसिञ्चन-
रूपेण पर्यवस्यति ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते” इति ।

इन्द्रशब्दप्रयोगेणेन्द्रदत्तस्य सामर्थ्यस्य सिद्धिं दर्शयति—“इन्द्रस्य त्वा बाहु-
भ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० २] इति ।

बृहस्पतेरिति । कल्पः—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति शीर्षन्नाधिनिधत्ते” इति ।

प्राशस्त्याद्ब्रह्मत्वेन बृहस्पतिं स्तौति—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनद्धरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

उर्वन्तरिक्षमिति । कल्पः—“एत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीति ” इति ।

एत्यागच्छेदित्यर्थः । हे दर्भं विस्तीर्णत्वादन्तरिक्षं गमनायानुकूलमतस्त्वं
गच्छ । इहीत्यस्य शब्दस्य विवक्षां दर्शयति—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

देवंगममिति । कल्पः—“एत्योत्तरेण गार्हपत्यमनधः सादयाति देवंगममसी-
ति ” इति ।

असीत्यस्याभिप्रायमाह—“देवंगममसीत्याह । देवानैवैनद्धमयति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति । पलाशशाखाया इव बर्हिषो भूमौ स्थापनं
निषिध्योच्चप्रदेशस्थापनं विधत्ते—“अनधः सादयाति । गर्भाणां धृत्या अप्रपा-
दाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २]
इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यज्ञस्येत्यग्निमामन्त्र्य प्रत्यु दात्रस्य तापनम् ।

प्रेयं जपति देवानां दर्भसीमाऽथ मुष्टितः ॥

(वर्हिर्हरणम्)

देवेति दर्भान्संयम्य पर्व संस्थाप्य दात्रकम् ।
 आच्छेच्छिन्द्याद्देव मूलं स्पृशेत्स्वं च सहेत्यतः ॥
 पृथिव्युपर्यवस्थाप्यादित्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।
 सुसंभृद्दर्भाः संभार्या इन्द्राण्या इति बन्धनम् ॥
 पूषा ग्रन्थिः स ते गूह इन्द्रोद्यम्य बृहस्पतेः ।
 मूध्न्याधायोर्वेत्य चोर्ध्वं स्थापयेद्देवमित्यतः ।
 अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥

अथ मीमांसा—

तत्र पाठस्यानुक्रमे प्रामाण्यमित्ययमर्थः पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितः—

“प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्नियम्यते ” इति ।

यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्रातारं ततो हो-
 तारम् ” इत्यत्र क्त्वाश्रुत्या पञ्चमीश्रुत्या च क्रमः प्रतीयते । न तथा प्रयाजेषु
 श्रुतिरास्ति । “समिधो यजति ” “तनूनपातं यजति ” इत्यत्र समिद्यागतनून-
 पाद्यागयोः क्रमवाचिनः शब्दस्यादर्शनात् । यथा वा “अग्निहोत्रं जुहोति ”
 “यवागूं पचति ” इत्यत्र यवाग्वा होमसाधनत्वेन पूर्वभावित्वमार्थिकं न
 तथा समिद्यागस्येतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽर्थापत्तेरप्यभावान्नास्ति क्रम
 इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधकाभावेनाभ्युपे-
 यत्वात् । अनेनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयाभ्यामनुवाकाभ्यामुक्तयोर्वित्सापाकर-
 णवर्हिःसंपादनयोः क्रमो द्रष्टव्यः ।

पाठादर्थक्रमो बलीयानित्येतदपि तत्रैव विचारितम्—

“अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात्सर्वत्र दर्शनात् ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽवगम्यते ।

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः ॥ इति ।

“यावाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ” इति होमद्रव्यत्वं श्रुतम् । अनेनैव न्यायेन
 “अदित्यै रास्नाऽसि ” इति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभावि “सुसंभृता त्वा
 संभरामि ” इति मन्त्रेण दर्भसंभरणं पश्चाद्भावीति द्रष्टव्यम् ।

धिषणा बर्हिरच्छेत्यादौ बर्हिःशब्दार्थो विचारितः प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे—

“ बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।

विनाऽपि संस्क्रुतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिलुनात्याज्यं विलापयति पुरोडाशं पर्याग्नि
करोति ” इति । तत्र बर्हिराज्यादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु
प्रयोगात्पील्वदिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राचल्यस्योक्तत्वाद्युपाहवनीयादिशब्दवत्संस्कार-
वाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । भैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचि-
त्वात् । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे
च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते ।
क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । बर्हिरादाय गावो गताः, गव्यमाज्यं, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं
ददातीति । तस्माज्जातिवाचिनः । विचारप्रयोजनं तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाती-
त्यत्र विना संस्कारेणाऽऽस्तरणसिद्धिः ।

अथ व्याकरणम्—

यज्ञस्येत्यत्र फिट्स्वरशेषानुदात्तसुवनुदात्तस्वरिताः । घोषादित्यत्र फिट्स्व-
रानुदात्तसन्नतराः । असीत्यत्र निवातस्वरितप्रचयसन्नतराः । अथ विशेषमेव
वदामः—प्रत्युष्टमित्यत्र “ समासस्य ” [पा० ६ । १ । २२३] इत्यन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तम् । तस्याप्यपवादः “ गति-
कारकोपपदात्तत् ” [पा० ६ । २ । १३९] तत्पुरुषसमासे गतेः कारका-
दुपपदाच्चोत्तरं कृतप्रत्ययान्तं पदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
तस्याप्यवादः “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६ । २ । ९] कर्मवाचिनि क्तान्त
उत्तरपदे परतः प्रत्यासन्नः पूर्वभाविगतिसंज्ञकः शब्दः प्रकृतिस्वरो भवतीति ।
प्रतिशब्दस्योपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः प्रकृतिस्वरः । रक्ष इत्यत्र नव्विषयस्ये-
त्याद्युदात्तः । रातयो धनस्य दातारस्तद्विपरीता अरातयो धनापहारिणः शत्रवः ।
“ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ” (पा० ६ । २ ।

(बर्हिःहरणम्)

२] तत्पुरुषसमासे तुल्यार्थतृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचकमव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यप्रत्ययान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवतीति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च समासस्वरस्यापवादः । नञश्च निपाता आद्युदात्ता इति आद्युदात्तः । धिषणेत्यत्र “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” [पा० ६-३-१०९] इति मध्येदात्तत्वम् । बर्हिःशब्दस्येसन्तत्वेन नपुंसकस्वराभावेन फिट्स्वर एव । अच्छेति निपातस्वरः । मनुनाशब्दो “वृषादीनां च” [पा० ६-१-२०३] इत्याद्युदात्तः । वितष्टेति प्रत्युष्टवत् । पुरस्तादित्यत्र “आद्युदात्तश्च” [पा० ३-१-३] यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो भवतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽऽदिरुदात्तः । जुष्टशब्दस्य “नित्यं मन्त्रे” [पा० ६-१-२१०] इति मन्त्रविषये “जुष्टार्पिते च च्छन्दसि” [पा० ६-१-२०९] इति जुष्टार्पितशब्दौ नित्यमाद्युदात्तौ भवत इत्याद्युदात्तत्वम् । इहशब्दे हप्रत्यय उदात्तः । आसद इत्यत्र आसादयितव्यमित्यस्मिन्कृत्यप्रत्ययस्यार्थे विहितस्य केन्प्रत्ययस्य निच्चात्सद इत्येतत्पदमाद्युदात्तम् । ततः समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपोद्य गतेरुत्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । परिषूतमित्यत्र परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । षूतशब्दः “षू प्रेरणे” इत्यतो धातोरुत्पन्नः कप्रत्ययान्तः । “धातोः” [पा० ६-१-१६२] धातोरन्त उदात्तः । कप्रत्ययोऽपि “आद्युदात्तश्च” [पा० ३-१-३] इत्युदात्तः । सति शिष्टत्वादयमेव शिष्यते । ततः “समासस्य” [पा० ६-१-२२३] इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं तदपोद्य गतिकारकेति सूत्रेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तन्निवार्यं “गतिरन्तरः” [पा० ६-२-४९] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “परिभितोभावि मण्डलम्” [पा० ६-२-१८२] परिशब्दादभितोभाव्यर्थवाचकं पदं मण्डलपदं चान्तोदात्तं स्यात् [इति] । परितोऽभितः सर्वतः सूनं स्वीकृतमिति हि तस्य पदस्यार्थ इति । वर्षवृद्धमित्यत्र कारकादुत्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “तृतीया कर्मणि” [पा० ६-२-४८] कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् [इति] । देवबर्हिःरित्यत्र षष्ठाध्यायोक्तेन “आमन्वितस्य च” [पा० ६-१-१९८] इति सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । पूर्वानुवाकगतस्याग्निः इत्यस्य पदात्परत्वेनाष्टमाध्यायोक्तेन

(दोहनार्था मन्त्राः)

“ आमन्त्रितस्य च ” [पा० ८-१-१९] इति सूत्रेण निघातः । इह तु वाक्यादित्वान्न पदात्परत्वम् । आच्छेत्तेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शतवल्श-
 “ मित्यत्र ” बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा० ६-२-१] इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । शतशब्दस्य फिट्स्वरः । सहस्रशब्दः पृषोदरादित्वान्मध्योदात्तः ।
 पृथिवीशब्दे ङीपः प्रत्ययस्वरः । “ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ” [पा० ६-१-१७४]
 उदात्तस्य स्थाने यो यणहल्पूर्वस्तस्मादुत्तरस्य नदीसंज्ञकस्य प्रत्ययस्याजादिवि-
 भक्तेश्चोदात्तस्वरत्वं स्यात् । संपृच इत्यत्र किप्प्रत्ययान्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रत्वम् । तद्वत्सुसंभृतेति शब्देऽपि । दितिः खण्डिता न दितिरदितिः । तत्पुरुषे
 तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रास्ताशब्दो वृषादिः । इन्द्राण्या इत्यत्रोदात्तयण
 इति विभक्तिरुदात्ता । संनहनमित्यत्र “ लिति ” [पा० ६-१-१९३]
 इत्संज्ञकलकारोपेते प्रत्यये परतः पूर्वमुदात्तं स्यात् । नहतिधातोरुपरि ल्युट्प्रत्यय-
 स्यानादेशोऽपि लिङ्भवति । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दो वृषादिः ।
 बृहस्पतेरित्यत्र “ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा० ६-२-१४०) वनस्प-
 त्यादिषु समासेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतुः । बृहच्छब्दः प्रातिशब्दश्च
 वृषादिः । मूर्ध्नेत्यत्र “ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ” (पा० ६-१-१६१)
 इति विभक्तिरुदात्ता । अन्तरिक्षशब्दः पृषोदरादिः । सर्वत्रागतिक आद्युदात्तो
 वृषादिः । अगतिकमध्येदात्तः पृषोदरादिरिति द्रष्टव्यम् । देवंगममित्यत्र प्रातिप-
 दिकत्वात्समासत्वात्कृदुत्तरपदत्वाद्वाऽन्तोदात्तत्वम् ।

इति श्रीप्रत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः] ।

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै मात-
 रिश्वनो घर्मोऽसि द्यौरासि पृथिव्यासि विश्व-
 धाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्यार्व-
 सूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि

सहस्रधारं हुतः स्तोको हुतो द्रुप्तोऽग्नये
बृहते नाकाय स्वाहा द्यावाथिवीभ्यां सा
विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा सं
पृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य
सातये सोमेन त्वाऽऽ तनचमिन्द्राय दधि
विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥

(सोमेनाद्यौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वाभ्यामनुवाकाभ्याममावास्यायामहनि यत्कर्तव्यं तदुक्तम् । तृतीयेन रात्रौ
कर्तव्यो दोह उच्यते । आदौ तावद्ब्राह्मणेन बर्हिषः कालो विधीयते—“ पूर्वे-
द्युरिध्मावर्हिः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ३] इति । यद्यपि दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रतिपदि कर्तव्या तथाऽपि
पर्वण्येवेध्वं बर्हिश्च संपादयेत् । तावता यज्ञः प्रारब्ध एव भवति । न केवलं
प्रारब्धः किंतु देवताश्च गृहीत्वा तासां समीपे निवासः कृतो भवति । अनेन
देवतापरिग्रहस्यापि पूर्वद्युरेव काल इति सूच्यते । तत्प्रकारस्तु याजमानकाण्डे
वक्ष्यते । इध्ममन्त्रास्तु “ यत्कृष्णो रूपं कृत्वा ” इत्येवमादयः । ते चान्य-
त्राऽऽम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यन्ते । अथ दोहनार्थं कुम्भीद्वयं विधत्ते—“ प्रजाप-
तिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे अस्रसेताम् । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सानाग्योखे
भवतः । यज्ञस्यैव तदुखे उपदधात्यप्रस्रसाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ०
३] इति । यज्ञो दर्शेष्टिः । सानाग्यमिति दधिपयसोर्नाम । यज्ञसंवन्धिन्योः
कुम्भयोर्नाशे यज्ञस्य नष्टत्वात्सष्टुः प्रजापतेरपि नाशः । कुम्भयोः संपादने यज्ञस्य
संपादितत्वात्प्रजापतेरेवाविनाशायैतत्संपद्यते । यदुखे भवत इति यदास्ति तत्ते-
नोखासंपादनेनेति योज्यम् ।

(दोहनार्था मन्त्राः)

शुन्धध्वामिति । वौधायनः—“ उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि सःस्तीर्य तेषु चतुष्टयं संसादयति दोहनं पवित्रं सांनाय्यतपन्यौ स्थात्याविति, अथैनान्यद्भिः प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इति त्रिः । इति ।

आपस्तम्बः—सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्सःस्तीर्य द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि पर्युनक्ति कुम्भीं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थमग्निहोत्रहवणीमुपवेष्टं पर्णवल्कं च तृणं च, शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति त्रिः प्रोक्षति ” इति ।

हे पात्राणि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं शुद्धानि भवत । विशेषेण प्रयोजनमाह—“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति ” [ब्रा० का० ३ । प्र० २ । अ० ३] इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानव्रतादिरूपं स्मार्तमपि कर्म दैविकमस्ति तन्मा भूदिति विशेषणम् ।

मातरिश्वन इति । वौधायनः—“ अथ जघनेन गार्हपत्यमुपाविश्योपवे-
षेणोदीचोऽङ्गारान्निरुहति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु सांनाय्यतपनीमाधिश्रयति
द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृःहस्व मा ह्वारिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रात्वमाश्रित्याऽऽह—“ मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु कुम्भी-
माधिश्रयति ” इति ।

हे कुम्भ वायोः संचारस्थानप्रदानेन दीपको योऽन्तरिक्षलोकस्तद्रूप-
स्त्वमसि । तवोदरेऽप्यन्तरिक्षसद्भावात् । किंच द्युलोकजन्यवृष्ट्युदकाद्भूलोकस्थ-
मृत्तिकायाश्च संपादितत्वेन लोकद्वयरूपोऽसि । किंच विशदेन बहुक्षीरधारण-
सामर्थ्येन विश्वधारकवृष्टिरूपोऽसि । ततो दृढो भव भग्नो मा भूः । यथोक्तार्थो
ब्राह्मणेन विशदी क्रियते—मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो
घर्मः । एषां लोकानां विधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च ह्येषा पृथि-
व्याश्च संभृता । यदुखा । तस्मादेवमाह । विश्वधाया असि परमेण धाम्नेत्याह ।
वृष्टिर्वै विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्धे । दृःहस्व मा ह्वारित्याह धृत्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । द्यौरसि पृथिव्यसीति द्वयोर्लोकयोर्वाचक-
शब्देनोपात्तत्वात्साहचर्येण घर्मशब्देऽन्तरिक्षपरे सति कुम्भे त्रयाणां लोकानां

विशेषेण धारणं सिध्यति । विधवाया इत्युच्चारणाद्वृष्टेरवरोधः स्वाधीनता भवति ।

वसूनामिति । कल्पः—“ तस्यां प्राचीनाग्रं शाखापवित्रं निदधाति वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति ” इति ।

भाः शाखापवित्रं कुम्भीमुखेऽवस्थापितं त्वं प्राणनिवासहेतूनां वसूनां पवित्रं शोधकमसि । त्वद्वच्यधानेन तृणपर्णादीनां क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां प्रतिबध्यमानत्वात् । न च क्षीरमप्येवं प्रतिबध्यतेति शङ्कनीयम् । सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः कुम्भ्यां पतन्तीनां शतसहस्रसंख्यानां क्षीरधाराणां सद्भवात् । शोधकत्वमादत्तुं वसूनां पवित्रमसीति द्विरुक्तिः । वसुशब्दार्थं पृष्ठ्यभिप्रेतं संबन्धविशेषं चाऽऽह—“ वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयम् । यत्पवित्रम् । तेभ्य एवेनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । धनवाचिना वसुशब्देनेह विवक्षितानां क्षीरावयवानां प्राणनिवासलक्षणजीवनहेतुत्वात्प्राणरूपत्वम् । शोधकं पवित्रमिति यदस्ति तत्प्राणानामिव संबन्धि । कुतः । प्राणार्थमेव हि सर्वो जनः पिपीलिकामक्षिकाद्यपनयनेन क्षीरशोधनं करोति । शतसहस्रशब्दसूचितमर्थमाह—“ शतधारं सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधाति सर्वत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । शतायुर्मेव सहस्रायुर्भवेत्येवमाशीर्वादो लोके प्रसिद्धः । स चापमृत्युपरिहारिणाऽऽयुषः कात्स्न्याय्यं संपद्यते । गुणत्रयविशिष्टं पवित्रं विधत्ते—“ त्रिवृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । क्रमेण त्रीनर्थवादानाह—“ त्रिवृद्वै प्राणः । त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । साक्षात्पवित्रं दर्भाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । प्राणापानव्याननामकैरुर्ध्वाधोमध्यवृत्तिलक्षणरवान्तरभेदः प्राणवायोस्त्रिवृत्वम् । कार्यं पलाशे कारणस्य सौमस्यानुगतियानिसहितत्वम् । तदर्थमेवात्र पलाशशाखायामादरः । दर्भास्तु साक्षादेव शुद्धिहेतवो न तु द्रव्यान्तरसंपादनेन । एतच्च संध्यावन्दनादिशस्त्रेषु प्रसिद्धम् । शाखापवित्रस्य निर्माणप्रकारः सूत्रं दर्शितः—“ त्रिवृदर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शाखायाः त्रिथिलमवमृजति मूले मूला-

[दोहनार्था मन्त्राः]

न्यग्रेऽग्राणि न ग्रन्थि करोति ” इति । तस्य शाखापवित्रस्य कालभेदेन कुम्भीमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते—“ प्राक्सायमधिनिदधाति । तत्प्राणापानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् । दार्श्यः स्येतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः । उभयमेवोपैत्यजाभित्वाय । तस्मादयः सर्वतः पवते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अमावास्यादिने सायंदोहे कुम्भ्या उपरि शाखापवित्रं प्रागग्रं पश्चान्मूलं निदध्यात् । तथा सति प्राणापानसदृशं भवति । प्राणवायुः पूर्वरूपे मुखद्वारे निःसरति । अपानवायुः पश्चिमरूपेऽधोद्वारे मूलं निःसारयति । तस्मादस्ति सादृश्यम् । प्रतिपदि प्रातर्दोहे तिर्यङ्गनिदध्यात् । प्रागग्रत्वस्य दीर्घत्वादुदग्रत्वं तिर्यक्त्वम् । तच्च दर्शनविषयेण चन्द्रेण सदृशम् । दृश्यते हि शुक्लपक्षे द्वितीयादिषु दक्षिणोत्तरवर्तिशृङ्गद्वयोपेतश्चन्द्रमाः । यद्यपि प्रतिपदि न दृश्यते तथाऽप्येकया कलया चन्द्रोत्पत्तेः शास्त्रसिद्धत्वेन दर्शनयोग्यत्वादेतदहश्चन्द्रदर्शनसंबन्धि भवति । न च चन्द्रप्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः । तयोरन्तरूपत्वेन सप्रयोजनत्वात् । ओषधीरनुगृह्णानश्चन्द्रमास्तद्द्वारेणान्नं भवति । प्राणस्याप्यन्नेनोपचीयमानत्वाच्चत्वम् । तर्ह्युभयोरपि कालयोः प्रागग्रत्वमेवास्तु तावतैवान्नत्वसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । अनालस्याय विलक्षणयोः प्रागग्रत्वोदग्रत्वयोः कर्तव्यत्वात् । यस्मादालस्यमवश्यं त्याज्यं तस्मादेवायं वायुरनलसः सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते ।

हुत इति । बौधायनः—“ दोह्यमानामनुमन्त्रयते हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु दुग्धस्य क्षीरस्य कुम्भ्यां शाखापवित्रे सेचनकाले बहिः पततां बिन्दूनामभिमन्त्रणे मन्त्रं विनियुङ्क्ते—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इति विष्णोऽनुमन्त्रयते ” इति ।

अल्पो बिन्दुः स्तोकः प्रौढो बिन्दुर्द्रप्सः । तदुभयं नाकनाम्ने स्वर्गवासिने प्रौढायाग्नये हुतमस्तु । तथा द्यावापृथिवीभ्यामपि स्वाहा हुतमस्तु । अत्र हुतशब्दप्रयोगाद्धविष्ट्वेन प्रतिष्ठिति । ततः स्कन्धदोषो न भवतीत्याह—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतः स्वाहाकृतः स्कन्दति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हविषोऽग्नौ प्रक्षिप्तत्वं

हुतत्वम् । देवतोद्देशपूर्वकत्यागवाचकस्वाहाशब्दप्रयोगेण विषयीकृतत्वं स्वाहाकृतत्वम् । न च स्वाहाकारमन्तरेण हविष्प्रक्षेपो नास्तीति शङ्कनीयम् । वषट्कारेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाजसनेयिनो वाग्धेनोरुपास्तौ समामनन्ति—“तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च ” [चृ० ५-८-१] इति । विकल्पश्च तयोः शास्त्रे चिन्तितः । एवं च सति द्विधाऽपि देवतानामुपयुक्तयोर्हुतस्वाहाकृतयोर्नास्ति नाशदोषः । न खलु लोके कश्चिदपि भुक्तमन्नं नष्टमिति ब्रूते । नाकीयविष्कृषां होममुपपादयति—“दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णोर्भागधेयम् । अग्नये वृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । नाकस्य भागः कथं द्यावापृथिवीभ्यां दत्त इत्याशङ्क्य न तयोर्नाकवद्भोक्तृत्वं किंतु स्थित्याधारत्वेन पालकत्वमित्याह—“स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथ्वोरैवैतत्प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । सपवित्रे कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते—“पवित्रवत्यानयति । अपां चैवौषधीनां च रसं ससृजति । अथो ओषधीष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । वर्षधाराभिरागतानामपां रसो दर्भः । गोभिर्भक्षितानामोषधीनां रसः क्षीरम् । तदुभेयमत्र संसृष्टं भवत्येव । किंच दर्भोपलक्षितास्त्रोषधीषु क्षीरोपलक्षितान्पशून्प्रतिष्ठापयत्येव । दोहनकाले कुम्भीस्पर्शनपूर्वकं मौनं विधत्ते—“अन्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पवित्रधारणं विधत्ते—“धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । लोके दोग्धारो वामहस्तेन वा जानुभ्यां वा पात्रं धारयन्त एव दुहन्ति । तथा पवित्रं धारयन्नेवाऽऽसीत । कुम्भीस्पर्शपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूत्रे दर्शितः—“कुम्भीमन्वारभ्य वाचं यच्छति । पवित्रं वा धारयन्नास्ते ” इति । गां दुग्ध्वा कुम्भीं प्रति क्षीरमानयन्तं दोग्धारं पृच्छेदिति विधत्ते—“कामधुक्ष इत्याहाऽऽतृतीयस्यै । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान्यजमानो दुहे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । विद्यमानानां गवां मध्ये कां गां दुग्धवानसि । सोऽयं प्रश्नस्तृतीयलोकपर्यन्तः । गोभूरादिलोकरूपत्वाद्गवां त्रित्वेन लोकत्रयदोहो लभ्यते । दोग्धुरुत्तरं विधत्ते—

(दोहनार्था मन्त्राः)

“ अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवाऽऽसां कर्माऽऽविष्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अमूमित्यङ्गुल्या निर्दिश्य तदीयं व्यावहारिकं नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि गवां व्यवहाराय तत्तत्स्वामिभिः संकेतितानि गङ्गा-यमुनासरस्वतीत्यादीनि नामानि । तत्तन्नामग्रहणाद्बहुक्षिरप्रदानलक्षणमासां भद्रं कर्माऽऽविष्कृतं भवति । अथवा मन्त्रद्वयमच्छिद्रकाण्डे सामान्नातम्—“ कामधुक्षः प्र णो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियम् ” इति । “ अमुं यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम् ” इति च । तयोरत्र प्रश्नोत्तरवाक्याभ्यां प्रतीकग्रहणमस्तु । आपस्तम्बेन तयोः पठितत्वात् ।

सा विश्वायुरिति । कल्पः “ अथ पुरस्तात्प्रत्यगानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति । अमूमितीतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वायुरिति । द्वितीयमानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वव्यचा इति । तृतीयमानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वकर्मेति ” इति ।

विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्याः सा विश्वायुः । विश्वस्य व्यचो व्याप्तिर्यस्याः सा विश्वव्यचाः । विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाभिमानिदेवतानां क्रमेणोक्तगुणोपेतत्वात्तदभेदेन गावः स्तूयन्त इत्यमुं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति—“ सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असौ विश्वकर्मा । इमानेवैताभिर्लोकान्यथापूर्वं दुहे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । दुग्ध इत्यर्थः । किंच बहुक्षिरप्रदानेन संतुष्टो विश्वायुष्ट्वादिकमाशीर्वादं प्रयुङ्क्त इत्यभिप्रायान्तरमाह—“ अथो यथा प्रदाने पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुपस्तौति । तस्मात्प्रादादित्युच्चीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । यथा लोके प्रभूतं धनं दत्तवते राज्ञे चिरं जीवेत्याशीर्वादं पुरोधाः करोति । एवमेवैतेन मन्त्रेण गाः स्तौति । यस्माच्छास्त्रीयदोहने स्तुतिराम्नायते तस्माल्लौकिकदोहनेऽपि प्रभूतं क्षीरं पूर्वद्युरदादिति निश्चित्य हस्तेन वन्दमाना वाचा मम माता मम भगिनीत्येवं गाँः स्तुवन्तो दुहन्ति । एतत्काण्ड-

गतेषु मन्त्रेष्वनाम्नातं कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते । यथादेवतमेव प्रसौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हे दोग्धस्त्वमिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः पर्याप्तं बहु क्षीरं संपादयितुं तिसृभ्य उत्तरा गा दुग्धि । तत्र सप्तमन्त्रकं गोत्रयदोहनमिन्द्रार्थममन्त्रकमितरगोदोहनं तदीयानुचरेभ्य इति यथादेवतत्वं प्रभूतत्वेन मानुषदोहान्वावृत्तिः । कल्पे त्वच्छिद्रकाण्डोक्त एव तत्समानार्थो मन्त्रो विनियुक्तः—“ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिर्वाचं विसृजेत् ” इति । ब्राह्मणेऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्नु । अर्थतो निर्देशाद्धविरिति पदं पाठमेदः । मन्त्रावृत्तिं विधत्ते—“ त्रिराह । त्रिपत्या हि देवाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । त्रिरुक्ते सत्यत्वबुद्धियेषां ते त्रिपत्याः । मौनं कुम्भीस्पर्शनं च विनैव तिसृभ्योऽधिका गा दोहयेदिति विधत्ते—“ अवाचंयमोऽनन्वारभ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । उत्तरासामपि गवां दोहने बहुदेवसहितायेन्द्रायापरिमितं क्षीरं संपादितं भवति । तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वेत्यमन्त्रकदोहनं कल्पे दर्शितम् । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रं निषेधति—“ न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् । यातयाम्ना हविषा यजेत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । मन्थनेनामिव्यञ्जमानोऽग्निः पूर्वं गूढो दारुणि वर्तत इत्यग्निसहितं दारुपात्रं तत्रत्येनाग्निना क्षीरस्य स्वीकृतत्वाद्धविषो गतरसत्वम् । सिद्धान्तरूपत्वेन तत्पात्रं विधत्ते—“ अथो खल्वाहुः । पुरोडाशमुखानि वै हवींश्च । नेत इतः पुरोडाशः हविषो यामोऽस्तीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पूर्वं निषेधवादिनो हविषस्मत्त्वं न जानन्ति । अतस्तद्ब्रूयावृत्त्यर्थमथोऽशब्दः । अग्निज्ञास्त्वेवमाहुः । लोके तावदपूपौदनादीनां क्षुचिवर्तकत्वेन प्राधान्यं दृष्टं द्विदक्षीरादीनां तु महत्कारित्वमेव । ननो योगेष्वपि पुरोडाशचरुमांसान्येव सारवन्ति हवींश्च न तु पुरोडाशादवाचीनस्य क्षीरादिहविषः कथित्सारोऽस्ति योऽग्निना स्वी क्रियेत । तस्माद्दारुपात्रदोहनं न विरुध्यत इति । “ यदुपयुपरि शिरो हरेत् । प्राणान्विच्छिन्वात् । अधोऽधः शिरो हरति ” इत्यादाविव नेत इतः पुरोडाशमपि वीप्सा द्वितीया च चरुपुरोडाशादत्यन्तमवाचीनस्ये-

(दोहनार्था मन्त्राः)

त्यर्थे । पुनरप्यन्यं पूर्वपक्षमाह—शूद्र एव न दुह्यात् । असतो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः । अहविरेव तदित्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । असतोऽधमावयवात्पादाज्जातः । राक्षान्तमाह—“ अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्धविरिति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अग्निहोत्रहविष उत्पवनाभावान्नास्ति शूद्रस्पर्शशुद्धिः । इदं तु हविरुत्पवनस्य त्रिरावृत्त्या पवित्रमतिशयेन प्राप्नोतीति शुद्धमेव ।

संपृच्यध्वमिति । कल्पः—दोहनेऽप आनीय संक्षालनमानयति संपृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये ” इति ।

ऋतशब्देन सत्यवाचिना जलेऽवश्यंभाविक्षालनसामर्थ्यमुपलक्ष्यते । हे सामर्थ्यवत्य आपो यूयं कुम्भीगतेन क्षीरेण संपृक्ता भवत । कीदृश्यो यूयम् । ऊर्मिमत्त्वेनात्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतुत्वेन च क्षीरसदृश्यः । किमर्थः संपर्कः, सांन्यायलक्षणधनलभार्थः । सामर्थ्योर्मिमाधुर्यगुणोपन्यासादत्र रससंपर्को विवक्षितः । न तु द्रव्यसंपर्कमात्रमित्याह—“ संपृच्यध्वमृतावरीरित्याह । अपां चैवौषधीनां च रससं ससृजति । तस्मादपां चौषधीनां च रसमुपजीवामः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । दोहपात्रक्षालनेन स्वादुतमोऽपां रसः । कुम्भीगतक्षीरस्वरूपमेव गोभिर्भक्षितानामोषधीनां रसः । तद्रसद्वयं कुम्भ्यां संसृष्टम् । यस्मादुभयमेलनं प्रशस्तं तस्माद्वयं सर्वं तदुभयमुपजीवामः । एतच्च लोकप्रसिद्धम् । छन्दोगास्तूभययोपजीवनं विशदीकृत्याऽऽपनन्ति—“ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पतिस्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ” [छा० ६ । ५ । १] इति । धनलभोक्तिप्रयोजनं दर्शयति—“ मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति ।

सोमेनेति । कल्पः—“ अथैनत्तप्त्वोदगुद्वास्य शीतं कृत्वा तिरःपवित्रं दध्नाऽऽतनक्ति सोमेन त्वाऽऽतनच्चीन्द्राय दधीति ” इति ।

हे क्षीर दधिरूपेण सोमेन त्वामातनचिम । तेनाऽऽतश्चनेन निष्पन्नं दधीन्द्राय होष्यते । नन्वत्र सोमशब्देन मुख्यं सोमं परित्यज्य कुतो दध्युपलक्ष्यते । ब्राह्म-

णान्तरवलादिति द्रुमः । तत्र सातञ्चन्द्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां भीतिं ब्रुवती
श्रुतिर्दध्न इन्द्रमिदत्तं दर्शयति—“ यत्पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात्सौन्यं तद्य-
त्कलै राक्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मानुषं तद्यदध्ना तत्तेन्द्रं तद-
ध्नाऽऽतनक्ति सौमद्रदाय ” इति । अत्राऽऽतञ्चने मुख्यं दृष्टिशब्दं परित्यज्य
गौणस्य सोमशब्दस्योपादाने प्रयोजनमाह—“ सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय दधी-
त्याह । सोममेवैतकरोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । सांताप्यस्य
सोमीकरणं प्रयोजनं तस्यापि प्रयोजनमाह—“ यो वै सोमं भक्षयित्वा संवत्सरं
सोमं न पिबति । पुनर्मध्योऽस्य सोमपीथो भवति । सोमः खलु वै सांताप्यन् ।
य एवं विद्वान्सांताप्यं पिबति । अपुनर्मध्योऽस्य सोमपीथो भवति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ३] इति । सोमपीथः सतत्कालेन विहितः सोम इत्यर्थः ।
अग्निष्टोममनुष्ठाय संवत्सरमन्विदाह यः सोमयागं न करोति तेनावश्यमसौ
कर्तव्यः । “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा वजेत ” इति तद्विधानात् । यदि क्रुष्या-
भावादिनिमित्तेन न प्रतिष्येत तदा तद्भावनया सोमीकृतं सांताप्यं पिबतस्तद्वै-
कृत्यं परिहियेत । अस्ति ह्यनुष्ठुमशक्तस्य सर्वत्र भावनया तत्पूर्तिः । अत एव
बृहदारण्यके सृष्टिप्रकरणे ब्रह्मचारिणो गार्हस्थ्यधर्मं वाञ्छतस्तदसंभवे सत्युपा-
सनया तत्पूर्तिराज्ञायते—“ एकाकी कानयेते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं
मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्न-
न्येत तस्यो कृत्स्नता मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवञ् श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि
कर्म करोति ” [बृ० १-४-१७] इति । आत्मा देहः । वेदगम्यं मन्त्रादिकं
दैवं वित्तम् । अतः सोमभावनया वैकल्यपरिहारो युज्यते । कुम्भ्याः पिधानाय
पात्रविशेषं विधत्ते—“ न मृन्मयेनापिदध्यात् । यन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेव-
त्यं स्यात् । अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपिदधाति । तद्धि सदेवम् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पितृणां नृपात्रमुदकुम्भश्चाद्यादौ सिद्धम् ।
दारुपात्रस्य सदेवत्वं दोहनपात्रावगतं मन्त्रान्तराद्वा । तत्रैवमाम्नायते—“अमृन्मयं
देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ” इति । अयस्पात्रस्याप्येतद्द्रष्टव्यम् ।
पिधानपात्रस्य सोदकत्वं विधत्ते—“ उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोवनीः । रक्ष-

(दोहनार्था मन्त्राः)

सामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । स्वामिमानिदेवतानु-
स्वेनापां रक्षोघ्नत्वम् । पिधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ अदस्तमस्ति विष्णवे
त्वित्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनदस्तं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ३] इति । अदस्तमनुप्राणम् । कल्पे तु यदीकस्मिदमित्यभिधेत्याच्छि-
द्रकाण्डमन्त्रो विनियुक्तः—“ अथैनदुपरीव निदधाति यत्र गुदं मन्यते विष्णो
अदस्तमस्ति विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधान्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः
परिशेरेते ” इति । प्रथमपक्षे हे सांनाय्य विष्णवे त्वापिदधामित्यव्याहारः ।

विष्णो इति । कल्पः—“ अथैतदुपरीव निदधाति यत्र गुदं मन्यते विष्णो
हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसंशोचनं न विन्द्वद्धविस्वीकारायेत्यमुमिप्रायं
विशदयति—“ विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्याह गुण्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ३] इति । शाखावर्हिषोरिव सांनाय्येऽपि विद्यते—“ अनयः नादयनि ।
गर्भाणां धृत्या अपपादय । तस्तादृग्माः अजानानमपादुक्ताः । उपरीव निदधाति ।
उपरीव हि तुवर्गो लोकः । तुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ३] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ शुन्व सांनाय्यपात्राणि प्रोक्ष्य मातेति कुम्भिकाम् ।
संस्थाप्यासौ वनू शाखापवित्रं तत्र निक्षिपेत् ॥ १ ॥
हुत विन्दुस्तेति गात्र दुग्वास्तिलोऽमिमन्त्रयेत् ।
संपृ संक्षालनं क्षिप्वा सेमि दध्नाऽऽनक्ति हि ।
विष्णोऽनयो दधात्यस्तिस्तृतीये दध वाणिताः ॥ २ ॥

अथ मीनांसा—

तत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ शुन्वध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकगोवने ।
सांनाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥
पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।
संनिध्यनुक्तिदः कल्प्यः कृत्तवत्वाच्चरनः क्रमात् ” इति ।

“ शुन्वध्वं दैव्याय कर्मणे ” इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः
समाख्याते काण्डे पठितत्वात्समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लङ्घनजुह्वारीनां

(दोहनार्था मन्त्राः)

शोधनेऽङ्गमिति चेत् । मैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडा-
शमात्रमभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययश्च तत्संबन्धिकाण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपा-
त्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति, किंत्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तः संनि-
धिर्न स्यात्तदा मन्त्रग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न सभावसंहि-
तानामपि त्वादिमन्त्राणामग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । संनिहितानां तु “युञ्जानः
प्रथमम् ” इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समाख्या । तस्मात्काण्डसमाख्यया संनिधिं
परिकल्प्य तत्संनिध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं पौरोडाशिकपात्रप्रकरणं
कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति
समाख्याया विप्रकर्षः । सांनाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्मा-
वर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सांनाय्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रश्चे-
ध्मावर्हिर्निर्वापाविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसं-
निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात्संनिधिः संनिरूप्यते । तस्मात्क्रमेण
समाख्यां बाधित्वा सांनाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमः पक्षोऽभ्यु-
पेतव्यः । तस्मिन्नेवाध्याये पष्ठपादे विचारितम्—

“ शाखाछेदादयो दोहधर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानान्ते पूर्ववत्स्थिताः ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववच्चैव विद्यते ।

बलिनोऽतः प्रकरणात्प्रातर्दोहोऽपि सन्ति ते ” इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाछेदनं तथा शाखया वत्सापाकरणमित्या-
दयो दोहधर्माः समाम्नाताः । दोहौ च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको
दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन स्थानबलात्प्राथमिकं सायं-
दोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि
सोमं विशसनादिधर्माणामनन्वयात्प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । अतोऽग्नीषोमीय-
पक्षो स्थानबलात्ते धर्मा व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः
प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ।

दशमाध्यायस्याष्टमे पादे विचारितम्—

“ स्वाहेत्युक्तिर्दर्विहोमे संहारः स्याच्च वाऽग्रिमः ।

पूर्वन्यायाच्च तम्मन्त्रे स्वाहाकाराविधित्वतः ॥

(दोहनार्था मन्त्राः)

विधित्वेऽपि नियत्यै स्यान्न व्यत्यासवषट्कृती ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ” इति ॥

अनारभ्य श्रूयते—“वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते” इति ।
 दर्विहोमविशेषे श्रूयते—“ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ” इति । तत्र पूर्वा-
 धिकरणे यथाऽनारभ्यविहितस्य साप्तदश्यस्य प्राकरणिकेन साप्तदश्यविधिनोप-
 संहारे सति विवृत्यन्तरे साप्तदश्यं नास्ति तथेहाप्यनारभ्यवादेन विहितस्य स्वाहा-
 कारस्य दर्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्वाहाशब्देनोपसंहारे सति होमान्तरेषु
 नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः—“ पृथिव्यै स्वाहा ” इति मन्त्रपाठोऽयम् ।
 न त्वत्र स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु “ यमा-
 दित्या अ० शुमाप्याययन्ति ” इत्यादियाज्यामन्त्रगतादित्यादिशब्दाः कस्यचि-
 दर्थस्य विधायका दृष्टाः । यथा सिद्धार्थवाचकादित्यशब्दो न विधत्ते यथा
 वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थं आप्याययन्तीति न विधायकस्तथा वैदिकह-
 विर्विषयो देवस्य दत्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति ।
 तथा सत्युपसंहार्योपसंहारकयोरेकविषयत्वशङ्काया अप्यभावान्नास्त्येवात्र पूर्व-
 न्यायः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात्स्वाहाकारविधिरर्था-
 ह्म्यत इति चेत्, एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते—
 अस्मिन्नप्युपहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयत इति । ततः पाक्षिको वषट्कारोऽर्था-
 निवर्तते । किंच पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अन्य
 इति ब्राह्मणोक्तन्यायेन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र
 “ पृथिव्यै स्वाहा ” इत्येव पठेदिति नियम्यते । अर्थाद्व्यत्यासो निवर्तते ।
 तस्मादविधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभावेन होमान्तरेऽप्यनारभ्य विहितो वषट्कार-
 स्वाहाकारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “ हुतः स्तोत्रः ” “ स्वाहा
 द्यावापृथिवीभ्याम् ” इति मन्त्रांशाभ्यां सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न कदा-
 चिदप्यनुपपत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे किंचिद्विचारितम्—

“ तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुताऽतः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥

शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात्प्रवर्तिका ” इति ॥

इदमाम्नायन्तं—“ शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते ” इति । अयमर्थवादो विधेयशूर्पे हेतुत्वेनान्वेति । द्विजब्दस्य हेतुवाचित्वात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दर्शयिष्येति तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते । ततः पिठगदयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः—शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतं नृनीयथा नदवगमात्पिठगदीनां त्वानुमानिकमतोऽसमानवत्त्वाच्च विकल्पो युक्तस्ततो हेतुव्यर्थः । स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता । तस्मात्स्तुतिर्वेनान्वयः । अनेनैव न्यायेन प्रकृतंऽपि “ अग्निहोत्रमेव न दुष्टाच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति ” इत्यत्र द्विजब्दस्य हेतुवाद्यत्र यत्र नास्त्युत्पन्नं तत्र तत्र शूद्रस्पर्शो निषिद्ध इति व्याप्तौ सत्यामुत्पन्नगहितानां ब्राह्म्यवादीनां कदाचिच्छूद्रेण स्पृष्टानां यागयोग्यत्वं न स्यादिति पूर्वः पक्षः । तद्धि नोत्पुनन्तीत्यस्यार्थवादस्य स्तावकत्वेन हेतुप्रतिपादकत्वाभावाच्चेको दोष इति राज्ञान्तः ।

अथ व्याकरणम्—

शुन्धध्वमित्यत्र धानुक्रदानः । शप्प्रत्ययः पित्त्वादनुदानः । अदुपदेजादुत्तरं लृप्तावधातुकमप्यनुदानम् । दैव्यशब्दो यजन्तत्वेन ज्जित्यादिरित्याद्युदात्तः । मानश्चिज्जब्दो विषणोनिबन्धोऽनुदानः । वर्माऽभीत्योकारस्थानानुदात्तयोरोकाराकारयोः स्थाने पत्तिनत्वादिकोदजस्वरेण नित्यमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ स्वरितो वाऽनुदानेऽपवादौ ” [शा० ८-२-६] उत्तरपदस्याऽद्धावनुदात्ते परत उदानानुदानयोरेककोदजः स विकल्पेन स्वरितः स्यादित्योकारः स्वरितः । पृथिव्यसीत्यत्र “ उदानस्वरितयोरेणः स्वर्गिनाऽनुदानस्य ” [शा० ८-२-४] उदानस्य वा स्वर्गिनस्य वा स्थाने यो यणस्मादुत्तरस्थानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यकारः स्वर्गिनः विश्वस्य वायो धारणं यस्या वृद्धः सा विश्वधायाः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रादः । विश्वशब्दश्च म्वन आद्युदानः । विश्वे देवा ऋतावृध इत्यादौ द्युनात् । इह तु “ बहुव्रीहौ विश्वं मंजायाः ” [शा० ६-२-१०६] इति विश्वमित्येतत्पूर्वपदमन्तोदानम् । परमशब्दो नपुंसकलिङ्गेऽपि नित्यनपुंसकत्वाभावात्किदस्वरेणान्तोदानः । दृ०हत्वेत्यत्र पृथग्वाक्यत्वेन पदात्यग्त्वाभावाच्च निवानः । किंतु धानुस्वरश्चरम्बरमावधातुक्रमः । परमेण धान्ना दृ०हत्वेत्येकवाक्यत्वेऽपि दृ०हम् मा ह्योश्चिन्ति नमुच्यदिवक्षया चकारस्य लुप्तत्वेन “ चादि-

[दोहनार्था मन्त्राः]

लोपे विभाषा ” [पा० ८-१-६३] इति निघातस्य विकल्पो द्रष्टव्यः । वसु-
शब्दो वृषादिः । पवित्रमित्यत्र “ पुवः संज्ञायाम् ” [पा० ३-२-१८५] इति
पूङ्धात्तेरित्रप्रत्यये सतीकार उदात्तः । शतधारशब्दः शतवल्गशब्दवत् । द्रप्सोऽ-
भय इत्यत्र घर्मेऽसीतिवदोकारः स्वरितः । बृहन्महतोरुपसंख्यानामिति बृहच्छ-
ब्दादुत्तरस्या अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कं सुखमकं दुःखं तन्न विद्यते यस्यासौ
नाकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निपातः । द्यावापृथिविशब्दस्य “ देव-
ताद्वंद्वे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वादाद्यन्तावुदात्तौ ।
विश्वधाया इतिवद्विधायुरित्यादयः । ऋतावरीरामन्त्रितत्वान्निघातः । ऊर्मिशब्दस्य
फिट्स्वरः । डीवनुदात्तः । मधुशब्दो वृषादिः । मनुप्तमपावनुदात्तौ । धनशब्दो
नपुंसकस्वरः । सोमेन्द्रविष्णुशब्दा वृषादिगताः । हवस्य होमस्य योग्यं हव्यं
प्रत्ययस्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेषाय त्वा प्रत्यु-
ष्ट१ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो धूर्सि धूर्व धूर्वन्तं
धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वा-
मस्त्वं देवानामसि सस्त्रितमं परिंतमं जुष्टतमं
वह्नितमं देवहूतममहनुतमसि हविर्धानं दृ२-
हस्व मा ह्वामित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा
सं विकथा मा त्वा (१) हि३सिषमुरु वाताय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूणो
हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदं

दे॒वाना॑मिदमु॑ नः सह स्फा॒त्यै त्वा॒ नारा॑त्यै सु-
 व॒रभि॑ वि ख्ये॑षं वैश्वान॒रं ज्योति॑र्हः॒ हन्तां॑ दु॒र्या
 द्यावा॑पृथि॒व्योरु॒र्वन्तरि॑क्षमन्वि॒ह्यदित्या॑स्त्वोप॒स्थे
 साद॒याम्यग्ने॑ ह॒व्यः रक्ष॑स्व (२) ॥

(मा त्वा षट्चत्वारिंशच्च)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अनुवाकत्रयेण पर्वदिनकर्तव्यं समापितमुत्तरैर्दशभिरनुवाकैः प्रतिपद्दिनकर्तव्य-
 मभिधातव्यम् । तत्र प्रथमं तावदस्मिंश्चतुर्थेऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते ।

कर्मण इति । बौधायनः—“ अथ प्रातर्हुतेऽग्निहोत्रे हस्तौ संमृशते कर्मणे
 वां देवेभ्यः शकेयमिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति हस्ताववनिज्य ” इति ।

हे हस्तौ देवानां संबन्धिने कर्मणे प्रक्षालितौ युवां प्रयोक्तुं शक्तौ भूयासम् ।
 विनाऽपि प्रक्षालनं लौकिकशक्तेः सद्भावाच्छास्त्रीयशक्त्यर्थो मन्त्रः प्रक्षालनहे-
 तुरित्यभिप्रेत्याऽऽह—“ कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमित्याह शक्त्यै ” [ब्रा० का०
 ३ प्र० २ अ० ४] इति । कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य तृणास्तरणे विनियुङ्क्ते—“ यज्ञस्य
 वै संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य संतायन्ते । यज्ञस्य विच्छित्तिमनु प्रजाः
 पशवो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि
 संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात्संतनोति । यजमानस्य प्रजायै पशूनां संत-
 त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । यज्ञस्य त्वा संतत्या इत्येषां
 पदानामादरार्थेन द्विरभ्यासेन भूमिर्यथा न दृश्यते तथा स्तरणायमिति सूच्यते ।
 अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“ अनतिदृश्रं स्तृणाति ” इति । स्तरणप्रदेशस्याऽऽ-
 घन्तौ कल्पे दर्शितौ—“ गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजीं स्तृणात्याहवनीयात् ”
 इति । उलपराजिस्तृणविशेषः । प्रणयनं विधत्ते—“ अपः प्रणयति ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । तत्प्रकारः कल्पे दर्शितः—“ अथोत्तरेण

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

गार्हपत्यमुपविश्य क२सं वा चमसं वा प्रणीताप्रणयनमानीय तस्मिन् स्तिरःपवित्र-
मप आनयन्नाह ब्रह्मन्पः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति^१ प्रसूतः समं प्राणै-
र्धारयमाणो विषिञ्चन्हत्वोत्तरेणाऽऽहवनीयं दर्भेषु सादयित्वा ” इति । प्रणयन-
विधेरर्थवादमाह—“ श्रद्धा वा आपः । श्रद्धामेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । अपां श्रद्धाजनकत्वेन श्रद्धारूपत्वमुपचर्यते ।
तज्जनकत्वं च श्रुत्यन्तरे समाम्नातम्—“ आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय
कर्मणे ” इति । दृश्यते च स्नानाचमनोपेतस्य श्रद्धातिशयः । पूर्वोक्तमेव प्रणयन-
विधिं पुनः पुनरनूद्य बहुधा स्तौति—“ अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञ-
मेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आपः । वज्रमेव
भ्रातृव्येभ्यः प्रहत्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः ।
रक्षसामपहत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानामेव प्रियं
धाम प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवाऽऽ-
रभ्य प्रणीय प्रचरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । यज्ञो
यथाऽभीष्टस्वर्गसाधनं तद्वदपामभीष्टप्रीत्यादिसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । प्रणीताभिरग्निः
पिष्टस्य संयवनं प्रचरणम् । यथा वज्रो वैरिणं वारयति तद्वदापः शत्रुं वारयन्ति ।
रक्षोघ्नीत्वं पुरैवोक्तम् । वृष्ट्युदकस्य देवप्रियधाम्नो द्युलोकादुत्पन्नत्वाद्वा तद्धा-
मत्वम् । देवास्तावदग्निं प्रविश्य तद्धावं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—“ देवासुराः
संयत्ता आसन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता
इति ” इति । स चाग्निरप्सु प्रविष्टः । “ स निलायत । सोऽपः प्राविशत् ”
इति श्रुतेः । तस्मादपां सर्वदेवतात्वम् । ब्राह्मणान्तराद्वा तथात्वं द्रष्टव्यम् ।

वेषायेति । कल्पः—“ आदत्ते दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीं सव्येन शूर्पं वेषाय
त्वेति ” इति ।

तदेतदुभयं यज्ञायुधमध्यपाति । तानि यज्ञायुधान्यत्रैवमाम्नातानि—स्फ्यश्च
कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च ऋणाजिनं च शम्या चोलूखलं च
मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि ” इति । तेषां प्रयोगप्रकारै-
स्तत्रैव दर्शितः—“ उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्य द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि
प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमास्तातमप-

नानि प्रयुज्य जुवं जुहूमुरमुतं मुदां देदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्रागिवहरणमिडापात्रं
 मणीताप्रमयनमिति पूर्वाणि नान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीं नदन्तीनुपवेष्टं
 नानदोद्दपावर्णाति प्रणीताप्रमयनं पात्रसंसादनात्पूर्वमेके समामनन्ति ” इति ।
 तत्राग्निहोत्रहवग्यादौने आत्मान्तरमन्त्र उदाहृतः—“ वानस्पत्यागति दक्षाय
 त्वेत्यग्निहोत्रहवग्यादावचे ” इति । तस्माद्वेषाय त्वेति मन्त्रेण शूर्पमादत्ते । वेषो
 व्यादिनान्यस्तदर्थं मोः शूर्पं त्वामाददे । अत्रार्थावबोधकाल एव वाक्यपूर्तये
 उदाध्याहारः । अनुष्ठानकालं तु न लौकिकं पदमध्याहर्तव्यम् । अनाम्नातस्यो-
 हादिदमन्त्रत्वात् । अदबुद्धस्यार्थस्य वाक्यैकदेशेनापि संस्कारोद्धोषे सति
 स्मृत्युत्पत्तेः । अमन्त्रत्वादेव तद्विहारकस्मृत्या नास्त्यदृष्टं किञ्चित् । सूर्याय जुष्टं
 निर्वाणार्तात्पुहादीनमन्त्रानपि प्रयुज्जेत् । अन्यथाग्नेये जुष्टमित्येवमात्मातस्यैव
 न्येते सौर्यर्कसंस्तनवेतस्यार्थस्य स्मृत्यमावप्रसङ्गात् । शूर्पस्य यज्ञार्थत्वं निर्वा-
 णाववातादौ प्रसिद्धमित्याह—“ वेषाय त्वेत्याह । वेषाय ह्येनदावचे ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

प्रयुष्टमिति । क्लृप्तः—“ प्रयुष्टः रक्षः प्रयुष्टा अरातय इत्याहवनीये
 गार्हस्थ्ये वा ननिनप्य ” इति ।

व्याचष्टे—“ प्रयुष्टः रक्षः प्रयुष्टा अरातय इत्याह । रक्षस्तानपहत्यै ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

धुंसीति । क्लृप्तः—“ जघनेन गार्हस्थ्यमग्निश्चमनो भवति तस्यैत्योत्तरां
 युगधुंममिमुनानि धूरति धूर्वं धूर्वंतं धूर्वं तं योऽस्मान्धूदति तं धूर्वं यं दयं
 धूर्वानं इति ” इति ।

ब्रीहिरहविर्वाङ्मरुक्कटसंवन्धिनो युगस्य वलीवर्द्धहनप्रदेशे कश्चिद्धिस्त-
 ओग्निः साचद्वहोऽस्ति तं नार्थयते—मो बहे त्वं हिंस्रकोऽस्ति । ततः सापत्तयं
 हिंस्रं विनाशय । किञ्च यो राक्षसादिर्वाङ्मरुक्कटसंस्त्रिवांसति तमपि
 विनाशय । यं वाऽऽस्त्यादित्वं वैरिणं दयं धूर्वानो जिह्वांसामस्तमपि विना-
 शय । बह्वधावाग्भूताया युगधुंमः संस्तवीं विवने—“ धुंसीत्याह । एष वै
 धुष्मोऽग्निः । तं यदनुःस्मृत्यानीयात् । अश्वर्यं च यजमानं च प्रवहेत् । उपसृष्ट-
 श्यान्वेति । अश्वर्योऽयं यजमानस्य चाप्रदाहाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

अ० ४] इति । तं धूर्वेति वाक्ययोः पौनरुक्त्यभ्रमं निवारयति—“ धूर्वं तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वं यं वयं धूर्वाम इत्याह । द्वा वाव पुरुषौ । यं चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचाऽर्पयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । शोकेन योजयतीत्यर्थः ।

त्वं देवानामिति । कल्पः—“अनोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामासि सस्मितं पप्रितं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतममहुरुतमासि हविर्धानं दृष्ट्वहस्व मा ह्वारिति ” इति ।

भोः शकट त्वं देवानां संबन्धि भवसि । ततः शुद्धतमं ब्रीहिभिः पूर्णतमं प्रियतमं हविषो वाहकतमं देवानामाह्वातृतमं चासि । किंच ब्रीहिभारापादितव-
क्तवरहितं हविषो धारकमस्यतो दृढं भव भयं मा भूः । मन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टा-
र्थत्वं दर्शयति—“ त्वं देवानामासि सस्मितं पप्रितं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतम-
मित्याह । यथायजुरेवैतत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । मन्त्रपदैर्योऽर्थो
यथा प्रतीयते स तथैव न त्वत्र कश्चिद्विवक्षाविशेषोऽस्ति । द्वितीयभागे ब्रीहि-
भारप्रयुक्तं शैथिल्यं वार्यत इत्याह—“ अहुरुतमासि हविर्धानमित्याहानात्त्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । तृतीयभागे स्वयमप्यारोढुं
शकटस्य धैर्यं संपाद्यत इत्याह—“ दृष्ट्वहस्व मा ह्वारित्याह धृत्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । अत एवाऽऽपस्तम्ब उत्तरस्य भागस्य
मन्त्रान्तरत्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ अहुरुतमासि हविर्धानमित्यारोहति ” इति ।

मित्रस्येति । कल्पः—“ अथ पुरोडाशीयान्प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा
प्रेक्षे मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हिंसिषमिति ” इति ।

हे ब्रीहिसमूह जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा त्वामवलोकयामि न तु वैरिचक्षुषा ।
ततो मा भैषीर्माऽत्र कम्पिष्ठाः । अहं तु त्वां न मारयामि । अनुकूलोऽयमिति
बुद्ध्युत्पादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह—“ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह
मित्रत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । भयकम्पयोरपि हिंसा-
वान्तरभेदत्वमित्याभिप्रेत्याऽऽह—“ मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हिंसिषमित्याह हिं-
सायै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु वातायेति परिणामपञ्छाद्य ” इति ।

हे करिष्यमाणद्वा । व्येतेन पिधानभूततृणाद्यपनयनेन वायुप्रवेशार्थं विस्तीर्णी

भव । वायुप्रवेशे प्रयोजनमाह—“ यद्वै किञ्च वातो नाभिवाति । तत्सर्वं वरुण-
दवत्यम् । उरु वातायेत्याह । अवारुणमेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ४] इति । यद्द्रव्यमावृतत्वेन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्वस्याऽऽवरको वरुणः
स्वामी । तच्च स्वामित्वं वायुना निवर्त्यते ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथ निर्वपति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ” इति ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ शूर्पे पवित्रे निधाय तस्मिन्नाग्निहोत्रहवण्या
हवींषि निर्वपति तया वा पवित्रवत्या ” इति ।

व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूतयै । अश्विनोर्बाहुभ्या-
मित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतयै ।
अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्नय एवैनाञ्जुष्टं निर्वपति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ४] इति । एनान्त्रीहीन्प्रियं हविर्यथा भवति तथा निर्वपति ।
आवृत्तिं विधत्ते—“ त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै ।
तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४]
इति ।

अग्नीषोमाभ्यामिति । आपस्तम्बः—“ एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्या-
मिति पौर्णमास्याम् ” इति ।

तदिदं स्पष्टी चकार बौधायनः—“ एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति
पौर्णमास्यामिन्द्राय वैमृधायैति चेन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायामसंनयत इन्द्रायेति
संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ” इति ।

देवस्य त्वेत्येतमेव भागमुपक्रमं कृत्वा जुष्टं निर्वपामीत्युपसंहारं कृत्वा तयो-
र्मध्येऽग्नीषोमाभ्यामिति प्रयोक्तव्यम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ स एवमेवानु-
पूर्वः हवींषि निर्वपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

इदामिति । कल्पः—“ इदं देवानामिति निरुक्तानभिमृशतीदमु नः सहेत्यव-
शिष्टान् ” इति ।

शूर्पे निरुक्तमिदं देवानामेव स्वमिदं तु शकटस्थं देवैः सहितानामस्माकं स्वं
यागान्तराणामस्माभिः करिष्यमाणत्वान्द्रोक्ष्यमाणत्वाच्च । भागयोरसांकर्षाय मन्त्र-

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

द्वयमित्याह—“ इदं देवानामिदमु नः सहेत्याह व्यावृत्तयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्फात्त्या इति । कल्पः—“ स्फात्तयै त्वा नारात्त्या इति निरुप्तानेवाभिमन्त्र्य ” इति ।

हे हविरभिवृद्धयै त्वामभिमन्त्रयामि । तत्राभिवर्धनमदानाय न भवति किंतु देवेभ्यो दातुमेव । सोऽयं मन्त्रो हविषोऽवस्कन्दनेन क्षयो मा भूदित्येवं रक्षार्थं इत्याह—“ स्फात्तयै त्वा नारात्त्या इत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

सुवरिति । बौधायनः—“ अथाऽऽहवनीयमीक्षते सुवरमि विख्येषं वैश्वानरं ज्योतिरिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमभिप्रेत्याऽऽह—“ सुवरमि विख्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ” इति ।

स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गरूपं सर्वयागप्रदेशमभितो विशेषेण पश्यामि । आहवनीयाग्निं स्वर्गप्रकाशकज्योतिःस्वरूपं पश्यामि । शकटस्योपरिभागे परितः कटवेष्टिते तमस्विनि प्रदेशेऽवस्थितस्य बहिरवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह—“ तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति । यः परीणाहि । सुवरमि विख्येषं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि विपश्यति वैश्वानरं ज्योतिः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

दृश्हन्तामिति । बौधायनः—“ अथ गृहानन्वीक्षते दृश्हन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरिति ” इति । आपस्तम्बः—“ दृश्हन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरिति प्रत्यवैरुह्य ” इति ।

इहलोकपरलोकयोरस्मद्गृहा दृढी भवन्तु । अदाढ्यं शङ्कायाः सद्भावादाढ्यं माशंसनीयमित्याह—“ द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृश्हन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां द्यावापृथिव्योर्धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । गृहीतहविष्कः किंवादिश्य यक्ष्यतीत्यज्ञानालोकयोर्भयेन कम्पः प्राप्तः । दृश्हन्तामित्युक्ते सत्येतद्विनाश उद्देश्यो न भवतीति निश्चयाद्धैर्यं भवति ।

उर्विति । कल्पः “ उर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति ” इति ।

व्याचष्टे—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“ एत्योत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयत्यादित्यास्त्वोपस्थे सादयामीति ” इति ।

अदितिशब्दस्य भूमिरर्थ इत्याह—“ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्न इति । कल्पः—“ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अग्ने हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

अत्र हविषो रक्षामात्रं विवक्षितमित्याह—“ अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कर्मणे हस्तयोः शुद्धिर्वैषा शूर्पपरिग्रहः ।

प्रत्युष्टमिति संतप्य धूः स्पृशेच्छकटे धुरम् ॥ १ ॥

त्वमीषां संस्पृशेद्दृष्टं शकटं त्वधिरोहति ।

उर्वन्तर्धिमपच्छाद्य मित्रेति हविरीक्षते ॥ २ ॥

देवेति निर्वपेदग्नीत्यपि पूर्वानुषञ्जनात् ।

इदं निरुप्ततच्छेषौ स्पृशेत्स्फात्यभिमन्त्रणम् ।

सुवर्दिहारं वीक्ष्याथ वैश्वा पूर्वाग्निवीक्षणम् ।

दृष्ट्वावरुह्योरु गच्छेदादि भूमौ हि सादयेत् ।

अग्नेऽभिमन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा—

तत्र केचित्सामान्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपीषे त्वेत्यत्रैवेते वक्तव्यास्तथाऽपि सर्वत्र संचारव्युत्पत्तये तत्तदनुवाकेषु वर्ण्यन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा न सः ।-

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधतः ” इति ॥

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

“पर्वणि नाध्येतव्यम्” इति निषिद्धत्वादनव्यायेषु क्रतुप्रयोगे मन्त्रगटो नास्तीति चेत्, मैवम् । निषेधस्य ग्रहणार्थाव्ययनविषयत्वात्क्रतुप्रयोगे तदभावात् । अन्यथा प्रतिषेधेवेष्टेर्विहितत्वेन मन्त्रपाठमात्रे तदव्ययननव्येकं स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधे “कर्मणे वान्” इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ।

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात्प्रावचनिकोऽथवा ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः” इति ॥

तत्तद्देशीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

“छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजननेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते” इति ।

सोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः । ब्राह्मणोक्तत्वात् । मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यतया स्वरविशेषविधानार्थैव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते, किंतु प्रवचनमसिद्धस्वराद्युत्तेन मन्त्रकाण्डोत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिद्वक्त्राण्युच्चार्यन्ते, यथा—“इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यध्वामिवातीनादने” इति । एतदेवामिप्रायं द्योतयितुं कचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते, यथा—“सावित्राणि जुहोति प्रसूतयै” इति । यत्र लिङ्गसिद्धौ विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादक्रमस्तु । तस्मात्प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ कर्मणे वामित्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ।

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य वैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविवर्जनात्” इति ॥

“वानस्पत्योऽसि” इत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तस्याप्यन्यमन्त्रवन्प्रावचनिकस्वर इति चेत् । मैवम् । मन्त्रकाण्डे तदपाठेन तत्स्वराभावात् । तस्माद्भाषिकस्वरः । यद्यपि “यज्ञस्य संवतिः” इति वैनिर्गीयब्राह्मणोत्पन्नो मन्त्रस्त्रैस्वर्येणाऽऽम्नायते तथापि “सोमाय राज्ञे कीदाय प्रोक्षमाणायातु ब्रूहि” इत्येवमादीनां बह्वृचब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणामयं भाषिकः स्वरः ।

अन्यदपि तत्रैव चिन्तितम्—

“यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाद्भवेत् ।

आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतैरङ्गत्वतोऽन्तिमः” इति ।

“ इषे त्वा ” इति मन्त्रः शाखाछेदे करणम् । “ इमामगृभ्णन् ” इति रशनादाने । तत्र संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यं किंवाऽगृभ्णन् रशनामित्येवं-विधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किंवा यस्य कस्यचित्पदस्योच्चारण-काल आहोस्विन्मन्त्रान्तेऽथवा ततोऽपि किञ्चिद्विलम्बेनेति । तत्र नियामकामा-वाद्यदा कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः—कृत्स्नमन्त्रजन्यमर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च मन्त्रसमाप्तेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे तूत्पन्नं स्मरणं विनश्यतीति परिशेषात् “ क-र्मणो वाम् ” इत्यादिमन्त्राते कर्म संनिपतेत् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ हस्तौ द्वाववनेनिके स्तृणात्युलपराजिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुजाखिले ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात्क्रमात् ।

लिङ्गप्रकरणाम्बां तु सर्वानुष्ठानशेषता ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ हस्ताववनेनिके । उलपराजीः स्तृणाति ” इति । वेद्यामास्तरितुं संपादितः स्तम्ब उलपराजी । तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोनै-रन्तर्येण पाठात्क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेन्नैवम् । अवने-जनं हस्तसंस्कारः । संस्कृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं लि-ङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रवलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाम्बां क्रमवाधात्मवशेषो हस्तशुद्धिः । अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ मृन्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुत्तेतरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयम् ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वाच्चित्यार्थमितरद्भवेत् ” इति ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते—“ मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् ” इति । तृत्रापां प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षाक्षितत्वात् । न च लोकसिद्धं किञ्चित्पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् । श्रौते कर्मण्यश्रुनाच्छ्रुतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

कामार्थं मृन्मयमाग्नातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्तते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रमनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यथाऽनुपपत्त्या पात्रं सामान्येनाऽऽक्षिपति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नान्वेति । किंत्वितरत्पात्रं किंचिदुपादेयम् । “चमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत्तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य भिन्नत्वमथैकता ।

ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्ना ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेन्न । एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्यं नावधार्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति नियामकम् । विभागे साकाङ्क्षमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । “स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः” इत्यत्र तस्मिन्त्सीदेत्यादि-पदसमूहस्य साकाङ्क्षत्वमस्त्यतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युक्तम् । न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमर्थः । स्योनं समीचीनं सुशेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यमिति प्रथमवाक्यस्यार्थः । ब्रीहीणां मेध ब्रीहिसारभूत पुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि-सिद्धं तदेकार्थमित्यनेन वार्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः । भगो वां विभजतु पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । प्रकृतेऽग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहो न निराकाङ्क्षः । एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एवार्थो निर्वापः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपारिणामस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ।

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुषञ्जनम् ।

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् ।

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ” इति ॥

ज्योतिष्टोम उपसद्धोमेष्वेवमाम्नायते—“ या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टोमं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया । या ते अग्ने हराशया ” इति । अयमर्थः—अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्रस्तनवः । तास्वाद्या येयमुक्ता साऽतिशयेन प्रवृद्धा गह्वरे तीक्ष्णद्रव्ये लोहेऽवस्थिता तया तन्वा क्षुत्पिपासे गोवधाद्युपपातकं वीरहत्यादिकं च महापातकं हतवानस्मीति । तथा च ब्राह्मणम्—“ उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः ” इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीयाः । ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते । यद्यप्यसावन्यशेषस्तथाऽपि बुद्धिस्थः सन्कल्पनीयादध्याहारात्संनिरूप्यते । तस्मादनुषङ्गः कर्तव्यः । एवं च सति प्रकृतेऽप्यग्नीषोमाभ्यामित्यस्मिन्मन्त्रे देवस्य त्वेत्यादिपूर्वभागो जुष्टमित्याद्युत्तरभागश्चानुषञ्जनीयः ।

• नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सवित्रश्व्याद्यूहनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः ।

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात् ” इति ॥

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ” इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रश्विपूषशब्दाः कर्मसंगतं देवतारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति । तथा सति दृष्टप्रयोजनत्वाभात् । अग्निश्च कर्मसमवेता देवता । ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम् । अथोच्यतेऽग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्पुनस्तदाभिधानं व्यर्थम् । किंच देवतान्तरेषु रूढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युरिति । एवं तर्हि तास्तिस्त्रो

-(हविर्निर्वापार्था मन्त्राः)

देवता अग्निना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम् । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृति-
ष्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकशब्द ऊहनीय इति प्राप्ते
ब्रूमः—नात्रोहः कर्तव्यः । कुतः । अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्व-
यसंभवात् । न हि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पो वाक्यभेदा-
दिदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्वापस्तावकानां सवित्रादिशब्दानां कर्मण्यसमवेतार्थ-
त्वान्नास्त्युहः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तत्राग्निशब्दो नोहः स्याद्ब्रूहो वा स्तावकत्वतः ।

सवित्रादिब्रूहो नो समवेतार्थवर्णनात् ” इति ॥

तस्मिन्पूर्वाक् एव मन्त्रेऽग्नये जुष्टमित्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः ।
कुतः । देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः ।
अग्निशब्दस्त्वाग्नेये कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते । नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः ।
निर्वापात्पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा स्यादिति
चेत् । मैवम् । जुष्टं यथा भवति तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्य-
जोषणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्सूर्यागे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्ये-
वमूहनीयम् । एवं च सति प्रकृतेऽपीन्द्राय वैमृधायेत्याद्यूहः कर्तव्यः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनान् ” इति ॥

“ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इत्यस्य सौर्यचरौ सूर्याय जुष्टमित्येवं पदान्तर-
प्रक्षेप ऊहः । अक्षीक्षिष्यायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले देव-
दुत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं पठन्ति । तथा वरणमन्त्रेषु—आङ्गिरस्तवाहंस्-
त्यभारद्वाजगोत्रं ब्राह्मणं त्वा वृणीमह इति प्रवरं पठन्ति । एतेषामूहप्रवरनामधेया-
नां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वात्, इति चेन्नैवम् । याज्ञिकप्र-
सिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादावभावात् । न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधी-
यते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् । तथा सतीन्द्राय वैमृधाय जुष्टमित्याद्यूहस्य मन्त्र-
त्वाभावात्त्वरवैकल्येऽपि मन्त्रो हीन इत्यादिनोक्तो दोषो न भविष्यति । तदेवं
मन्त्रसंभावितो विचारा दर्शिताः ॥

अथ व्याकरणम्—

क्रमेण वामित्यादिशब्देषु नञ्विषयस्येत्यादिकं पूर्वोक्तं यथायोगमनुसंधेयम् ।
 वषट्शब्दो वृषादिः । प्रथमद्विर्वाययोर्बुर्वञ्चयोर्वाक्यादित्वेन पदात्परत्वं नास्तीति
 निवृत्ताभावात् । तृतीयस्य तु बूर्वेत्येवं पदादुत्तरत्वादस्ति निवृत्ताः । योऽस्मान्बूर्व-
 नि यं बूर्वाम् इत्यनयोयञ्चञ्चयोगाच्चिवातो निषिद्धः । “ निपातैर्यद्यदिहन्तकु-
 विन्नेच्चेच्चणक्चिच्चयुक्तम् ” [पा० ८-१-३] एतैर्यदादिभिर्भुक्तं न निहन्य-
 ते । सस्तिषप्रिशब्दयोः क्तिन्प्रत्यस्य निच्चादाद्युदानः । जुष्टशब्दो गतः । बह्वि-
 शब्दो वृषादिः । देवानाह्वयनीति देवहरित्यत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेति द्वितीयान्तपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरः प्रादः । स च छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यते । अहुरुतमित्यव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हविर्धानमित्यत्र ल्युट्प्रत्ययात्पूर्वस्य धाशब्दस्योदात्तत्वात्स-
 माप्ते छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । दृष्टस्वेति गतम् । प्रेक्ष इत्यत्रोत्तरपदादेरनुदात्तत्वेऽ-
 पि स्वरितो वाऽनुदात्त इत्यस्य विकल्पितत्वादेकादेश इत्युदात्तः । मां धेरित्यत्र
 चादिनोपसृत्वेण निवृत्तस्य विकल्पितत्वाद्भानुस्वरः । दातशब्दो वृषादिः । सवि-
 नृत्यित्यत्र प्रातिपदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सदैकादेशे सत्युकार उदात्तः । प्रसव
 इत्यत्र सुधादोरुपप्रत्यये सति तस्य पित्वाद्भानुस्वर इव शिष्यते । ततः समासि
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते नदपवादः “ आथवञ्क्ताजविव्रकरणात् ” [पा० ३-
 २-१४४] गतः कारकादुपपदाच्चोत्तराणां आदीनामष्टानां प्रत्ययानामन्त उदात्तः
 स्यात् । पूषण इत्यत्रानुदात्तस्य च यत्रेति विभक्तिरुदाना । अधीषोदाम्यामित्य-
 श्रिज्ज्वाभ्यन्तोदात्तत्वात्सोदशब्दस्य चाऽऽद्युदात्तत्वात्समाप्ते देवताद्वे चेति युगप-
 दुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । उज्ज्वाभ्यन्तुदात्तत्वं स्वरादिषां निपातितम् । सहजशब्द-
 स्य निपातत्वमादेन फिट्स्वरः । स्कात्या इत्यत्र स्काधीश्वरौपर्यन्तादुत्तरस्य क्ति-
 न्प्रत्ययस्य निच्चेन स्काशब्दस्योदात्तत्वात्प्रादप्युदात्तस्य णिचो लुगत्वाद्युदात्त-
 द्वाविभ्वेर्ण क्तिन्नुदात्त इति उदात्तयग इति विभक्तिरुदाना । अरादिशब्दस्य
 नञ्प्रत्ययस्य नञ्प्रत्ययस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुधरिति वृषादिः । अधीति फिट्स्वरः ।
 दीप्युदमर्गस्वरः । दृष्टस्वेति गतम् । वाक्यादित्यान्तवृत्ताभावात् । आशाद्वार्यव्यारि-
 न्यर्वादानयग इति विभक्तिरुदाना । उग्रस्थशब्दः वृषादरादिः ॥

(ब्रीह्यवघातार्था मन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः] ।

दे॒वो वः॑ स॒वि॒तो॒त्पु॒ना॒त्वाच्छि॑द्रेण प॒वि॒त्रेण॑ व॒सोः॑
सूर्य॑स्य र॒श्मि॒भिरा॑पो दे॒वरि॑ग्रेपुवो अ॒ग्रेगु॑वोऽ-
ग्रं इ॒मं य॒ज्ञं न॑य॒ताग्रे॑ य॒ज्ञप॑तिं धत्त यु॒ष्मानि॑-
न्द्रोऽवृ॑णीत वृ॒त्रतूर्ये॑ यु॒यमि॑न्द्रमवृणीध्वं वृ॒त्र-
तूर्ये॑ प्रोक्षिताः स्था॒ग्नये॑ वो जुष्टं प्रोक्षा॒म्यग्नी॑-
षोमा॑भ्यां हु॒न्धध्वं॑ दै॒व्याय॑ कर्मणे दे॒वय॑ज्या-
या अव॑धूतं रक्षोऽव॑धूता अ॒रात॑योऽदि॒त्या-
स्त्वर्ग॑सि प्रति त्वा (१) पृ॒थि॒वी वै॒त्त्वधि॑ष-
व॒णमा॑सि वान॒स्पत्यं॑ प्रति त्वाऽदि॒त्यास्त्वर्ग्वै॒त्त्व-
ग्नेस्त॑नूरसि वा॒चो वि॒सर्जनं॑ दे॒ववी॑तये त्वा गृ-
ह्णा॒म्यद्रि॑रसि वान॒स्पत्यः॑ स इदं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं
सु॒शमि॑ शमि॒ष्वेष॑मा व॒दोर्ज॑मा व॒दद्यु॑मद्व॒दत॑
व॒यं संघा॑तं जेष्म व॒र्षवृ॑द्धमसि प्रति त्वा व॒र्ष-
वृ॑द्धं वे॒त्तु परा॑पूतं रक्षः परा॑पूता अ॒रात॑यो
रक्ष॑सां भा॒गोऽसि॑ वा॒युर्वो॑ वि वि॒नक्तु॑ दे॒वो वः॑
स॒वि॒ता हि॒र॒ण्यपा॑णिः प्रति गृह्णातु (२) ।

(त्वा भाग एकादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

तिमित्याह । अग्न एव यज्ञं नयन्ति । अग्ने यज्ञपतिम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । ब्राह्मणान्तरप्रसिद्धं परस्परसोपेक्षत्वमेव तृतीयभागे दर्शयतीत्याह—“ युष्मानिन्द्रोऽवृणीति वृत्रतुर्यं यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतुर्यं इत्याह । वृत्रं ह हनिष्यन्निन्द्र आपो वज्र । आपो हेन्द्रं वज्रिरे । संज्ञामेवाऽऽसमेतत्सामानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । आपो वज्र इति च्छान्दसो दीर्घः । वृत्रान्दीतायेन्द्राय प्रजापतिर्वज्रपद्भिः प्रक्षाल्य ददावित्यसामिन्द्रस्योदकापेक्षत्वप्रसिद्धिवृत्रं हेतिशब्देन सूच्यते । अत एव श्रूयते—“ तस्मादिन्द्रोऽविधेत्स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रं सिक्त्वा प्रायच्छेदेन जहीति तेनाभ्यायत ” इति । प्रक्षालितस्यापि वज्रस्येन्द्रेण प्रयोज्यत्वादपापिन्द्रोपेक्षेत्येषा प्रसिद्धिरापो हेत्यत्र हशब्देन सूच्यते । आपो मम सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवतानां सम्यग्ज्ञानम् । तामेनामषां संज्ञामिन्द्रेण समानां मन्त्रः प्रख्यापयति । दीर्घव्यत्यासश्छान्दसः । मन्त्रपाठ एवाषां प्रोक्षणमित्याह—“ प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । अन्दिर्ह्येव हवींषि प्रोक्षति । ब्रह्मणाऽप इष्मावर्हिः प्रोक्षति ” इति श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्मणाऽभिमन्त्रणमन्त्रेणेत्यर्थः ।

अग्नय इति । अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्यामित्यस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ अथ पुरोडाशीयान्प्रोक्षति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतं त्रिः ” इति ।

इदमेव तात्पर्यं दर्शयति—“ अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्प्रोक्षति [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । आवृत्तिं विधने—“ त्रिः प्रोक्षति । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । तिस्र आवृत्तयो यस्य यज्ञस्यासौ व्यावृत् । त्रिः प्रथमामन्वाह विरुन्मामित्यादिश्रौतप्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति । रक्षोघ्नत्वमपामसकृदुक्तम् ।

शुन्धध्वमिति । कल्पः—“ उक्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याया इति त्रिः ” इति ।

(ब्रह्मवघातार्था मन्त्राः)

पूर्ववद्वाचष्टे—“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह । देवयज्याया
एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रोक्षति । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मेध्यत्वं यज्ञार्हत्वम् ।

अवधूतमिति । कल्पः—“ ऋणाजिनमादायावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय
इत्युत्करे त्रिरवधूनोति ” इति ।

अवधूतं विनाशितम् । प्रत्युष्टमिति वद्वचाचष्टे—“ अवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-
तय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

अदित्य इति । कल्पः—“ अथ हैनत्पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणा-
त्यदित्यास्त्वगासि प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्विति ” इति ।

हे ऋणाजिन त्वं भूदेवतायास्त्वक्स्वरूपमसि । ततो भूमिस्त्वां प्रतिगृह्य मदी-
येयं त्वागित्येवं जानातु । मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं दर्शयति—“ अदित्यास्त्वगसीत्याह ।
इयं वा अदितिः । अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यदि स्वकीयत्वग्रू-
पेण न स्वी कुर्यात्तदानीमपसारयेत् । ततो न प्रतितिष्ठेत् । अतः प्रतिष्ठार्थोऽयं
स्वीकारः । देशादिगुणविशिष्टमास्तरणं विधत्ते—“ पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलो-
मोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्र-
जा मृगंग्राहुकाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यस्मादाहवनी-
यस्य पूर्वभागे ऋणाजिनं पश्चिमाशिरस्कमूर्ध्वलोमकमास्तृतं तस्मात्तादृशा एव सन्तो
यूपे बद्धाः पशवो यज्ञं सेवन्ते । यस्मादयं पशुभिः सेव्यो यज्ञस्तस्मादेव प्रत्यवा-
यभयरहिताः सत्यः प्रजा यज्ञार्थं मृगग्रहणशीला भवन्ति । ऋणाजिनस्याऽऽद-
रे हेतुं ब्रुवंस्तद्विशिष्टमवघातं विधत्ते—“ यज्ञो देवेभ्यो निलायत । ऋणो रूपं
कृत्वा । यत्कृणाजिने हविरध्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन देवे-
भ्यो विमुखोऽगात्तदा तिरोर्धाय स्वयं ऋणमृगो भूत्वा तदीयरूपमात्मनः संपूर्णं
कृतवान् । ततः ऋणाजिनस्योपरि हविरध्यवहन्तीति यदस्ति तेन यज्ञशरीरा-
त्कृणाजिनादादाय हवीरूपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति । किञ्चिदधः पतितमपि विहि-
तत्वात्कृणाजिनेनावरुद्धत्वाद्धविरस्कन्मेव भवति ।

[ब्रीह्यवघातार्था मन्त्राः]

अधिषवणमिति । कल्पः—“ तस्मिन्नुलूखलमधिवर्तयत्यधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्विति ” इति ।

हे उलूखल त्वमधिषवणस्यावघातस्याऽऽधारभूतं वनस्पतिजन्यं चासि । तादृशं त्वां कृष्णाजिनरूपेयं भूमेस्त्वक्प्रतिगृह्य मदीयमिति जानातु । अवघाताधारं कर्तुमधिषवणविशेषणमित्याह—“ अधिषवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । अविरोधेन संबन्धयेयमाशीरित्याह—“ प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्वित्याह सयत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । सयः संबन्धवान् । षिञ्बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ तस्मिन्पुरोडाशीयानावपत्यग्नेस्तनूरासि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामीति ” इति ।

भोः पुरोडाशीयब्रीहिसमूह त्वमग्नेः शरीरमसि । यतो दाह्यं काष्ठमिव त्वां स्वीकृत्योदराग्निराहवनीयाग्निश्चोपचितवपुर्भवति । किंच, वाचः प्रवृत्तिकारणमसि । त्वदीयरसेनोपचिताया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृत्तत्वात् । अत ईदृशं त्वां देवभक्षणायोलूखले प्रक्षिपामि । यथोक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोषधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा ओषधीनामश्नन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते । देववीतये त्वा गृह्णामीत्याह । देवताभिरेवैनत्समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । देवैर्भक्षितत्वे सति “ यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते ” इति न्यायेनाभिवृद्धिः ।

अद्रिरिति । कल्पः—“ मुसलमवदधात्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वेति ” इति ।

हे मुसलपदार्थं त्वं वनस्पतिजन्योऽपि दाढ्येन पाषाणोऽसि स त्वं देवार्थमिदं हव्यं भक्षणाविरोध्यग्रतुषापनयनेन सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमय । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽह—“ अद्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । ग्रावाणमेवैनत्करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वेत्याह शान्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मन्त्रमुत्पाद्य लिङ्गसूचितं विनियोगं प्रकटयति—“ हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान्ह्वयति । त्रिह्वयति । त्रिषत्या हि देवाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

[ग्रीह्यवघातार्था मन्त्राः]

इषमिति । कल्पः—“ अथ दृषदुपले वृषारवेणोच्चैः समाहन्ति—इषमा वदोर्जमा वद द्युमद्वदत वयं संघातं जेष्मेति ” इति ।

तत्प्रकारोऽन्यत्र स्पष्टीकृतः—“ आग्नीध्रोऽश्मानमादायेषमावदेति दृषदुपले समाहन्ति द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन्त्रवकृत्वः संपादयति ” इति ।

हे पाषाण हविःस्वरूपमिदमन्नं तदीयं स्वादुतरं रसं च यजमान आनेष्यतीति देवेभ्यो वद । हे यज्ञायुधानि सर्वाणि यूयं रसाभिव्यक्तिमदिदं हविरिति देवेभ्यो वदत । वयं त्वनेन पाषाणघोषेणाविनीतं वैरिसंघातं जेष्म । अनेन मन्त्रेणोष्ठप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च दर्शयति—“ इषमा वदोर्जमा वदेत्याह । इषमेवोर्जं यजमाने दधाति । द्युमद्वदत वयं संघातं जेष्मेत्याह । भ्रातृव्याभिभूत्यै ” [ब्रा०

का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । उपाख्यानानेन भ्रातृव्याभिभूतिं द्रढयति—

“ मनोः श्रद्धा देवस्य यजमानस्यासुरघ्नी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्वदतामुपाशृण्वन् । ते पराभवन् । तस्मात्स्वानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्वदतामुपशृण्वन्ति । ते पराभवन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । श्रद्धालुत्वेन यागं कुर्वतो मनोः प्रभावादिदं सर्वं संपन्नम् । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां प्रतिकूलानां च मध्ये य इमं वृत्तान्तं निश्चित्य श्रद्धालुर्यजेत तस्य भ्रातृव्याः पराभवन्ति ।

प्रेषमन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं तात्पर्यं च दर्शयति—“ उच्चैः समाहन्त वा आह विजित्यै । वृद्धं एषामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठ एषां भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । हे आग्नीध्र त्वदीयहस्तगतेन पाषाणेन दृषदुपलायु-

ग्ममुच्चैस्ताडनीयमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमध्वर्युः पठेत् । स च पाषाणध्वनिर्विजयाय भवति । यजमानश्चैषां वैरिणाभिन्द्रियं बलं च विनाशयति । स्वयं चैषां ज्ञातीनां मध्ये श्रेष्ठो भवति ।

वर्षवृद्धमिति । कल्पः—“ अवहृत्य वितुषान्कृतवोत्तरतः शूर्पमुपयच्छति वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

हे शूर्प वर्षवृद्धं वेणुनिष्पन्नतया त्वमापि वर्षवृद्धमासि ।

प्रतीति । कल्पः—“ तस्मिन्पुरोडाशायानुद्वपति प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तिवति ” इति ।

हे ग्रीहिसमूह वर्षवृद्धं त्वां स्वकीयत्वेन शूर्पं प्रतिमन्यताम् । मन्त्रद्वये वृद्ध-

तन्मन्त्रगतं पदमाह्वाने समर्थं न त्ववघात इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षक-
त्वात् । यथा पूर्वोदाहृतायामैन्द्र्यामृचीन्द्रशब्दो गौणस्तद्वेदेहीति पदं मन्त्रगतत्वे-
नावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छूयमाणमवघ-
न्निति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ
वाक्यभेद इति चेत् । न । त्रित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् । कस्यांचिच्छाखा-
यामयं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रिवारमभ्यस्याऽऽघ्रातः । ह्यतिपदं त्वेहीतिवदवघा-
तपरतयोपचारेण नेयमिति प्राप्ते ब्रूमः—त्रिरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण
न सिध्यति । कस्यांचिच्छाखायां द्विःपाठात्कस्यांचित्सकृत्पाठात् । अतोऽसौ
नित्यवाद्विधीयते । न चावघातित्यस्य वैयर्थ्यं तस्य काललक्षकत्वात् । काल-
स्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेन्न । प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्य-
स्मिन्काले भवति । ततोऽर्थप्राप्तः कालः । आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्त-
त्वान्न विधेयम् । न ह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं
चोदाहृतम् । तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः—अवघातकाले यदाह्वानं तस्य त्रिर-
भ्यासः कर्तव्य इति । अत एव शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेनाभ्यासो विधी-
यते—“ त्रिहर्वयति । त्रिषत्या हि देवाः ” इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनि-
योगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते नावघाते । न चैन्द्री-
न्यायोऽत्र प्रसरति । तृतीयाश्रुत्यभावात् । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्रोक्तेन तु न्यायेन
मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगो न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मा-
न्नावघातशेषोऽयं मन्त्रः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सवनीये पुरोडाशे स्यादाहूतिर्हविष्कृतः ।

न वाऽतिदेशात्स्यान्मैवं पश्चाह्वानात्प्रसक्तितः ” इति ॥

सवनीयपुरोडाशस्याऽऽग्नेयपुरोडाशविकृतित्वात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यति-
देशेन हविष्कृदाह्वानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । मैवम् । पशौ कृतेन हविष्कृदा-
ह्वानेन तत्कालीने पुरोडाशेऽपि प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यप्यौषधार्थं हविष्कृदा-
ह्वानं पशौ नास्ति तथाऽप्येषा कृत्वाचिन्ता ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अस्त्याहूतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ” इति ॥

[ब्रीह्यवघातार्था मन्त्राः]

तृतीयसवनीये सौम्यचर्वादयस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यं पशावाहूता-
यास्तस्याः पशुपाके निवृत्तत्वात्, इति चेत् । मैवम् । प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य
ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानकालत्वेन पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् ।
तस्मात्तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः सकृद्भूयो वा सकृद्विधिसिद्धितः ।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम् ” इति ॥

ब्रीहीनवहन्तित्यत्र सकृन्मुसलघातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्या-
वृत्तिरिति चेत् । मैवम् । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्या-
श्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

“ सर्वौषधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवृत्तिः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ” इति ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ औदुम्बरमुलूखलः सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यथैनदु-
पदधाति ” इति । अत्रादृष्टमात्रप्रयोजनत्वात्सकृदेवावघातः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन (ण) सकृद्भवेत् ” इति ।

अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवहन्तीत्यवघाते विहितो मन्त्र आवर्त-
नीयः । कुतः । अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहाराणां च भिन्नत्वात्, इति प्राप्ते
ब्रूमः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽक्षिप्तप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैकत्वात्तत्र वि-
नियुक्तस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽथवा सकृत् ।

चिकीर्षैक्यात्प्रयोगाणां भिन्नत्वादसकृद्भवेत् ” इति ॥

राजसूये नानाबीजेषु समुदाये श्रूयते—“ अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपा-
लं निर्वपति ऋणानां ब्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम् ” इत्यादि ।
तत्र सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव वक्तव्यः । कुतः । सर्वावघातविषयायामेकस्यां चि-

कीर्षायां प्रवृत्तत्वात्, इति प्राप्ते ब्रूमः—समन्त्रोऽवधातश्चोदकातिदेशेन वीजेषु युज्यते । तत्तद्बीजेषु तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः । पुनर्वीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समन्त्रस्यावधातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवधातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवधाते तु नास्ति सा ” इति ॥

विकृतिरूपाणां काम्पेयीनां काण्डे पठ्यते—“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छ-
तकृष्णलमायुष्कामः ” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ ब्रीहि-
नवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहिणामवधातो विहितः । सोऽव चरुहेतूनां कृष्ण-
लानां चोदकवशादस्ति नो वेति संशयः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुपीक-
रणं तत्कृतचरूपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम् । लु-
प्तेऽपि विकलेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः । तद्वदवधातोऽप्यस्तु । घृते
श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवधाते तु सोकिर्नास्तीति वैप-
म्यादवधातो नास्ति ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवधाते ब्रीहिरूपाविवक्षोत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते ” इति ॥

ब्रीहिनवहन्तीत्यत्र ब्रीहिणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथा सति नै-
वारश्चरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणामब्रीहित्वादवधातो नास्तीत्यूहो नाऽऽरभ्येत । प्राकृ-
तानामवधातविषयाणां ब्रीहिणां परित्यागेन ब्रीहिस्थानेऽवधातविषयत्वेन नीवा-
राणां प्रयोग ऊहः । यदा ब्रीहिष्वेव नियतोऽवधातो ब्रीहिनिवृत्तौ निवर्तते तदा
कुत ऊहोवसरं इति प्राप्ते ब्रूमः—ब्रीहिस्वरूपविवक्षायामपि ब्रीहिगतोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्यथाऽवधातवैयर्थ्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र ब्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् ।
तदविवक्षायां तु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवधातविष-
यत्वेनोहः सिध्यति ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ मुसलाद्युक्षणं हृत्य स्यादपूर्वाय वोक्तितः ।

आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थं तत्स्यादिहान्यथा ” इति ॥

(ब्रीह्यवघातार्था मन्त्राः)

“ प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ” इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणमुलू-
खलमुसलद्रव्यद्वाराऽवघातार्थम् । कुतः । वाक्येन तच्छेषत्वप्रतीतेरिति चेत् । मैव-
म् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वावगमात् । न च वाक्यं प्रकरणाद्वलीयं इति वाच्यम् ।
अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे यत्रावघातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा
सति नैकतचरौ छण्णानां ब्रीहिणां नखनिर्मिञ्चानामिति श्रुतेषु नखेषु प्रोक्षणं
नोदयते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादास्ति तत्रोहः । तदेवमवघातसंवद्धा वि-
चारा उदाहृताः ।

अथ व्याकरणम्—

देवो व इत्यादिषु स्वरो गतः । अच्छिद्रेणेत्यत्र बहुब्रीहिशेषे “नञ्सुभ्याम्”
[पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तः प्राप्नोति । ततस्तत्पुरुष एव कर्तव्यः ।
छिद्रं छेदनेपेतं न भवतीत्याच्छिद्रं तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पवित्रशब्दे
प्रत्ययस्वरः । वसुसूर्यशब्दौ वृषादी । आप इत्यत्र वाक्येनादित्वांन्नाऽऽमन्त्रितनि-
वातः । देवीरित्यादीनां सोऽस्ति । यज्ञपतिमित्यत्र “पत्यवैश्वर्ये” [पा० ६-
२-१८] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतेऽस्मिन्निति वृत्रतूर्यं यु-
द्धम् । तूरीधातोः स्वार्थण्यन्तस्याजन्तत्वेन “अचो यत्” [पा० ३-१-९७]
इति यत्प्रत्यये सति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा “तिस्वारितम्” [पा० ६-१-८५]
इति स्वरिते प्राप्ते तदपवादः “यतोऽनावः” [पा० ६-१-२१३] नौशब्द-
व्यतिरिक्तस्य यत्प्रयान्तस्याऽऽदिरुदात्तो भवति । ततो वृत्रेऽयुपपदसंज्ञावात्समासा-
न्तोदात्तत्वं बाधित्वा “गतिकारकोपपदात्कृत्” [पा० ६-२-१३९] इत्युत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रोक्षिता इत्यत्र “गतिरन्तः” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवधूतमित्यत्रापि तद्वत् । अधिषवणमित्यत्र सवन-
शब्दस्य ल्युट्प्रत्ययान्तत्वेन “लिति” [पा० ६-१-१९३] इति प्रत्ययात्पूर्-
वपदस्योदात्तत्वे सति समासे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वानस्पत्यमित्यत्र वनस्प-
तोर्विकार इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्ताद्धितप्रत्यय उदात्तः । वाव इत्यत्र “सावेकाचः”
[पा० ६-१-१६८] इति विभक्तिरुदात्ता । अधिषवणवाद्विसर्जनम् । देववी-
तय इत्यत्र दासीभारादित्वात् “दासीभाराणां च” [पा० ६-२-४२] इति
सूत्रांशेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति समासस्वरो बाध्यते । सुशमैत्यत्रौत्तरपदस्य प्र-
त्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्कदुत्तरपदत्वेनापि तथैव प्राप्तौ “परादिश्छन्दसि बहुल-

म् ” [पा० ६-२-१९९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्युमदित्यत्र मनुषः पि-
त्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुष् ” [पा० ६-१-१७६] ह-
रवान्तादन्तोदात्तान्नुडागमाच्चोत्तरो मनुबुदात्तः स्यात् । अवधूतवत्परापूतम् । हिर-
ण्यपाणिरित्यत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दश्चाद्युदात्तेषु निपातितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अवधूत॑ रक्षोऽवधूता॑ अरा॑तयोऽदित्या॑स्त्व-
ग॑सि॒ प्रति॒ त्वा पृथि॑वी वे॒त्तु दि॒वः स्क॑म्भनि-
र॑सि॒ प्रति॒ त्वाऽदित्या॑स्त्वग्वे॒त्तु धि॒षणा॑ऽसि
पर्व॑त्या॒ प्रति॒ त्वा दि॒वः स्क॑म्भनिर्वे॒त्तु धि॒ष-
णा॑ऽसि पार्व॑तेयी॒ प्रति॒ त्वा पर्व॑तिर्वे॒त्तु दे॒वस्य॑
त्वा सवि॑तुः प्र॒सवे॑ऽश्विनो॑र्वाहु॒भ्यां पु॒ष्णो
हस्ता॑भ्यामधि॒ वपामि॑ धान्य॑मसि धिनु॒हि
दे॒वान्प्रा॑णाय॒ त्वाऽपा॑नाय॒ त्वा व्या॑नाय॒ त्वा
दीर्घा॑मनु॒ प्रसि॑तिमायुषे॒ धां दे॒वो वः॑ सवि॒ता
हिर॑ण्यपाणिः॒ प्रति॑ गृह्णातु ॥ १ ॥

(प्राणाय त्वा पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके ब्रह्मवघात उक्तः । अवहतानां च तण्डुलानां पेषणात्पूर्वं
कपालोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात्पूर्वं षष्ठे पेषणमभिधीयते ।

(तण्डुलपेषणार्था मन्त्राः)

अवधूतामिति । कल्पः—“ अथ प्रोक्षितेषु त्रिष्फलीकृतेषु तथैव कृष्णाजिनमवधूनोत्यूर्ध्वग्रीवमुदगावृत्यावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति त्रिरथैनत्पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणात्यदित्यास्त्वगासि प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्विति ” इति ।

पूर्ववद्व्याचष्टे—“ अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अदित्यास्त्वगासीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृगंग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविराधिपिनाष्टि । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । अवघातस्येवात्र पेषणस्य विशिष्टविधिः ।

दिव इति । कल्पः—“ तस्मिन्नुदीचीनकुम्भाः शम्यां निदधाति दिवः स्कम्भनिरासि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्विति ” इति ।

गदया समानाकारो व्यामार्धपारिमितः काष्ठविशेषः शम्या । तां कृष्णाजिनस्योपर्युदीचीनाशिरस्कां निदध्यात् । सा च पेषणहेतोर्दृषदः पश्चाद्भागधारणेन तद्भागस्यैन्नत्यं करोति । हे शम्ये त्वं द्युलोकस्य धारयिष्यसि । तस्मात्कृष्णाजिनरूपाया भूमेस्त्वगियं त्वामभिमन्यताम् । शम्याया द्युलोकाधारत्वमुपपादयति—“ द्यावापृथिवी सहाऽऽस्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमहर्व्येताः शम्यामात्रमेकमहः । दिवः स्कम्भनिरासि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ पूर्वं जतुकाष्ठवत्परस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ते पश्चादेकस्मिन्दिने शम्याप्रमाणेन परस्परं वि-युक्ते अभूताम् । प्रतिदिनं तथेति विवक्षया वीप्सोक्ता । तयोः पुनः संश्लेषे यागस्यावकाशो न स्यात् । ततो विस्लेषार्था दिवः स्कम्भनिरित्युच्यते ।

धिषणेति—कल्पः—तस्यां प्राचीं दृषदमध्यूहति धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्त्विति ” इति ।

हे पेषणसाधनभूते दृषद्रूपे त्वं पेषुमभिज्ञतया धिषणाऽसि दृढतया पर्वतावस्थानमर्हसि । तादृशीं त्वां द्युलोकाधारिका शम्याऽभिमन्यताम् । सेयं

दृष्टदृढतया लोकद्वयधारणाय कल्पत इत्याह—“ धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वोच्चित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

धिषणेति । कल्पः—“ दृष्टद्युपलमध्यूहति धिषणाऽसि पर्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वोच्चिति ” इति ।

पूर्ववत् । पर्वतिः पर्वतसंबन्धिनी दृष्टत् । तथैव व्याचष्टे—“ धिषणाऽसि पर्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वोच्चित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

देवस्येति । बौधायनः—“ तस्यां पुरोडाशीयानुद्वपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवपाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतमधिवपति धान्यमसि धिनुहि देवानिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु धान्यमसीत्यनेन सहैकमन्त्रतामाश्रित्याऽऽह—“ देवस्य त्वेत्यनुद्वृत्याग्नये जुष्टमधिवपामीति यथादेवतं दृष्टदि तण्डुलानधिवपति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ” इति ।

अत्र वाक्यपूरणायाग्नय इत्यादिकमध्याहृतमतो यथाम्नातमेवानूद्य व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । आश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अधिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानधिवपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । देवान्प्रीणयेति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः, आहुतीरूपस्य धान्यस्याल्पत्वेऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तदभिवृद्धेरित्याह—“ धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । वीप्सा सर्वत्रानुगमार्था । यदि द्रव्यं यावज्जुहोति तावदेव देवान्प्राप्नुयात्, तदा कथमिदमल्पं देवान्प्रीणयेदित्याशङ्क्येत, न तु तावदेवेति नियमोऽस्ति । किंतु यावत्काम्यते तावत्प्रवर्धते । ततः संभवत्येव प्रीणनम् ।

प्राणायेति । बौधायनः—“ पिशति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति ” इति ।

(तण्डुलेषणार्था मन्त्राः)

आपस्तम्बः—“ प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं पिनाष्टि ” इति ।

उच्छ्वासनिःश्वासतत्संधिगता वृत्तयः प्राणापानव्यानाः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इति श्रुत्यन्तरात् । हे हविर्वृत्तित्रयं यजमाने चिरं स्थापयितुं त्वां पिनाष्टि । एतदेव दर्शयति—“ प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

दीर्घामिति । बौधायनः—“ अथ बाहू अन्वेक्षते दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ प्राचीमन्ततोऽनुप्रोक्ष ” इति ।

प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसंतानः । यजमानस्याऽऽयुरभिवृद्धयर्थमिमामविच्छिन्नकर्मसंततिहेतुरूपांमुपलां धारितवानस्मि । तदेतदाह—दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

देव इति । कल्पः—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्विति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्देयति ” इति ।

पूर्वद्व्याचष्टे—“ अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्दन्ति । यानि दृषदः । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । पत्नीं दासीं वा प्रति पैशमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ असंवपन्ती पिशपाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । तथा च सूत्रितम्—असंवपन्ती पिशपाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति दासी पिनाष्टि पत्नी वाऽपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनाष्टि ” इति । हे दासि तण्डूलेष्वन्यद्रव्यं किमप्यप्रवेशयन्ती पेषणं कुरु । तानि च पिष्टानि सूक्ष्माणि कुरु । तमिमं पैशमध्वर्युः पठेत् । पिष्टस्य सूक्ष्मत्वे पुरोडाशद्वारा यज्ञयोग्यता भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ अवेति पूर्ववत्तत्र शम्यां स्थापयते दिवः ।

धिषणा द्वे तथाऽश्मानौ देवेत्याधिवपेद्धविः ॥ १ ॥

प्राणयेति विधिः पिष्ट्वा दीर्घेत्यन्त उपोहति ।

देवोऽजिने स्कन्दयेत प्रोक्ता एकादश त्विह ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

यद्यप्यत्र विशेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्यविचाराः पूर्वोक्ता अनुसंधेयाः । इषे त्वेत्यत्र वाक्यपूर्तये यथाऽध्याहारस्तथैवाधिवपामीत्यत्राप्यग्नये जुष्टमित्यादिकमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतस्य चानाम्नातत्वेनामन्त्रत्वादूहादिष्विव स्वराद्यपराधो नास्ति । किंच नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ नोह्य ऊह्योऽथवा धान्यशब्दो नासङ्गतोक्तिः ।

ऊह्यो लक्षणयार्थस्य गोपानस्येव संगतेः ” इति ॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावापेऽयं मन्त्रो विहितः—धान्यमसि धिनुहि देवानिति । सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतार्थं ब्रूते निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् । तदयं सवित्रादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत् । मैवम् । लक्षणावृत्त्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति किंतु पयो लक्षयित्वाऽर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति तद्वत् । तस्माच्छाक्यानामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र ह्येवाम्नायते—संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान्मृगान्हन्ति, तेषां तरसा सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्र दृषदि पेषणाय मांसमावपन्मांसमसि धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत् । न च धान्यशब्दवल्लक्षको मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य इति वाच्यं, लक्षणावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् । तस्मान्मांसमित्येव धान्यशब्दस्योहः ।

अथ व्याकरणम्—

अवधूतमित्यादयो गताः । पर्वत्येत्यस्य पर्वतमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छन्दोविषये तकाररहितस्य यप्रत्ययस्य विधानात्प्रत्ययस्वरः । पार्वतेतीत्यत्र ङीपुदात्तः । पर्वतिरित्यत्र तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छान्दस इकारप्रत्ययोऽप्युदात्तः । धान्यशब्दस्य तिल्यशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामित्यन्तस्वरितत्वम् । धिनुहीत्यत्र “ सेर्हपिच्च ” [पा० ३-४-८७] इति सिपः स्थान आदि-

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

ष्टस्य हिशब्दस्य पित्वनिषेधात्प्रत्ययस्वरः । यद्यपि विकरणप्रत्ययस्योकारस्य स्वरः सतिशिष्टस्तथाऽपि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रसितिमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरे प्राप्ते तदपवादः “ तादौ च निति कृत्यतौ ” [पा० ६-२-५०] तुप्र-
त्ययव्यतिरिक्ते तकारादौ निति कृति प्रत्यये परतः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

धृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि
निष्कव्यादं सेधाऽऽ देवयजं वह निदग्धं
रक्षो निदग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवीं
दृहःहाऽऽयुर्दृहं प्रजां दृहं सजातानस्मै यज-
मानाय पर्युहं धर्मस्यन्तरिक्षं दृहं प्राणं
दृहंहापानं दृहं सजातानस्मै यजमानाय पर्युहं
धरुणमसि दिवं दृहं चक्षुः (१) दृहं श्रोत्रं
दृहं सजातानस्मै यजमानाय पर्युहं धर्मासि
दिशो दृहं योनिं दृहं प्रजां दृहं सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्युहं चितः स्थ प्रजामस्मै-
रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युहं भृगू-
णामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं यानि धर्मे कृपा-
लान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत
इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

(चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पष्ठानुवाके पेपणमुक्तम् । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनीयस्तथाऽप्यत-
त्रेषु कपालेषु पुरोडाशस्य अपयितुमशक्यत्वात्सप्तमे कपालोपधानमभिधीयते ।

धृष्टिरिति । कल्पः—“ धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेपमादाय ” इति ।

पलाशशाखामूले छिन्नः प्रादेशपरिमित उपवेषः । हे उपवेष त्वमङ्गराणां
धर्षणे समर्थोऽसि । अतो ब्रह्मशब्दोदितं पुरोडाशरूपं देवान्नं प्रयच्छ । धृष्टि-
शब्दो धैर्यद्योतनायेत्याह—“ धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अपाग्न इति । कल्पः—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहति गार्हपत्यादाहवनी-
याद्वा प्रत्यश्चावङ्गरौ निर्वर्त्य निष्कृज्यादः सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्त-
रदेशं वा निरस्थाऽदेवयजं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य ” इति ।

हे गार्हपत्याग्ने योऽग्निः शास्त्रीयं पाकमन्तरेणाऽऽग्ने द्रव्यमस्ति न तु पाकार्थ-
स्थापितस्य पाकं करोति तमपनय माग्य । यश्च लौकिकं मांसमस्ति तमपि
निषेधय । यस्तु देवान्यजति तमावह । यथोक्तस्याग्न्यानयनस्य कपालोपधा-
नार्थतां दर्शयन्प्रशंसति—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृज्यादः सेधाऽऽदेव-
यजं वहेत्याह । य एवाऽऽमात्कृज्यात् । तमपहत्य । मध्येऽग्नौ कपालमुपद-
धानि ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

निर्दग्धमिति । निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवीं
दृष्ट्वाऽऽयुष्टः प्रजां दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय पयूहेत्येतयोर्मन्त्रयोरर्थक्रमेण
विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ अक्षयसीति तस्मिन्मध्यमं पुरोडाशकपालमुपदधाति
निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय ” इति ।

हे कपाल त्वं दृढमस्यतः पृथिव्यादीन्द्रिर्दृढा कुरु । अस्य यजमानस्य ज्ञानी-
न्यग्निः सेवकान्कुरु । अस्मिन्कपालेऽवस्थितं रक्षो निःशेषेण दग्धम् । आम्ना-
नक्रमेण निर्दग्धमन्त्रमादौ व्याचष्टे—“ निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह ।
रक्षाःस्येव निर्दहति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । कपाला-
नामुपधानं विधत्ते—“ अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । ययोक्ताङ्गारयुक्ते प्रदेशे कपा-
लमुपदध्यात् । कपालोपर्यन्यस्थाङ्गारस्य स्थापनं विधत्ते—“ अङ्गारमधिवत-

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

यति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७]
इति । कपालस्याध ऊर्ध्वं च स्थिताभ्यामङ्गाराभ्यां लोकद्वयस्य ज्योतिष्मत्त्वे
ततोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्य स्थापनासंभवाद्विवो ज्योतिर्न स्यादिति न शङ्कनीयमि-
त्याह—“ आदित्यमेवामुष्मिल्लोके ज्योतिर्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ७] इति । एतद्वृत्तान्तज्ञानं प्रशंसति—“ ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका
भवन्ति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

धर्ममिति । बोधायनः—“ अथ पूर्वार्ध्यमुपदधाति धर्ममस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा
प्राणं दृष्ट्वापानं दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय पर्यहेत्यथ परार्ध्यमुपदधाति
धरुणमसि दिवं दृष्ट्वा चक्षुर्दृष्ट्वा श्रोत्रं दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय पर्यहेत्यथ
दक्षिणार्ध्यमुपदधाति धर्मासि दिशो दृष्ट्वा योनिं दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजातानस्मै
यजमानाय पर्यहेत्यथ पूर्वार्ध्यमुपदधाति चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्यहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ धर्ममसीति पूर्वं द्वितीयं सङ्गस्पृष्टं धरुणमसीति पूर्वं तृती-
यमिति धर्मासीति सप्तमं चितः स्थेत्यष्टमम् ” इति ।

तत्र धर्मधर्मधरुणशब्दा धारकत्वं ब्रुवन्तो दृढत्वं लक्षयन्ति । हेऽष्टमकपाल
त्वमुपचितरूपोऽसि । ततो यजमानस्य प्रजादिकं परितः संपादय । प्रजादेः
प्रत्येकमुपचयविवक्षया पृथग्वाक्यत्वं द्योतयितुमस्मा इति पदस्याऽऽवृत्तिः । चितः
स्थेति बहुवचनमादरार्थम् । क्रमेण मन्त्रान्वयाच्छ—“ ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वा
त्याह । पृथिवीमेवैतेन दृष्ट्वाति । धर्ममस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वात्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन
दृष्ट्वाति । धरुणमसि दिवं दृष्ट्वात्याह । दिवमेवैतेन दृष्ट्वाति । धर्मासि दिशो
दृष्ट्वात्याह । दिश एवैतेन दृष्ट्वाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७]
इति । उपसंहरति—“ इमानेवैतेर्लोकान्दृष्ट्वाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ७] इति । एतद्वेदनं प्रशंसति—“ दृष्ट्वाहन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः ।
य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । सर्वत्र विधेयार्थं
केनापि प्रकारेण स्तुत्वा श्रद्धोत्पादनीयेति व्युत्पादयितुं कपालोपधानं बहुधा
स्तौति । तत्रायमेकः प्रकारः—“ त्रीण्यग्रे कपालान्युपदधाति । त्रय इमे लोकाः ।
एषां लोकानामाप्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । मध्यमपूर्वा-
परकपालगतं त्रित्वमपि प्रशस्तम् । अथापरः प्रकारः—“ एकमग्रे कपालमुपद-

धानि । एकं वा अग्रे कृपान्तं पुरुषस्य संप्रवति । अथ द्वे । अथ त्रीणि ।
 अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्मादष्टाकृपान्तं पुरुषस्य शिरः ” [ब्रा० का०
 ३ प्र० २ अ० ७] इति । प्रथमं ऋक्पसीत्येकं कृपाञ्जमुपधीयते । ततो धर्म-
 पसीत्यनेन सह द्वे । धर्मपसीत्यनेन सह त्रीणि । धर्मासीत्यनेन सह चत्वारि ।
 वनः क्रेपाञ्चिन्मेव चिनः स्थेत्वेनैवोपरिजनानि चत्वारीत्यष्टौ भवन्ति । पुरुष-
 र्धापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपपत्रवण्डं कृपाञ्जमुत्तद्यते । पश्चात्क्रमेण रेखाभिरष्टधा
 भिद्यते । कृपाण्डेषु संख्यां स्तुत्वा तदुपधानं स्तौति—“ यदेवं कृपाञ्जान्युपदधाति ।
 यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिः संस्क्रोति । आत्मानमेव तत्संस्क-
 रोति । तः संस्कृतपात्मानम् । अपूर्णैर्लोकेऽनुपैरति ” [ब्रा० का० ३
 प्र० २ अ० ७] इति । उपधानेन कृपाण्डेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तत्साध्यो
 यागः संस्क्रियते । यज्ञद्वारा तत्सद्युः प्रजापतेः संस्कारः । तेन कृपाञ्जयज्ञप्रजा-
 पतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वाद्यजमानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं
 ध्वेगं लोके गच्छन्मनु फण्डानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्देवो गच्छति ।
 अथः प्रकारः—“ यदष्टाद्वुपदधाति । गायत्रिया तत्संपितम् । यच्च । त्रिवृता
 नत् । यद्वश । विराजा नत् । यदेकादश । त्रिष्टुपा तत् । यद्द्वादश । जगत्या
 तत् । छन्दःसंपितानि स उपदधत्कृपाञ्जानि । इषाँल्लोकाननुपूर्वं दिशो विधृत्यै
 दृश्यति । अथाऽभ्युः प्राणान्यजां पशून्त्यजमानि दधाति । सजातानस्मा अभितो
 बहुलान्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । त्रिवृच्छन्दः
 स्तोमवार्त्ता । स च स्तोम उपास्मै गायता नर इत्याद्यग्निर्नवभिः संपद्यते ।
 छन्दःशब्दश्च स्तोमपम्पुपञ्क्षयति । गायत्रीविराट्त्रिष्टुब्जगर्तानां चाष्टत्वाद्यक्षर-
 संख्या प्रसिद्धा । तथा संह्यया छन्दःसादृश्यम् । नन्वत्राऽग्रेयस्याष्टौ कृपा-
 ञ्जान्यर्षाषोमीयस्य चैकादश न तु नवादिसंख्या छन्यत इति चेद्वाटम् । तथाऽपि
 संह्ययान्यत्र विद्यमाना प्रसङ्गादिह सूयते । त्रयोदशादिसंख्या न क्वाप्यस्ति ।
 एकादिका नवपर्येणा संख्या न्यत्रास्तीति चेन्नाहं तस्या अप्यनेन न्यायेन स्तुति-
 रुत्तेया । ईदृशानि कृपाञ्जान्युपदधानोऽध्वर्युरनुक्रमेण पृथिव्यादिऽलोकान्यागादि-
 दिग्वा इही करोति । लोकबुद्ध्या कृपाञ्जानां स्थापितत्वात् । अत इदमुपधानं
 लोकबुद्धये भवति । किंचाऽभ्युरार्दन्प्रातृपुत्रांश्च यजमाने संपादितवान्यवति ।

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

क्रमप्राप्ते मन्त्रे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ चितः स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

भृगूणामिति । कल्पः—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन
कपालेष्वङ्गिरानध्युह्य ” इति ।

हे कपालानि देवतातपोरूपेणानेनाग्निना तप्तानि भवत । इममेवार्थं दर्शयति—
“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

यानीति । अयं मन्त्रो यद्यपि यागसमाप्तौ पठनीयस्तथाऽपि कपालप्रसङ्गा-
दिहाऽऽम्नातः । तद्विनियोगः सूत्रे दर्शितः—“ यानि घर्मे कपालानीति चतुष्प-
दयर्चा कपालानि विमुच्य संख्यायोद्वासयति संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ ” इति ।

अध्वर्युरूपा वेधसो यानि घर्मे कपालान्यादीप्ते वह्नौ ध्रुवमसीत्यादिमन्त्रैरुप-
स्थापितवन्तः । पूजार्थं बहुवचनम् । तादृशान्यपि कपालानि विमोक्तुं समर्थावि-
न्द्रवायू पोषकस्य यजमानस्य यागरूपे व्रते समाप्ते सति विमुञ्चताम् । अनेकगुण-
विशिष्टं विमोक्तं विधत्ते—“ तानि ततः सःस्थिते । यानि घर्मे कपालान्युपचिन्व-
न्ति वेधस इति चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्र-
तितिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ धृष्टिरादायोपवेषमपाङ्गरौ वियोजयेत् ।

निष्कापसारयेदेकमा देवान्यं तु शेषयेत् ॥ १ ॥

ध्रुवं कपालमाधाय निर्दाङ्गिरं तथोपरि ।

धर्त्रं द्वितीयं धरुणं तृतीयं धर्मं सप्तमम् ॥ २ ॥

चितोऽष्टमं भृगू तेषु सर्वेष्वङ्गिरारोपणम् ।

यानि स्वकाले संप्राप्ते कपालानि विमुञ्चति ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादश मन्त्रकाः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ श्रपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत श्रपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वाच्चतृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रवणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ” इति ॥

कपालेषु श्रपयतीति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपाला रक्षासां भागोऽसीति मन्त्रेण कृष्णाजिनस्याधस्तादवस्थापनीयाः । तत्र श्रपणं यथा कपालसंपादनस्य प्रयोजकं तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः । एकहायन्येति तृतीयया यथा गोः क्रयार्थत्वं तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेन्मैवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतं किं तर्हि यत्कपालं पुरोडाशश्रपणार्थोपात्तमासादितं च तस्यैव कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः संभवति । तस्माच्छ्रवणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि प्रसङ्गात्सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ।

अथ व्याकरणम्—

धृष्टिशब्दः क्तिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । आमाच्छब्दे कृत्स्वरः । तथैव देवयज्ञशब्दः । निर्द्गधमिति प्रत्युष्टवत् । सजातानित्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते सजाताः । “ वा जातै ” [पा० ६-२-१७१] जातशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे विकल्पेनान्तोदात्तो भवति । भृगवङ्गिरःशब्दौ वृषादी । उपचिन्वन्तीत्यत्र यानीत्यनेन यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । विकरणप्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टस्याप्यबलीयस्त्वेन “ उदात्तयणः ” [पा० ६-१-१७४] इत्युपरितनस्याकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र “ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ” [पा० ६-१-१६१] इति विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रवायू इत्यत्र “ देवताद्वंद्वे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः—“ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावृथिवीरुद्रषूपमन्थिषु ” [पा० ६-२-१४२] अनुदात्तादौ वृथिव्यादिव्यतिरिक्तं उत्तरपदे देवताद्वंद्वस्वरो न भवति । ततः समासस्येत्यन्तोदात्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं व॒पामि॒ स॒मा॒पो अ॒द्भि॒र॒ग्मत॒ समोष॑धयो
रसे॑न स॒ रेव॒तीर्ज॑गतीभिर्मधु॑मतीर्मधु॑मतीभिः
सृज्य॑ध्वम॒द्भ्यः परि॒ प्रजा॑ताः स्थ॒ सम॒द्भिः
पृ॒च्यध्वं॑ जनयत्यै त्वा सं यौम्य॑घ्नये त्वाऽग्नी-
षोमा॑भ्यां म॒स्वस्य॑ शिरोऽसि घ॒र्मोऽसि॑ वि॒श्वा-
यु॒रुरु॑ प्रथ॒स्वोरु॑ तै यज्ञ॑पतिः प्रथतां त्वचं
गृह्ण॑न्ति॒न्तरि॑त॒ रक्षोऽन्त॑रि॒ता अ॒रा॒तयो॑ देव-
स्त्वा॑ स॒विता॑ श्र॒पय॑तु व॒र्षि॒ष्ठे अधि॑ नाकेऽ-
ग्नि॑स्ते॒ तनु॑वं माऽति॑ धा॒गधै॑ ह॒व्यः र॑क्ष॒स्व सं-
ब्र॑ह्म॒णा पृ॒च्यस्वैक॑ताय॒ स्वाहा॑ द्वि॒ताय॒ स्वाहा॑
त्रि॒ताय॒ स्वाहा॑ (१) ।

(स॒विता॑ द्वावि॒ंशति॑श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे कपालोपधानमुक्तं ततस्तप्तेषु कपालेषु लब्धावसरत्वादष्टमे पुरोडाश-
श्रपणमभिधीयते ।

समिति । संवपामीत्यस्याऽऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः
कल्पे दर्शितः—“ अथोत्तरेण गार्हपत्यमुपविश्य वाचं यमस्तिरः पवित्रं पात्र्यां
कृष्णाजिनात्पिष्टानि संवपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामग्नये जुष्टः संवपाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति ” इति ।

अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येतमर्थं दर्शयितुमेव निर्वापपेषणयोर्देवस्य त्वेति
मन्त्रो द्विरान्नातः । अत्रानान्नातमप्यनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूतयै । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतै । संवपामीत्याह । यथादे-
वतमेवैनानि संवपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

समाप इति । बौधायनः—“ प्रणीताभ्यः सुवेणोपहत्य वेदेनोपयम्य पाणिं
चान्तर्धायैवं मदन्तीभ्यस्ता उभयीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते समापो अद्भिरग्मत
समोषधयो रसेन स२ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमिति ” इति ।

पूर्वं चमसे संगृहीता आपः प्रणीताः । तप्ता आपो मदन्त्यः । आपस्तम्बेन
तु प्रणीतामात्रेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः—“ सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य
समापो अद्भिरग्मतेति पिष्टेष्वावयति ” इति । प्रणीता आपो मदन्तीभिरद्भिः
संगच्छन्ताम् । पिष्टरूपा ओषधयो द्विविधोदकरसेन संगच्छन्ताम् । किंच हे
आपो यूयं सर्वसंस्याभिवृद्धिहेतुत्वात्तद्द्वारा धनवत्यः स्वभावतो माधुर्यवत्यश्च ।
ओषधयोऽपि जङ्गमरूपपश्वभिवृद्धिहेतुतया पशुरूपधनयुक्ताः स्वभावासिद्धस्वा-
दुत्वेन माधुर्यवत्यश्च । ततः पिष्टरूपाभिस्तामिरोषधीभिः संसृष्टा भवत । मन्त्रस्य
पूर्वभागे जलाषधिसंगमस्य फलमाह—“ समापो अद्भिरग्मतं समोषधयो रसेने-
त्याह । आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा
एतासामन्या जिन्वाति । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८]
इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतनानामपामोषधीनां च नास्ति प्रीति-
स्तथाऽपि पुरोडाशरूपेण देवप्रियहेतुत्वात्तदुपचारः । न हि केवलेन जलेन
पिष्टेन वा पुरोडाशः संभवति किंत्वन्योन्यमेलनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात्तासा-
मपामोषधीनां च मध्येऽन्या आपोऽन्या ओषधीः प्रीणयन्ति । अन्याश्चौषध-
योऽन्या अपः प्रीणयन्ति । तस्मान्मन्त्रः समोषधयो रसेनेत्येवं ब्रूते । उत्तरभागे
माधुर्यसंपादनं फलमाह—“ स२ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमि-
त्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो जगतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप
ओषधीः पशून् । तानेवास्मा एकधा स२सृज्य । मधुमतः करोति [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ८] इति ।

अद्भ्य इति । बौधायनः—“ अथानुपरिप्लावयत्यद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ
समद्भिः पृच्यध्वमिति ” इति ।

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

आपस्तम्बः—“ अद्भ्यः परि प्रजाता इति तप्ताभिरनुपरिष्ठाव्य ” इति ।

परिष्ठावनं पिष्टस्य सर्वत आर्द्रीकरणम् । हे पिष्टरूपा ओषधयो यूयं पूर्व-
मद्भ्य उत्पन्नाः स्थ । ततोऽद्याप्यद्भिः संपृक्ता भवत । मन्त्रेण परिष्ठावनं
विधत्ते—“ अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वमिति पर्याप्तावयति ।
यथा सुवृष्ट इमामनुविसृत्य । आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । यथा पर्जन्ये सुवृष्टे सत्यापो भूमिमनुप्रवि-
श्यौषधीर्वर्धयन्ति तथाविधमिदं परिष्ठावनं जलेन पिष्टे सर्वतः स्थाविते सति
पुरोडाशनिष्पत्तेः ॥

जनयत्या इति । कल्पः—“ सं यौति जनयत्यै त्वा सं यौमीति ” इति ।

हे परिष्ठावित पिष्ट त्वां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन सम्यङ्मिश्री करोमि । एतच्च
यजमानस्य शुक्रशोणितमिश्रणेनैव प्रजात्पत्तये संपद्यते । एतदेव विशदयति—
“ जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ८] इति ।

अग्नय इति । कल्पः—“ संयुत्य व्यू(व्यु)क्षाभिर्मृशत्यग्नेये त्वाऽग्नीषोमाभ्याम-
मुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतम् ” इति ।

त्वामहं स्पृशामीति शेषः । असांकर्यं मन्त्रद्वयप्रयोजनमित्याह—“ अग्नये
त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

मखस्येति । कल्पः—“ पिण्डं करोति मखस्य शिरोऽसीति ” इति ।

विशदीकृत्य व्याचष्टे—“ मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैत-
च्छिरः । यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८]
इति ।

घर्म इति । कल्पः—“ घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपाले-
ष्वधिश्रयत्येवमुत्तरमुत्तरेषु ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं तप्तकपालावस्थानेन दीप्तिं देवतायोग्यत्वेन कृत्स्नायुःप्रद-
श्चासि । विश्वमायुर्यस्येति बहुव्रीहेरायुष्प्रदस्त्वमित्येवात्रार्थ इत्याह—“ घर्मोऽसि
विश्वायुरित्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ८] इति ।

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

उर्विति । कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथ-
यन्सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयत्यतुङ्गमनपूपाकृतिं कर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं
करोति ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं बहु यथा भवति तथा विस्तीर्णो भव । त्वदीयो यजमानोऽ-
पि प्रजादिभिः प्रथितोऽस्तु । यज्ञपतेर्विस्तारं दर्शयति—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञ-
पतिः प्रथतामित्याह । यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ८] इति ।

त्वचमिति । कल्पः—“ त्वचं गृह्णीष्वेत्यद्भिः श्लक्ष्णी करोत्यनभिक्षारय-
न् ” इति ।

हे पुरोडाश त्वमाद्भिः श्लक्ष्णीभूतां त्वचं स्वी कुरु । निम्नोन्नतभावपरिहारेण
त्वक्सादृश्ये सति पुरोडाशः सदेहो भवतीत्याह—“ त्वचं गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैनं
सतनुं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । श्लक्ष्णीकरणं वि-
धत्ते—“ अथाप आनीय परिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात्त्वचा
मांसं छन्नम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । तत्तेन मार्जनेन
पिष्टरूपे मांस एव श्लक्ष्णत्वरूपत्वचं स्थापयति । ततो लोके साऽपि तथा दृश्यते ।

अन्तरितमिति । कल्पः—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हवींषि त्रिः पर्याग्निं कृत्वा ” इति ।

दैर्घ्येऽग्निः पुरोडाशस्य परितो रक्षसां संशोधनं पर्याग्निकरणम् । अनेन पर्या-
ग्निकरणेन राक्षसजातिर्व्यवहिता । शत्रवोऽपि व्यवहिताः । तदेतद्विधत्ते—“ धर्मो वा
एषोऽशान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पुरोडाशः । स ईश्वरो यजमानं
शुचाऽप्रदहः । पर्याग्निं करोति । पशुमेवैनमकः । शान्त्या अप्रदाहाय ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पुरोडाशो योऽस्ति स एष दीप्यमानोऽग्नि-
भूत्वा कदाचिदपि न शाम्यति । प्रतिपक्षं तप्तकपालैः संतप्यमानत्वात् । स च
तापेन यजमानं प्रदग्धुं समर्थः । तेन पशुप्रचारेण पर्याग्निकरणेन पुरोडाशे पशौ
कृते सति प्रदीप्ताग्निरूपपरित्यागेन शान्तो भूत्वा यजमानं न प्रदहति । आवृत्तिं
विधत्ते—“ त्रिः पर्याग्निं करोति । व्यावृद्धिं यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । मन्त्रं व्याचष्टे—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता

-(पुरोडाशानिष्पादनार्था मन्त्राः)

अरातय इत्याह । रक्षसामन्तर्हित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

देव इति । वौधायनः—“ पुरोडाशं श्रपयति देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे आधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ देवस्त्वा सविता श्रपयत्वित्युत्मुकैः प्रतितपत्य-
ग्निस्ते तनुवं माऽति धागिति दग्धैरभिज्वलयति ” इति ।

हे पुरोडाश प्रवृद्धे नाकनाम्यग्नौ त्वामधिश्रित्य सविता देवः पक्वं करोतु । अयमग्निस्तव शरीरस्य भस्मीभावरूपमतिदाहं मा करोतु । सवितृपदस्य नाक-
पदस्य माऽतिधागित्यस्य चाभिप्रायमाह—पुरोडाशं वा अधिश्रितं रक्षास्यजि-
वांसन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षास्यपाहन् । देवस्त्वा
सविता श्रपयत्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैनं श्रपयति । वर्षिष्ठे आधि नाक
इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्याहानतिदाहाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

अग्न इति । वौधायनः—“ गार्हपत्यमभिन्वयतेऽग्ने हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमन्त्रस्यैव शेषं मन्यते । पूर्ववद्व्याचष्टे—“ अग्ने हव्यं
रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । आग्नीध्रं
प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ आविदहन्तः श्रपयतेति वाचं विसृजते । यज्ञ-
मेव हवींश्च्युमिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय श्रुत्यै करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । संवपनकाले यो वाङ्मनियमस्तामिदानीं
परित्यजेत् । विशेषेण दाहो भस्मीभावस्तं परित्यज्य सम्यक्पाकं श्रपणं कुरुत ।
अत एवाऽऽम्नायते—“ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स
सदेवस्तस्मादविदहता शृतं कृत्यः सदेवत्वाय ” इति । आविदहन्त इति बहु-
वचनं पूजार्थम् । अस्मिन्काले वाग्विमोके सति यज्ञमेवाभिलक्ष्य तत्रापि प्रधान-
भूतानि हवींश्च्युमिव्याहृत्य वाचमुच्चार्य यज्ञं विस्तारितवान्भवति । किञ्च विशे-
षेण दाहनिवृत्त्यै सम्यक्पाकगुणसिद्धये चैनं प्रैषमुच्चारयन्हविःस्वीकारात्पुरैव
देवेभ्यो रुचिं कृतवान्भवति । पुरोडाशाच्छादनं विधत्ते—“ मस्तिष्को वै पुरो-
डाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति । तस्मा-
द्गुहा मस्तिष्कः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । मस्तिष्कः शिरस्यव-

स्थितो भेदसः खण्डो गुहा गृह आच्छादित इत्यर्थः । छादनयोगं द्रव्यं विधत्ते—
 “भस्मनाऽभिवासयति । तस्मान्मासेनास्थि छञ्चम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ८] इति । यस्मान्भेदः स्थानीयः पुरोडाशो मांसस्थानीयेन भस्मनाऽऽ-
 च्छादिनस्तस्माज्जोकेऽप्यस्थिसंश्लिष्टं भेदो मांसेन छञ्चं भवति । पुरोडाशस्यो-
 परि भस्मनोऽभ्युहने साधनं विधत्ते—“वेदेनाभिवासयति । तस्मात्केशैः शिर-
 श्छञ्चम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । दर्भमुष्टिनिर्मितो वेदिः
 संपाजनहेतुर्वेदः । तस्मिन्दर्भाणां केशैः साम्यम् । एतद्देदनं प्रशंसति—“अखल-
 तिभावुको भवति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।
 केशरहितशिरोयुक्तः खल्वितिस्तद्भवनीयो न भवति ।

समिति । कल्पः—“सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गतरं भस्मा-
 भ्युहति ” इति ।

हे पुरोडाश मन्त्रेण संपृक्तो भव । समन्त्रकत्वप्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेका-
 काम्पां व्याचष्टे—“पशवै पतिमा पुरोडाशः । स नायजुष्कमभिव्रस्यः । वृथेव
 स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः सपेतोः । सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा
 वै ब्रह्म । प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्संपृणक्ति । न प्रमायुका भवन्ति ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पर्याश्रिकरणेन पुरोडाशस्य पशून्-
 तत्वात्पशोश्च मन्त्रसंस्कार्यत्वाद्यज्ञा विनाऽभिवासनमनर्थकं स्यात् । न केवलं
 वैयर्थ्यं किंतु यजमानस्य पशवश्च मर्तुं सपर्या भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उ-
 क्तदोषपरिहाराय मन्त्रेण संपृच्यस्वेत्येवमयं मन्त्रो ब्रूते । तत्र संपर्कप्रतियोगी मन्त्रः
 पशून्मरणात्प्राण्यतीति प्राणस्वरूपः । पशवश्च प्राणाधारत्वात्प्राणस्वरूपाः । अत्रो
 योग्यत्वासंपर्कं सति पशवो मरणाशीला न भवन्ति । सोऽयमन्वयः । मन्त्रेण
 यथा संपर्कस्तथा भस्मनाऽपि संपर्को युक्त एवेत्याह—“यजमानो वै पुरोडाशः
 प्रजा पशवः पुरीषम् । यदेवमभिवासयति । यजमानमेव प्रजया पशुभिः संपर्क-
 यति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पुरीषं भस्म ।

एकतायेति । कल्पः—“अत्रैतानीसंश्लाञ्चनं ग्राह्येत्याङ्गनरेणाभिनय्य हत्वाऽ-
 न्नवदि प्रदीचीनं विसृष्टुं लेखामु निनयत्येकताय स्वाहा दिताय स्वाहा विताय
 स्वाहेति ” इति ।

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

तेभ्य इदं पात्रीप्रक्षालनौदकं हुतमस्तु । एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—“ देवा वै हविर्भूत्वाऽब्रुवन् । कस्मिन्निदं ऋक्षयामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् । मयि तनूः संनिधद्भ्यम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन्ऋक्षध्व इति । ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत् । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गरेणापः । अभ्यपातयत् । तत् एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । तत् त्रितोऽजायत । यदद्भ्योऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । देवाः पूर्वं व्रीहवधातादिना हविः संपाद्य व्रीहवधादिपापलेपः कस्मिन्पुरुषे मार्जनीय इति विचार्याग्नवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेववीर्यधारिणाऽङ्गरेणाव्देवतामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादीनामकानां देवविशेषाणामापो मातरो देवा आत्मानः पितर इत्याप्यनामकत्वमात्म्यनामकत्वं च युक्तम् । स च लेपः परम्परया व्रीहवधातिनि पुरुषे पर्यवसित इत्याह—“ ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमृक्ते । सूर्याभिनिमृक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति । श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिवित्ते । परिवित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः सुप्तौ पुरुषावभ्युदिताभिनिमृक्तौ । तथा चोक्तम्—

“ सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिमृक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ” इति ।

नखवक्तृत्वं दन्तमालिन्यं चात्र रोगविशेषरुतम् । ज्येष्ठायामनूढायां कनिष्ठा-
मूढ्वाऽवस्थितोऽग्रदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति विवाहरहितो ज्येष्ठः परिवित्तः ।
वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता वीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेक-
तादीनां देवानां पापलेपमार्जनार्थैव सृष्टत्वात्तेषु तन्मार्जनमुचितम् । सूर्याभ्युदिता-
दीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वाज्जिह्मगामिनो जलस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो
युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापाधिक्यतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वाल्लेपो ब्रह्महणं नाति-
क्रामति । प्रक्षालनौदकस्य लेखासु निनयनं विधत्ते—“ अन्तर्वेदि निनयत्यवरु-

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

द्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । एतेन निनयनेन कर्मफल-
प्रतिबन्धकपापलेपस्यापनीतत्वात्फलसंपादनायेदं निनयनं संपद्यते । तस्य जलस्य
वह्नितापं विधत्ते—“ उल्मुकेनाभिगृह्णाति शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । शृतं पक्वम् । यः शृतः स सदेव
इति पूर्वमुदाहृतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ संवपामि हविर्वापः समा तत्र जलं क्षिपेत् ।

अद्भ्यः संप्लाव्य तप्ताभिर्जलं(न) संयौत्यशेषतः ॥ १ ॥

अग्नानी निर्दिशेद्भागौ मख पिण्डं करोति हि ।

घर्मः कपाले निक्षिप्य प्रथयेदुरुमन्त्रतः ॥ २ ॥

त्वचं श्लक्ष्णी करोत्यद्भिरन्तः पर्यगमे कृतिः ।

श्रपयत्युल्मुकैर्देवो ह्यग्निस्ते ज्वात्यते कुशैः ॥ ३ ॥

सं वेदेन च साङ्गारमस्पनाऽऽच्छादयेद्वाविः ।

एकान्तर्वेदि लेखासु क्षालनं निनयेन्निभिः ॥

अनुवाकेऽष्टमे सप्तदश मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अत्राविदहन्तः श्रपयतेति कश्चिन्मन्त्र उक्तः । शृतकामा इव हि देवा इत्यर्थ-
वादश्च । एतद्विषये ब्राह्मणान्तरवाक्यमपि यो विदग्ध इत्यादिकमुदाहृतम् ।

तत्र किञ्चित्तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

घृतं दैवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्वताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ” इति ।

चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे श्रूयते—“ यत्परुषि दितं तद्देवानाम् । यदन्तरा
तन्मनुष्याणाम् । यत्समूलं तत्पितॄणाम् । समूलं बर्हिर्भवाति व्यावृत्तै ” इति ।
परुः पर्व । दितं खण्डितम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाभ्यङ्गे श्रूयते—“ घृतं देवानां
मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवतं यन्नवनीतं यन्नवनीते-
नाभ्यङ्के सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १]
इति । मस्तु दाधिभवं मण्डम् । निष्पक्वं शिरसि प्रक्षेप्तुमीषद्विलीनं नवनीतं
तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रपणे श्रूयते—“ यो विदग्धः स नैर्ऋतो

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतं कृत्यः सदेवत्वाय ”
इति । विदग्धोऽतिपक्वः । अशृतोऽपक्वः । तत्र बर्हिषि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे-
नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपातस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् ।
अत्र पूर्वोत्तरपक्षौ न प्रपञ्चितौ । अस्यैव पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतवाक्ये
प्रोक्तयोरेवात्रापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणबाहुल्यमनेनैवाधि-
करणेन प्रपञ्च्यते ।

अथ व्याकरणम्—

संवपामित्यादौ स्वरा गताः । आप इत्यत्र फिट्स्वरः । अङ्घ्रिरित्यत्र “ऊङि-
द्वेपदाद्यपुंरैद्युभ्यः ” [पा० ६-१-१७१] ऊडादेशादिदेशब्दात्पद्वन्नित्याद्या-
देशेभ्योऽपशब्दात्पुंशब्दाद्वैशब्दाद्विज्ञब्दाच्चोत्तरमसर्वनामरथानमुदात्तं भवति ।
यद्यपि “ सावेकाचस्तृतीयादिः ” [पा० ६-१-१६८] इति सूत्रेणैतत्सिद्धं
तथाऽपि द्वितीयावहुवचनार्थमस्य सूत्रस्य वक्तव्यत्वादानेन विशेषसूत्रेणोदात्तो
विधेयः । रेवतीरित्यत्र शब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुवाद्युदात्तः । प्रजाता इत्य-
त्रान्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठायां “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जनयत्या इत्यत्र क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन “ जित्यादि-
नित्यम् ” [पा० ६-१-१९७] इत्याद्युदात्तः । उरुशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वा-
भावात्फिट्स्वरः । यज्ञपतिरित्यत्र “ पदवैश्वर्ये ” [पा० ६-२-१८] इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्तरितमित्यत्रान्तःशब्दस्य गतित्वात् “ गतिरनन्तरः ”
[पा० ६-२-४९] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठ इत्यत्रेष्टन्प्रत्ययस्य
निच्वादाद्युदात्तः । एवं सर्वमुन्नेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आ दँद इन्द्रस्य बाहुरासि दक्षिणः सहस्र-
भृष्टिः शततैजा वायुरासि तिग्मतैजाः पृथिवि

देवयजन्वोषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमपह-
तोऽरुः पृथिव्यै व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां परा-
वति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्यै
देवयजन्वै व्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां परावति
शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
स्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्या अदेव-
यजनो व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्व-
धान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन
पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
मा (२) मौगरुस्ते दिवं मा स्कान्वस-
वस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रा-
स्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदि-
त्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य
सवितुः सवे कर्षं कृण्वन्ति वेधसं क्रतुमस्यूतसद-
नमस्यूतश्रीरसि धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि
वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य वितृपो विरिञ्चिद्भुदा-
दायं पृथिवीं जरिदानुर्यामैरयश्चन्द्रमसि स्वधा-
भिस्तां धीरांसो अनुदृश्यं यजन्ते (३) ॥

(देवयजन्वै व्रजं तमतो मा विरिञ्चिन्नेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

[अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः]

अष्टमे पुरोडाश्रपणमुक्तम् । अथ पक्वस्य हविषो वेद्यामासादनीयत्वान्नवमे वेदिरुच्येत ।

आदद इति । आदद इत्याम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ अथ जघनेन वेद्यास्तिष्ठन्स्फयमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” इति ।

यथोक्तमादानं विधत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फयमादत्ते प्रसूतयै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

इन्द्रस्येति । बौधायनः—“ आदायाभिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्यथैनं वर्हिषा संश्यति वायुरसि तिग्मतेजा इति ” इति । संश्यति सम्यक्तनू करोति ।

एकमन्त्रत्वमाहाऽऽपस्तम्बः—“ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्रयते ” इति ।

हे स्फय त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहुः । सहस्रसंख्यानां शत्रूणां भृष्टिः पाको मारणं यस्यासौ सहस्रभृष्टिः । पुनः कीदृशः । शतसंख्याकान्यायुधानि तेजोयुक्तानि यस्यासौ शततेजाः । न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किंतु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामग्निज्वालाभ्युत्पादयंस्तिग्मतेजास्तथा स्फयोऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदरूपं तीव्रं कर्म कुर्वंस्तिग्मतेजा इत्युच्यते । मन्त्रस्य प्रथमभाग इन्द्रशब्दविवक्षामाह—“ आदद इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अत्राऽऽदद इति पदं पूर्वमन्त्रस्वरूपम् । तच्च स्पष्टार्थम् । इन्द्रस्येति मन्त्रादिः । द्वितीयभागे मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेव बाहुसदृशस्य स्फयस्य महिमानं ख्यापयतीत्याह—“ सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तृतीयभागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना स्फयरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह—“ वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज एवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

पृथिवीति । कल्पः—“ अथान्तर्वेद्युदीचीनाग्रं दमं निधाय तस्मिन्स्फ्येन
प्रहरति पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमिति ” इति ।

हे देवयागाश्रयभूते पृथिवि त्वदीयाया ओषध्या मूलं मा विनाशयामि ।
अत्र देवयजनीति विशेषणेन वान्तिलोहिताभ्यामापादितमशुचित्वं निवारयती-
त्याह—“ विषाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽविमेत् । । यज्ञेन मा
देवा अभिभविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवमीत् । साऽमेध्याऽभवत् । अथो
यदिन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु व्यधावत् । साऽमेध्याऽभवत् ।
पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ९] इति । विषगतीति विषात् । इतरभागप्रयोजनमाह—“ओष-
ध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमित्याह । ओषधीनामहिंसायै ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ९] इति ।

अपहत इति । कल्पः—“ अपहतोऽररुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणा-
न्पांसूनपादाय ” इति ।

अररुर्नामकोऽसुरः । सोऽत्र रजोपनयनेन पृथिव्याः सकाशादपहतः ।

व्रजमिति । कल्पः—“ व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ” इति ।

अस्तु श्रौषडित्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रः प्रत्याभाषणं वक्ति । सेयं वागत्र
गोशब्देन विवक्षिता । तस्या वाचः स्थानभूत उत्करदेशो व्रजः । हे तृणसहि-
तपांसो तं व्रजं गच्छ । अपहतोऽररुः पृथिव्या इत्येवं पूर्वं मन्त्रं स्पष्टार्थत्वाद्दु-
पेक्ष्योत्तरं मन्त्रं व्याचष्टे—“ व्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै व्रजो
गोस्थानः । छन्दांस्येवास्यै व्रजं गोस्थानं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ९] इति । गायत्र्यादीनि छन्दांस्येव गोशब्दाभिधेयानां वाचामवस्थान-
योग्यो व्रजशब्दाभिधेयो देशविशेषः । तत्रार्थद्वयसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठ-
न्नुत्करदेशं छन्दोरूपं संपादितवान्भवति ।

वर्षत्विति । कल्पः—“ वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते ” इति ।

हे वेदे तवाऽऽप्यायनाय ह्यशब्दोपलक्षितः पर्जन्यो वर्षतु । पर्जन्याधारतया
तद्रूपत्वोपचारो दिव इत्याह—“ वर्षतु ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवा-
वरुन्वे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । वर्षतीति वृष्टिः पर्जन्यः ।

बधानेति । कल्पः—“ हत्वोत्करे निवपति बधान देव सवितः परमस्यां
परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ” इति ।

[वेदिकरणार्था मन्त्राः)

हे सवितर्देवानेन सतृणपांसुरूपेणावरिथतं द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च पाशशतेनात्यन्त-
दूरदेशे बधान तं पुरुषद्वयमतो बन्धनान्मा मुञ्च । अत्र योऽस्मान्यं चेति न
पुनरुक्तिर्द्वेषं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च पुरुषभेदादित्याह—“ बधान देव सवितः
परमस्यां परावतीत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ । यं चैव द्वेष्टि । यश्चैनं द्वेष्टि । तादुभौ
बध्नाति । परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्त-
मतो मा मौगित्याहानिमुक्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।
परावति दूरभूमौ । अग्निमुक्तिरनिर्गोक्षः । व्याख्यातान्मन्त्रत्रयात्पूर्वभावी यो मन्त्रः
स्पष्टार्थबुद्ध्युचोपेक्षितस्तं पुनः सिंहावलोकनन्यायेन स्मृत्वा व्याचष्टे—“ अरुर्वै
नायासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपम्लुप्तोऽशयत् । तं देवा अपहतोऽरुः पृथि-
व्या इति पृथिव्या अपाघ्नन् । भ्रातृव्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या
इति यदाह । भ्रातृव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
९] इति । उपम्लुप्तस्तिरोहितः । यज्ञविघाताय गूढरूपेण भूमौ शयानत्वात् ।
अत एवायं भ्रातृव्यः शत्रुः । तं च देववन्मन्त्रोच्चारणपूर्वकेण सतृणानां पांसूना-
मपनयनेनापहन्ति ।

अपहत इति । कल्पः—“ द्वितीयं प्रहरति पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं
मा हिंसिषमित्यपहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्या इत्यादत्ते व्रजं गच्छ गोस्थान-
मिति हरति वेदिं प्रत्यवेक्षते वर्षतु ते द्यौरिति हत्वोत्करे निवपति बधान देव
सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
मौगिति तृतीयं प्रहरति पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमित्यपहतोऽ-
रुः पृथिव्या अदेवयजन इत्यादत्ते व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति वेदिं प्रत्य-
वेक्षते वर्षतु ते द्यौरिति हत्वोत्करे निवपति बधान देव सवितः परमस्यां परावति
शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ” इति ।

यद्यप्यपहत इत्यनयोर्द्वितीयतृतीययोः पृथिवि देवयजनीत्ययमाद्यमन्त्रो नाऽऽ-
म्नातस्तथाऽपि प्रथमपर्यायादनुषङ्गनीयः । यथा वाक्यस्य परिपूर्तये शब्दान्तर-
मनुषज्यते तथा प्रयोगपरिसमाप्त्यर्थं मन्त्रानुषङ्गे न्याय्यः । अरुशयनेनोपह-
तवेदिभूमिपांसवः किञ्चन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपनीतास्तावता वेदिभूम्येकदेशो
यागयोग्यः संपन्नः । अनेनैवाभिप्रायेण द्वितीयपर्यायेऽपहतोऽरुः पृथिव्यै
देवयजन्या इति पृथिवी विशेष्यते । तृतीयपर्याये तु—अदेवयजन इत्यरुवि-

शेषणम् । तदेवमुपहतास्तृणपांसवो यज्ञभूमेरुद्धृत्य यस्मिन्नुदग्देशे निरस्यन्ते स उत्कर उच्यते ।

अररुरिति । कल्पः—“ अररुस्ते दिवं मा स्कानिति' व्युप्तमाग्नीध्रोऽञ्जलि-
नाऽभिगृह्णाति ” इति ।

हे पांसुसमूहरूपोत्कर तव संबन्धी योऽररुः स स्वर्गं मा गच्छतु । द्वितीयतृ-
तीयपर्याययोः प्रथमव्याख्ययाऽवबोद्धुं शक्यतया तावुपेक्ष्य मन्त्रमेतं व्याचष्टे—
“ तेऽमन्यन्त । दिवं वा अयमितः पतिष्यतीति । तमररुस्ते दिवं मा स्कानिति
दिवः पर्यवाधन्त । भ्रातृव्यो वा अररुः । अररुस्ते दिवं मा स्कानिति यदाह ।
भ्रातृव्यमेव दिवः परिवाधते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । ते
देवाः केनाप्युपायेनाररुर्बन्धं छित्त्वा फलविघाताय स्वर्गं गमिष्यतीति मत्वा
मन्त्रेण बन्धनं दृढीकृत्य दिवः सकाशाद्यथा परितो वाधितो भवति तथा यत्नं
कृतवन्तः । तस्मादाग्नीध्राञ्जलिना पांसुराशौ निरुद्धे सति भ्रातृव्यः स्वर्गवाधितो
भवति । मन्त्रान्वयाख्यायानुष्ठानं विधत्ते—“ स्तम्बयजुर्हरति पृथिव्या एव भ्रातृ-
व्यमपहन्ति । द्वितीयः हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयः हरति । दिव
एवैनमपहन्ति । तूष्णीं चतुर्थः हरति । अपारिमितादैवैनमपहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ९] इति । यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दर्भः स्तम्बयजुः । तच्च स्तम्बरूपं
स्फयेन छित्त्वोत्करदेशे हरेत् । त्रिवारमेवं हरणेन लोकेभ्यो भ्रातृव्यो हतो
भवति । अमन्त्रकेण चतुर्थहरणेनापारिमिताद्ब्रह्माण्डात्सर्वस्माद्भ्रातृव्यावघातः ।

वसव इति । कल्पः—अथ पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु
गायत्रेण छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति पश्चादा-
दित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसेत्युत्तरतः ” इति ।

आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिं खनितुं वेदिमानाय स्फयेन दिक्त्रये रेखा-
त्रयं कर्तव्यम् । सोऽयं वेदः परिग्राहः । परिग्राहीताऽध्वर्यार्दिक्त्रये क्रमेण भाव-
नया वस्वादिरूपः । परिग्राहसाधनभूतः स्फयश्च छन्दस्त्रयरूपः । तमिमं परि-
ग्राहं विधत्ते—“ असुराणां वा इयमग्र आसीत् । यावदासीनः परापश्यति ।
तावद्देवानाम् । ते देवा अब्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति । क्यन्नो दास्यथेति ।
यावत्स्वयं परिगृह्णीथेति । ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्त्वेति

(वेदिकरणार्था मन्त्राः)

पश्चात् । आदित्यास्त्वैत्युत्तरतः । तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यञ्चः । आदित्यैरुदञ्चः । यस्यैवं विदुषो वेदिं प्रतिगृह्णन्ति । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । पुरा-
कदाचिदसुराणां विजये सति एषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूताऽऽसीत् । देवानां कोऽपि भूम्यंशभूतो नाभूत् । किंतु यो देवो यत्र यदोपविष्टो यावद्देशं पश्यति तत्र तावान्देशस्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरान-
याचन्त युष्मदधीनायामस्यां पृथिव्यां कोप्यंशोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितस्तत्र किय-
द्भूस्थानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरैरनुज्ञाता देवा मन्त्रैर्वेदिं स्वकीयत्वेन स्वी-
कृतवन्तः । तस्याश्च वेदेः प्राच्यामाहवनीयोऽग्निः पालको दक्षिणादिषु वस्वादयः ।
ततश्चतुर्दिक्ष्ववस्थितानां देवानामग्न्यादिमुखेन विजय एव । तस्मादेवं विदुषो
यस्य यजमानस्याध्वर्यवो यथोक्तमन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीयुः स यजमानः स्वेनैव
रूपेणाभिप्रख्यातो भवति । तस्य भ्रातृव्यः पराभवति । परिगृह्णन्तीति बहु-
वचनं पूजार्थं प्रयोगभेदाभिप्रायेण वा ।

देवस्येति । बौधायनः—“ अथ प्राचीं स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः
सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शाखान्तरमन्त्रेण भूमेरुपरिभागावस्थितायास्तृणसहिताया मृद
उद्धननमभिधाय ब्रूते—“ देवस्य सवितुः सव इति खनति ” इति ।

परमेश्वरस्यानुज्ञायां सत्यां वेधसः समाना अध्वर्यव इदमुद्धननरूपं खनन-
रूपं वा कर्म कुर्वन्ति । ईश्वरानुज्ञया सर्वैर्जनैः स्वाभीष्टं कर्म क्रियत इत्येतद्वि-
दुषां प्रसिद्धमित्याह—“ देवस्य सवितुः सव इत्याह प्रसूत्यै । कर्म कृण्वन्ति
वेधस इत्याह । इषितं हि कर्म क्रियते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९]
इति । वेदिर्दिग्द्वये निम्नतां विधत्ते—“ पृथिव्यै मेध्यं चापेध्यं च व्युदक्राम-
ताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । प्रतीचीनं दक्षिणा मेध्यम् । प्राचीमुदीचीं
प्रवणां करोति । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ९] इति । व्युदक्रामतां विभागमाप्नुताम् । अंसाकारेण श्रोण्याकारेण च
कोणेषु चतुर्ष्वोन्नत्यं विधत्ते—प्राञ्चौ वेद्यं सावुन्मयति । आहवनीयस्य परि-
गृहीत्यै । प्रतीची श्रोणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अंसयोः श्रोण्योश्च प्रत्येकं युग्म-

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

तदा मिथुनत्वम् । यद्वा पुमानंतो येषिच्छोपिरिति मिथुनत्वम् । भूनेत्सर्वमा-
 नस्य त्वक्स्थानीयस्य स्फ्येनापचारणं विधत्ते-“ उद्धन्ति । यदेवास्या अने-
 ध्यन् । तदपहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तमेव
 विधिमनूद्यार्थवादान्तरमाह-“ उद्धन्ति । तस्मादोषधयः परामदन्ति ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तस्मादुद्धननाद्भूमिष्ठास्तृणस्तम्बा बर्हिरास्त-
 ग्गहदिगसादनविरोधिनो विनश्यन्ति । भूनादत्यन्तं निरुद्धानां तृणमूलानानुद्ध-
 ननमात्रेणापगमाभावात्पृथग्यत्नेन छेदनं विधत्ते-“ नूलं छिनत्ति । ब्रातृव्यस्यैव
 नूलं छिनत्ति । नूलं वा अतितिष्ठद्रक्षाश्स्यनूत्पिपेते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । वैरिणो नूलं निवात्ताधिकरणं गृहादिकम् । यदि तृणनूलं
 भूमिमतीत्य किंचिदवतिष्ठेत् तदा तदनु रक्षाश्स्युद्धदेयुः । तस्मान्नूलं छेदनीयम् ।
 छेदनत्ताधनं विधत्ते-“ यद्धस्तेन छिन्द्यात् । कुनखिनीः प्रजाः स्युः । स्फ्येन
 छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाश्स्यपहन्ति ” [ब्रा० का० ३
 प्र० २ अ० ९] इति । स्फ्यस्य वज्रत्वमन्यत्र स्पष्टमाज्ञातम्-“ इन्द्रो वृत्राय
 वज्रं प्राहरत् । स त्रेधा व्यमैवत् । स्फ्यस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । यूपस्तृतीयम् ”
 इति । प्रादेशपरिमितं वेदिस्वननं विधत्ते-“ पितृदेवत्याऽतिस्वाता । इयतीं
 स्वनति । प्रजापतिना यज्ञमुत्सेन तंमिताम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९]
 इति । यदेयं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य स्वाता स्यात्तदा पितृदेवत्यत्वादियं
 दैविकी न भवेत् । इयतीमिति प्रादेशपरिमाणामिनयः । प्रजापतितृप्तया तद्रूपं
 यज्ञपुरुषस्य मुत्सम् । तच्च प्रादेशपरिमितम् । अतस्तत्तंमितां वेदिं स्वनेत् । पक्षा-
 न्तरं विधत्ते-“ वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्धविन्दन् । तस्माच्च-
 तुरङ्गुलं स्वेया ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । केनापि निदि-
 त्तैन देवेभ्यो विमुखीभूता वेदिदेवता भूमौ निलीना सती चतुरङ्गुलमात्रं स्वन-
 नेन लब्धा । तस्माच्चतुरङ्गुलं स्वनेत् । तं विधिमनूद्यार्थवादान्तरमाह-“ चतुर-
 ङ्गुलं स्वनति । चतुरङ्गुले होषधयः प्रतितिष्ठन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । ओषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृते सति ता ओषधयो
 वायुना नोन्मूल्यन्ते । पक्षान्तरं विधत्ते-“ आ प्रतिष्ठायै स्वनति । यजमान-
 येन प्रतिष्ठां गमयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । यदि चतुर-
 ङ्गुलप्रमाणेन प्रादेशप्रमाणेन वा सिक्तादिप्रयुक्तशैथिल्यान्मूर्ध्नि लभ्येत तदा

(वेदिकरणार्था मन्त्राः)

तल्लभपर्यन्तं खनेत् । दक्षिणस्यां दिश्यौन्नत्यं विधत्ते—“ दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोतीत्यनेनैव सिद्धेऽप्यौन्नत्ये पुनरपि कुड्याकारेण मृत्तिकाप्रक्षोपोऽत्र विधीयते । अकः कृतवान्भवति । लोष्टभावरहितां सिकतया स-
दृशीं मृदं वेद्यां सर्वत्र विकिरेदित्याह—“ पुरीषवतीं करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

ऋतमिति । कल्पः—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ऋतमसीति दक्षिणत ऋतसदनमसीति पश्चादृतश्रीरसीत्युत्तरतः ” इति ।

ऋतं सत्यम् । तच्च सत्यत्वं त्रिष्वस्ति वेद्यां हविषि फले च । असुरदाना-
त्पूर्वमासीनो देवो यावन्तं भूदेशं पश्यति न तस्य देवयजनत्वं नियतम् । अतोऽ-
नृतत्वम् । वेदेरदत्तत्वात्तच्च पुनः परावर्तत इत्यृतत्वम् । ततो हे वेदे त्वमृतमसि ।
हविषः फलहेतुत्वं न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यस्ति सत्यत्वम् । तच्च सत्यं हवि-
रस्यां वेद्यां सीदति । ततो हे वेदे त्वमृतसदनमसि । फलस्यावश्यंभावित्वादस्यु-
तत्वम् । तच्च फलं हविर्द्वारेण वेद्यां श्रीयते । ततो हे वेदे त्वमृतश्रीरसि । वि-
धत्ते—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः ।
तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । वेदिव्यतिरिक्ताया भूमेरासुरत्वेन
कर्मण्यनुपयोगादुपयुक्ता भूमिर्वेदिरेव । तथा सति पूर्वपरिग्राहेण महाभूमेः संव-
न्धिनो वेदिरूपादेव तावतः प्रदेशाद्वैरिणं निःसार्य स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्यात् ।
मन्त्रार्थो मन्त्रपदेष्वेवाभिव्यक्त इत्याह—“ ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह ।
यथायजुरेवैतत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

धा इति । बौधायनः—“ अथ प्रतीचीं स्फ्येन वेदिं योयुप्यते धा असि
स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिश्चुदादाय पृथिवीं
जीरदानुर्यामैरयश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो अनुदृश्य यजन्त इति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ धा असि स्वधा असीति प्रतीचीं वेदिं स्फ्येन
योयुप्यते, उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति द्वेदिमनुवीक्षते ” इति ।

योयुष्यते समी करोति । विविधं रपणं शब्दनमुच्चैरुपांशुत्वादिभेदेन मन्त्रो-
 च्चारणं विरप् । तद्वन्त ऋत्विजो विरप्शाः । लोमशशब्दवद्द्रव्यम् । विर-
 प्शा ऋत्विजो यस्यां वेद्यां सा वेदिर्विरप्शिनी । तस्याः संबोधनं छान्दसं विर-
 प्शिनिति । हे वेदे क्रूरस्योत्क्रे पाशैर्बद्धस्याररोर्विसर्पणान्निर्गमात्पुरा त्वं
 दैविकहविषां भारयिष्यासि । स्वधाशब्देनैतत्ते तत् ये च त्वामन्वित्यादिनोक्तं
 पैतृकापिण्डादिकमुपलक्ष्यते । तेनापि युक्ताऽसि । अत एव कृत्स्नधारणाद्वि-
 स्तीर्णा चासि । पुरोडाशादिरूपधनवच्चाद्वस्वी चासि । द्रव्यवत्यसि । जीरा
 जीवनशीला दानवो हविषां दातारो यावज्जीवादिशास्त्रप्रेरिता यजमाना
 यस्यां पृथिव्यां सा पृथिवी जीरदानुः । द्वितीयार्थे प्रथमा । यद्वा जीराश्च
 ते दानवश्च । छान्दसो वचनव्यत्ययः । तादृशाः पूर्वं यजमाना वेदिरूपां यां पृ-
 थिवीं कृत्स्नभूमेरासुर्याः सकाशादूर्ध्वमादाय चन्द्रमस्यमृतकिरणैः सार्धं स्थापित-
 वन्तः, इदानींतनास्तु धीमन्तस्तामिमां वेदिं मनसाऽनुचिन्त्य तस्यां यजन्ते ।
 समीकरणं विधत्ते—“ क्रूरमिव वा एतत्करोति । यद्वेदिं करोति । धां आसि
 स्वधा असीति योयुष्यते शान्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।
 विशेषणद्वयेन कृत्स्नभूमिरूपत्वमशेषधनोपेतत्वं च संपाद्यत इत्याह—“ उर्वी
 चासि वस्वी चासीत्याह । उर्वीमेवैनं वस्वीं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
 २ अ० ९] इति । विसृपः पुरेत्युक्त्याऽरुरुप्रयुक्तमशुचित्वं निवार्यत इत्याह—
 “ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिनित्याह मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । चन्द्रमस्यैरयन्नित्यनुसंधानस्य प्रयोजनमाह—“ उदादाय
 पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयश्चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास्या अमेध्यम् ।
 तदपहत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा । यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यमेरयति ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । एरयति—आनयतीत्यर्थः । अनुदृ-
 श्येति पदस्याभिप्रायमाह—“ तां धीरासो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुरूपात्यै ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अनुसंधानायेत्यर्थः । आग्नीध्रं प्रति
 प्रैषमुत्पादयति—प्रोक्षणीरासादय । इध्मावर्हिरुपसादय । सुवं च सुचश्च
 संमृड्ढि पत्नीं संनह्य । आज्येनोदेहीत्याहानुपूर्वतायै ” [ब्रा० का० ३
 प्र० २ अ० ९] इति । बह्वर्थविषयप्रैषोऽनुक्रमेणानुष्ठानायोगपयुज्यते । आग्नी-
 ध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते—“ प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसाम-
 पहत्यै । स्फयस्य वर्त्मन्सादयति यज्ञस्य संतत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २

अ० ९] इति । प्रोक्षणीनामपां बाहुल्यं विधत्ते—“ उवाच हासितो देवतः । एतावतीर्वा अमुष्मिह्लोके आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति । तस्माद्ब्रह्मी-
रासाद्याः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अस्मिन्यागे यावत्यः
प्रोक्षण्य आसाद्यन्ते तावत्य एवामुष्मिह्लोके आपो भवन्तीति देवलेनोक्तत्वाद्वा-
हुल्यमत्र कर्तव्यम् । उत्करे स्म्यस्य परित्यागं ध्यानविशिष्टं विधत्ते—“ स्म्य-
मुदस्यन् । यं द्विप्यात्तं ध्यायेत् । शुचैर्वैनमर्पयति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ९] इति । यथोक्तप्रैषकाले स्म्यस्य निर्यग्धारणं विधत्ते—“ वज्रो
वै स्म्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः क्षण्वीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति ।
वज्रो वै स्म्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाऽस्म्यपहन्ति । अग्निभ्यां
प्राचश्च प्रतीचश्च । स्म्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्म्येन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं
भ्रातृव्यमपहत्य । उत्करेऽग्निं प्रवृञ्चति । यथोपधाय वृञ्चन्त्येवम् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० १०] इति । स्म्यस्य वज्रत्वप्रतिपादकं श्रुत्यन्तरं
पूर्वेमुदाहृतम् । अन्वञ्चमभिमुखम् । क्षण्वीत ध्रियेत । तत्परिहाराय वेद्यां पूर्वभागे
तिर्यञ्चं धारयेत् । तथा सति दक्षिणाग्रत्वेन वेदेर्दक्षिणादिश्यवस्थितानि रक्षांसि
हतानि भवन्ति । आहवनीयाग्निना पूर्वदिगवस्थितानसुरान्हन्ति । गार्हपत्याग्निना
पश्चिमादिगवस्थितान् । स्म्यस्य मूलेनोत्तरदिगवस्थितानसुरान्हन्ति । स्म्यस्याधो-
धारणयाऽधस्तनान् । ऊर्ध्वधारणयोपरितनानित्यपि दृष्टव्यम् । एवं तिर्यञ्चं धारय-
न्नाध्वर्युः पापरूपं वैरिणमस्या वेदेरपहत्योत्करे छिनत्ति । यथा काष्ठं कस्मिंश्चि-
दाधारेऽवस्थाप्य लोकाश्छिन्दन्ति तद्वत् । हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—“ हस्तावने-
निके । आत्मानमेव पवयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १०] इति ।
स्म्यस्यापि तद्विधत्ते—“ स्म्यं प्रक्षालयति मेघ्यत्वाय । अथो पाप्मन एव भ्रातृ-
व्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १०] इति । प्रक्षालितः
स्म्यो यज्ञयोग्यो भवति । किञ्चानेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति ।
आग्नीध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते—“ इध्मावर्हिरुपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय ।
अथो पुरो रुचमेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुख्यात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
अ० १०] इति । इध्मस्य बर्हिषश्चोभयोः सहैव सादनं परस्परं योगाय । तेन च
योगेन यज्ञसंबन्धि मिथुनं भवति । किञ्चैतामुपसादनरूपां दीप्तिं पुरः करोति । तथा
दीप्त्योत्तरं कर्तव्यं रूपापितं भवति । तयोरुपसादने प्रागग्रत्वं विधत्ते—“ न

पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राऽऽहुतिपथा-
दिध्मं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराध्नुयाद्बर्हिषा प्रजानां प्रजननम् ।
पश्चात्प्रागुपसादयति । आहुतिपथेनेध्मं प्रतिपादयति । संप्रत्येव बर्हिषा प्रजानां
प्रजननमुपैति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १०] इति । इध्मस्याऽऽहु-
तिपथः प्रागग्रत्वम् । प्रत्यगग्रेण बर्हिषा प्रजानामुत्पत्तिर्विनश्येत् । ततः स्वयं
पश्चादवस्थायोभयं प्रागग्रमुपसादयेत् । तथा सतीध्मस्याऽऽहुतिपथो नापैति ।
संप्रत्येव समीचीनेन बर्हिषा प्रजोत्पत्तिं प्राप्नोति । इध्माबर्हिषोः परस्परं दिग्भेदं
विधत्ते—“ दक्षिणभिध्मम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा बर्हिः ।
प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो येधमुपनीय । यथादेवतमेवैनत्प्रतिष्ठाप-
यति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ०
१०] इति । पितुर्यजमानस्य दक्षिणभागो युक्तः । प्रजाया उत्तरभागः । तथा
सत्युभयं तीर्थे योग्यस्थाने संपद्यते । ततस्तदुभयं यज्ञं नीत्वा तत्तद्देवतामनति-
क्रम्य स्थापितवान्भवति । एतेन यजमानस्य प्रजापशुसमृद्धिर्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आददे स्फ्यं समादत्त इन्द्रस्येत्यभिमन्त्रयेत् ।

पृथिवि स्तम्बयजुश्छित्त्वा ह्यपगृह्णाति भूरजः ॥ १ ॥

वज्रं गच्छेदुदग्देशं वर्षं वेदिं समीक्षते ।

वधा धूलिं क्षिपेदेवं पुनः स्वम्बहतिद्वयम् ॥ २ ॥

अथात्र पूर्ववन्मन्त्रा अराऽऽग्नीध्रोऽञ्जलौ धरेत् ।

वसन्निभिर्ग्रहो वेददेव वेदिं त्वनेदमूम् ॥ ३ ॥

ऋतोत्तरपरिग्राहो धा असीति समीकृतिः ।

उदादायेति वेदीक्षा मन्त्रोक्ताः पञ्चविंशतिः ” ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्याङ्गैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गन्ताऽपि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गन्ता ।

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेश्चापूर्वव्यवधानतः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—वेद्यां हवींष्यासादयति बर्हिषि हवींष्यासादयतीति ।
 तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते “वेदिं खनति बर्हिलुनाति” इत्यादयः । मुख्यानि
 हवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि । अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्व-
 धर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि । वेद्यां हवींष्यासा-
 दयतीति वाक्यात्सर्वहविरङ्गतेति चेन्न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् ।
 यदि वाक्यं प्रकरणनैरेपेक्षेण स्वतन्त्रं स्यात्, तदा सादनभात्रपर्यवसानेन यागा-
 भावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामप्येतद्वेद्यासादनं प्रसज्येत । तस्मान्मुख्यं
 हविरङ्गं वेद्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः—अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण
 प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम् । प्रयाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्त-
 रापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं सति वाक्य-
 स्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाऽऽद्योऽस्त्वपकृष्टाया वेदेवैगुण्यहानये ॥

अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः ।

प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम्” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु श्रपितस्याऽऽच्छादनमाज्ञातम्—भस्म-
 नाऽभिवासयतीति । तत् उर्ध्वं वेदिराम्नाता । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रति-
 पद्यनुष्ठानं कृतम् । दर्शयागे तु वेदेरपकर्षं आम्नातः—“पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं
 करोति” इति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्त-
 व्योऽन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः—“यदि दर्शः पूर्णमासीविकारः
 स्यात्तदा पौर्णमास्यां क्लृप्तः क्रमो दर्शोऽतिदिश्येत । न त्वसौ विकारः । तस्मात्क-
 श्वित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । क्रमोन्नयनं च सर्वेषु धर्मेष्वाम्नातेषु पश्चात्पा-
 ठादिभिः संपद्यते । वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनाऽऽम्नातः ।
 विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वेद्युरेवाऽऽम्नायते । तथा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधात्प्रा-
 गेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावन्ना-
 पकर्षः । तत्कुतोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्ब्रूढेः प्रबलत्वतः ॥

[आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

अथ व्याकरणम्—

आदद इत्यादौ स्वराः प्रसिद्धाः । दक्षिण इत्यत्र स्वाङ्गाख्यायामादिवे-
त्याद्युदात्तः । पृथिवीत्यत्र वाक्यादित्वेन षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अररुरि-
त्यत्रार्तिधातोररुप्रत्यय आद्युदात्तः । गोस्थानमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तदपवादे “ मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ” [पा०
६-२-१५१] मन्त्रन्तं किन्त्रन्तं व्याख्यानादिचतुष्टयं याजकादिगणः क्रीतश-
ब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ”
[पा० ६-२-१९९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । वर्षात्विति वाक्यादिः । तथा
वधानेत्यपि । तत्र शानजदेशस्य चित्त्वादन्तोदात्तः । पाशशब्दो घञन्तः ।
द्वेष्टीत्यत्र यच्छब्दयोगान्न निघातः । गायत्रशब्दस्य तृचप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरः ।
त्रैष्टुभजागतशब्दयोरञ्जप्रत्यये सत्याद्युदात्तः । उर्वीशब्दो ङीष्न्तः । वस्वीशब्दो
वृषादिः । पुराशब्दस्य निघातत्वाभावादन्तोदात्तः । विसृष इत्यत्रोत्तरपदस्य कसु-
न्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । उदादायेत्यत्र ल्यप्ः पित्त्वाद्धातुस्वरावशेषे कृत्स्वरः ।
जीरदानुशब्दो दासीभारादिः । ऐरयनित्यत्र यच्छब्दयोगान्निघाताभावे सति,
आडागमस्य विहितमुदात्तत्वं सति शिष्टम् । चन्द्रमसीति पृषोदरादिः । अनुद-
श्येति कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तोर्जि-
ष्टेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठं मा निमृक्षं
वाजिनं त्वा सपत्नसाहं सं मार्जिम वाचं
प्राणं चक्षुःश्रोत्रं प्रजां योनिं मा निमृक्षं वाजि-
नीं त्वा सपत्नसाहिं सं मार्ज्याशासाना
सौमनसं प्रजां सौभाग्यं तनूम् । अग्नेरनु-
व्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् । सुप्रज-

संस्वा वयं सुपत्नीरूपं (१) सेदिय । अथै
 सपत्नदर्मलमद्वध्वासौ अदाभ्यम् । द्युषं वि
 ष्यामि चरुणस्य पादौ यमवध्नीन सविता
 सुकेतः । धानुश्च योनीं सुकृतस्य न्योके स्योनं
 ये सह पन्या क्रनोमि । समार्युषा सं प्रजया
 समक्षे वर्चसा पुनः । सं पत्नी प्रत्याह्वं गच्छे
 समान्मा ननुवा मय । महीनां पयोऽस्योषधी-
 नाः रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निः (२)
 वषामि महीनां पयोऽस्योषधीनाः रसोऽद्व-
 धेत् त्वा चक्षुषाऽक्षं सुप्रजास्तवाय तेजोऽसि
 तेजोऽनु प्रेक्ष्यऽसिस्ते तेजो मा वि नैद्विर्गोर्जिह्वाऽ-
 सिं सुमृदेवानां धाम्नेधाम्ने देवभ्यां यजुषेयजुषं
 भव शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवा वः
 सवितोऽपुनान्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
 नक्षिपमिः शुक्रं त्वां शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवभ्यां
 यजुषेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्यच्चि-
 स्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवभ्यो यजुषेयजुषं
 गृह्णामि (३) ॥

(यजुर्नी रक्षिमिः शुक्रः षोडश व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवेप वेदिरुक्ता । दशमं वेद्यायासादर्म्यस्याऽऽज्यादिर्हविषो ग्रहणमपि-
 धीयते ।

(आज्यादिहविर्यहणार्था मन्त्राः)

प्रत्युष्टमिति । बौधायनः—“ अथैताः सुवः समादत्ते दक्षिणेन सुवं जुहूपभृतौ सव्येन ध्रुवां प्राशित्रहरणं वेदपरिवासनानीति गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति ” इति ।

आपस्तम्बस्य मते प्रत्युष्टमग्नेर्व इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ । तौ च संमार्जनात्प्राक्पश्चाच्च क्रमेण सुचां तापने विनियुज्येते । प्रत्युष्टमन्त्रो व्याख्यातः । हे सुचो युष्मानतिवीक्षणेनाग्नेस्तेजसा निःशेषेण तपामि । अनिष्टपरिहारायेष्टसिद्धये चोभौ मन्त्रावित्याह—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति ।

गोष्ठमिति । कल्पः—अथ सुवं संमार्ष्टि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सप्तत्नसाहः संमार्ज्मीत्यथ जुहूं संमार्ष्टि वाचं प्राणं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सप्तत्नसाहीः संमार्ज्मीत्यथोपभृतं संमार्ष्टि चक्षुः श्रोत्रं मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सप्तत्नसाहः संमार्ज्मीत्यथ ध्रुवां संमार्ष्टि प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सप्तत्नसाहीः संमार्ज्मीति ” इति ।

हे सुव गवां स्थानं मा विनाशयामीत्यभिप्रेत्यान्ववन्तं वैरिणमभिभवितारं त्वां सम्यक्शोधयामि । एवमन्येषु योज्यम् । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्मा निर्मृक्षमित्यादिरनुषज्यते । मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वमभिप्रेत्य तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानुष्ठानं विधत्ते—“ सुवः संमार्ष्टि ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । तत्र क्रमं विधत्ते—“ सुवमग्ने । पुमांस्तेवाऽऽभ्यः सःश्यति मिथुनत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । सुवः पुमाञ्जुह्वाद्याः स्त्रियः । ततस्ताभ्यः पूर्वभावित्वं सुवस्य युक्तम् । सःश्यति सम्यक्तनू करोति विवाहार्थं संस्करोतीत्यर्थः । जुह्वादीनां पौर्वापर्यं विधत्ते—“ अथ जुहूम् । अथोपभृतम् । अथ ध्रुवाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । प्रशंसति—“ असौ वै जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुवः । वृष्टिः संमार्जनानि । वृष्टिर्वा इमाल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः सपेधन्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । क्रमावस्थानसाम्येन सुचां लोकत्वम् । संमृज्यन्ते सुचो यैर्वेदाग्रैस्तानि संमार्जनानि । पूर्वं दग्धैर्वेदं छत्वा तदग्राणि परि-

[आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

वास्यं तानि वेदपरिवासनानि स्रुचां संमार्जनाय स्थापितानि । तेषां वृष्टिजन्यतया वृष्टिरूपत्वम् । वृष्टिरूपैर्वेदाग्रैर्लोकरूपाणां जुह्वादीनां क्रमेण संमार्जने सति वृष्टिरेवानुक्रमवर्तिनो लोकान्धान्यादिसंपन्नाः करोति । ततस्ते लोकाः संपन्नाः सम्यग्भविवर्धन्ते । वेदनं प्रशंसति—“ समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । वेदपरिवासनाना-
मग्रमूलावयवयोर्व्यवस्थां दर्शयति—“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति । अग्रतः संमृज्यात् । वृष्टिमेव नियच्छति । अवाचीनाग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेतावर्षुकः स्यादिति । मूलतः संमृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । उद्यच्छ-
त्यूर्ध्वोकरेण वारयति । तस्मिन्नेव विषये संप्रदायविदां मतमाह—“ तदु वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्ठात्संमृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुको भवतीति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । उपरिष्ठा-
दिति स्रुचो विलभागः । अधस्तादिति तदण्डभागः । एवं सति परिवासनानां स्रुवस्रुचां चाग्रमग्रेण संवध्यते मूलं मूलेनेत्यानुपूर्वी समा भवति । पर्जन्यश्च वर्षति । विलभागे विशेषमाह—“ प्राचीमभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव स्रुचमद्यते । अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्जं प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्ज एवाच्चा-
द्यस्यावरुद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । विलभागे पश्चिमोपक्रमां प्रागवसानां स्रुक्संमार्जनक्रियां कृत्वा विलस्याभ्यन्तरे सर्वत आकृष्याऽऽकृष्य संमृज्यात् । यथा भुञ्जानः पुमान्हस्तं पुरतः पात्रे प्रसार्याभितो भोज्यान्याकृष्याऽऽकृष्य मुखविले प्रक्षिपति तद्वत् । किंच प्रजा ओषधीना-
मग्रभागादानीय रसमुपजीवन्ति तद्वत् । अत्र परिवासनाग्रैः संमार्जनं रसरूप-
स्यात्तु योग्यस्यान्नस्य प्राप्त्यै भवति । दण्डभागे विशेषमाह—“ अधस्तात्पती-
चीम् । दण्डमुत्तमतः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । अधस्तादवस्थितं दण्डं प्रति प्रागुपक्रमां पश्चिमावसानां संमार्जनक्रियामुत्तमेन दर्भभागेन (ण) कुर्यात् । तथा सति दर्भमूलेन स्रुचो मूलं संवध्यते । तच्च प्रतिष्ठित्यै भवति । विलदण्डयोरुक्तां व्यवस्थां लौकिक-
लिङ्गेन द्रढयति—“ तस्मादग्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठाहोमानि । प्रत्यञ्च्यधस्तात् । स्रुग्व्येषा ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । मणिवन्धादूर्ध्वं

[आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

सूक्ष्मरोमाणि प्राङ्मुखान्यधस्तात् प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लौकिकी सुक्तदृष्टा-
 न्तेन वैदिक्यामपि स्रुचि यथोक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः—ऊर्ध्ववि-
 लत्वेन हस्तधृतायाः स्रुच ऊर्ध्वाधोभागौ कृत्स्नावप्युपरिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्यां
 विवक्षितौ न तु बिलभागदण्डभागौ । एवं धारकहस्तेऽप्यूर्ध्वाधोदेशौ । तथा
 सत्युक्तं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तर्हि तथैवास्तु । सुवस्य प्रथमतः संमार्जनं
 रूपककल्पनायोपपादयति—“प्राणो वै स्रुवः । जुहूर्दाक्षिणो हस्तः । उपभृतसव्यः ।
 आत्मा ध्रुवा । अन्त्रं संमार्जनानि । मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मान-
 मन्त्रं प्रविश्य । बाह्यतस्तनुवः शुभयति । तस्मात्स्रुवमेवाग्रे संमार्ष्टि । मुखतो हि
 प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्त्रमाविशति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
 १] इति । आत्मा हस्तयोर्मध्यवर्तिशरीरम् । मुखसंचारिणो वायोः प्राणापाना-
 भिधेये द्वे वृत्ती । उच्छ्वासरूपेण बहिर्निर्गच्छन्ती प्राणवृत्तिः । निःश्वासरूपे-
 णान्तः प्रविशत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः प्राणतां परित्यज्य स्वयमपानो
 भूत्वा मुखे प्रक्षिप्तमन्त्रासं मध्यशरीरे प्रवेश्य बाह्यं हस्तादिरूपं शरीरं पुष्ट्या
 शोभितं करोति । तस्मादन्तरूपैर्वेदाग्रैः प्राणरूपस्य स्रुवस्याऽऽदौ संमार्जनं कर्त-
 व्यम् । तथा कृते सति प्रथमतोऽन्त्रप्रवेशः पश्चाद्बाह्यहस्तरूपस्य जुह्वादेः शोभे-
 त्येतदुपपन्नम् । प्रसङ्गात्प्राणापानवेदनं प्रशंसति—“तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः
 प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १]
 इति । प्रकर्षेण बहिरानितीति प्राणः । अपकर्षेणान्तरनितीत्यपानः । इत्येवं वृ-
 त्तिभेदात्तौ प्राणापानौ संपन्नाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां वियोगो मृत्युरू-
 पो न भवति । मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः क-
 कुभि श्रितम् । तेन वयः सहस्रवल्शेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति । रुरुवसं-
 मार्जनान्यग्नौ प्रहरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । दिवः स-
 काशाद्वृष्टिरूपेणाधः प्रसृतमिदं दर्भरूपं चित्रं वस्तु भूमेरुपर्याश्रितं शतशाखेन
 तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं हुतमस्तु । अनेन मन्त्रेण वेदप-
 रिवासनान्यग्नौ प्रक्षिपेत् । अस्मिन्मन्त्रे संमार्जनानि न प्रतीयन्त इति शङ्कां
 वारयति—“आपो वै दर्भाः । रूपमेवैषामेतन्माहिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का०
 ३ प्र० ३ अ० २] इति । दिवोऽवततमित्यनेन वृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते ।

(आज्यादिहाविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

आपश्च दर्भरूपाः । दर्भरूपेणोत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पन्नब्राह्मणे दर्शिता । तस्मादेत-
न्मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेवैषां दर्शनां दिवः शिल्पत्वादिलक्षणं महिमानं प्रख्याप-
यति । अस्य मन्त्रस्यानुष्टुप्छन्दस्त्वमृग्यत्वं चानुसंधेयमित्याह—“ अनुष्टुभर्चा ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । संमृज्यादिति शेषः । विधेयमनुष्टु-
प्त्वं स्तौति—“ आनुष्टुभः प्रजापतिः । प्राजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रं सुक्संमार्ज-
नानि । स्वनैवैनानि छन्दसा । स्वया देवतया समर्धयति ” [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० २] इति । जगत्सृष्टौ प्रजापतेरनुष्टुप्सहकारिणीति तापनीयोपनि-
षदि श्रूयते—“ स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् । तेन वै
सर्वमिदमसृजत ” इति । तस्मात्प्रजापतेरानुष्टुभत्वम् । “ प्रजापतेर्वा एतानि
श्मश्राणि । यद्वेदः ” इति वक्ष्यति । तस्माद्वेदस्य प्राजापत्यत्वम् ।
तथा सति वेदाग्रस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया च देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुर्भवति ।
न केवलं छन्दसः प्राशस्त्यं किंतु ऋचोऽपीत्याह—“ अथो ऋग्वाव योषा ।
दर्भो वृषा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते
प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । वृषा
सेचनसमर्थः पुमान् । अत्र सुक्संमार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नौ प्रक्षेप इत्येकः पक्षः ।
अग्निः प्रक्षाल्योत्करे परित्यजेदित्यपरः पक्षः । अत एव सूत्रकारोऽग्नौ प्रहरती-
त्युक्त्वा पुनरप्याहोत्करे वा न्यस्यतीति । तमिमं पक्षं विधत्ते—“ तान्येके वृथे-
वापास्यन्ति । तत्तथा न कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः ।
यद्येनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत्पशुभ्यः कम् । अग्निर्मार्जयित्वोत्करे न्यस्ये-
त् । यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राऽऽहुतीभ्यः संतिष्ठते । उत्करो वाव तस्य प्र-
तिष्ठा । एतां हि तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् । यदग्निर्मार्जयति । तेन शान्त-
म् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्रमयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशु-
भिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । केचिदग्निः प्रक्षा-
लनमरुत्वैव यत्र कापि परित्यज्यन्ति । तदयुक्तम् । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स क-
र्मणो विपरीतं फलं दोग्धि । अप्रक्षालितदर्भाक्रमणेन पशूनां रोगोत्पत्त्या सुखं
न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आहुतिव्यतिरिक्तस्य यज्ञियद्रव्यस्योत्करः
समाप्तिस्थानमिति देवैः संपादितत्वाच्चत्रैव परित्यागे प्रतिष्ठा भवति । अग्निप्रहर-
णपक्षमेव द्रढयितुमुत्करे परित्यागं दूषयति—“ अथो स्तम्बस्य वा एतद्रूपम् ।

[आज्यादिहविर्गहणार्था मन्त्राः]

यत्स्रुक्संमार्जनानि । स्तम्बशो वा ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशवो न रमन्ते ।
अप्रियो ह्येषां जरत्कक्षः । यावदप्रियो ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावदप्रियः
पशूनां भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २]
इति । अथोशब्द उत्करपक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः । स्तम्बरूपा न-
वदाव्यरूपाश्च । कोमलतृणाभावादस्वादुर्जरत्कक्षः स्तम्बः । दावाग्निदग्धप्रदेशे
वृष्ट्या समुत्पन्नः कोमलस्वादुतृणसमूहो नवदाव्यः । तत्र स्रुक्संमार्जनानि स्तम्ब-
लूनतया स्तम्बरूपाणि । यद्येतान्यग्नेरन्यत्रोत्करे त्यजे(ज्ये)रंस्तदा तत्र तत्र वि-
कर्णानि तानि बहुस्तम्बा ओषधयः संपद्यन्ते । तासामोषधीनां संबन्धिनि जर-
त्कक्षे प्रीत्यभावाज्जरत्कक्षवद्यजमानोऽपि पशूनामप्रिय इत्यपशुरेव स्यात् । अ-
ग्निप्रहरणपक्षं द्रढयति—“ नवदाव्यासु वा ओषधीषु पशवो रमन्ते । नवदावो
ह्येषां प्रियः । यावत्प्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावत्प्रियः पशूनां भवति ।
यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्तंसंमृज्यात् ।
पशूनां धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । नवः प्रत्यासन्नपू-
र्वकालभावी दावाग्निर्यस्य कोमलस्थौषधिसमूहस्य सोऽयं नवदावः । तादृशौषधि-
वद्यजमानोऽपि संमार्जनानामग्नौ प्रहरणे पशूनां प्रियो भवति । तस्मादाहवनीये
गार्हपत्ये वा यस्मिन्नग्नौ स्रुचः प्रतितप्य संमृष्टास्तस्मिन्नेव प्रहरणं यजमानगृहे
पशूनां बहूनां धारणाय भवति । स्रुक्संमार्जनप्रसङ्गादग्निसंमार्जनानामपि कंचि-
न्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“ यो भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशून्-
स्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्निसंमार्जनान्यग्नौ प्रहरति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । तन्तिः कर्मसंतानं तत्र चरतीति
तन्तिचरः । वृषा देवेषु श्रेष्ठः । हे रुद्र स त्वमस्माकं पशून्मा हिंसीः । एतद-
ग्निसंमार्जनद्रव्यं तव हुतमस्तु । तस्यैवार्थस्यानुवादकः स्वाहेतिशब्दः । यैर्दर्भै-
रिध्मः संनद्धस्तैरेवाग्निं संमृज्य स्वकाले संप्राप्ते तानि संमार्जनान्यग्नौ प्रहरेत् ।
प्रथमतोऽग्नौ संमृष्टे प्रधानयागादूर्ध्वमन्वाहार्यरूपायां दक्षिणायामृत्विग्भ्यो दत्ता-
यामनूयाजहोमात्पूर्वं द्वितीयमग्नौ संमृष्टे सति तत्प्रहरणकालः । अग्निदग्धप्रदेशे
पुनरुत्पद्य सम्यग्वर्धमानत्वादग्नौ दर्भाणां प्रहरणं युक्तमित्याह—“ एषा वा एतेषां
योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति ।

एषा वह्निरूपा । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविषयो मन्त्रो व्यधिकरण इति वाच्यम् । अग्नेरेवात्र रुद्रत्वान् । “ रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स एतर्हि जातः ” इति श्रुत्यन्तरात् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति निर्वचनाच्च ।

आज्ञासानेति । कल्पः—“ अथैनां पत्नीमन्तरेण वेद्युत्करौ प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण संनस्यति आशासाना सौमनसं प्रजाऽनौभाग्यं तनूम् । अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नसे सुकृताय कमिति ” इति ।

या पत्नी बह्वेरनुसारिणी भूत्वा सौमनस्याद्याशासाना वर्तते तामेतां शोभन-
कर्मणे सुखं यथा भवति तथा बध्नामि । योक्त्रबन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या
उपवेशनं विधत्ते—“ अयज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् ।
पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३]
इति । अकः कृतवान्भवति । बन्धनकालेऽप्युपवेशनमेव न तूत्थानमित्याह—“ यत्ति-
ष्ठन्ती संनस्येत् । प्रियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । आसीना संनस्येत् । आसीना ह्येषा वीर्यं
करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । रुन्ध्यान्नाशयेत् । चिरमप्यव-
स्थानुं शक्यत्वादासीनायाः सामर्थ्यमस्ति । दिग्देशौ विधत्ते—“ यत्पश्चात्प्राच्य-
न्वासीत् । अनया समदं दधीत् । देवानां पत्निषा समदं दधीत् । देशादक्षि-
णत उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीथाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३]
इति । समदः कलहः । गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागे प्राङ्मुखत्वे सति प्राचीनप्रवण-
या वेदिरूपया पृथिव्या सह कलहः स्यात् । पत्नीसंयाजहोमेषु तृतीयाहुतेर्या
देवता देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्थानमिति तयाऽपि सह कलहं कुर्यात् ।
अतो दक्षिणदेशे स्वरक्षार्थमुदङ्मुखी तिष्ठेत् । ननु सर्वा अपि योषितः सौम-
नस्यादिकामानाशासते तत्र को विशेषोऽस्या इत्याशङ्क्य मन्त्रे पूर्वार्धस्याभि-
प्रायमाह—“ आशासाना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां केवलीं कृत्वा । आ-
शिषा समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । देवयजनप्रवे-
शेन यजयोग्यां पापक्षयेण केवलीं कृत्वाऽऽशासानेति ब्रुवन्सत्ययाऽऽशिषा स-
मृद्धां करोति । अनुव्रतसूचितमर्थमाह—“ अग्नेरनुव्रता भूत्वा संनसे सुकृताय
कमित्याह । एतद्वै पत्निष्वै व्रतोपनयनम् । तेनैवैनां व्रतमुपनयति ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ३] इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात्पत्न्या सह
तदधिकारे सत्येतदेव योक्त्रं तस्या अनुव्रतस्वीकरणालिङ्गम् । यथा विवाहे

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

स्त्रियाः कण्ठे मङ्गलसूत्रं लिङ्गं तद्वत् । अस्मिन्नर्थे लौकिकवैदिकप्रसिद्धिं दर्शयति—“ तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । योक्त्रमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिँल्लोके भवतीति योक्त्रेण ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । यस्मात्सूत्रधारणं लोकवेदयोर्नियमस्वीकारे लिङ्गम् । लोके हि दूरदेशवर्तिदेवतादर्शनं संकल्पयन्तः सूत्रं बध्नन्ति । वेदेऽप्युपनयनव्रते मौञ्जीं बध्नन्ति । तस्माद्यो यागं जानाति यश्च न जानाति तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः । इयं पत्नी योक्त्रमवश्यं युते मिश्रयति बध्नाति यं पतिमन्वेष्टा व्रतं स्वीकृत्याऽऽस्ते तस्य संबन्धिना मङ्गलसूत्रेणामुष्मिँल्लोके युक्ता भवति । प्रकारान्तरेण योक्त्रं स्तौति—“ यद्योक्त्रम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः । योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । अतो योक्त्रबन्धनमुदङ्मुखासनं चोभयसिद्धये भवति । मनसि किमभिप्रेत्यासौ बध्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—“ युक्तं क्रियाता आशीः कामे युज्याता इति । आशिषः समृद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । मया शास्त्रीयं कर्म क्रियतेऽतः सौमनस्यादिरूपा ममेयमाशीः फले युज्यताम् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽशीः समृद्धा भवति । विधत्ते—“ ग्रन्थिं ग्रन्थनाति । आशिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान्वै ग्रन्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभिर्यजमानः । अथो अर्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य धृत्या अशिथिलंभावाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । सौमनस्याद्याशिषः सर्वा अपि योक्त्रग्रन्थिना तस्यां परिगृहीता भवन्ति । यज्ञकर्तुरर्धस्वरूपभूता पत्नी । ततस्तदीयग्रन्थिना यज्ञो ध्रियते न तु शिथिलो भवति ।

सुप्रजस इति । कल्पः—“ जघनेन गार्हपत्यमुपसीदेति सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुपसेदिम । अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाम्यमिति ” इति ।

हेऽग्रे वयं त्वामुपसीदामः । कीदृश्यो वयं सुप्रजसः शोभनप्रजोपेताः । शोभनः पतिर्यासां ताः सुपत्न्यः । त्वत्प्रसादाददब्धासः केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं त्वां सपत्नदम्भनं वैरिविनाशिनमदाम्यं केनाप्यतिरस्कृत्यम् । पत्न्या उपसी(स)दने प्रयोजनं दर्शयति—“ सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुपसेदिमेत्याह ।

यज्ञमेव तन्मिथुनी करोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । शोभनः पतिर्यस्या इत्यभिधानाद्यज्ञं मिथुनवन्तं करोति । तस्मिन्मिथुने पत्या कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति यज्ञाङ्गं तेनाननुष्ठितं सद्रूपं भवति । तत्रानप्रदेशे तदङ्गमतिरिक्तं तेनाननुष्ठितमनया पत्या ध्रियतेऽनुष्ठीयेत । अत एव पत्नीकर्तव्यं पूर्णपात्रनिनयनमाप्नायते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां प्रजां दधाति ” इति । एवमन्यदपि तत्कर्तव्यमुदाहार्यम् । अत ऊनं पत्नी परिपूरयतीति प्रयोजनेन पत्याः प्रवेशने सति तन्मिथुनं प्रजननाय संपद्यते ।

यथा सप्तमेऽनुवाके कपालोपधानप्रसङ्गेन तद्विमोचनमन्त्रोऽप्याम्नात एवमत्रापि योक्त्रबन्धनप्रसङ्गेन योक्त्रविमोकमन्त्र आम्नायते—

इममिति । विष्णामि विमुञ्चामि । सुकेतः सुज्ञानः । सवित्रा वज्रेऽस्मिन्योक्त्ररूपे वरुणपाशे विमुक्ते सति धातुर्ब्रह्मणो योनौ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते लोके पत्या सह मे सुखं करोमि ।

अस्य च योक्त्रस्य विमोक्षः स्वकाले कर्तव्यः । पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यामूर्ध्वं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमस्य स्वकालः । अत एव कल्पसूत्रकारस्तस्मिन्प्रदेशे पठति—“ इमं विष्णामीति पत्नी योक्त्रपाशं मुञ्चते तस्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति समायुषा संप्रजयेत्यानीयमाने जपति ” इति ।

सोऽपि मन्त्रोऽत्रैवानन्तरमाम्नातः—

समायुषेति । हेऽग्नेऽहमायुषा संगच्छे प्रजया संगच्छे, पातिव्रत्यलक्षणेन वर्चसा संगच्छे । अनेन पत्या पुनः पुनः पत्नी भूत्वा संगच्छे । वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । मम शरीरेण जीवात्मा चिरं संगच्छताम् ।

महीनामिति । कल्पः—महीनां पयोऽस्थोषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इति तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्यं निरूप्य ” इति ।

यद्यप्यत्र मन्त्रकाण्डे देवयज्याया इति पदं नाऽऽम्नातं तथाऽपि ब्राह्मणानुसारेण तत्पठितव्यम् । महीशब्दस्य गौरित्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गां प्रस्तुत्याऽऽम्नायते—“ तस्या उपोत्थाय कर्णमाजपेदिडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि ” इति । हे आज्य त्वं

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

महीनां गवां पयोऽसि साक्षात्तज्जन्यत्वात् । ओषधीनां रसश्चासि परम्परया तज्जन्यत्वात् । तादृशस्य क्षयेण राहितस्य तव स्वरूपं देवयागार्थं पात्र्यां निर्वपामि । इमं वि ष्यामि समायुषेत्यस्य मन्त्रद्वयस्यात्राप्रासङ्गिकत्वात्तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानन्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ महीनां पयोऽस्योषधीनां रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । उत्तरभागस्य तेऽक्षीयमाणस्येतिपदस्याभिप्रायमाह—“ तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । आर्ज्यभागाङ्गतां विधत्ते—“ घृतं च वै मधु च प्रजापतिरासीत् । यतो मध्वासत् । ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि प्रजननमिवास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयाम हि । आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । प्रजापतिः पूर्वं यागसाधनं सृष्टिसाधनं चाभिप्रेत्य स्वयमेव सत्यसंकल्पतया घृतमधुरूपेण परिणतोऽभूत् । यस्मादुत्पत्तिबीजत्वमभिप्रेत्य मध्वभूतस्मान्मधुबीजेन प्रजा असृजत । अत एव मधुना नानाबीजोत्पादनं विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं न कुर्वन्ति । सारवत्त्वादाज्येन यागं कुर्युः । सर्वयज्ञहेतुत्वादाज्यस्य यज्ञत्वं तद्धेतुत्वं च वक्ष्यते—“ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवायामाज्यम् ” इति । अतो यज्ञज्ञोग्यसाधनेनैव यज्ञस्यानुष्ठानान्नास्ति गतसारत्वदोषः ।

महीनामिति । कल्पः—“ अथैनामाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति ” इति ।

अदब्धेन रोगानुपहतेन । विधत्ते—“ पत्न्यवेक्षते । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । यज्ञस्य पुरुषत्वात्तेन सह पत्न्या मिथुनत्वम् । किंच पत्न्या आज्यावेक्षणरूप एष एव यजमानमनु यज्ञारम्भः । दंपत्योर्द्वयोरप्यारम्भे सति यज्ञो न विच्छिद्यते ।

तेज इति । कल्पः—“ अथैनद्गार्हपत्येऽधिश्नयति तेजोऽसीति समिधमुपयत्य प्राग्घरति तेजोऽनुप्रेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिश्नयत्यग्निस्ते तेजो मा वि नौदिति ” इति ।

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

हे आज्य त्वं तेजोरूपमसि तेजोरूपमाहवनीयमनुप्रवेष्टुं गच्छ । अयमाहवनीयोऽग्निस्त्वदीयं तेजो माऽपनयतु । अनुष्ठानविधिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे—“अमेध्यं वा एतत्करोति । यत्पत्न्यवेक्षते । गार्हपत्येऽग्निश्रयति मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्भवति । यज्ञस्य संतत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहीत्याह । तेजो वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसैव तेजः समर्धयति । अग्निस्ते तेजो मा वि नैदित्याहाहिंसायै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अग्नेरिति । वौधायनः “ अथैनद्यथाहृतं प्रति परिहृत्योत्तरार्धे वेद्यै निधायार्धयुरवेक्षते । अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अग्नेर्जिह्वाऽसीति स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति ” इति ।

आहवनीये स्थितस्याऽऽज्यस्योदगदेशे समानेतुं स्फ्येन कांचिद्रेखां कृत्वा तस्यां सादयेत् । हे आज्य ज्वालारूपाया जिह्वाया उत्पादकत्वादग्नेर्जिह्वाऽसि । देवानां सुखाय भवतीति सुभूः । ईदृशं त्वं तत्तदाहुतिस्थानाय तत्तन्मन्त्रपूर्वकग्रहणाय पर्याप्तं भवं । व्याचष्टे—“अग्निर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानामित्याह । यथायजुरेवैतत् । धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेदित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति ।

शुक्रमिति । कल्पः—“ अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयम् ” इति ।

शुक्रं दीप्तिमत् । आज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“ तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । यतो योषिद्वीक्षणेनामेध्यस्याऽऽज्यस्य मेध्यत्वाय गार्हपत्याद्यधिश्रयणं कृतमत एवात्यन्तशुद्धचर्थमुत्पुनीयात् । प्रकारविशेषं विधत्ते—“ पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । आज्यस्थापिते पवित्रे प्राच्यां प्रोक्ष पुनः पश्चादाहत्य मध्यादूर्ध्वमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यभिप्रायेण वीप्सार्थो णमुत्प्रत्ययः प्रयुक्तः । मन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ शुक्रमसि

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । प्रतिमन्त्रक्रियां विधत्ते—“ त्रिर्वजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्ये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । त्रित्वमनूद्यार्थादान्तरमाह—“ त्रिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति ।

देव इति । कल्पः “ अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छि-
द्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” इति ।

तदेतदुत्पवनं पवित्रविशिष्टं विधत्ते—“ अथाऽऽज्यवतीभ्यामपः । रूपमेवाऽऽ-
सामेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं
पेशलं विभ्रती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतर्हीति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ४] इति । याभ्यां पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूतं ताभ्यामेवाऽऽज्यलिप्ताभ्या-
मप उत्पुनीयात् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । एतदाज्यं स्वविन्दुभिरासामपां
वर्णविशेषोपेतं रूपं संपादयति । अपि च ताम्रादिकालुष्यराहित्येन शोभनवर्णो-
पेतं कटकाद्याकारसौकर्येण पेशलं हिरण्यं विभ्रती योषेवेमा आप आज्यविन्दु-
युक्ता नेत्रप्रिया भवन्ति । मन्त्रगतच्छन्दःप्रभृत्यनुसंधेयतया विधत्ते—“ आपो
वै सर्वा देवताः । एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मिमांसा ।
जामि स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्य-
जामित्वाय । अथो मिथुनत्वाय । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूनं मे कर्मासदिति ।
सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिः समृद्धत्वाय । अङ्गिरे-
वौषधीः संनयन्ति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ४] इति । उदकरूपेण वीर्येण देवताशरीरमुत्पद्यते । आहु-
तिरूपेणाऽऽज्येन तत्पोष्यते । तस्मादाज्योदकयोः सर्वदेवतारूपत्वे समे सति
किमेतदुभयं यजुषैवोत्पुनीयादुताप ऋचेति मीमांसायामालस्यनिवारणार्थमृचेति
युक्तम् । ऋग्यजुर्भ्यां मिथुनत्वमपि संपद्यते । त्रिवारमुत्पूतास्वप्स्वादरातिशयात्ता-
भिरङ्गिः क्रमेणौषधीपशुयजमानाः समृद्धा भवन्ति ।

शुक्रं त्वेति । “ कल्पः—आदत्ते दक्षिणेन सुवं सव्येन जुहूं वेदे प्रतिष्ठाप्य
तस्यां गृह्णीते शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन
यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संमृश्योत्पद्यच्छति । अथोपभृति गृह्णीते ज्योति-

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

स्त्वा ज्योतिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽगृहीतं गृहीत्वा भूयसो ग्रहान्गृह्णानः कनीय आज्यं गृह्णीते, तथैव संमृशयोत्पयच्छति । अथ ध्रुवायां गृह्णीतेऽर्चिन्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽभिपूर्य तथैव संमृशयोत्पयच्छति ” इति ।

अत्र मध्यममन्त्रे धाम्नेधाम्ने इत्यादिक्रममुपज्यते । हे आज्य दीप्तं त्वां दीप्तायां तत्तन्मन्त्रपूर्वकं ग्रहणाय तत्तद्धोमस्थानाय पर्याप्तं गृह्णाति । एवमितरयोर्योग्यम् । त्रिष्वपि मन्त्रेषु धामयजुःशब्दयोर्वीप्सायास्तात्पर्यमाह—“ शुक्रं त्वा शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिणीत्याह सर्वंत्वाय । पर्याप्तया अनन्तरायाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । आहुतिबाहुल्यं सर्वत्वम् । एकैकस्यामाहुतावाज्यबाहुल्यं पर्याप्तिः । आहुतेः कस्या अप्यलोपोऽनन्तरायः । यदेतदाज्यवेक्षणं पूर्वमुक्तं तत्र विशेषं वक्तुं तत्प्रस्तौति—“ देवासुराः संयत्ता आसन् । स एनमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । अवकाशः प्रकाशको मन्त्रः । स चाग्निर्जिह्वाऽसीत्यादिकः । अभिवाग्णक्षप्रत्वकथनेनावेक्षणं प्रशंसति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींश्यमिचारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनमिधारयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । वक्तुर्विप्रलम्भमेववाच्छ्रुतोऽर्थः कदाचिद्व्यभिचारत्यपि दृष्टस्तु न नथेति । चक्षुः सत्यं, बुक्तिरजतरज्जुसर्पव्यभिचारस्तु काचकामलादिदोषप्रयुक्तः । अवेक्षणे निमीलनत्वं विशेषं विधत्ते—“ ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यश्चक्षुषाऽऽज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षेत् । दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः । अन्याज्यं वारयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । आज्यस्याऽऽदित्यमण्डलवत्तेजस्वित्वाच्चैरन्तर्यवीक्षणानन्धो भवितुं प्रभुर्भवति । तत्र निमीलनेन स्वात्मप्रविष्टाच्चक्षुषो धारणादन्धो न भवति । वीक्षणोनाऽऽज्यमभिचारयति । विधत्ते—“ आज्यं गृह्णाति । छन्दांसि वा आज्यम् । छन्दांस्येव प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । आज्यस्य यज्ञमाधनत्वेन छन्दःसादृश्यम् । जुग्विशेषेणाऽऽवृत्तिविशेषं विधत्ते—“ चतुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुर्ग्रादः पशवः । पशू-

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था नन्त्राः)

नेवावरुन्धे । अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः । प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् । चतुष्पादः पञ्चवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । गायत्र्या रक्षितत्वात्प्राणो गायत्रः । तथा वाजसनेयिनः समापनन्ति—“ प्राणा वै गयास्तत्प्राणाश्चतुर्वेद्य-
द्वयाश्चतुर्वे तस्माद्गायत्री नाम ” इति । स्वाधीनत्वेनावरुणेषु पशुषु पश्चात्प्र-
योगेण प्रतितिष्ठतीति । ग्राह्यस्याऽऽज्यस्य क्षुग्विशेषेणाल्याधिकपरिमाणं विधत्ते—
“ यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । चतुर्जुह्वां गृह्णन्भूयो गृह्णी-
यात् । अष्टावुपभृति गृह्णन्कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । उप सनीपे भृत्यत्वेनास्ति तिष्ठतीत्युपस्तिः ।
संख्यां पुनः प्रकारान्तरेण त्वौति—“ गौर्वै क्षुचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्मा-
च्चतुष्पदी । अष्टावुपभृति । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवायाम् । तस्माच्चतुस्तना ।
गामेव तत्संस्करोति । साऽस्मै संस्कृतेपमूर्जं दुहे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ५] इति । अभिमतदोहनान्क्षुचां गोरूपत्वं संख्यया तदवयवज्ञानं च ।
ततः क्षुचामाज्यपूर्तिरूपो यः संस्कारस्तेन गामेव संस्करोति । सा च गौः पयो-
रूपमन्त्रमाज्यरूपं रसं च दुग्धे । गृहीतस्याऽऽज्यस्य यथोचितमाहुत्यङ्गत्वं दर्श-
यति—“ यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजानूपाजेभ्य-
स्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णते । यद्ध्रुवायामाज्यम् ” [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० ५] इति । पञ्चक्षु प्रयाजेषु त्रयं जौह्वाज्येन निष्पाद्यं, द्वयं
त्वौपभृताभेन, शिष्टेन त्वनूपाजाः । यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र धौवम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ प्रत्यु क्षुचस्तपेदग्नेनेष्टेरुर्ध्वं पुनस्तपेत् ।

गोष्ठं वाचं तथा चक्षुः प्रजां मार्ष्टि क्रमात्क्षुचः ॥ १ ॥

जुहूपभृद्ध्रुवा आशा पत्नीं योक्त्रेण नहति ।

क्षुमेति पत्न्युधविशेदिमं काले विमोचनम् ॥ २ ॥

समा पत्नी पूर्णपात्रं जपेदथ मही द्रयात् ।

वृतं निरुप्य वीक्षेत तेजोऽभिश्चित्य पश्चिमे ॥ ३ ॥

अग्नौ तेजो हरेदग्निः पूर्वाग्नावधिसंश्रयेत् ।

अग्नेः स्फ्यवर्त्मनि क्षिप्त्वा शुज्योतेविभिराज्यकम् ॥ ४ ॥

उत्पूय देवो जलमुत्पुनात्याज्यपवित्रतः ।

शुज्योर्चिस्त्रिभिराज्यस्य ग्रहो जुह्वादिके त्रये ॥

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्स्त्रयोविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ संमार्ष्टि सुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥

गुणत्वं न हि संभाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयया ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः संमार्जनमाश्रयते—सुचः संमार्ष्टीति । तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म । कुतो गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । तथा हि—अवघातेन व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्जनेन जुह्वादिषु कंचिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वं नास्ति । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेतेति गुणकर्मलक्षणस्याभावात् । प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानीत्येतस्य प्रधानकर्मलक्षणस्य सद्भावादिति प्राप्ते ब्रूमः—सुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । “ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ” [पा० १-४-४९] इति कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च सुचां युक्तमीप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सुचः । तथा सति संमार्जनक्रियायां गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति । यदि सुक्षु दृष्टार्थो न स्यात्तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवासोधारणयोर्योक्त्रबन्धनसिद्धितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु प्रायणीयादिषु चोदकातिदेशात्पत्नीसंनहनं कार्यमिति चेन्नैवम् । प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यदृष्टाय बन्धो यदि वा वासोधारणं दृष्टं प्रयोजनमुभयथाऽपि सौमिकेन योक्त्रबन्धेनैव तत्सिध्यति । योक्त्रेण पत्नीः संनह्यतीति हि सोमे विधीयते । तस्मादैष्टिकं पत्नीसंनहनं पृथङ्न कार्यम् ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

[आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

“ पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूहं नो वोह्यतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते—पत्नी संनह्येति । तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्ग्रहणीय इति चेन्नैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योहोऽतिदेशप्राप्तस्य वा । नाऽऽद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानूहाचिन्तावकाशः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीमिति पदे प्रातिपदिकं कर्मकारकाविभक्तिश्चेत्युभयमेव विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेषु यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविभक्तित्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊहो नो वैष विरुतावूहोऽपाठेन पाशवत् ।

नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ” इति ॥

एव एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विरुतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरर्थानुसारेणोहणीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विरुतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्ते प्रयोगेऽर्थानुसारेणोहो युक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपशुयुक्तायां विरुतावदितिः पाशं प्रमुमोक्तवदितिः पाशान्प्रमुमोक्तित्वकेवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेन्नैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विरुतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अथोच्येत प्रकृतौ छान्दसत्वेनैकवचनमेव व्यत्ययेन द्वित्वबहुत्वयोरर्थयोर्वर्तत इति । एवं तर्हि विरुतावप्यूहमन्तरैणैव द्वित्वबहुत्ववाचित्वान्मा भूदूहः । न चैवं पाशेऽप्यूहो मा भूदिति शङ्कनीयम् । प्रकृतोपेकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनाद्वित्वे तु तदभावात् । तस्मात्पाशस्योहो विरुतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य । यद्यप्यस्मिन्नुवाके पत्नीं संनह्येत्ययं प्रैषमन्त्रो नाऽऽम्नातस्तथाऽपि पूर्वानुवाकब्राह्मणे तदाम्नानादिह पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन विचारद्वयं दर्शितम् ।

चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ जुहूपभृद्ध्रुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितम् ।

सर्वार्थमविशेषात्स्यात्प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥

प्रयाजानूयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ।

ध्रौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ” इति ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायागित्येषु ग्रहणवाक्येषु एतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रयणात्पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेन्मैवम् । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिवाक्यैर्व्यवस्थावगमान् ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयं ग्रहे वाऽऽद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवच्चात्र बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ” इति ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विवक्षितं तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विधातव्यम् । तथा सत्यष्टत्वश्रुतेर्मुख्यत्वलाभात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः—प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्या-
र्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होममात्रादेशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपमौ-
पभृतं तु प्रयाजानूयाजविषयतया विशेषरूपं तथाऽपि होमस्य फलवच्चेन प्राधान्याद्ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न तुपसर्जनानुसारणादृगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थमपरं त्वनूयाजार्थम् । नन्वेवं सति चतुर्गृही-
तस्यैव हविष्वाच्चतुरूपभृतीत्येव विधाव्यं न त्वष्टावुपभृतीति विधिर्युक्त इति चेन्मैवम् । तथा सत्यनूयाजार्थं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद्द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्विष्येत । यद्युपभृति चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथ-
गेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्या-
नयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात्साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्वासि-
द्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते ।

(प्राधान्येनेधमसंनहनार्था बर्हिंरास्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः)

अथ व्याकरणम्—

प्रत्युष्टमित्यादिषु स्वरा गताः । वाजिनमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सपत्नान्स-
हत इति सपत्नसाह इत्यत्राणि प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । सपत्नसाहीमित्य-
त्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । आशासानेत्यत्र शानचाश्चिच्चादन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरशेषे समासे कृत्स्वरः । सौभा-
ग्यशब्दस्य व्यञ्जप्रत्ययान्तस्य जित्स्वरः । व्रतमनुगताऽनुव्रतेत्यत्राव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः । सुकृतायेत्यत्र “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६-२-४९] इति गति-
स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः—“ सूपमानात्कः ” [पा० ६-२-१४५] सु इत्येत-
स्मादुपमानात्परं कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्रजस इत्यत्रासिचप्रत्य-
यान्तस्य चित्स्वरे समासे कृत्स्वरः । शोभनः पतिर्यासां ताः सुपत्नीरित्यत्र “ न-
ञ्सुभ्याम् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादः—“ आद्युदात्तं
द्व्यच्छन्दसि ” [पा० ६-२-११९] आद्युदात्तं द्व्यच्छं यदुत्तरपदं तद्वहु-
व्रीहौ समासे सौरुत्तरमाद्युदात्तं भवति । सुकेत इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामित्यत्र
“ ड्याश्छन्दसि बहुलम् ” [पा० ६-१-१७८] ड्यन्ताच्छन्दसि विषये ब-
हुलं नामुदात्तो भवति । धान्नेवान्न इत्यत्र “ अनुदात्तं च ” [पा० ८-१-३]
इत्यात्रेडितमनुदात्तम् । ज्योतिरित्यत्रेऽनुप्रत्ययान्तत्वान्नित्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः] ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहा वेदि-
रसि बर्हिषे त्वा स्वाहा बर्हिंरसि भुग्भ्यस्त्वा
स्वाहा दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
स्वधा पितृभ्य ऊर्गभ्य बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं
गच्छत विष्णोः स्तूपोऽस्यूणीभ्रदसं त्वा स्तु-

[प्राधान्येनेष्मसंनहनार्था वह्निस्तरेणाद्यर्थाश्च मन्त्राः]

णामि स्वासस्यं देवेभ्यो गन्धर्वोऽसि विश्वा-
 वसुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड
 ईडित इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यज-
 मानस्य परिधिरिड ईडितो मित्रावरुणौ त्वो-
 च्छरतः परि धत्तां ऋवेण धर्मणा यजमानस्य
 परिधिरिड ईडितः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु क-
 स्यांश्चिदभिदास्त्या वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युम-
 न्तः५ समिधीमहमे बृहन्तमध्वरे विशो यन्त्रे
 स्थो वसूनाः५ रुद्राणामादित्यनाः५ सदैसि सीद
 जुहूरुपभुङ्क्त्वाऽसि वृताची नान्ना प्रियेण
 नान्ना प्रिये सदैसि सीदैता असदन्तसुहृतस्य
 लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
 पाहि मां यज्ञनिर्यम् ॥ २ ॥

(बाहुरसि प्रिये सदैसि पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदमेऽनुवाक आच्यहविषो ग्रहणमुक्तम् । एकादश इध्मावर्हिःपूर्वकं वेद्यां
 हविषानादन्मुच्यते । तत्र कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽस्य इत्याद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वमा-
 ने देवीरित्ययमुद्रकामिमन्त्रमन्त्र आज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य पूर्ववद्ब्रूयाच्छे-
 " आपो देवीरग्रेनुवो अग्रेगुव इत्याह । रूपमेवाऽऽज्ञामेवन्नहिनानं व्याचष्टे ।
 अग्र इमे यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञप-
 तिम । यज्मानिन्द्रोऽजुगीव वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमजुगीव वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्र५
 त्वमिन्द्रादिन्द्र आपो वद्रे । आपो हेन्द्रं वद्रे । सन्नामेवाऽऽज्ञामेवत्सामानं व्या-

[प्राधान्येनेधमसंनहनार्था वहिरास्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः]

चष्ट । प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कृष्ण इति । कल्पः—“ अथेधं विलास्य प्रोक्षति कृष्णोऽस्यास्त्रेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे इधम त्वं वह्निप्रियतत्वात्तदभेदोपचारेण कृष्णो मृगोऽसि । तथा वनस्पति-
स्थोऽसि । अतोऽग्नये प्रियं त्वां प्रोक्षामि । तदेतत्कर्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती-
वृत्ते । सोऽयमर्थः स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवाग्निहोत्रब्राह्मणे प्रजापतेः
स्वकीयया वाचा सह संवाद एवाम्नायते—“ तं वाग्भ्यवदज्जुहुयीति । सोऽ-
ब्रवीत् । कस्त्वमसीति । स्वैव ते वागित्यब्रवीत् । सोऽजुहोत्स्वाहेति ” इति ।
अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं ब्रूते । अथोक्तमन्त्रार्थं दर्शयति—
“ अग्निर्देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत् । कृष्णोऽ-
स्यास्त्रेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव
मेधमवरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वेदिरिति । कल्पः—“ वेदिं प्रोक्षति वेदिरसि वहिषे त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे वेदे त्वं लब्धाऽसि । “ तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वै वेदित्वम् ”
इति श्रुतेः । अतो वहिर्धारायितुं त्वां प्रोक्षामि । रूपकेणाऽऽधाराधेयभावं दर्श-
यति—“ वेदिरसि वहिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वहिः । पृथिवी वेदिः ।
प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वहिरिति । कल्पः—“ वहिः प्रोक्षति वहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे दर्भ वेदेस्त्वं वृंहणमसि । अतस्त्वयि सुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षामि ।
पूर्ववदाधारत्वं दर्शयति—“ वहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वहिः ।
यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजासु प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
३ अ० ६] इति ।

दिव इति । कल्पः—“ अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि वहिरासाद्य दिवे त्वेव्यग्रं प्रो-
क्षति, अन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ” इति ।

वहिर्ण्येव लोकत्रयं भावयित्वा लोकार्थता प्रोक्षणस्येत्याह—“ दिवे त्वाऽन्न-
रिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति वहिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति ”

[प्राधान्येनेधमसंनहनार्था बर्हिःरास्तरणाग्रार्थाश्च मन्त्राः]

[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ अथ ततः सह सुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति । प्रजा वै बर्हिः । यथा सूतयै काल आपः पुरस्ताद्यन्ति । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । अग्रादित्रयप्रोक्षणानन्तरं यः शेषस्तेन प्रोक्षणशेषेणोदकेन स्वयं हस्तस्थितप्रोक्षणपात्रेण सह बर्हिपः पुरस्ताद्धस्तं प्रसार्योदकं यथा प्रत्यक्सिच्यते तथोत्क्षिपेत् । यथा मनुष्याणां गवादीनां च प्रसूतिकाले प्रथमतः आपो निर्गच्छन्ति तत्प्रोक्षणं तादृगेव भवति ।

स्वधेति । कल्पः—“ अतिशिष्टाः प्रोक्षणीर्निनयति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै श्रोणेः स्वधा पितृभ्य ऊर्गमव बर्हिपद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेति ” इति ।

हे जल मया त्वं पितृभ्यो दत्तमसि । अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः पितृभ्यो रसरूपं भव । हे जलावयवा भवदीयोद्भूतरसरूपेण पृथिवीं गच्छत । मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं विधत्ते—“ स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि पितृणाम् । ऊर्गमव बर्हिपद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै निनयति संततयै । मासा वै पितरो बर्हिपदः । मासानेव प्रीणाति । मासा वा ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । अनतिस्कन्दन्ह पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतदेवं क्रियते । ऊर्जा-पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुज्जते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो वाजसनेयिनां प्रसिद्धः । देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वेदेर्दक्षिणश्रोणिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं निनयनेन यजमानस्याविच्छिन्ना प्रजा भवति । मासाभिमानिदेवा एव बर्हिपदः पितर इति तत्प्रीतौ सत्यामभिमन्तव्यकालात्मका मासा ओषधीर्वर्धयित्वा फलं संपादयन्ति । ततोऽन्नसमृद्धिः । यस्मिन्देश एतन्निनयनमेवं क्रियते तस्मिन्देशे पर्जन्योऽतिवृष्ट्या सस्यमविनाशयन्यथाकालं यथोचितं वर्षति । उदकरसस्य पृथिवीगतत्वात्पृथिवीजन्येनान्नरसेन जना भोगं संपादयन्ति । शैथिल्यं विधत्ते—“ ग्रन्थिं विस्रंसयति । प्रजनयत्येव तत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । बन्धनरूपे गर्भेऽवस्थितस्य बर्हिपो विस्रंसनमेवात्पादनम् । शिथिलस्य विमोचनं विधत्ते—“ ऊर्ध्वं प्राञ्चमुद्गूढं

[प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था वह्निंस्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः]

प्रत्यञ्चमायच्छति । तस्मात्प्राचीनः रेतो धीयते । प्रतीचीः प्रजा जायन्ते ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति हि पूर्वं
विहितस्य प्राञ्चमुद्गूढस्य ग्रन्थेरग्रं धृतवोर्ध्वमुत्कृष्य प्रत्यङ्मुखत्वेन कर्षेत् ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाऽऽहवनीयं प्रति
प्रस्तरमुपादत्ते ” इति ।

हे प्रस्तर त्वं व्यापिनो यज्ञस्य संघातरूपो धारकोऽसि । तदेतद्दर्शयति—
“ विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं
करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा
यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितम्—“ ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति
यजमानो वा ” इति । धारणाय मुखसमानमौन्नत्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—
“ इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति । वेदिखननवाक्य इवायमभिनयः प्रादेशमात्रपरत्वेन व्याख्ये-
यः । तदेवानूद्य प्रशंसति—“ इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा संमितम् । इयन्तं
गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति । पुरुः पर्व । तच्च यज्ञपुरुषस्य हस्तकूर्परयोरुभयतः प्रादेशमात्रं
भवति । प्रसारितयोरङ्गुष्ठकनिष्ठिकयोरङ्गुल्योर्यावन्मध्यं तावदेव पुरुषे
सामर्थ्यं, हानोपादानाद्यशेषव्यापाराणां तत्रैव निष्पत्तेः । पक्षान्तरं विधत्ते—
“ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुद्धचै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति । यावत्पौन्ये स्वस्य सौकर्यं तावदेव गृह्णीयात् । तस्यापरिमि-
तसंपत्तये भवति । उत्पवनहेत्वोः पवित्रयोः प्रस्तरे स्थापनं विधत्ते—“ तस्मि-
न्पवित्रे अपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव
प्राणापानौ दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । प्रस्तरस्य
यजमानवद्यज्ञसिद्धिहेतुतया तदभेदोपचारः ।

ऊर्णंति । “ वह्निर्वेद्याः स्तृणाति देववर्हिर्ऋणांघ्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं
देवेभ्य इति ” इति ।

अत्र शाखान्तरानुसारेण देववर्हित्येतत्पदं पूरितम् । हे देववर्हिस्त्वं कम्ब-
लवन्मृदुरूपं, देवानां सुखेनाऽऽसितुं स्थानरूपं त्वां वेद्यां स्तृणामि । व्याचष्टे—

(प्राधान्येनेधमसंहनार्था बर्हिःस्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः)

“ ऊर्णान्नदसं त्वा स्तृणामीत्याह । यथायजुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनत्स्वासस्थं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ बर्हिः स्तृणाति । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । तत्रैव विशेषं विधत्ते—“ अनतिदृश्वं स्तृणाति । प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदृश्वं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बहुलं स्तृणीयात् । बहुप्रजापश्चावृतो यजमानोऽपि वैदेशिकैरदृश्यमानः प्रभुर्भवति ।

गन्धर्व इति । कल्पः—“ अथ प्रस्तरपाणिः प्रागभिसृप्य परिधीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीषतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यममिन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति दक्षिणं मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडित इत्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं विश्वावसुनामा गन्धर्वोऽसि तद्वद्रक्षकत्वात् । तेन सर्वस्माद्विंसकाद्यजमानस्य परिपोषकोऽञ्जरूपः स्तुतो भव । एवमुत्तरयोर्योज्यम् । ध्रुवेण धर्मणाऽनुष्ठीयमाननित्यकर्मनिमित्तम् । विधिपूर्वकं व्याचष्टे—“ धारयन्प्रस्तरं परिधीन्परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव तत्त्वयं परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरित्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तामित्याह । प्राणापानौ मित्रावरुणौ । प्राणापानावेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

सूर्य इति । बौधायनः—“ अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधाति सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिः शस्त्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ आहवनीयमभिमन्य ” इति ।

कस्याश्चिदभिः शस्त्याः सर्वस्या अपि हिंसायाः । अनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे—“ सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातित्व्याह । रक्षसामपहत्यै । कस्याश्चिदभिः शस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वीतिहोत्रमिति । कल्पः—“ ऊर्ध्वे आधारसमिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमह्यं बृहन्तमध्वर इति ” इति ।

[प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिर्वास्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः]

हे विद्वन्मग्ने त्वामध्वरं निमिचीकृत्य समिधीमहि । कीदृशं त्वां वीतये व्याप्तये समृद्धये होत्रं होमो यस्य तं वीतिहोत्रम् । एतमेवार्थं दर्शयति—वीतिहोत्रं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्धयति । द्युमन्तः समिधीमहीत्याह । समिद्धचै । अग्ने बृहन्तमध्वर इत्याह वृद्धचै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

विश इति । कल्पः—“ अन्तर्वेद्युदीचीनाग्ने विधृती तिरश्ची आसादयति विशो यन्त्रे स्थ इति ” इति ।

हे दर्भरूपे विधृत्यौ युवां मजाया नियामिके भवथः । एतदेव दर्शयति—“ विशो यन्त्रे स्थ इत्याह । विशां यत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ उदीचीनाग्ने निदधाति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वसूनामिति । कल्पः—वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदसि सीदेति तयोः प्रस्तरमभ्यादधाति ” इति ।

विधृतिद्वयमेव सद इत्यभिप्रेत्याऽऽह—“ वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदसि सीदेत्याह । देवतानामेव सदने प्रस्तरः सादयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

जुहूरिति । कल्पः—“ प्रस्तरे जुहूः सादयति जुहूरसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेत्युत्तरामुपभूतमुपभृदासि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेत्युत्तरां ध्रुवां ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेति ” इति ।

प्रथमद्वितीययोरासि घृताचीत्यादिकमनुषज्यते । व्याचष्टे—“ जुहूरसि घृताची नाम्नेत्याह । असौ वै जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । तासामेतदेव प्रियं नाम । यद्घृताचीति । यद्घृताचीत्याह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

एता इति । कल्पः—“ अथ सुचः सन्ना अभिमृशत्येता असदन्तसुकृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञानियामिति ” इति ।

लोकेऽवश्यंभावि फलं तद्रूपत्वेन भाविते प्रस्तरे सुचोऽवस्थिताः । एतदेव

दर्शयति—“ एता असदन्तसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्य एवैनाः सुकृतस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मेन । तेभ्य एवाऽऽशिषमाशास्तेऽनात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । धृतिर्यज्ञपुरुषकर्तृकं सुचां पोषणम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ कृष्ण इध्मं वेदिर्वेदिं बर्हिर्बर्हिः समुक्षति ।
दिवेत्रिभिर्वर्हिषोऽग्रमध्यमूलानि चोक्षति ॥ १ ॥
स्वधा शेषं क्षिपेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुन्नयेत् ।
ऊर्णा बर्हिस्तृतिर्गन्धाविभिस्त्रीन्परिधीन्क्षिपेत् ॥ २ ॥
सूर्योऽभिमन्थ्य पूर्वार्धं वीत्याधारसमितिस्थितिः ।
विशो आधाय विधृती वसू प्रस्तरसादनम् ।
जुह्वपक्षभिरासाद्य सुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशानुवाकेऽस्मिन्नीरिता मन्त्रविंशतिः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रह्रियेत सः ।
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ यजमानः प्रस्तरः ” इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उद्भिदा यागेनेत्यादा-
विव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरेष इत्यपरः । तथाऽपि यजमा-
नकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात्प्रस्तरकार्ये सुगधारणादौ यज-
मानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्त-
रशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न

(प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिःरास्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः)

चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयज-
मानयोरंशांशित्वाभावात् । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” “ ऊर्जोऽवरुद्धयै ”
इत्यादिवस्तुतिरिति चेन्न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतिः । तस्मान्ना-
मगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रासिद्धत्वान्न
नामत्वं युक्तम् । गुणपक्षे त्वमौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वाद्यजमाने प्रहते सति
कर्मलोपः स्यात् । तस्माद्विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो
देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा
यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं “ यज-
मानो वा एककपालः ” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ व्याकरणम्—

कृष्णस्य मृगाख्या चेदिति कृष्णशब्दस्याऽऽद्युदात्तः । आखरेष्ठ इत्यत्र
प्रातिपदिकस्वरेण वा समासस्वरेण वा कृत्स्वरेण वा कृत्प्रत्ययान्तत्वेन थाथा-
दिस्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वम् । वेदिशब्दस्येन्प्रत्ययान्तत्वेन नित्स्वरः । विष्णुशब्दो
नुप्रत्ययान्तः । स्तूपशब्दो वृषादिः । ऊर्णाशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वे सत्यु-
पमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वासस्थमित्यत्र “ नञ्सुभ्याम् ” [पा० ६-२-
१७२] इत्यन्तोदात्तः । विश्वावसुरित्यत्र “ बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ” [पा०
६-२-१०६] इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईषतो यजमानस्येत्युभयत्र लसार्वा-
धातुकस्वरः । मित्रावरुणावित्यत्र देवताद्वंद्वस्वरः । उत्तरत इत्यत्रातसुच्प्रत्यया-
न्तत्वेन चित्स्वरः । धर्मणेत्यत्र मनिन्प्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरः । सूर्यशब्दे निपातना-
दाद्युदात्तः । कस्या इत्यत्र सविकाच इति विभक्तेरुदात्त्वे प्राप्ते “ न गोश्चन्साव-
वर्णराडङ्कुड्कुद्भ्यः ” [पा० ६-१-१८२] इति प्रथमैकवचने साववर्णा-
न्तत्वेन निषिध्यते । अभिशस्त्या इत्यत्र तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरः । वीति-
होत्रमित्यत्र “ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ” [पा० ३-३-९६]
इति वीधातोरुदात्तत्वे क्तिन्प्रत्यये सति बहुव्रीहिस्वरः । घृताचीत्यत्र कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपरपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः]

भुव॑नम॒सि वि प्र॒थ॒स्वा॒ग्ने य॒ष्ट॒रि॒दं नमः॑ ।
 जु॒ह्वे॒त्य॒ग्नि॒स्त्वा ह॒व॒य॒ति दे॒व॒य॒ज्या॒या उ॒प॒भृ॒देहि॑
 दे॒व॒स्त्वा स॒वि॒ता ह॒व॒य॒ति दे॒व॒य॒ज्या॒या अ॒ग्ना-
 वि॒ष्णू मा वा॒म॒व॒ क्र॒मि॒पं वि जि॒हा॒यां मा मा
 सं ता॒मं लो॒कं मे॒ लोक॑कृतौ कृ॒णु॒तं वि॒ष्णोः
 स्था॒नं म॒सीत॑ इन्द्रो॑ अ॒कृ॒णो॒द्दी॒र्या॒णि स॒मा॒र॒भ्यो-
 ध्वां अ॒ध्व॒रो दि॒वि॒स्पृ॒श॒म॒हु॒तो य॒ज्ञो य॒ज्ञ॒प॒ते-
 रिन्द्रा॑वा॒न्त॒स्वाहा॑ बृ॒ह॒द्वाः पा॒हि मा॑ऽग्ने दु॒श्च॒-
 रि॒ता॒दा मा सु॒च॑रिते भ॒ज म॒ख॒स्य शि॒रोऽ॒सि सं
 ज्योति॑षा ज्योति॑रङ्ग॒त्ताम् (१) ॥

(अह॑रु॒त ए॒क॒विं॒शति॑श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽनुवाक इध्मावार्हिःसुचां भोक्षणादितन्त्रमुक्तम् । तत्राऽऽज्यहविषा
 पूर्णानां सुचां यदासादनमुक्तं तेन पुरोडाशसांनाय्ययोरपि वेद्यामासादनमुप-
 लक्ष्यते । ते मन्त्रास्त्वच्छिद्रकाण्डादौ द्रष्टव्याः । सर्वेषु हविःष्वासादितेष्वग्ना-
 वभ्याहितानामिध्मकाष्ठानामुपरि होतुमावारो द्वादशो विधीयते ।

भुवनमिति । कल्पः—अथाग्नेण जुहूपभृतौ प्राञ्चमञ्जलिं करोति भुवन-
 मसि वि प्रथस्वाग्ने यष्टरिदं नम इति ।

जुहूपभृद्भ्यां पूर्वास्मिन्देश आहवनीयं प्रत्ययमञ्जलिः । हे यागनिष्पादकाग्ने
 त्वं भुवनमसि, भवन्यस्मान्भूतानीति भुवनम् । अतो भूतकारणत्वाद्विस्तृतो भव ।
 तुभ्यमिदमञ्जलिरूपं नमोऽस्तु । अस्य मन्त्रस्य द्वितीयाधारशेषत्वादमन्त्रकस्य प्रथ-

[आघारार्था मन्त्राः]

माघारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात्तं विधित्सुस्ततः पूर्वं होतारं प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—

“ अग्निना वै होत्रा । देवा असुरानभ्यभवन् । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूही-
त्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । हे होतरि-

ध्मकाष्ठैः समिध्यमानस्याग्नेरनुरूपान्मन्त्रान्ब्रूहि । तमिमं प्रैषमध्वर्युर्ब्रूयात् । देवाः
पूर्वं स्वकीयेषु यागेषु वह्निं होतारं कृत्वा तन्मुखेनासुरानजयन् । अतोऽद्यापि

वैरितिरस्काराय सममन्त्रकैः काष्ठैरग्निः प्रज्वलितः कार्यः । संख्याविशिष्टमिध्मं
विधत्ते—“ एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति । एकविंशो वै पुरुषः ।

पुरुषस्याऽऽप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । दश हस्त्या
अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । होत्रा प्र वो वाजा

अभिद्यव इत्यादिष्वक्षु सामिधेनीसंज्ञकास्वनूच्यमानासु काष्ठानामग्नौ प्रक्षेपं
विधत्ते—“ पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।

अर्धमासस्यः संवत्सर आप्यते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
इति । कियत्संख्यैरर्धमासैश्चतुर्विंशतिसंख्याकैरित्यर्थः । अवशिष्टानां षण्णां

काष्ठानां विनियोगमाह—“ त्रीन्परिधीन्परिदधाति । ऊर्ध्वं समिधावादधाति ।
अनूयाजेभ्यः समिधमतिशिनाष्टि । षट् संपद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतून्नेव

प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । गन्धर्वोऽसीत्या-
दयः परिधिमन्त्राः । वीतिहोत्रमित्यादिरूर्ध्वसमिधमन्त्रः । ते च पूर्वानुवाकेऽभि-

हिताः । अग्निप्रज्वलनाय वायूत्पादनं विधत्ते—“ वेदेनोपवाजयति । प्राजा-
पत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः । यजमान एव

प्राणं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । वेदस्य प्रजाप-
तिश्मश्रुत्वात्प्राजापत्यत्वम् । प्राणवायोः प्रजापतिसृष्टतया प्राजापत्यत्वम् ।

आहवनीयस्य प्रस्तरन्यायेन यजमानत्वम् । आवृत्तिं विधत्ते—“ त्रिरुपवाजयति ।
त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]

इति । प्राणोऽपानो व्यानश्चेति प्राणानां त्रित्वम् । अनेकगुणविशिष्टं प्रथमा-
घारं विधत्ते—“ वेदेनोपयत्य सुवेण प्राजापत्यमाघारमाधारयति । यज्ञो वै

प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत आरभते । अथो प्रजापतिः सर्वा देवताः ।
सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

उपयत्य वेदस्योपरि सुवमवस्थाप्येत्यर्थः । आहुतीनामादित्वादयमाधारो यज्ञस्य

[आघारार्था मन्त्राः]

मुखम् । तस्मिन्मुखे यज्ञस्रष्टृत्वेन यज्ञरूपं प्रजापतिमेवाऽऽरब्धवान्भवति । प्रजा-
पतेः सर्वदेवतास्वरूपत्वोपपादनं वाजसनेयिन एवमाप्तनन्ति—“ तद्यदिदमाहुरमुं
यजामुं यजेत्येकैकं दैवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः ” इति ।
आग्नीध्रं प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—“ अग्निमग्नीत्रिस्त्रिः संमृड्ढीत्याह ।
न्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
७] इति । यैर्दैर्भैरिध्मः पूर्वं संनद्धस्तैरग्निज्वालायां संमार्जनमभिनेतव्यम् ।
हेऽग्नीदिति संबोध्य तत्रासौ प्रेष्यते । त्रिस्त्रिरिति वीप्सा परिधिसंमार्जनापेक्षा ।
तद्विधत्ते—“ परिधीन्संमार्ष्टि । पुनात्येवैनान् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
७] इति । प्रतिपरिधि त्रिरावृत्तिं विधत्ते—“ त्रिस्त्रिः संमार्ष्टि । न्यावृद्धि
यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अथो एते वै देवाश्वाः । देवाश्चानेव तत्संमार्ष्टि ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । देवा-
श्वत्वेन भाविताः स्वर्गप्राप्तये भवन्ति । द्वयोरावारयोः क्रमेण गुणभेदं विधत्ते—
“ आसीनोऽन्यमाधारमाधारयति । तिष्ठन्नन्यम् । यथाऽनो वा रथं वा
युञ्ज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्यज्ञं युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्यूह्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । शकटस्य प्राथमिकं बलीवर्दयुगमुपर्यासी-
नेन प्रेर्यते । द्वितीयतृतीयादिकं तु भूमौ स्थितेन । तद्वदाधाररथः स्वर्गलोक-
मभिलक्ष्य वहनाय भवति । एतद्रथवेदनं प्रशंसति—“ वहन्त्येनं ग्राम्याः पशवः ।
य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । बलीवर्दा-
श्वादयो ग्राम्याः । तिष्ठन्नन्यमिति विहितस्य द्वितीयाधारस्य संबन्धिषु मन्त्रेषु
प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“ भुवनमसि वि प्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव
यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां
यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्क्रोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । पूर्वोक्तनिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारणत्वादग्न्यभिन्नो यज्ञो भुव-
नम् । यष्टा देवपूजकः । अग्निश्च हव्यवहनेन देवान्पूजयति ।

जुह्वेहीति । कल्पः—“ अथाऽऽदत्ते दक्षिणेन जुहूं जुह्वेहग्निस्त्वा ह्वयति
देवयज्याया इति सव्येनोपभृतमुपभृदोहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया
इति ” इति ।

अनयोर्मन्त्रयोरग्निसवितृव्यवस्था युक्तेत्याह—“ जुह्वेहग्निस्त्वा ह्वयति देवय-

ज्याया उपभृदेहि देवस्त्वा सविता हवयति देवयज्याया इत्याह । आग्नेयी वै जुहूः । सावित्र्युपभृत् । ताभ्यामेवैनै प्रसूत आदत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । अग्निसवितारौ जुहूपभृतोः स्रुचोरभिमानिदेवते ।

अग्नाविष्णू इति । बौधायनः—“ अत्याक्रामञ्जपत्यग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषं वि जिहाथां मा मा सं प्राप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति ” इति ।

अत्याक्रमणप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ अग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषमित्यग्नेण स्रुचोऽपरेण मध्यमं परिधिर्मवक्रामन्प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणाऽति क्रामत्युदक्सव्येन ” इति ।

मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थित आहवनीयोऽग्निस्ततः पश्चात्स्रुचामग्रभागे शास्त्रदृष्ट्याऽवस्थितो यज्ञाभिमानी विष्णुः । हेऽग्नाविष्णू आचारहोमार्थं युवयोर्मध्ये गच्छन्नप्यहं पादेन युवां माऽवक्रमिषं मम गमनावकाशाय युवां वियुक्तौ भवतम् । मां प्रति संतापं मा कुरुतम् । किंच स्थानकारणौ युवां मम गमनस्थानं कुरुतम् । यथोक्तमर्थं दर्शयति—“ अग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् । ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । वि जिहाथां मा मा सं ताप्तमित्याहाहिः सत्यै । लोकं मे लोककृतौ कृणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

विष्णोरिति । बौधायनः—“ स्थानं कल्पयति विष्णोः स्थानमसीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठतेऽन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवध्नः सव्योर्ध्वस्तिष्ठन् दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहत्य ” इति ।

हे भूप्रदेश त्वं यज्ञपुरुषस्य स्थानमसि । यज्ञपुरुषप्रयुक्तमतिशयं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्स्रुचु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित आयतने तिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । देवयजनभूव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशोऽपराजितः ।

इत इति । बौधायनः—“ अन्वारब्धे यजमाने मध्यमे परिधौ संस्पृशन्नृजुस्तिष्ठन्नृजु[माधार]माधारयति संततं प्राञ्चमव्यवच्छिन्दन्नित इन्द्रो अकृणोद्दीर्याणि समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमह्रुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ समारभ्योर्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुः संततं ज्योतिष्यत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधमकाष्ठानि सः स्पर्शयति ” इति ।

अस्य मत इत इन्द्र इति वाक्यं पूर्वमन्त्रशेषः । इतो देवयजनस्थानवल्गादि-
न्द्रोऽसुरवधरूपाणि वीर्याण्यकरोत् । यज्ञपतेर्यजमानस्य यज्ञ आचारः स्वाहा दे-
वतायै दत्तः । कीदृशो यज्ञः । इन्द्रदेवताकत्वेनेन्द्रवानैर्कृतीं राक्षसीं दिशं
समारभ्योर्ध्वा दीर्घोऽध्वरो हिंसारूपेण विच्छेदेन रहित ऐशानीं दैविकीं दिशं
स्पृशति । अहूरुतोऽकुटिलः । इन्द्रशब्दसूचितं दर्शयति—“ इत इन्द्रो अरु-
णोर्द्वीर्याणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । ऊर्ध्वशब्देन वृद्धिः सूचितेत्याह—“ समारभ्योर्ध्वा अध्वरो
दिविस्पृशमित्याह वृद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
इति । समारभ्येतिपदसूचितं दर्शयति—“ आचारमाचार्यमाणमनु समारभ्य । एत-
स्मिन्काष्ठे देवाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ।
अथो समृद्धेनैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । देवाः स्वयं यागं कुर्वन्तोऽध्वर्युमनु तमाचारं स्पृष्ट्वा विलम्ब-
मन्त्रेण स्वर्गं गताः । साक्षादेवाविलम्बेनैव । किंच सम्प्रसारभ्येत्यनेन समृद्धिः
सूचिता । अहूरुतशब्दार्थं दर्शयति—“ अहूरुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानातर्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । इन्द्रशब्दार्थमाह—इन्द्रवान्त्स्वाहे-
त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधानि ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

बृहदिति । कल्पः—“ बृहद्भा इति सूचमुद्गृह्णाति ” इति ।

अनेनाऽऽचारेण ज्वालारूपं यथा बृहद्भवति तथाऽयमाग्निर्भासते । ततो
जुहूमी दक्षतामित्युद्गृह्णाति । अधिकमासनेन स्वर्गः स्मार्यत इत्याह—
“ बृहद्भा इत्याह । सुवर्गो वै लोको बृहद्भाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

पाहीति । कल्पः—“ अथासःस्पर्शयन्नुचावुदङ्गत्याक्रामञ्जपति पाहि
माग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेति ” इति ।

भज स्थापय । जुहूपभूतोः परस्परमसःस्पर्शयन्नाविशिष्टं प्रतिनिवृत्त्याऽऽगमनं
विधत्ते—“ यजमानंदवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभूत् । प्राण आचारः ।
यत्तत्स्पर्शयेत् । भ्रातृव्येऽस्य प्राणं दध्यात् । असःस्पर्शयन्त्याक्रामति । यज-
मान एव प्राणं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । यजमानव-

[आधाराथ मन्त्राः]

द्यागे प्रत्यासन्नत्वाज्जुहूर्यजमान इति मन्यते । औपभृतस्याऽऽज्यस्य जुहुद्वारा होम इति व्यवहितत्वमुपभृतः । ततो भ्रातव्यो देवता । अर्थवादान्तरे वा एतदेव द्रष्टव्यम् । मन्त्रस्य पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति—“ पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्याह । अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋजुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनादनृताद्दुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्म सत्ये सुचरिते भजति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीधाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । कायिकं निषिद्धाचरणं वृजिनं, विहिताचरणमृजुकर्म, वाचिके सत्यानृते ।

मखस्येति । कल्पः—“ जुह्वा ध्रुवां समनक्ति मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्कामिति त्रिः ” इति ।

हे आवारशेष त्वं यज्ञस्य शिरोवदुत्तममङ्गमसि । अतस्त्वद्रूपेण ज्योतिषा ध्रौवाज्यरूपं ज्योतिः समङ्कां संयुज्यताम् । समञ्जनं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदावारः । आत्मा ध्रुवा । आवारमाचार्यं ध्रुवां समनक्ति । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । गलाधस्तनो देह आत्मा । पूर्वपक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विधत्ते—“ द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानौ ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । सिद्धान्तमाह—“ तदाहुः । निरेव समञ्ज्यात् । त्रिधातु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । त्वगसृगस्थिरूपा विस्पष्टास्त्रयो धातवो यस्य तत्रिधातु । मन्त्रगतज्योतिःशब्दविवक्षां दर्शयति—“ मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्कामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । अस्य ध्रौवाज्यशेषस्योपरि स्थापितेनाऽऽवारशेषाज्येनात्युज्ज्वलसत्प्रदीपेनैव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ भुवाग्नेरञ्जलिं कृत्वा जूपद्वाभ्यां तयोर्ग्रहः ।

अग्नौ दक्षिणदिग्गामी विष्णोः स्थित्वा संमाहतिः ॥ १ ॥

बृहन्नाः सुचमुद्गृह्य पाहि प्रतिनिवर्तते ।

मख ध्रुवामनक्ति विर्नव मन्त्रा इहेरिताः ॥ २ ॥

अथ मीमांसा—

अग्रे यष्टरिदं नमः, अग्निर्वै देवानां यष्टेत्यनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरग्निदेवताया
यागधिकारः प्रतीयते । तदयुक्तम् । नवमाध्यायप्रथमपादोक्तेदेवताधिकरणविरोध-
प्रसङ्गगत् ।

तत्र ह्येवं चिन्तितम्—

“ देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलदत्वतः ।

न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ” इति ॥

“ आग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपाणामनुष्ठेयाना-
मङ्गनानामग्न्यादिदेवः प्रयोजकः । कुतः । यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्र-
दत्वात् । संभवति च फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमान् ।
विग्रहो हविःस्वीकारस्तद्भोजनं तृप्तिः प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकम् ।
सहस्राक्षो गोत्रमिद्वज्रबाहुरिति विग्रहः । अग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वी-
कारः । अर्द्धादिन्द्र प्रस्थिनेमा हवींस्पीति हविर्भोजनम् । तृप्तं नैनमिन्द्रः
प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिप्रसादौ । ततः सेवितराजादिवत्पूजितदेवतायाः
फलप्रदत्वेन प्राधान्यात्सैवाङ्गनानां प्रयोजिकेति प्राप्ते ब्रूमः—किं देवतायाः
फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादाराद्यन्ते वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । स्वर्ग-
कामो यजेतेति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्वावगमान् । द्रव्यदेवते तु
सिद्धत्वेन विध्यनर्हे । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणभावस्तथा देवताया
अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्साधन-
भूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः ।
तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचि-
तम् । नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वं विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रा-
र्थवाद्ययोः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः
स्वाहा तूलेभ्यः स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तच्च
प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत्फलप्रदत्वम् । किंच विग्रहादिमदेवता-
वाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवा-

[आधाराथ मन्त्राः]

दिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किंच मातापितृगुर्वादिशुश्रूषाया देवतां विनैव फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात्फलप्रदमपूर्वमेवाङ्गनुष्ठाने प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्याग्नेययाग उपदिष्टानि प्रयाजाद्यङ्गानि सौर्यादियागेष्वग्न्यभावादूनूहानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे तत्तत्त्वाद्दूहानीति विशेषः । तदिदं देवताधिकरणमग्न्यादिदेवानां कर्माधिकारे विरुध्यते । अत एव वैयासकदेवताधिकरणसूत्रेषु जैमिनिपक्ष एवमुपन्यस्तः—“ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ” [ब्र० सू० १-३-३१] इति । अस्यायमर्थः—अस्ति हि काचन मधुविद्या छन्दोगैराघातत्वात् । तस्यामादित्यो मधुत्वेन ध्यातव्यः । वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्चेत्येते देवगणाः परित उपविश्य तन्मधूपजीवन्ति । ईदृशेनोपासनेन वस्वादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणामधिकारः संभवति । वस्वादिदेवतास्तु कानन्यान्वस्वादीनुपासरिक्तं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदित्यश्च कमन्यमादित्यं मधुत्वेनोपासीत । तस्माद्देवानामनधिकारं जैमिनिर्मन्यत इति । तर्हि विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्योत्तरमेवं सूत्रितम्—“ ज्योतिषि भावाच्च ” [ब्र० सू० १-३-३२] इति । न खल्वादित्यो नाम कश्चिच्चेतनो विग्रहवान्देवोऽस्ति । किंवास्मिन्दृश्यमाने ज्योतिर्मण्डले भवत्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमङ्गरेष्वग्निशब्दः । यदि विग्रहवती देवता स्यात्तदानीमृत्विगादिवत्कर्मण्युपलभ्येत । किंचैकस्य यजमानस्य यागे हविः स्वीकर्तुं गत्वा तदानीमेवान्येषां यागेषु गन्तुं न शक्नुयात् । अत एवाऽऽन्नायते—“ कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानाम् ” इति । किंच विग्रहवत्सु देवेषु मृतेषु वैदिकानामग्नीन्द्रादिशब्दानामभिधेयाभावाद्देदस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । तस्मान्मृगतृष्णादिवाक्येष्विव सहस्राक्षो गोत्राभिदित्यादिवाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्रत्ययो जायते । “ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ” इति तल्लक्षणम् ।

“ मृगनृष्णाम्भसि स्नातः स्वपुष्पकृतशेखरः ।

एष बन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्वरः ” ॥

इत्यत्र विनैव वाह्यवस्तुना यथा कश्चिदाकारविशेषो मनसि प्रतिभासते तथैव देवतावाक्येषु । तस्मादग्निर्वै देवानां यद्वैतिवाक्यबलाद्देवानां यागाधिकारो वक्तुं न शक्यः । अत्रोच्यते—देवानामधिकाराभावः कुत इति वक्त-

व्यम् । देहाद्यभावाद्वा सत्यपि देहादावर्थित्वसामर्थ्यविद्यारूपाणामधिकार-
हेतूनामभावाद्वा सत्स्वपि तेषु शास्त्रेण निषिद्धत्वाद्वा । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्य-
भावः कुत इति वाच्यम् । प्रमाणाभावाद्वा बाधकसद्भावाद्वा । नाऽऽद्यो मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणयोगिप्रत्यक्षलोकप्रसिद्धीनां तत्प्रमाणत्वात् । “ देवो वः सविता
प्रार्पयतु ” “ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु ” इत्यादयश्चेतनोचितव्यवहाराभिधा-
यिनो बहवो मन्त्राः पूर्वमुदाहृताः । “ अग्ने यष्टरिदं नमः ” “ इत इन्द्रो अरु-
णोद्वीर्याणि ” इत्यादय उदाह्रियन्ते । “ अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूची-
नान्व्यस्यताम् ” “ अग्ने त्वं सु जागृहि ” इत्यादय उदाहरिष्यन्ते । तं गाय-
त्र्याहरत् । पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त । देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादयोऽर्थ-
वादाः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मपाद्मवैष्णवादि । योगिप्रत्यक्षं
योगशास्त्रे “ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ” इत्यादिसूत्रेषु प्रसिद्धम् । लोकप्र-
सिद्धिश्च चित्रकारादितत्तन्मूर्तिलेखनादिभिर्द्रष्टव्या । नापि द्वितीयो बाधकस्यानु-
पलम्भात् । वनस्पतितन्मूलादीनामपि विग्रहादिमत्त्वप्रसङ्गे बाधक इति चेन्न ।
तस्येष्टत्वात् । प्रत्यक्षविरोध इति चेन्न । स्थावररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमा-
निदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् । सन्ति हि सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवताः । अत एव
श्रूयते—“ अन्तरिक्षदेवत्याः खड्गु वै पशवः । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृ-
व्यदेवत्योपभूत् ” इति । नात्र दृश्यमाना अन्तरिक्षयजमानभ्रातृव्या विवाक्षिताः ।
किंतु तदभिमानिदेवताः । एवं च सत्यभिमानिनीभिः सहाभेदविवक्षया
“ वायवः स्थोपायवः स्थ ” “ जुह्वे ह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उपभूदेहि
देवस्त्वा सविता ह्वयति ” इत्यादीनि चेतनोचितानि संबोधनान्युपपद्यन्ते । किंनि-
मित्तोऽयं देवतामिव्यक्त्यभिनिवेश इति चेत् । तव किंनिमित्तोऽयं देवताप्रद्वेषा-
भिनिवेशः । ज्योतिषि भावाच्चेति जैमिनिमतस्य सूत्रितत्वादिति चेत् । किं
बादरायणस्य मतं न पश्यसि । स ह्येवं सूत्रयामास—“ अभिमानिव्यपदेशस्तु
विशेषानुगतिभ्याम् ” [ब्र० सू० २-१-५] इति । अस्यायमर्थः—
वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां परस्परकलहश्रुतिषु “ मृदव्रवीत् ” “ आपोऽ-
ब्रुवन् ” इत्यादिश्रुतिषु चाभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते । इन्द्रियसंवादाक्य-
स्याऽऽदेवाऽऽहैता देवता इति देवताशब्देन विशेषितत्वात् । अन्यत्र च “ अ-
शिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् । आदित्य-
श्चक्षुर्भूत्वाऽक्षणी प्राविशत् ” इत्यादिना सर्वेष्वेवेन्द्रियेषु देवतानुगतिश्रवणादिति ।

(आघारार्था मन्त्राः)

बाधकान्तरं तु वादरायण एवाऽऽशङ्क्य निरावष्टे । तदीयं सूत्रमेतत्—“ विरो-
धः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ” [ब० सू० १-३-२७] इति ।
क्राविगृह्णन्तेन यः कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्त्येकस्य युगपद्बहुगृहभोजनासं-
भवेऽपि बहुकर्तृकनमस्कारस्वीकारः संभवतीत्यनेकप्रकारदर्शनात् । इह च याग-
स्योद्देशं यागात्मकत्वान्नमस्कारन्यायेन बहवो यजमाना युगपदेकां देवतामुद्दिश्य
हवींषि त्यजेयुः । अथवा देवतानां योगसामर्थ्याद्युगपदनेकशरीरप्राप्तिः श्रुति-
स्मृत्योद्दिश्यते । तैश्च शरीरैर्युगपद्बहुषु यागेषु युगपद्गच्छेयुः । न चानुभवविरोध-
स्तासामन्तर्धानादिशक्तिमत्त्वेनायोग्यानुपलब्धेः । नापि विग्रहवतीषु देवव्यक्तिषु
मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थाभावो जातेरेव शब्दार्थत्वात् । अतो वनस्यातिमूलजुहूप-
भृदाद्यचेतनद्रव्येषु सर्वेष्वभिमानिनीनां विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपग-
मेऽपि न बाधः कश्चित् । मृगतृष्णिकास्त्रपुष्पादिष्वपि वनस्पत्यादिष्विव देवता-
भ्युपगमः प्रसज्येतेति चेन्न । यदा मृगतृष्णायै स्वाहा स्त्रपुष्पाय स्वाहेति वेद-
वाक्यं दर्शयिष्यसि तदाऽभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणसद्भावाद्बाधकाभावाच्च
सन्त्येव देवतानां विग्रहादयः । नाप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणाभावादिति द्वितीयः
पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तत्वेन तत्प्राप्तिहेतावुपासने यागे
वार्थित्वाभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्संभवात् । सत्यसंकल्पानां तेषां संकल्पादेव
फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेन्न । संकल्प इव यागादावपि प्रयासबु-
द्धयभावेन प्रवृत्तिसंभवात् । श्रूयन्ते हि बहुशो वेदवाक्यानि—“ अग्निष्टोमेन
वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् ” इति । “ बृह-
स्पतिरकामयत । श्रन्मे देवा दधीरन् । गच्छेयं पुरोधामिति । स एवं चतुर्विंश-
तिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै तस्मै श्रदेवा अदधतागच्छत्पु-
रोधाम् ” इति । इदानीं मनुष्य एव सत्रे भाविसंज्ञया प्रजापतिवृहस्पत्यादिश-
वैरुच्यत इति चेत् । अस्त्वेवं नक्षत्रेष्टौ । तत्र हि यजमानो देवता चेत्युभयमे-
केनैव शब्देन व्यवहृतम्—“ अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानां स्यामिति ।
स एतमग्नेयं कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ” इति । इह तु बाध-
काभावान्मुख्या एव प्रजापतिवृहस्पत्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुध्येत ।
तच्चैवाम्नायते—“ वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देय प्रजाम् ” इति । तस्माद-
र्थिनो देवा यागादिषु प्रवर्तेरन् । सामर्थ्यमपि धनवत्त्वं तेषामस्त्वेव । उपनयनपू-

(आश्वार्थी मन्त्राः)

वैकाध्ययनाभावेऽपि स्वयंभातत्वाद्देवानामस्त्येव विद्या । निषेधं च न पश्याम-
स्तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृत्य इतिवदेवा अनवकृता इत्यश्ववणात् । प्रत्युत “ देवा
वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ” इति बहुगः श्रुतम् । आधारब्राह्मणेऽपि श्रूयते-
“ देवा वै सापिथेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त प्रजापतिस्तूष्णीमाचारमाचारयत्ततो वै
देवा यज्ञमन्वपश्यन् ” इति । ‘ असुग्रेषु वै यज्ञ आसीत् देवास्तूष्णीं होमेनावृज्जत ’
इति । सर्वोऽप्ययमर्थवाद इति चेद्वाहम् । न खलु वयमप्येतमर्थवादं द्रुमः । महा-
तात्पर्येण विधिं प्रशंसतोऽदान्तरतात्पर्येण स्वार्थेऽपि प्रामाण्यात्भूतार्थवादत्वे का
वव हानिः । यदा प्रजापतिरमन्त्रकं प्रथममाचारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति तदा कमन्यं
प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति चेन्मूदं कल्पेऽनीतं ब्रह्माण्डान्तरे वर्तमानं वा ध्यायतु ।
यथा देवदत्तः स्वयमन्यस्य पिनाऽपि सन्विद्याधनादिभिः स्वपित्रा समानोऽपि
नन्वपितरं नमस्करोति । यथा वा ब्राह्मणकर्तृके आद्ये ब्राह्मणान्तरं भोज्यते
तदन् । यदि तत्र स्वसमानस्य पितुर्ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया तुष्टः परमेश्वरः
फलं दद्यान् हि स क्रिमस्य प्रजापतेः फलदाने विस्तरिष्यति निद्रास्यति वा ।
“ त्वम एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्तर्षयति ” इत्यत्रापीन्द्रविग्रहेऽवस्थितोऽन्त-
र्याम्येव फलस्य दाता । अत एव वादगयणः—“ फलमत उपपत्तेः ”
[ब्र० सू० ३-३-३८] इति सूत्रयामास । ईश्वरस्य फलदानृत्वेऽपि नापूर्वदै-
वार्थ्यं फलविशेषे न नारनम्ये चापूर्वस्यैव नियामकत्वात् । जैमिनिश्चापूर्वाङ्गी-
कारेण परितुष्टो न देवतां दृष्टि । नावैव स्वापेक्षितोहाध्यायस्याऽऽरम्भसिद्धेः ।
न च प्रजापतिकर्तृके याग ऋत्विजामभावः । देवतान्तराणामृत्विक्त्वात् । नन्वा-
र्त्विग्यं विप्रस्यैव । तथा च द्वादशाध्यायस्यावसाने चिन्तितम्—

“ आर्त्विग्यं किं विवर्णस्थं विप्रगान्येव वाग्भिः ।

विद्यादन्वात् तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृतेः ” इति ।

“ प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ” इति स्मृतिः । नायं दोषः ।
तत्र अत्रियैर्वैश्ययोरार्त्विग्यं नास्तीत्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां तच्चिदार्थते ।
मन्त्रब्राह्मणयोस्त्वद्वगमनात् । “ पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् ।
बृहस्तरिहृदका । अग्निर्होता । अधिनाऽध्वर्युः । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ”
इति मन्त्राः । “ अधिनी हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ” इति ब्राह्मणम् । वैव-
र्णिकानामिव वसन्तादिकालेष्वधानविधानादेवानां वर्णाश्रमाभावार्थास्त्याधान-

[आचारार्था मन्त्राः]

मिति चेन्न । तद्विधानस्य मनुष्यविषयत्वात् । वर्णाश्रमप्रयुक्ता विधयो ननु-
प्याणामेव सन्ति । देवास्तु न वर्णाश्रमसंनतविद्यन्ति । किंतु कान्यक्रमेण्य-
धानमपि देवानामाम्नातम् — “ प्रजापती रोहिण्यादसिमतृजन । तं देवा रोहि-
ण्यामादधत् । तं पूषाऽऽवत् । तं त्वष्टाऽऽवत् । तं ननुगावत् । तं धाताऽऽ-
वत् ” इति । तदेवं देवानां यागादिकारे विद्वानावात् “अग्निर्वै देवानां यष्टा”
इत्येतदिह तुस्थितम् । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिद्वाननुगणादिवादाः नूनरामुञ्जी-
विताः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अग्निहोत्रं जुहोत्याचारमाचारयतीत्यमू ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाद्योन्विक्तमन्तामनी ॥

अग्नये होत्रमवेति बहुव्रीहिगतोऽनेनः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात्क्षरद्वये ॥

संस्क्रियाऽऽचारमाचारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आवारेत्याग्निहोत्रेति यौगिके कर्मन्तामनी ॥

अग्निर्ज्योतिर्गति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा वृत्तम् ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं नतोऽस्य सा ।

नाधयतां वक्ति संस्कारो नैवाऽऽनङ्ग्यः क्रियात्वनः ” इति ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मन्तामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावा-
द्यागस्य स्वत्वेमेव न निध्येत् । नतोऽग्निदेवतात्त्वो गुणोऽनेन अग्निहोत्रे विधी-
यते । आवारशब्दश्च “ वृ क्षण्णदीप्त्योः ” इत्यस्मादाजोरुत्पन्नः क्षरद्वयमात्रे ।
तस्मिन् वृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्क्रवं वृत्तमुरांशु-
योगे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राचारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति
प्राप्ते ब्रूमः—अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिर्गतिः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्गति विहितेन मन्त्रेण प्रातर्त्वादेवता न विधेया ।
ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति
यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतद्भूत-
स्याऽऽवारनावार्येत्याज्यद्रव्यस्य प्रातस्तथा क्षरद्वयसंस्कारस्याविधेयत्वादावारश-

व्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशः
मवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षार्यते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति
“ उद्भिदा यजेत ” “ ज्योतिष्टोमेन यजेत ” इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन
सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघारेणाऽऽधारयतीति तृतीयया भवितव्यम् ।
नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं
साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्विती-
यानुसारेण व्रीहीन्मोक्षतीत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । व्रीहिशब्दवदग्निहो-
त्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्माद-
ग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयागयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः किंतु
कर्मान्तरयोर्नामनी ।

द्वितीयाध्यास्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ।

अरूपत्वात्तु दध्यादिवाक्येनोक्तमनूद्यते ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति, “ दध्ना जुहोति ” इति,
“ पयसा जुहोति ” इति [च] । इदमपरमाम्नायते—“ आधारमाधारयति ”
इति, “ ऊर्ध्वमाधारयति ” इति, “ ऋजुमाधारयति ” इति च । तत्राग्निहोत्र-
वाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आधारवाक्यं तूर्ध्वादि-
वाक्यविहितस्य तस्येति । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेव-
ताल्लक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत्तत्र वक्तव्यम् । किं दध्यादिवाक्येन गुण-
मात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टं कर्म । नाऽऽद्यः अग्निहोत्रादिवाक्यस्य
त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य
गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गताव-
युक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते
देवता तु मान्त्रवर्णिकी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ हिरण्यगर्भं आधारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा ।

लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं क्लृप्तकार्यत्वतोऽन्तिमे ” इति ॥

(आधाराथी मन्त्राः)

वायव्यपशौ “ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधारमाधारयति ” इति श्रुतो मन्त्रः-पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आधारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । “ प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः ” इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः—अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः क्लृप्तकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथम आधारः प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयतीति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । तूष्णीमाधारयतीत्यमन्त्रत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधार ऊर्ध्वो अध्वर इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र क्लृप्तम् । तस्माद्द्वितीयाधारे हिरण्यगर्भमन्त्राविधिः । यत्तु प्रजापतिदेवतालिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मादूर्ध्वो अध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ मा. मा. सं ताप्तमित्येतत्कस्मिन्स्यादिति पूर्ववत् ।

अध्वर्यावस्तु तत्त्वेन स्वामिकर्मोपयोगतः ” इति ॥

मा मेतिमन्त्रोक्तं संतापाभावरूपं फलं यजमाने स्यादध्वर्यौ वेति संदेहः । पूर्वाधिकरणे ममाग्ने वर्च इत्यध्वर्युणा पठ्यमानेऽपि मन्त्रे ममेति शब्दोऽध्वर्यु-स्वामिनं यजमानं लक्षयति । स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदेन साङ्ग्यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामिताया अवगमात् । ततो यथा वर्चो यजमाने भवति तथा संतापाभावोऽपि यजमानगामीति प्राप्ते ब्रूमः—“ अध्वर्यावस्तं सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतोऽपि संपाताभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र पूर्ववदस्योपचारः ।

अथ व्याकरणम्—

भुवनशब्दो नियतनपुंसकलिङ्गत्वादाद्युदात्तः । अग्न इत्यत्र वाक्यादित्वान्न निघातः । “ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ” [पा० ८-१-७२] इति तस्या-विद्यमानवद्भावाद्यष्टरित्येतस्य पदात्परत्वाभावान्न निघातः किंतु षाष्ठमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अग्नाविष्णू इत्यत्रापि तद्वत् । न विद्यते ध्वरो विघ्नो यस्य सोऽध्वरः । “ नञ्सुभ्याम् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दिविस्पृशमित्यत्र कृत्स्वरः । अह्रुत इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दुश्चरितादित्यत्रापि तद्वत् ॥

(आध्वर्यवाः सुगन्धूनादिमन्त्राः]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोद्ग्रभीत् ।

अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः

अक्रः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा

अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपुची

नान्व्यस्यताम् । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदि-

त्येभ्यस्त्वाऽक्तः रिहाणा वियन्तु वयः । प्रजां

योनिं मा निर्मुक्षमा प्यायन्तामाप ओषधयो

मरुतां पृषतयः स्थ दिवम् (१) गच्छ ततो

नो वृष्टिमेरय । आयुष्णा अग्नेऽस्यार्धमे पाहि

चक्षुष्णा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवाऽसि यं

परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पाणिभिर्वीर्यमाणः ।

तं ते एतमनु जोषं भरामि नेद्रेप त्वदपचेतयति

यज्ञस्य पाथ उप समितः सः स्रावभागाः

स्थेपा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिपदश्च [२] देवा

इमां वार्चमभि विश्वे गुणन्त आसयास्मिन्ब-

र्हिपि मादयध्वमग्नेर्वापपन्नगृहस्य सदसि साद-

याभि सुन्नाय सुम्निनी सुम्ने या धत्तं धुरि

धुर्यो पातमग्नेऽदध्यायोऽशीततन पाहि माऽय

दिवः पाहि प्रसित्य पाहि दुग्धिष्य पाहि दूर-

ध्वन्य पाहि दुश्श्रितादधिषं नः पितुं छण

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

सुषदा योनिः स्वाहा देवां गातुविदो गातुं
वित्त्वा गातुर्मित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु
यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वातै धाः (३) ॥

(दिवै च वित्त्वा गातुं त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽनुवाक आधारावुक्तौ । अथ पञ्च प्रयाजाः । द्वावाज्यभागौ । त्रयः
प्रधानयागाः । एकः स्विष्टकृत् । इडाभागभक्षणम् । त्रयोऽनूयाजा इत्येतावेद-
नुष्ठातव्यम् । तन्मन्त्रास्तु हौत्रत्वादध्वर्युकाण्ड एतस्मिन्नाऽऽम्नाताः । उपरितनास्तु
सुग्व्यूहनादिमन्त्रा आध्वर्यवत्वादिह त्रयोदशेऽनुवाक आम्नायन्ते ।

वाजस्येति । कल्पः—“ अयोदङ्ध्वर्युः प्रत्याक्रम्य यथायतनं सुचौ
सादयित्वा वाजवतीभ्यां सुचौ व्यूहति वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोद्ग्रभीदिति
दक्षिणेन जुहूमुद्गृह्णात्यथ सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकरिति सव्येनो-
पभृतं निगृह्णात्युद्ग्रभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्ति प्राचीं जुहूमूहत्यथ
सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यतामिति प्रतचीमुपभृतं प्रत्यूहति ” इति ।

अनस्य प्रसवहेतुना मुष्ट्या जुह्वा ऊर्ध्वग्रहणेनेतो मामूर्ध्वमग्रहीत् । अथो-
पभृतो नीचग्रहणेन मम वैरिणो निरुष्टान् रुद्धो न करोत् । परं ब्रह्म देवाश्च ममो-
त्कर्षं वैरिणो निकर्षं च वर्धितवन्तः । अथेन्द्राग्नी मम सपत्नान्विष्यगगतयः स्व-
स्थानभ्रष्टा यथा भवन्ति तथा विशेषेण प्रवर्तयेताम् । एतन्मन्त्रव्याख्यानान्पूर्वभि-
डाभक्षणादिकं विधीयते । तस्य सुग्व्यूहनात्प्रागनुष्ठेयत्वात् । तत्रेडाभागस्य पुरो
डाशादपच्छेदं विधत्ते—“ धिष्णिष्या वा एते न्युष्यन्ते । यद्ब्रह्मा । यद्धोता ।
यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्यदन्तरयात् । यजमानस्य प्राणान्संकरे-
त् । प्रमायुकः स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संचरत्यध्वर्युः । यजमानायैव तल्लोकं
शिष्यति । नास्य प्राणान्संकरति । न प्रमायुको भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र०

३ अ० ८] इति । धिष्णिगनामकाः केचन देवाः सोमरक्षकाः । तथा च श्रूयते—“ धिष्णिग्या वा अमुष्मिँल्लोके सोममक्षरन् ” इति । ते च धिष्णिग्याः सोमयागे वेदिकासदृशा मृन्मया आम्नायन्ते । “ चात्वालाद्धिष्णिग्यानुपवपति ” इति श्रुतेः । तेषां च धिष्णिग्यानामतिक्रमणं तत्रैव निषिद्धम्—“ प्राणा वा एते यद्धिष्णिग्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्धिष्णिग्यानतिसर्पेत्प्राणान्तसंकर्षेत् ” इति । तद्वदत्रापीडाभागभक्षणाय वेद्या उत्तरभागे स्थितानां ब्रह्मादीनां मध्ये संचारे प्राणापहारं बाधकमुपन्यस्य तत्परिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपाच्छिद्य तेभ्यः प्रदानाय हस्ते धृत्वा संचरेदिति विधीयते । तेन यज्ञविद्याभावाद्यजमानस्य स्वर्गं लोकमवशेषयति । इह लोकेऽपि प्राणबाधो न भवति । अत्र सूत्रम्—“ इडापार्श्वं उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडामवद्यति ” इति । अवान्तरेडां विधत्ते—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति । इडायै वा एषा प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पात्रस्थिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाद्धोत्रे विभज्य प्रदातुं तद्धस्तयोग्यामल्पामिडामवदाय होतृहस्त आदध्यात् । “ गौर्वा अस्यै शरीरम् ” इतीडाभिमानिदेवतारूपश्रवणात्पशुत्वम् । नरमेधे पुरुषस्याऽऽलभ्यत्वात्सोऽपि पशुः । महत्या इडाया एषाऽवान्तरेडा प्रजाता । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीन इडाया होतृहस्तेऽवान्तरेडामवद्यति ” इति । होतुः प्रदेशिन्या द्वयोः पर्वणोराज्येनाञ्जनं विधत्ते—“ द्विरङ्गुलावनाकि पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्येणावस्थानं प्रतिष्ठितिः । अवान्तरेडायां प्रकारविशेषं विधत्ते—“ सरुद्रुगस्तृणाति । द्विरादधाति । सरुदभिधारयति । चतुः संपद्यते । चत्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । प्रतिष्ठानं पादः । अनेन चतुरवत्तेन तं चतुष्पादं पशुमुपह्वयते । इडाभागभक्षणायानुज्ञापितवान्भवति । अत्र चतुरवत्तं पुरोडाशभागं होता हस्ते धृत्वा भक्षणानुज्ञार्थं होत्रकाण्डे पठितमनुवाकमुपहूतं रथंतरमित्यादि पठेत् । तन्मध्येऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्वानरूपं मन्त्रान्तरं पठेत् ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

तदिदं विधत्ते—“ मुखमिव प्रत्युपह्वयते । संमुखानेव पशूनुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । होतुर्मुखमेवाभिवीक्ष्य पठेदित्यर्थः । अध्वर्यु-
यजमानयोर्होतृहस्तगतोडास्पर्शनं विधत्ते—“ पशवो वा इडा । तस्मात्साऽन्वारभ्या ।
अध्वर्युणा च यजमानेन च ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
पाठ्यं मन्त्रान्तरमुत्पादयति—“ उपहूतः पशुमानसानित्याह । उप ह्येनौ ह्वयते
होता । इडायै देवतानामुपह्वे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
अहमध्वर्युर्देवैरनुज्ञातस्तत इडाभक्षणेन पशुमान्भवानि । यजमानेऽप्येवं योज्यम् ।
कस्मिन्कात्तेऽयं मन्त्रपाठः । इडार्थं देवतानामनुज्ञापने होत्रा क्रियमाणे
सति तन्मध्य एनावध्वर्युयजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । दैव्या अध्वर्यव
उपहूता उपहूतोऽयं यजमान इति मन्त्रावयवाभ्यामाभ्यां तयोरुपह्वः । तदन-
न्तरं पठेदित्यर्थः । तद्वेदनं प्रशंसति—“ उपहूतः पशुमान्भवति । य एवं वेद ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अवान्तरेडाया अवदानं
तदुपाह्वानं च वाक्प्राणदेवतयोः प्रियमिति स्तौति—“ यां वै हस्त्यामिडामादधा-
ति । वाचः सा भागधेयम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणाश्चावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशस्य
बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रस्तौति—“ अथ वा एतर्ह्युपहूतायामिडायाम् । पुरो-
डाशस्यैव बर्हिषदो मीमांसा ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
इडावदानानन्तरं होत्रा तस्यामिडायामुपहूतायां सत्यामवशिष्टस्य पुरोडाशस्यै-
तस्मिन्नेव काले बर्हिस्थापनसंबन्धिनी काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो
बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावादस्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजनं
देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते—“ यजमानं देवा अब्रुवन् । हविर्नो
निर्वपेति । नाहमभागो निर्वप्स्यामीत्यब्रवीत् । न मयाऽभागयाऽनुवक्ष्यथेति वागब्र-
वीत् । नाहमभागा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाहमभागा याज्या
भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभागेन वषट्करिष्यथेति वषट्कारः । यद्यज-
मानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तानेव तद्भागिनः करोति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यजमानवागाद्यभिमानिदेवता भाग-
रहिताः स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैकं पुरोडाशभागं पृथङ्नि-
धायवशिष्टं पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण वयं भागिन इति
देवानां तुष्टिर्भवति । स्थापितस्य विभागं विधत्ते—“ चतुर्धा करोति । चतस्रो

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

दिशः । दिक्षेव प्रतिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुनः पूर्वविधिमनूय प्रशंसति—“ बर्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यजमानमेव प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति । माऽसेनान्याः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यस्मात्कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मृदुनो बर्हिषश्च संयोगस्तस्मात्कृशदेहाः काश्चित्कठिनेनास्थना प्रतितिष्ठन्ति स्थूलकायास्तु मांसेन । प्रकारान्तरेण तमेव विधिं प्रशंसन्ति—“ अथो खल्वाहुः । दक्षिणा वा एता हविर्यस्यान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । यत्पुरोडाशं बर्हिषदं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशहविष्को हविर्यज्ञः । तस्य बर्हिषि पुरोडाशस्थापनं यत्, एतास्त्वृत्विजां वेदिमध्ये दक्षिणा एवावरुद्धाः । विध्यन्तरमनूय प्रशंसति—“ चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्यार्विजः । ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । तत्तद्भागस्य निर्देशं विधत्ते—“ तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध इति । यथैवादः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नीयन्ते । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यथा सोमयागे माध्यंदिनसवने दक्षिणार्थानि द्रव्याणि वेद्यां कृष्णाजिने प्रसार्येदमस्येदमस्येत्यादिश्य दक्षिणा नीयन्ते तद्वदिदं निर्देशनं द्रष्टव्यम् । निर्दिष्टानां भागानां यौगपद्यनिवारणाय क्रमं विधत्ते—“अग्नीधे प्रथमायाऽऽदधाति । अग्निमुखा हृद्धिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यजमान ऋध्नोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अग्निः कृत्स्नयागहेतुत्वात्समृद्धिहेतुः । तमग्निमिन्ध इत्यग्नीत् । ततोऽस्य प्राथम्यं युक्तम् । आग्नीध्रस्य हस्ते भागाधानप्रकारं विधत्ते—“ सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । षट् संपद्यन्ते । षड् वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अस्य विधेस्तात्पर्यं बौधायन एकप्रकारेणाऽऽह—“ उपहूतायामिडायामग्नीध आदधाति षडवत्तमुपस्तृणात्यादधात्यभिघारयति ” इति । आपस्तम्बस्त्वन्यथा ब्रूते—“ द्विरुपस्तृणाति । द्विरादधाति । द्विरभिघारयति ” इति । विधत्ते—“ वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्रह्मा । सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । परिहारः प्रदानम् । यथा प्रजापतिरन्तर्यामितया प्रेरक एवं

(आध्वर्यवा स्रूव्यूहनादिमन्त्राः)

ब्रह्माऽपि तदा तदाऽनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वम् । वेद-
व्यतिरिक्तसाधनेन येन केनापि प्रक्रान्तपात्रेण भागान्तरं देयमित्याह—“ अथ
काममन्येन ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । होतुर्ब्रह्मानन्तर्यं
विधत्ते—“ ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । यद्धोता । मध्यत एव यज्ञं
प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । सामिधेनीरारभ्योप-
रिष्ठादेव होतुर्व्यापाराद्यज्ञमध्यत्वम् । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते—“ अथाध्व-
र्यवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
८] इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः समापयति ।
आग्नीधरमारभ्याध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्वाहार्यादिदक्षिणायामातिदिशति—“ तस्माद्ध-
विर्धयज्ञस्यैतामेवाऽऽवृतमनु । अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । आवृत्पकारः । आग्नीध्रं प्रति प्रैषमुत्पा-
दयति—“ अग्निमग्नीत्सकृतसकृतसंमृड्ढीत्याह । पराङ्गिव ह्येतर्हि यज्ञः ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । वीप्सया परिधिसंमार्जनमपि लभ्यते ।
अस्मिन्काले समाप्तप्रायत्वाद्यज्ञः पराङ्मुख इव वर्तते । ततः सकृतसंमार्जनं
पर्याप्तम् । अथ होतारं प्रत्यास्ति कश्चित्प्रैषमन्त्रः—“ इषिता दैव्या होतारो
भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ” इति । भद्रं फलं
तस्य वाच्यं वचनं तदर्थमग्निर्होतृत्यादिश्रुतिसिद्धा दैव्या होतारः परमेश्वरेण
प्रेषिताः । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्याद्यनुवाकः सक्तं तस्य वाको वचनं
तदर्थं मानुषो होता प्रेषितः । अतो हे होतस्त्वं तत्सूक्तं ब्रूहि । तमिमं मन्त्र-
मुत्पाद्य तत्रेषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च तात्पर्यं व्याचष्टे—“ इषिता
दैव्या होतार इत्याह । इषित इति कर्म क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अस्ति होतारं प्रत्यपरः प्रैषमन्त्रः—
“ स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि ” इति । दैव्यानां होतृणा-
मेयं यज्ञः स्वाधीनो मानुषेभ्यो होतृभ्यः स्वस्त्यस्तु । हे होतस्त्वं शंयुदेवस्य
संबन्धिनं तच्छंयोरावृणीमह इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन्मन्त्रे स्वगाशब्दस्वस्ति-
शब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति—“ स्वगा दैव्या होतृभ्य इत्याह ।
यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्वस्तिर्मानुषेभ्य इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।

[आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः]

आयुष्पा इति । कल्पः—“अथोपोत्थायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते—आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीति ” इति ।

आयुश्चक्षुषोः पालनीयतां दर्शयति—“यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्याऽऽयुर्मीयते । आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्याह । चक्षुरेवाऽऽत्मन्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति ध्रुवेति । कल्पः—“ध्रुवाऽसीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति ” इति ।

व्याचष्टे—“ध्रुवाऽसीत्याह प्रतिष्ठित्यै” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति ।

यं परिधिमिति । कल्पः—“मध्यमं परिधिमनुप्रहरति यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्वीर्यमाणः । तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष । त्वदपचेतयाता इत्यथेतरावुपसमस्यति । यज्ञस्य पाथ उपसमितामीति ” इति ।

भो अग्ने देव स्तुतिभिः प्राप्यमाणस्त्वं स्वयं यं मध्यमपरिधिं पश्चिमे भागे स्थापितवानासि । तवानुकूलतया प्रियं तमेतं परिधिं त्वयि भरामि । एष त्वत्तोऽपरक्तो नैव । हे दक्षिणोत्तरपरिधी यज्ञस्य फलरूपमन्नं युवामुपसंप्राप्नुतम् । पर्यधत्था इत्येतत्सत्यमित्याह—“यं परिधिं पर्यधत्था इत्याह । यथायजुरेवैतत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । परिधावग्नेः प्रीत्युत्पादनायामिसं-बोधनमित्याह—“अग्ने देव पणिभिर्वीर्यमाण इत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अनुशब्देन ज्ञातीनामनुरक्तत्वं सूच्यत इत्याह—“तं त एतमनु जोषं भरामीत्याह । सजातानेवास्मा अनुकान्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अपरागनिषेध आनुकूल्यार्थ इत्याह—“नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुख्यात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अनेकयोः परिध्योः सह कथनं बहुदिव्यानुकूल्यायेत्याह—“यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह । भूमानमेवोपैति [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । विधत्ते—परिधीन्प्रहरति । यज्ञस्य समिष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । समिष्टिः संपूर्तिः ।

संस्त्रावेति । कल्पः—“अथैनान्संस्त्रावेणाभिजुहोति जुह्वामुपभृतं संस्त्रावयति संस्त्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा वर्हिषदश्च देवा इमां वाचमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयेध्वमिति ” इति ।

[आध्वर्यवाः सुगव्यूहनादिमन्त्राः]

हे विश्वे देवा यूयं संस्त्रावभागाः स्थ । जुहूपभृद्भ्यां सिच्यमान आज्य-
शेषः संस्त्रावः । स एव भागो येषां ते संस्त्रावभागाः । कीदृशा देवास्तं भागं
लब्धुमिच्छावन्तो बृहन्तो महान्तः सर्वैराराधनीयाः । तत्र केचित्प्रस्तरमुष्टौ ति-
ष्ठन्ति । अन्ये त्वास्तीर्णे बर्हिषि सीदन्ति । अस्माभिः क्रियमाणाभिमां स्तुतिम-
भिर्वीक्ष्य समीचीनेयमिति गृणन्तो यूयमस्मिन्यज्ञ उपविश्य हृष्टा भवत । विधत्ते—
“सुचौ संप्रस्त्रावयति । यदेव तत्र क्रूरम् । तत्तेन शमयति । जुह्वामुपभूतम् ।
यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभूत् । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं
करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । व्याचष्टे—“संस्त्रावभागाः स्थे-
त्याह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः संस्त्रावभागाः । तेषां तद्भागधेयम् । तानेव
तेन प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अस्मिन्मन्त्रे देवता-
संबन्धमृचश्छन्दोविशेषं च प्रशंसति—“वैश्वदेव्यर्चा । एते हि विश्वे देवाः । त्रिष्टु-
ग्भवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० ९] इति । एते वस्वादिरूपाः ।

अग्नेरिति । बौधायनः—अथ प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुखावृत्य धुरि
सुचौ विमुञ्चत्यग्नेर्वापन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा
धत्तं धुरि धुर्यौ पातमिति ” इति ।

हे जुहूपभृतौ युवामविनश्वरगृहस्य पृथिव्यभिमानिनो वद्वेः स्थाने शकटरूपे
यजमानस्य सुखाय स्थापयामि । हे सुखवत्यौ सुखे मां स्थापयतं यज्ञभारवा-
हिनावेतौ दंपती रक्षतम् । यथोक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति—“अग्नेर्वापन्नगृहस्य
सदसि सादयामीत्याह । इयं वा अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवैने सद्ने
सादयति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तमित्याह । प्रजा वै पशवः सुम्नम् ।
प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते । धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीथाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अत्राऽऽपस्तम्बो मन्त्रभेदमाश्रित्याग्ने-
र्वापमिति शकटस्य पूर्वभागे सुचौ सादयित्वा धुरि धुर्याविति युगधुरोः प्रोहेदिति
मन्यते ।

अग्न इति । कल्पः—अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वाहार्यपचन एवेधमप्र-
श्नान्यभ्याधाय फलीकरणानोप्य फलीकरणान्जुहोत्यग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि

[आध्वर्यावाः सुगूहनादिमन्त्राः].

माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं
नः पितुं रुणु सुषदा योनिः स्वाहेति ” इति ।

तण्डुलेषु गृहे क्रियमाणेष्वपनेया मालिन्यांशाः फलीकरणाः । हेऽग्ने मां
दिवः पाहि द्युलोकवासिनो देवा मध्यपराधं यथा न गूह्णन्ति तथा कुरु ।
अदब्धायोऽर्हिसितजीवित । अशीततनो, उष्णशरीर, प्रसित्यै प्रकृष्टाङ्गन्धात्फल-
विघ्नात्पाहि । दुरिष्ट्यै दुष्टादयथाशास्त्रानुष्ठानात्पाहि । दुरघ्न्यै यागाधिकार-
विरोधिदुष्टवस्तुभोजनात्पाहि । दुश्चरितानिषिद्धाचरणात्पाहि । पितुमन्नमस्पदी-
यमाविषममृतं कुरु । सुषदा सुखोपवेशनेन निमित्तेन योनिं स्थानं कुरु । इदं
फलीकरणद्रव्यं तुभ्यं स्वाहा हुतमस्तु । मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते—
“अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इत्याह । यथायजुरेवैतत् । पाहि माऽद्य दिवः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमेवैता-
माशास्ते । अविषं नः पितुं रुणु सुषदा योनिः स्वाहेतीध्मसंवृश्नान्यन्वाहार्य-
पचनेभ्याधाय फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्नानि ।
अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्योच्छेषणम् । अतिरिक्त एवाति-
रिक्तं दधाति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरुन्धे ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । इध्मे शास्त्रोक्तप्रमाणेन च्छिन्ने सति
तच्छेषकाष्ठानीध्मसंवृश्नानि । तानि दक्षिणाग्नौ प्रक्षिप्य तेषामुपरि जुहूगताज्ये
स्थापितान्फलीकरणाञ्जुहुयात् । यज्ञोपयुक्तद्रव्यादधिकत्वमतिरिक्तत्वम् । अधि-
कद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य तत्स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । इत्थं फलीकरणहोमे
निष्पन्ने सत्यनन्तरं पत्न्याः समीपे वेदप्रासनं विधातव्यम् । तद्विधौ बुद्धिस्थे
सति तत्प्रसङ्गाद्वेदस्य प्रशंसकः कश्चिन्मन्त्र उत्पाद्यते । स च प्रदेशान्तरविषय-
तया विनियुज्यते—“ वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं
विविदुः पृथिवीम् । सा पृथगे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं विभात भुवनेष्वन्तः ।
ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्सम्बज्जुषो वेदेन वेदिं समाष्ट्यनु-
वित्यै । अथो यद्वेदश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजात्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । केनापि कारणेन देवेभ्यस्तिरोहितां
वेद्यभिमानिदेवतां वेदाभिमानिदेवतामुखेन देवा अलभन्त । तमेतं वेदस्य महि-
मानं वेदेनेत्यादिको मन्त्रः प्रकाशयति । अस्यायमर्थः—असुरैर्दत्तां पृथिवीं देवाः

(आध्वर्यावाः सृग्व्यूहनादिमन्त्राः)

पूर्वोत्तरभागाभ्यां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तां च वेदिं देवाः पुनर्वेदेनालभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि ब्रह्मादीनि विस्तारितवती । किंच सा पृथिवीदेवता सर्वेषु भुवनेष्वन्तरुदरान्तर्गता (रे) गर्भं विभर्ति । तस्माद्गर्भात्सर्वस्य फलस्य दाता यज्ञपुरुष उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणाष्टमानुवाकोक्तात्पु-
रोडाशनिष्पादनादूर्ध्वं नवमानुवाके वक्ष्यमाणास्तन्मन्त्रयजुर्हरणात्पुरस्ताद्गर्भमयेन वेदेन वेदिस्थानं संमृज्यात् । तच्च वेदिलाभाय । किंच वेदवेदिरूपं मिथुनं प्रजननाय भवति । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—“ प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्वेदः । पत्निया उपस्थ आस्थति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । पत्नीसमीपे प्रास्तस्य वेदस्य पुनरास्तरणं विधत्ते—“ वेदः होताऽऽहवनीयात्स्तृणन्नेति । यज्ञमेव तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्धमासात् । तं संततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं काले काल आगते यजते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । वेदस्य बन्धनं विमुच्य गार्हपत्यमारभ्याऽऽहवनीयपर्यन्तास्तरणेनाऽऽगामिपर्वपर्यन्तं यज्ञः संततो भवति । पुनः पर्वण्यन्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं संततं यज्ञं कर्तुमारभते । एवं पुनः पुनस्तत्काले समागते सति यजत इत्यविच्छिन्नो यज्ञो भवति ।

देवा इति । बौधायनः—“ अथोत्थाय दक्षिणेन पदा वेदिमवक्रम्य ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन्ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति ” इति ।

अन्तेऽपि बौधायनेन स्वाहाकारस्याध्याह्नत्वात्तेनावशिष्टं सर्वं होतव्यमिति लभ्यते । जुह्वादीनि तु यजमानेन यावदायुः संभार्याणि । तमाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति शास्त्रात् । हे गातुविदो मार्गविदो देवाः पूर्वं यं गातुं मार्गं लब्ध्वा समागतोः पुनः प्रतिनिवृत्य तं गातुं मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते देव भवतोक्तेषु देवेष्विमं नो यज्ञं निधेहि । इदमाज्यं हुतमस्तु । सर्वक्रियाप्रवर्तके वायौ निधेहि । इदमाज्यं हुतमस्तु । वायुविषयेणानेन मन्त्रेण

१ क. ग. °नि द्रव्यादी° । २ ख. °ति मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति दे° ।

३ ख. संभार्या° । ४ क. छ. च. °णि । तं यजमानं यज्ञपात्रैर्दहन्तीति ।

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

यज्ञसमाप्तिमुपपादयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । योऽध्वर्युर्यस्माद्देवाद्यज्ञमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यदि यज्ञं समापयेत्तर्हि स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यादिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । अत्राप्यध्वर्युः सर्वक्रियाप्रवर्तकाद्वायोरेव यज्ञमुपक्रमते । “ देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् ” इत्येतस्याच्छिद्रकाण्डगतस्य मन्त्रस्य प्रथमं जपितत्वात् । अतः समाप्तावपि देवा गातुविद इत्येष वायुविषयो मन्त्रो युक्तः । यद्यप्येतावता त्रयोदशानुवाकोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथाऽपि दशमानुवाके पत्नीसंनह्नप्रसङ्गेन पत्नीविषयौ द्वौ मन्त्रावाप्तातौ । तदानीमनुपयोगाद्ब्राह्मणेन तौ तत्र न व्याख्यातौ । उपवेषत्यागार्थं मन्त्रोत्पत्तिरपि कर्तव्येति तदुभयमत्र व्याक्रियते । प्रथमं तावद्योक्त्रविमोक्तमन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—“ यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पापीयान्भवति । यो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति । वारुणो वै पाशः । इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैनान् मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । योक्त्रपाशस्य वरुणो देवता, तद्धन्धस्य च सविता देवता । ततो वरुणस्य पाशं यमवध्नीत सवितेति पदाभ्यां यथादेवतं यज्ञोपचारान्न देवताभ्य आवृश्च्यते न विच्छिन्नो भवति । नापि दरिद्रो भवति । सवितृप्रसूतो यथादेवतमुपचरतीति शेषः । तृतीयपादे पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति—“ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनान् धाता । पुण्ये कर्माणि सुकृतस्य लोके दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । दुःखनाशाय सुखप्राप्तये च चतुर्थपादोक्तिरित्याह—“ स्योनं मे सह पत्या करोमीत्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्मे संत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । पत्न्याः पूर्णपात्रविमोक्तार्थो यो मन्त्रस्तं व्याचष्टे—“ समायुषा सं प्रजयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते पूर्णपात्रे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

१०] इति । समानीयमान इति शेषः । मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“ अन्त-
तोऽनुष्टुभा चतुष्पद्वा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्नियै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिँल्लोके
प्रतिष्ठितानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठिति ” (ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
१०) इति । पत्निकर्तव्यस्यावसाने विहितं यदिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणमनुष्टुभा
क्रियते तदिदं छन्दः पादचतुष्टयोपेतत्वाद्गौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कास्मिन्विषये ।
पत्न्याः संबन्धिनि पूर्णपात्रे विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः । इह लोके
प्रतिष्ठिता स्यामित्यभिप्रायः । तत्र मन्त्रसामर्थ्यात्सा प्रतिष्ठित्येव । प्रकान्तरेण
प्रशंसति—“ अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाङ्मिथुनम् । आपो रेतः प्रजननम् ।
एतस्माद्वै मिथुनाद्विद्योत्पन्नः स्तनयन्वर्षति । रेतः सिञ्चन् । प्रजाः प्रजनयन् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । न केवलमनुष्टुभश्छन्दोरूपत्वं
किंतु वाग्रूपत्वमप्यस्ति । सा च वाग्योषिच्छन्दोरूपेण पुरुषेण सह मिथुनं
संपद्यते । यास्तु पूर्णपात्रगता आपस्ताः प्रजोत्पत्तिसाधनं रेतः । एतस्मादेव
यागानुष्ठानगतान्मिथुनादुत्पन्ना आदित्यप्रेरितो मेघो वृष्टिद्वारेण प्रजोत्पत्तौ पर्य-
वस्यति ।

तथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” इति ॥

विमुक्तयोक्त्रस्य पूर्णपात्रोदकस्य च सहकारः पत्न्या कर्तव्य इत्याह—“ यद्वै
यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमोकः । अद्भिः शान्तिः । विमुक्तं
वा एतर्हि योक्त्रं ब्रह्मणा । आदायैनत्पत्नी सहाप उपगृहीति शान्त्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । यथा मन्त्रेणोपाहितानां कपालानां मन्त्रे-
णैव विमोकः कर्तव्यस्तथा योक्त्रस्यापि योगविमोकवत्या रज्ज्वा कृतस्योपद्रव-
स्याद्भिः शान्तिर्युक्ता । योक्त्रं चेदानीं मन्त्रेण मुक्तमतोऽञ्जलौ तद्योक्त्रमादाय तेन
सहापो गृहीयात् । तद्ग्रहणायाऽऽनयनं विधत्ते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति ।
रेतं एवास्यां प्रजां दधाति । प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः ” [ब्रा० का० ३ प्र०
३ अ० १०] इति । शोभत इति शेषः । पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुखप्रक्षा-
लनं विधत्ते—“ मुखं विमृष्टे । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० १०] इति । उत्तिष्ठेदिति विधिः । अथोपवेधो मन्त्रेण परि-

(आध्वर्यवाः स्रुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

त्यक्तव्योऽतः प्रस्तौति—“परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेपः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । पञ्चाशशाखामूलं त्यक्तो भाग उपवेपः । स च सर्वेषां वनस्पतीनां परितो व्याप्नोति । वनस्पतिभिर्दुःसाध्यस्याङ्गारवियोजनतमकपालोपधानादेरनेन कृतत्वात् । वेदनं प्रशंसति—“य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम्” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । सेवकजनमित्यर्थः । मन्त्रोत्पादनपूर्वकमुपवेपत्यागं विधत्ते—“तमुत्करे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेपमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुरु । उपवेपोपविद्महि नः । प्रजां पुष्टिमथो धनम् । द्विषदो नश्चतुष्पदः । ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपगूहति । तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः शूद्रा अवस्यन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । तमुत्कर उपगूहतीत्यन्वयः । यमित्यादिर्मन्त्रः । यं पञ्चाशशाखामूलभागं देवा मनुष्यसंयन्धिषेत्रेषु कपालोपधानाद्यग्रकर्मकारिणमुपवेपमकल्पयन्, हे उपवेप स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मत्तोऽपरक्तास्तानस्मदर्थमिहाऽऽनीयानुरक्ताङ्कुरु । हे उपवेपास्माकं समीपं प्रजादिकं विद्महि व्याप्तं कुरु । मनुष्यान्पुत्रंश्च चिरजीविनो वियोगराहितांश्च कुरु । अनेन मन्त्रेण तमुपवेपमुत्करे मृत्वननादिरूपे तृणादित्यागस्थाने पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखं गूढं कुर्यात् । यस्मादेवं तस्मात्लोकैः स्रुग्व्यूहोपवेपवत्कर्मकराः शूद्राः स्वाम्यभिमुखाः स्वामिनः पुरस्तात्सर्वदाऽवतिष्ठन्ते । निःशेषेण गूहनं विधत्ते—“स्थविमत उपगूहति । अप्रतिवादिन एवेनान्कुरुते” । [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । अग्रमुत्करे प्रवेश्य मूलं वह्निर्नावशेषयेत् । किंतु स्थविष्ठान्मूलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेशयेत् । तथा सत्येतान्मृत्यान्प्रतिवादिन उक्तकारिणः कुरुते । अभिचाराय मन्त्रान्तरमुत्पादयितुं प्रस्तौति—“धृष्टिर्वा उपवेपः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा संश्रितः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] । इति अयमुपवेपः स्वत एव धाष्टर्ययुक्तोऽत ऊर्ध्वं वह्निसंतपेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतत्वाद्ब्रह्मसंयन्त्रोऽभिमन्त्रयोग्यः । तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“योपवेपे शुक् । साऽमुमुच्छत्तु यं द्विष्य इति । अथास्मै नाम गृह्य पहरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । शुक्संतापः । अयमित्यत्र यो द्वेष्यस्तस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेपमग्नौ पहेरेत् । पुनरप्यूर्ध्वं त्रयमभिचारार्थमुत्पादयति—“निरमुं नुद ओकसः । सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वाध्येन हविषा । इन्द्र एणं पराशरीत् ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्चजनाः अति । इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत् ।
सूर्यो असदिवि । परमां त्वा परावतम् । इन्द्रो नयतु वृत्रं हा । यतो न पुनरा-
यसि । शश्वतीभ्यः समाभ्य इति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११]
इति । यः शत्रुर्युत्सति, अमुं स्वगृहाच्च निःसारय । निःशेषं जगद्धाध्यं येन
तन्निर्वाध्यं तादृशं हविरुपवेषरूपं तेनेन्द्र एनं शत्रुं पशकृत्य हिंसितवान् । परा-
वच्छब्दो दूरदेशवाची स्त्रीलिङ्गः । हे शत्रो त्वं त्रिभ्यो लोकेभ्यो निर्गत्य
त्रीन्द्रदेशान्ब्राह्मणादीनतिक्रम्य चाण्डालादिषु गच्छ । यावत्सूर्यो दिव्यस्ति
तावन्तं कालमग्निस्सूर्यचन्द्ररूपास्तिस्रो दीक्षीरातिक्रम्य महत्यन्धकारे गच्छ ।
वृत्रहेन्द्रस्त्वामत्यन्तदूरदेशं नयतु । यस्माद्दूरदेशादनेकेभ्यः संवत्सरेभ्य ऊर्ध्व-
मपि न पुनरागमिष्यसि । एताभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिरुपवेषं गृहाददूरतो निरस्येदित्येवं
विधिं (धिं) स्तावकेनार्थवादेनोच्यते—“ त्रिवृद्धा एष वज्रो ब्रह्मणा तः शितः ।
शुचैवैनं विद्ध्वा । एभ्यो लोकेभ्यो निर्णुद्य । वज्रेण ब्रह्मणा स्तृणुते ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । मन्त्रत्रयेण तीक्ष्णीकृत एव उपवेषरूपो
वज्रस्त्रिगुणो भवति । एतन्निष्ठेन शोकेनैनं वैरिणं लोकत्रयान्निःसार्य मन्त्रात्म-
केन वज्रेणाभिहिनास्ति । त्रिभूमिं खात्वा तत्रोपवेषं प्रतिक्षेप्य यजुर्द्वयरूपं मन्त्र-
मुत्पादयति—“ हतोऽसाववधिष्मामुमित्याह स्तृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ११] इति । स्तृतिर्हिंसा । अत्र सूत्रम्—“ पञ्चभिर्निरस्येन्निरसनेद्वा ”
इति । उपवेषस्याग्नौ क्षेपणे दूरदेशे निरसने भूमौ खनने च ध्यानं विधत्ते—
“ यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शुचैवैनं मर्षयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजद्वाभ्यां सुचोर्व्यूहौ वस्वज्ज्यात्परिधीस्त्रिभिः ।
अक्तमाप्या त्रिभिः सुक्षु प्रस्तराग्रादिकाञ्जनम् ॥ १ ॥
मर्कं प्रस्तरहोर्मोऽयमायुरग्न्यभिमन्त्रणम् ।
ध्रुवा भूमिं स्पृशेद्यं प मध्यस्य परिधेर्हृतिः ॥ २ ॥
यज्ञान्ययोर्द्वयोर्होमः संस्नावः स्नावकाहुतिः ।
अग्नेः सुचौ सादयित्वा धुरि ते प्रोहयेत्सुचौ ॥ ३ ॥

अग्ने फलीकृतेहोमो देवा इष्टयजुर्हतिः ।

वाचि वर्हिर्हतिर्वाते सर्वहोमोऽत्र विंगतिः ॥ ४ ॥

अथ धीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥

अक्रीतयजमानस्य भक्षस्तत्त्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात्सत्रेषु न निवर्तते ” इति ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति चेष्टाविडाप्राशिवादिभक्षः । तत्र भक्षेण क्रीतानामृग्विजां स्वार्थानत्वसंभयान् । दाक्षिणेव क्रयार्थं भक्ष इति पूर्वः पक्षः । यागेदेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वयुक्तममानो यजमानो न तेन केतुं शक्नोति । किंच यजमानपञ्चमाः समुपहृयेडां प्राश्नन्तीत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । नत्साहचर्योद्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात्प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्य-संस्कारत्वेन सत्रेषु न बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धा करणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमात्रं गम् ।

उपलक्षणताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्यग्नितया तनः ।

नाऽऽग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवन्नाग्न्यनुपाश्रयात् ॥

तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ” इति ।

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ आग्नेयं चतुर्धा करोति ” इति । तत्राऽऽग्नेयवदेन्द्राग्नान्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । तत्तन्त्रयाणां शेष इति चेन्मैवम् । न ह्यग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धमात्रेऽभिहितः । किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवली द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता । अतो देवतैकदेवेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ।

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा ।

भक्षाश्रुतेः क्रयार्थास्तो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥

देवतायै समस्तस्य क्लृप्तत्वात्स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ” इति ।

चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य भागान्यजमान एव निर्दिशेत्—“ इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीधः ” इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः । भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भूतिदानेन तानृत्विजः परिकेतुमयं निर्देशः । क्रयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्स्वकीयभागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थं सं-कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावाच्च युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रति-पत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणाहंत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च तद्भक्षणार्थो निर्देशो युज्यते ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।

एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मेत्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे यजमानकाण्डे चाऽऽन्नातः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तं न पठेदिति चेन्नैवम् । काण्डा-न्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठतोराशयभेदोऽस्ति । अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्याधीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति यजमानः ।

चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रस्तरं शाखाया सार्धं प्रहरेत्प्रहतिस्त्वयम् ।

शाखाया अर्थकर्म स्यात्प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥

प्रहतिः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।

तथात्वादर्थकर्मत्वे हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत् ” इति ॥

[आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरति ” इति । तत्र शाखाप्रहरणमर्थकर्म । कुतः । प्रहतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छाखाप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय ऋतुसाकल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तं, किंतु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरित्यागमेवाऽऽचष्टे । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाशशाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशेऽवकाशलाभाय यत्र क्वाप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाऽऽह्वनीये त्यागो नियम्यते । तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया तदभावे ऋतुवैकल्याभावात्पौर्णमास्यां स्वसिद्ध्यहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्त्रिया नास्ति स्वामिभावः पुंलिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

टाविविभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्न तु ” इति ॥

स्वर्गकायो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्मस्वधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न हेकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं तूद्देश्यगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं तावदावादिभिः स्त्रीप्रत्ययैराभिधीयते । पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन्द्वितीयावहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते ।

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

एवं कुलमित्यस्मिन्प्रथमैकवचने नपुंसकाभिष्यक्तिः । तस्मात्त्रिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम्—

“ दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽख्यातसंख्यया ।

पृथगैवमवैगुण्यात्कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत् ” इति ॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेन्मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्याम्नातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं लुप्येतेत्यवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकवचनं विरुद्धम् । अमीषोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवत्वाद्देवतैक्यं तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्मादंपत्योः सहाधिकारः । तथा सत्यूनेऽतिरिक्तं धीयाता इति वाक्येन कर्मणि न्यूनाङ्गपूरणं पत्न्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ।

अथ व्याकरणम्—

वाजस्येत्यत्र “ वज व्रज गतौ ” इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः कर्मणि घञन्तः, [वाजशब्दः] । ततो जित्त्वादाद्युदात्तः । प्रसवशब्दोऽप्रत्ययान्तः । ततस्तत्र थाथादिस्वरः । एवं सर्वं यथायोग्यमुच्येम् ।

“ इषे त्वाद्या यजुर्मन्त्राः काचित्काचिद्गृहीरिता ।

तासामृचां विविच्याथ वच्मि च्छन्दोऽवबुद्धये ॥

सावित्रियर्चा, अनुष्टुभर्चा, वैश्वदेव्यर्चेति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्सर्वयजुषां मध्ये समाम्नाता ऋचः । देवो वः सविता प्रार्पयत्विति द्विपदा विराङ्गायत्री । आ प्यायध्वमिति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् । रुद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । ध्रुवा अस्मिन्नित्यपि तद्वत् । प्रेयमगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवत्शा इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्वन्तारिक्षमित्येकपदा गायत्री । संपृच्यध्वमिति गायत्री । देवो वः सवितोत्पुनात्विति गायत्री । अवधूतमित्येकपदा गायत्री । परापूतमित्यपि । दीर्घामन्वित्येकपदा त्रिष्टुप् । यानि घर्म इत्यनुष्टुप् । समापो अङ्घ्रिरित्युपरिष्ठाद्बृहती । अद्भ्यः परीत्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य सवितुः

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

सव इति द्विपदा गायत्री । पुरा ऋरस्येत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना सुप्रजसस्त्वेत्यनुष्टुभौ । इमं वि ष्यामीति त्रिष्टुप् । समायुषेत्यनुष्टुप् । देवो वः सवितोत्पुनात्विति गायत्री । वीतिहोत्रमिति गायत्री । एता असदन्नित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री । पाहि माऽग्न इति द्विपदा गायत्री । वाजस्य मोद्ग्राभं चेत्यनुष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् । सस्त्रावभागा इति त्रिष्टुप् । नन्वितरेषामपि मन्त्राणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रासंख्याविशेषमुपजीव्यं यत्किञ्चिच्छन्दः कल्प्यतामिति चेन्न । यजुषां छन्दःकल्पने श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतम्—“तत्रोभयोर्मीमांसा । जामि स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय” इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दोऽभिधीयते । ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभिमतम् । तथा साति स्वशक्त्या किञ्चिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किंतु पूर्वसिद्धसंप्रदायागतं छन्दोलक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि च्छन्दो जानीयात् । ऋचामेव च्छन्दोविधानात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

उ॒भा वा॑मिन्द्रा॒ग्नी आ॒हुव॑ध्या उ॒भा रा॑धंसः
सु॒ह मा॑द॒य॒धै । उ॒भा दा॑ता॒रा॒वि॒षा॑ र॒यीणा॑-
मु॒भा वा॑जस्य सा॒तयै॑ हुवे वा॒म् । अ॒श्र॒व॒ हि
भूरि॑दा॒व॒त्तरा॑ वां वि॒जा॒मातु॑रु॒त वां घा॑ स्या॒ला-
त् । अथा॑ सोम॒स्य प्र॑य॒ती यु॒वभ्या॑मिन्द्रा॒ग्नी
स्तोमं॑ ज॒नया॑मि न॒व्यम् । इन्द्रा॑ग्नी न॒वतिं
पुरो॑ दा॒सप॑त्नीर॒धूनु॑तम् । सा॒कमे॑कै॒न क॑र्म॒णा ।

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा
 जुषेयाम् । (१) उभा हि वाꣳ सुहवा जोह-
 वीमि ता वाजꣳ सद्य उꣳशते घेष्ठा । वयमुं त्वा
 पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयु-
 ज्महि । पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन
 कृतो अभ्यानङ्कम् । स नो रासच्छरुधश्च-
 न्द्राग्ना धियंधियꣳ सीषधाति प्र पुषा । क्षेत्रस्य
 पतिना वयꣳ हितेनैव जयामसि । गामश्वं
 पोषयित्वा स नः (२) मृडातीदृशे । क्षेत्रस्य
 पते मधुमन्तमूमि धेनुरिव पयो अस्मासु
 धुक्ष्व । मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः
 पतयो मृडयन्तु । अग्ने नय सुपथा राये
 अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयो-
 ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं
 विधेम । आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छ-
 क्रवाम तदनु प्रवोदुम् । अग्निर्विद्वान्तस यजात् (३)
 सेदु होता सो अध्वरान्तस ऋतून्कल्पयाति ।
 यद्वाहिष्ठं तदग्नये वृहदर्चं विभावसो । महि-
 षीव त्वद्रायिस्त्वद्वाजा उदीरते । अग्ने त्वं पा-
 रया नव्यो अस्मान्त्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि
 विश्वा । पूश्वं पृथ्वी वंहुला न उर्वी भवा
 तोकाय तनयाय शं योः । त्वमग्ने व्रतपा असि
 देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । यद्वो वयं

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

प्रमिनामं व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विष्वमापृण्णाति विद्वान्येभिर्देवाः ॥ ऋ-

तुभिः कल्पयाति [४] ॥

(जुषेथामा स नो यजादा त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

इषे त्वा यज्ञस्य शुन्धध्वं कर्मणे देवोऽवधूतं धृष्टिः सं वपाम्या देदे प्रत्युष्टं
कृष्णोऽसि भुवन्नमसि वाजस्योभा वां चतुर्दश ॥ १४ ॥

इषे दृह भुवन्नमष्टाविंशतिः ॥ २८ ॥ हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशानुवाके दर्शपूर्णमासमन्त्राः समाप्ताः । अथ तद्विकृतिमन्त्रा वक्तव्याः ।
विकृतिषु चाऽऽध्वर्यवमन्त्राणामतिदेशे वैधप्राप्तत्वाद्धौत्रा एवानुशिष्यन्ते । ततः
प्रपाठकानामन्त्रानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । ताश्चे-
ष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके
द्वितीयकाण्डस्थद्वितीयप्रपाठकस्य सार्धप्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवा-
क्या उच्यन्ते । काम्या याज्या इति याज्ञिकसमाख्यावलादिष्टिकाण्डस्य याज्या-
काण्डस्य च परस्परं संबन्धः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसंबन्धस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामवग-
न्तव्यः । यद्यप्येकैक एव मन्त्रः स्वस्वदेवताप्रकाशकस्तथाऽपि दर्विहोमत्वव्यावृत्तये
प्रतीष्टि मन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यम् । एतच्च वास्तोर्षतीयहोमप्रस्तावे समाप्तास्यते—“यदे-
कया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय ”
इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागत्राक्षणे पठिष्यते—“ पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

भवति । जातानेव भ्रातृव्यान्प्रणुदते । उपरिष्टालक्ष्मा याज्या जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ” इति । यस्या ऋचः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तलिङ्गं चेद्याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कविदेतद्व्याभि-
चरति । तत्र सर्वत्राऽऽम्नानक्रमो नियामकः । पुरस्तादाम्नाताः पुरोनुवाक्याः, पश्चादाम्नाता याज्याः । तस्मादिष्टिक्रमं मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टावेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तद्युग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आम्ना-
यते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरेष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्येत, पूर्वैष्टौ तद्योजने क्रमो बाध्येतेति चेन्न । बाध्यतां नाम क्रमोऽस्य दुर्बलत्वात् । यदि न पूर्वैष्टौ तृती-
यमन्त्रस्य पृथक्प्रयोजनता तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं पूर्वयुग्मेन [ण] समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु ।
यद्वदिष्टचैक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्वन्मन्त्रयुग्मस्यैकत्वे सति तदीयदे-
वताविषयाणामिष्टीनामाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । तद्यथा । इहैव
तावत्तादृशमुपलभ्यते । उभा वामिन्द्राग्नी इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गकाश्चत्वारो
मन्त्राः । ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन षडाम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र
आद्या इष्टयो विकल्प्यन्ते ।

तासु तिसृषु प्रथमाभिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहताः सोऽचायत्प्र-
जापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाधुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नेकादशकपालमपश्यत्तं
निरवपत्तावस्मै प्रजाः प्रासाधयताम् ” [तै० सं० का० २ प्र० २
अ० १] इति ।

अपागूहतामाच्छादितवन्तौ । अचायदचिन्तयत् । प्रासाधयतां प्रकटी
कृतवन्तौ ।

प्रस्तुतामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपगूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत
ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति
तावेवास्मै प्रजां प्रासाधयतो विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० २
अ० १] इति ।

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

यः पुरुषो यौतनादिना प्रजोत्पादनसमर्थोऽपि प्रजां न लभते तस्येन्द्राग्नी प्र-
तिबन्धकौ । तयोरुक्तः पुरोडाशो भागस्तेन तौ सेवते ।

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

“ ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव
स्वेन भागधेयेनोपधावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृद्धके वि पाप्मना
भ्रातृव्येण जयते ॥ [सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

सजाताः समाजजन्मानो बन्धुभृत्यादयः । अचेतनं क्षेत्रविषयं चेतनं भृत्यवि-
षयं च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी बलाद्विनाशयतः । स्वयं तु पापिष्ठे-
नैव वैरिणा विरुध्यमानो जयं प्राप्नोति ।

तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

“ अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नेकाद-
शकपालं निर्वपेत्संग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तवे-
वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोपप्रयाति जयाति तं संग्रामम् ॥
[सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

युद्धार्थं परसैन्यसमीपं प्रयास्यतो भयावेशाद्धस्तपादादीन्द्रियगता शक्तिरप्रका-
मति । इन्द्राग्नी तस्य धैर्यमुत्पाद्येन्द्रियशक्तिं समाधत्तः ।

एतासु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह—

उभेति । हे इन्द्राग्नी युवामुभौ हव आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्यै सा-
कल्येन होतुम् । न चात्राश्वमेधपुरुषमेधादावश्वदेरिव युवयोर्होमप्रव्यत्वं शङ्कनी-
यम् । अस्ति ह्यत्र राधःशब्दवाच्यं पुरोडाशद्रव्यरूपमन्नम् । तेनाग्नेन युवामुभौ
परस्परं युक्तौ हर्षयितुमाह्वयामि । हृष्टाभ्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभाव-
ज्ञानां धनानां च दातारावतोऽन्नस्य लाभाय युवामुभावाह्वयामि ।

अथ याज्यामाह—

अश्रवामिति । लोके हि स्वदुहितुरत्यन्तप्रियो विशिष्टो जायाता दौहित्रा-
दिस्त्वाः प्रजा बह्वीर्ददाति, स्यालश्च स्वयं दक्षो भगिनीस्तेह्न गृहधनरक्षणाय
दासदासीस्त्वाः प्रजा बह्वीः प्रददाति । ताभ्यामपि वां भूरिदावत्तरावतिशयेन
बहुप्रजाप्रदौ युवामित्यशृणवम् । अथास्तौ हे इन्द्राग्नी युवभ्यां युवाभ्यां सो-
मस्य प्रयती सोमसदृशस्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवदीये चित्ते नूतनं हर्षरूपचि-

(आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा ।

भक्षाश्रुतेः क्रयार्थास्तो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥

देवतायै समस्तस्य क्लृप्तत्वात्स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ” इति ।

चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य भागान्यजमान एव निर्दिशेत्—“ इदं ब्रह्मणः ।

इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध्रः ” इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः ।

भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भूतिदानेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः । क्रयश्च

तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्स्वकीयभागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं

शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थं सं-

कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावान्न युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रति-

पत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अवाशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य

भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च तद्भक्षणार्थो निर्देशो युज्यते ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।

एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मेत्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे यजमानकाण्डे चाऽऽन्नातः ।

तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तं न पठेदिति चेन्नैवम् । काण्डा-

न्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठतोराशयभेदोऽस्ति ।

अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति

यजमानः ।

चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रस्तरं शाखाया सार्धं प्रहरेत्प्रहतिस्त्वियम् ।

शाखाया अर्थकर्म स्यात्प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥

प्रहतिः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।

तथात्वादर्थकर्मत्वे हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति ” इति । तत्र शाखाप्रहरणमर्थकर्म । कुतः । प्रहतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च सूक्त-वाक्केन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छाखाप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय क्रतुसाकल्य-प्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—सूक्तवाक्केन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तं, किंतु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखा-प्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरित्यागमेवाऽऽचष्टे । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाश-शाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशेऽवकाशलाभाय यत्र क्वाप्यवश्यं परित्यगि प्राप्ते शास्त्रेणाऽऽह्वनीये त्यागो नियम्यते । तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया तद-भावे क्रतुवैकल्याभावात्पौर्णमास्यां स्वसिद्धचहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ।

पष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्त्रिया नास्ति स्वामिभावः पुंलिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

टाविविभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्न तु ” इति ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया नारित । न च ग्रहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्य-यार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्मस्वधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न ऐकत्वस्य प्रत्य-यार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं तूद्देश्यगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं तावद्वादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन्निर्दितीयावहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)-

एवं, कुलमित्यस्मिन्प्रथमैकवचने नपुंसकाभिषक्तिः । तस्माद्विज्ञस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽख्यातसंख्याया ।

पृथगैवमवैगुण्यात्कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत् ” इति ॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेन्नैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्याम्नातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं लुप्येतेत्यवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकवचनं विरुद्धम् । अग्नीषोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवत्वाद्देवतैक्यं तथा दंपत्योरैकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्मादंपत्योः सहाधिकारः । तथा सत्यूनेऽतिरिक्तं धीयाता इति वाक्येन कर्मणि न्यूनाङ्गपूरणं पत्न्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ।

अथ व्याकरणम्—

वाजस्येत्यत्र “ वज ब्रज गतौ ” इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः कर्मणि घञन्तः, [वाजशब्दः] । ततो जित्त्वादाद्युदात्तः । प्रसवशब्दोऽप्रत्ययान्तः । ततस्तत्र थाथादिस्वरः । एवं सर्वं यथायोग्यमुच्येयम् ।

“ इषे त्वाद्या यजुर्मन्त्राः काचित्काचिदगीरिता ।

तासामृचां विविच्याथ वच्मि च्छन्दोऽवबुद्धये ॥

सावित्रियर्चा, अनुष्टुभर्चा, वैश्वदेव्यर्चेति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्सर्वयजुषां मध्ये समान्नाता ऋचः । देवो वः सविता प्रार्थयत्विति द्विपदा विराङ्गायत्री । आप्यायध्वमिति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् । रुद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । भुवा अस्मिन्नित्यपि तद्वत् । प्रेथमगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवल्शा इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्वन्तारिक्षमित्येकपदा गायत्री । संपृच्यध्वमिति गायत्री । देवो वः सवितोत्पुनाविति गायत्री । अवधूतमित्येकपदा गायत्री । परापूतमित्यपि । दीर्घामन्वित्येकपदा त्रिष्टुप् । यानि धर्म इत्यनुष्टुप् । समापो अङ्गिरित्युपरिष्ठादबृहती । अद्भ्यः परीत्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य सवितुः

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

सव इति द्विपदा गायत्री । पुरा कूरस्येत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना सुमजसस्त्वेत्यनुष्टुभौ । इमं वि ष्यामीति त्रिष्टुप् । समायु-
षेत्यनुष्टुप् । देवो वः सवितोत्पुनात्विति गायत्री । वीतिहोत्रमिति गायत्री । एता
असदन्नित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री । पाहि माऽग्न इति द्विपदा
गायत्री । वाजस्य मोद्ग्राभं चेत्यनुष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् ।
सःस्त्रावभागा इति त्रिष्टुप् । नन्वितरेषामपि मन्त्राणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रासं-
ख्याविशेषमुपजीव्य यत्किञ्चिच्छन्दः कल्पयतामिति चेन्न । यजुषां छन्दःकल्पने
श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतम्—“तत्रोभयोर्मीमांसा । जामि
स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय”
इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दोऽभिधीयते । ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभिमतम् ।
तथा सति स्वशक्त्या किञ्चिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किंतु पूर्वसि-
द्धसंप्रदायागतं छन्दोलक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि च्छन्दो जानीयात् ।
ऋचामेव च्छन्दोविधानात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

उ॒भा वा॑मिन्द्रा॒ग्नी आ॒हुव॑ध्या उ॒भा रा॑धंसः
स॒ह मा॑द॒यध्वै॑ । उ॒भा दा॑ता॒रावि॑षां रं॒यीणा॑-
मु॒भा वा॑जस्य सा॒तये॑ हुवे वा॒म् । अ॒श्र्वं हि
भूरि॑दाव॒त्तरा॑ वां विजा॑भातुरु॒त वा॑ घा स्या॒ला-
त् । अथा॑ सोम॑स्य प्र॒यती॑ युव॒भ्यामिन्द्रा॑ग्नी
स्तोमं॑ जनया॒ग्नि न॒व्यम् । इन्द्रा॑ग्नी न॒वतिं
पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधूनुतम् । सा॒कमे॑कै॒न क॑र्मणा ।

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

शुचिं नु स्तोमं नवजातमघेन्द्राग्नी वृत्रहणा
जुषेथाम् । (१) उभा हि वाꣳ सुहवा जोह-
वीमि ता वाजꣳ सद्य उंशते धेष्ठा । वयमुं त्वा
पथस्पते रथं न वार्जसातये । धिये पूषन्नयु-
ज्महि । पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन
कृतो अभ्यानडर्कम् । स नो रासच्छुरुधंश्च-
न्द्राम्ना धियं धियꣳ सीषधाति प्र पूषा । क्षेत्रस्य
पतिना वयꣳ हितेनैव जयामसि । गामश्च
पोषयित्वा स नः (२) मुडातीदृशे । क्षेत्रस्य
पते मधुमन्तमूमि धेनुश्च पयो अस्मासु
धुक्ष्व । मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः
पतयो मृडयन्तु । अग्ने नय सुपथा राये
अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयो-
ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं
विधेम । आ देवानामपि पन्थासगन्म यच्छ-
क्रवाम तदनु प्रवौढुम् । अग्निर्विद्वान्स यजात् (३)
सेदु होता सो अध्वरान्स क्रतून्कल्पयाति ।
यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो । महि-
षीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते । अग्ने त्वं पा-
र्या नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि
विश्वा । पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा
तोकाय तनयाय शं योः । त्वमग्ने व्रतपा असि
देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । यद्वा वयं

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविद्वष्टरासः ।

अग्निष्टद्विष्टमापृणाति विद्वान्येर्विदेवाः ॥ क्र-

तुभिः कल्पयाति [४] ॥

(जुषेयासा स नो यजादा त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

इषे त्वा यज्ञस्य शुश्रूषं कर्मणे देवोऽव्यूतं वृष्टिः सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं
कृष्णोऽसि भुवनमसि वाजस्योभा वां चतुर्दश ॥ १४ ॥

इषे दृष्टं भुवनमष्टाविंशतिः ॥ २८ ॥ हरि उँ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदेशानुवाके दर्शपूर्णमासमन्त्राः समाप्ताः । अथ तद्विकृतिमन्त्रा वक्तव्याः ।
विकृतिषु चाऽऽव्ययमन्त्राणामतिदेशे वैवप्रामत्वाद्दौत्रा एवानुशिष्यन्ते । ततः
प्रपाठकानामन्यानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । ताश्चे-
ष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके
द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य सार्वप्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवा-
क्या उच्यन्ते । काम्या याज्या इति याज्ञिकसमाख्याचलादिक्रियाण्डस्य याज्या-
काण्डस्य च परस्परं संबन्धः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसंबन्धस्तु निङ्गन्काम्यापवग-
न्तव्यः । यद्यप्येकैक एव मन्त्रः स्वस्वदेवताप्रकाशकस्तथापि द्विहोमत्वव्यावृत्तये
प्रतीष्टि मन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यम् । एतच्च वास्तोर्ष्वतीयहोमप्रस्तावि समाप्तास्यते—“यदे-
कया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय ”
इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागव्राक्षणं पठिष्यते—“पुरस्ताद्धमा पुरोनुवाक्या

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टिनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

भवति । जातानेव भ्रातृव्यान्प्रणुदते । उपरिष्ठालक्ष्मा याज्या जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ” इति । यस्या ऋचः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तलिङ्गं चेद्याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कचिदेतद्व्यामि-
चरति । तत्र सर्वत्राऽऽम्नानक्रमो नियामकः । पुरस्तादाम्नाताः पुरोनुवाक्याः, पश्चादाम्नाता याज्याः । तस्मादिष्टिक्रमं मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टावेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तद्युग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आम्ना-
यते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरेष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्येत, पूर्वैष्टौ तद्योजने क्रमो बाध्येतेति चेन्न । बाध्यतां नाम क्रमोऽस्य दुर्बलत्वात् । यदि न पूर्वैष्टौ तृती-
यमन्त्रस्य पृथक्प्रयोजनता तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं पूर्वयुग्मेन [ण] समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु ।
यद्वदिष्ट्यैक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्वन्मन्त्रयुग्मस्यैक्ये सति तदीयदे-
वताविषयाणामिष्टिनांमाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । तद्यथा । इहैव
तावत्तादृशमुपलभ्यते । उभा वामिन्द्राग्नी इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गकाश्चत्वारो
मन्त्राः । ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन षडाम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र
आद्या इष्टयो विकल्प्यन्ते ।

तासु तिसृषु प्रथमामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहताः सोऽचायत्प्र-
जापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाधुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नेकादशकपालमपश्यत्तं
निरवपत्तावस्मै प्रजाः प्रासाधयताम् ” [तै० सं० का० २ प्र० २
अ० १] इति ।

अपागूहतामाच्छादितवन्तौ । अचायदचिन्तयत् । प्रासाधयतां प्रकटी-
कृतवन्तौ ।

प्रस्तुतामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपगूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत
ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति
तावेवास्मै प्रजां प्रासाधयतो विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० २
अ० १] इति ।

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

यः पुरुषो यौवनादिना प्रजोत्पादनसमर्थोऽपि प्रजां न लभते तस्येन्द्राग्नी प्र-
तिबन्धकौ । तयोरुक्तः पुरोडाशो भागस्तेन तौ सेवते ।

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

“ ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव
स्वेन भागधेयेनोपधावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते वि पाप्मना
भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

सजाताः समानजन्मानो बन्धुभृत्यादयः । अचेतनं क्षेत्रविषयं चेतनं भृत्यवि-
षयं च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी बलाद्विनाशयतः । स्वयं तु पापिष्ठे-
नैव वैरिणा विरुध्यमानो जयं प्राप्नोति ।

तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

“ अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकाद-
शकपालं निर्वपेत्संग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावे-
वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोपप्रयाति जयति तश्च संग्रामम् ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

युद्धार्थं परसैन्यसमीपं प्रयास्यतो भयावेशाद्धस्तपादादीन्द्रियगता शक्तिरप्रक्रा-
मति । इन्द्राग्नी तस्य धैर्यमुत्पाद्येन्द्रियशक्तिं समाधत्तः ।

एतासु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यमाह—

उभेति । हे इन्द्राग्नी युवामुभौ हुव आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्वै सा-
कल्येन होतुम् । न चात्राश्वमेधपुरुषमेधादावधादेरिव युवयोर्होमद्रव्यत्वं शङ्कनी-
यम् । अस्ति ह्यत्र राधःशब्दवाच्यं पुरोडाशद्रव्यरूपमन्नम् । तेनान्नेन युवामुभौ
परस्परं युक्तौ हर्षयितुमाह्वयामि । हृष्टाभ्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभाव-
न्नानां धनानां च दातारावतोऽन्नस्य लाभाय युवामुभावाह्वयामि ।

अथ याज्यामाह—

अश्रवमिति । लोके हि स्वदुहितुरत्यन्तप्रियो विशिष्टो जामाता दौहित्रा-
दितृषाः प्रजा बह्वर्दिदाति, स्यालश्च स्वयं दक्षो भगिनीस्तेहेन गृहधनरक्षणाय
दात्तदात्तीरूपाः प्रजा बह्वीः प्रददाति । ताभ्यामपि वां मूरिदावत्तरावतिशयेन
बहुप्रजाप्रदौ युवामित्यशृणवम् । अथाज्जो हे इन्द्राग्नी युवभ्यां युवाभ्यां सो-
मस्य प्रयती सोमसदृशस्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवर्दाये चित्ते नूतनं हर्षरूपाचि-

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आपं उ॒न्दन्तु ज॒विसं॑ दी॒र्घायु॑त्वाय॒ वर्च॑सं
ओष॑धे त्राय॑स्वैन॒ः स्व॑धिते॒ मेन॑ः॒ हि॒ःसीर्दे॒व-
श्रूरे॒तानि॒ प्र व॑पे स्व॒स्त्युत्ते॑राण्यशी॒याऽऽपो॑
अ॒स्मान्मा॒तरः॑ शु॒न्धतु॒ घृते॑न॒ नो घृ॑तपु॒वः
पुन॑न्तु वि॒श्वम॒स्मत्प्र ब॑हन्तु रि॒प्रमु॑दा॒भ्यः शुचि॑-
रा पु॒त ए॒षि सोम॑स्य त॒नूर॑सि त॒नुवं॑ मे पाहि
मही॒नां प॒योऽसि॑ वर्चो॒धा अ॑सि॒ वर्चः॑ (१)
मयि॑ धेहि वृ॒त्रस्य॑ क॒नीनि॑काऽसि॒ चक्षु॑ष्पा
अ॑सि॒ चक्षु॑र्मे पाहि चि॒त्पाति॑स्त्वा पु॒नातु॑ वा॒क्पति॑-
स्त्वा पु॒नातु॑ दे॒वस्त्वा॑ स॒विता पु॑ना॒त्वच्छि॑-
द्रेण प॒वित्रे॑ण व॒सोः सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑स्तस्य॒ ते
प॒वित्र॑पते प॒वित्रे॑ण यस्मै॒ कं पु॑ने तच्छे॒केय॑मा
वो दे॒वास्त॑ ई॒महे सत्य॑ध॒र्माणो॒ अध्व॑रे यद्वाँ
दे॒वास्त॑ आ॒गुरे य॒ज्ञिया॑स्तो ह॒वा॒मह॒ इन्द्रा॑मी

(यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

द्यावापृथिवी आप ओषधीस्त्वं दीक्षाणामधि-

पतिरसीह मा सन्तं पाहि (२) ।

(वर्ध ओषधीरष्टौ च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

[तत्र प्रथमोऽनुवाकः] ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टिरीरिता ।

प्रपाठकत्रयेणाथ सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सौम्यकाण्डम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—

“ अश्वरप्रभृतित्रीणि तद्विधिर्वाजपेयकौ ।

सवाः शुक्रियकाण्डे च नवन्दोरिति धारणा ” इति ॥

आप उन्दिन्वित्यादिकमश्वरकाण्डम् । आ ददे द्यावाऽसित्यादिकं ग्रहकाण्डम् । उदु त्यं जातवेदसमित्यादिकं दक्षिणाकाण्डम् । तान्येतानि त्रीणि । प्राचीनवशं करोतीत्यादिकं त्रयाणामेतेषां विधिः । देव सवितः प्र सुवेत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्तेत्यादिकं वाजपेयस्य विधिकाण्डम् । त्रिवृत्स्तोमो भवतीत्यादिकाः सवाः । नमो वाचे या चोदितेत्यादिकं शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । देवा वै सत्रमासतेत्यादिकं तद्विधिकाण्डम् । तान्येतानि नवसंख्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अतस्तेषु चन्द्र ऊपिरिति ध्यायेत् ।

“ सोमाङ्गे दीक्षणीयादौ दर्शमन्त्रातिदेशनात् ।

दर्शोर्ध्वत्वं तेन युक्तमग्निष्टोमोऽत्र वर्ण्यते ” ॥

त्रिविधः सोमयाग एकाहाह्निःसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमा-

(यजमानकर्तृकप्राग्वशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

रभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्यैका-
हरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत एवाऽऽम्नायते—“ एष वाव प्रथमो यज्ञो य-
ज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः ” इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थः षोडश्यातिरात्रोऽष्टोर्धामो वाजपेयश्चेति, तथाऽप्यग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्ग-
जातस्योपादिष्टत्वात्स एवेतरेषां प्रकृतिः । अतः प्रथमं स एवाभिधीयते । तत्र
प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदो विनियोगसंग्रहे दर्शितः—

“ द्वितीयप्रश्नमारभ्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमयागे मन्त्रजातं तत्रावान्तरभेदतः ॥ १ ॥

क्रयः पर्शुग्रहश्चेति प्रश्नभेदोऽवगम्यताम् ।

क्रयप्रश्नेऽनुवाकाः स्युरर्थभेदाच्चतुर्दश ॥ २ ॥

प्राग्वंशावेशनं दीक्षा स्याद्देवयजनग्रहः ।

सोमक्रयण्यानयनं तदीयपदसंग्रहः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं क्रयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ।

आतिथ्योपसदस्तद्वद्भवेदुत्तरवेदिका ॥

हविर्धानं काम्ययाज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥ ४ ॥ ” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके क्षौरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य प्राचीनवंशाख्यशाला-
प्रवेशोऽभिधीयते । आप उन्दन्वित्यादयः क्षौरमन्त्राः । क्षौरात्प्रागेव शाला नि-
र्मातव्या । ततो बौधायनो दीक्षासाधनद्रव्यसंपादनपूर्वकं शालानिर्माणमाह—“ अ-
ग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति स उपकल्पयेत् कृष्णाजिनं च कृष्णविषाणं च वा-
सश्च मेखलां च ” इति । “ जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवति ” इति च ।
आपस्तम्बोऽपि “ सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्यजो वृणीते ” इत्युपक्र-
म्य वरणं देवयजनाध्यवसानं दीक्षणीर्येष्टिं चाभिधायेदमाह—“ प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादन्तुतं पश्चान्नितः सर्वतः परिश्रितम् ” इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य वपनविधेः पूर्वं शालां विधत्ते—

“ प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां
पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव त-
द्यजमान उपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

प्रागायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य स प्राचीनवंशः । केचित्तु यस्य देव-
यजनस्येति विगृह्य ऋत्स्नेदेवयजनविधिमेतमाहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहसंबद्धो
वंशो देवयजनसंबद्धो भवति । वंशस्य प्रागग्रत्वेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं
करोति ।

गृहस्य कुडचस्थानीयमावरणं विधत्ते—

“ परिश्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात् ” [सं० का० ६ प्र०
१ अ० १] इति ।

स्वर्गस्य मनुष्यैरदृश्यत्वादत्रापि तदर्थं परिश्रयणम् ।

द्वाराणि विधत्ते—

“ नास्माल्लोकात्स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न
वेति दिक्ष्वतीकाशान्करोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्यै ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० १] इति ।

इह लोके तावत्सुखं प्रत्यक्षसिद्धम् । गृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्गे
तु संदिग्धम् । यद्यविज्ञेनेदं कर्म साङ्गं समाप्येत तदा सुखमास्ति नान्यथा । भव-
दपि तत्सुखं नेदानीं भवति किंतु मरणादूर्ध्वम् । तदाऽपि प्रवलेन केनचिचरक-
प्रदेन कर्मणा प्रतिबन्धे सति ततोऽपि विलम्ब्येत । तस्मादिदानीमेवास्माल्लोकान्
सर्वात्मना निर्गन्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । तत एतल्लोकदर्शनाय द्वारेषु कृतेषु
लोकद्वयजयो भवति ।

आप इति । कल्पः—“ अथास्य प्राङ्मुखस्य दक्षिणं गोदानमद्भिरनुव-
ध्याऽऽप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ” इति ।

गोदानं शिरसो भागः । जीवनायुर्वृद्धिब्रह्मवर्चसेभ्य आपः शिर आर्द्रां
कुर्वन्तु ।

आषध इति । कल्पः—“ ऊर्ध्वाग्रं वह्निरनूच्छ्रयति ओषधे त्रायस्वैनमिति
स्वधितिं तिर्यश्चं निदधाति स्वधिते मेनः हिंसीरिति प्रवर्षाति देवश्रूरेतानि प्र वप
इति ” इति ।

स्वधितिः क्षुरः । देवेषु प्रसिद्धत्वेन श्रूयत इति देवश्रूर्देवनापितस्तद्रूपोऽहं वपनं
कुर्वे । एतानि केशादीनि ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

स्वस्तीति । बौधायनः—“स्वस्त्युत्तराण्यशीयेत्युक्त्वा तं प्रत्यभिमृशते ” इति ।

आपस्तम्बः—“ स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति ” इति ।

अविघ्नेनोत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयाम् ।

विधत्ते—

“ केशश्मश्रु वपते नखानि निरुन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेघमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

आप इति । बौधायनः—“ अथैनैर्मद्भिरभिषिञ्चत्यापो अस्मान्मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तिवति संप्रधाव्य रजः प्रक्षालयति विश्वमस्मत्प्र वहन्तुरिप्रमिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतां मन्यते । अस्मान्स्मदीयान्यजमानान् । क्षरदुदकमत्र घृतम् । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतपुवः । रिप्रेन्पापम् । इमा आपः सर्वं पापमस्मत्तोऽपनयन्तु ।

उदाभ्य इति । कल्पः—“ उदाभ्यः शुचिरा पूतं एमीत्युद्गाहमानो जपति ” इति ।

स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धः सन्नद्भ्य उद्गम्याऽऽगच्छामि ।

विधत्ते—

“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा । आहारादिनियमस्तपः । अप्सु स्नानेन तदुभयमव्यवधानेनैव प्राप्नोति ।

अवतरणप्रदेशं विधत्ते—

“ तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

उक्तमेवार्थमनूद्य स्तोति—

“ तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

सख्यादीनां समानानां तीर्थवत्सेव्यो भवति ।

आचमनं विधत्ते—

“ अपोऽश्वात्यन्तरत एव मेध्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १]
इति ।

सोमस्येति । कल्पः—“ अथ प्रदक्षिणमहत्तं वासः परिधत्ते सोमस्य तनूरसि
तनुवं मे पाहीति ” इति ।

क्षौमवस्त्रस्य सोमोऽभिमानि देव इति तस्य वस्त्रं शरीरम् ।

विधत्ते—

“ वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो
दीक्षते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

दीक्षयति संस्करोति ।

मन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागौ व्याचष्टे—

“ सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिषमे-
वैतामाशास्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

वस्त्रपरिहितस्य सोम एव स्वा देवता ।

प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

“ अग्नेस्तूषाधानं वायोर्वातपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघात आदित्यानां
प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यद्वा-
सो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति ” [सं० का० ६ प्र०
१ अ० १] इति ।

शलाकोपधानं तूषाः । तत्र तन्तूनां पूरणं तूषाधानम् । वायुना शोषणं वात-
पानम् । नीविर्बन्धविशेषः । प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः । प्राची-
नतानो दीर्घतन्तुप्रसारणम् । ओतुस्तिर्यक्तन्तुप्रसारणम् । अतीकाशाश्छिद्राणि ।
एतेषु क्रमेणाग्न्यादयोऽभिमानिदेवताः ।

भोजनं विधत्ते—

“ बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

प्राणस्थितिहेतुत्वादशनस्य प्राणत्वम् । मित्रवन्धादिभिः प्रार्थितो बहु
भुञ्जीवेति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

विधत्ते—

“ आशितो भवति यावानेवास्थ प्राणस्तेन सह मेधमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

महीनामिति । बौधायनः—“ अथास्यैतन्नवनीतं विचितमुदशराव उप-
शेरते तस्य पाणिभ्यां संप्रम्लाय मुखमेव प्रथममभ्यङ्क्ते महीनां पयोऽसि वर्चोधा
असि वर्चो मयि धेहीत्यनुलोममापादाम्याम् ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनी-
तमुद्यौति वर्चोधा असीति तेन पराचीनं त्रिरभ्यङ्क्ते ” इति ।

हे नवनीत त्वं गवां पयः कार्यमसि । स्निग्धतारूपं वर्चो धारयसि । अतो
मयि ब्रह्मवर्चसं धेहि ।

अभ्यङ्गं विधत्ते—

“ घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यन्नव-
नीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० १] इति ।

नवनीतस्य पाकजन्यास्तिस्रोऽवस्थाः पक्कं किञ्चित्पक्कं निःशेषपक्कं च । द्रव्या-
न्तरप्रक्षेपेण सुरभि निःशेषपक्कम् । अत एव बह्वृचः पठन्ति—“आज्यं वै देवानां
सुरभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भाणाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण नवनीताभ्यङ्गं प्रस्तौति—

“ प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं
तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

दीक्षितस्य सर्वसाधने प्रवृत्तत्वादितल्लोकप्रच्युतिः । यागस्यासमाप्तत्वाद्देवलोक-
प्राप्त्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात्प्रच्युत्य घृतभावं न प्राप्नोति । अतोऽन्त-
रालवार्तिवसाम्यात्तेन तस्याभ्यङ्गो युक्तः ।

गुणद्वयं विधत्ते—

“ अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मनुष्याणां नास्त्यानुलोम्ये नियमः । न वाऽभ्यङ्क्ते मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्व्या-
वृत्त्यै तदुभयमत्रेति नियम्यते ।

(यजमानकर्तृकैर्ग्राह्यशेषप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

वृत्रस्येति । कल्पः “अथास्यैतदाञ्जनं पिष्टं दृशदुषले सतूलया च शरेपी-
कया चास्य पाङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य सव्येन पाणिना दक्षिणमक्ष्यन-
क्ति वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहीति ” इति ।

मन्त्रार्थं विशदयन्नाञ्जनं विधत्ते—

“इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका पराऽपतत्तदाञ्जनमभवद्यदाङ्के चक्षुरेव ध्रा-
तृव्यस्य वृङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

विनाशयतीत्यर्थः ।

क्रमेण गुणान्विधत्ते—

“दक्षिणं पूर्वमाङ्क्ते सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि धावते नीव हि
मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-
रुन्धे परिमितमाङ्क्तेऽपरिमितं हि मनुष्या आञ्जते सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि
मनुष्या आञ्जते व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मनुष्यस्य योषितामञ्जने वामभागपूर्वत्वं प्रसिद्धम् । अञ्जनोपेताङ्गुलेश्चक्षुषि
सहसा पुनः पुनः पर्यावर्तनं निधावनं तच्च मनुष्याः कुर्वन्ति । यज्ञे सवनीयपु-
रोडाशद्रव्याणां पञ्चसंख्यया पङ्क्तिच्छन्दोगताक्षरसाम्याद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ।

तथा च पञ्चमप्रपाठके वक्ष्यति—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्व-
मिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य
पाङ्क्तत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

परिमितमल्पं पञ्चसंख्यानियमो वा । न ह्ययं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अग्रसंहिता
शरेपीका सतूला । मनुष्याणामिषीकानियम एव नास्ति कुतः सतूलत्वनियमः ।

विपक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षं निगमयति—

“यदपतूलयाऽऽञ्जति वज्र इव स्यात्सतूलयाऽऽङ्क्ते पितृत्वाय ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० १] इति ।

तूलराहितशरकाष्ठस्य तीक्ष्णग्रत्वाद्बज्रसमत्वम् ।

चिदिति । कल्पः—“अथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पथयति चित्पतिस्त्वा
पुनानु वाक्पतिस्त्वा पुनानु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य राशिभिरिति ” इति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

प्रथमाद्वितीयमन्त्रयोरच्छिद्रेणेत्यनुषज्यते । हे यजमान-चितां ज्ञानानां-पति-
र्मनो देवस्त्वां पुनातु । वाचां शब्दानां पतिः सरस्वत्यसौ वा आदित्योऽच्छिद्रं
पवित्रं तद्रूपोऽयं दर्भस्तोमः । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिरूपा-दर्भाः ।

दर्भस्तोमविशिष्टं मार्जनं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्सोऽपोऽभ्यघ्नियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोद-
क्रामत्ते दर्भा अभवन्यदर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आप-
स्ताभिरेवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मेध्यं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्हं, सदेवं देवताप्रियम् । उत्पवनब्राह्मणे दर्भोत्पत्ति-
व्याख्याता ।

दर्भस्तोमस्य संख्याविशेषान्विधत्ते—

“ द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे लोका एभि-
रेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति
षड्भिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि
छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्ये-
कविंशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या आत्मैकविंशो यावा-
नेव पुरुषस्तमपरिवर्गं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

“ गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहां ककुत्सूंचीभिः
शिष्यन्तु त्वा ” इति कश्चिन्मन्त्र आम्नायते । तत्रोष्णिक्ककुभोरवान्तरभेद-
परित्यागेन सप्त छन्दांसि । संचारस्थानभूतच्छिद्राभिप्रायेण प्राणानां नवत्वम् ।
अपरिवर्गं निःशेषम् । एकविंशतिपक्ष एवात्रानुष्ठेयः । “ एकविंशत्या दर्भपु-
ञ्जीलैः पवयति ” इति बह्वृचब्राह्मण आम्नातत्वात् । तत्प्रशंसार्थमितरे पक्षा
अवयुत्थानुवादः ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

“ चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्मनसैवेनं पवयेति वाक्पति-
स्त्वा पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितुप्रसूत
एवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

१ ख. शोधयतु । २ ख. °भिः शम्य° । ३ ख. °इत्यश्वमेधे क° । ४ क. घ. -ङ.
कस्मिंश्चि° । ५ ख. °धादाः । म° ।

तस्येति । कल्पः—“ यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमिति ” इति ।

आदित्यरूपस्याच्छिद्रपवित्रस्य पतिः प्रेरकोऽन्तर्यामी । हे पवित्रपते तादृशस्य तव पवित्रेण यस्मा अग्निष्टोमकर्मणे कमात्मानं शोधयामि तत्कर्तुं शक्तो भूया-
सम् ।

एतमभिप्रायं दर्शयति—

“ तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्याहाऽऽशिषमेवैता-
माशास्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

आ व इति । बौधायनः—“ अथैनं सव्ये पाणावभिषाद्य शालामानयति आ
वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह
इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ आ वो देवास ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशे प्रविश्य ”
इति ।

हे देवा युष्माकं संबन्धिन्यस्मिन् अध्वरे वयं सत्यधर्माणोऽवश्यं भाव्यनुष्ठानपरा
आगच्छामः । हे यज्ञसंबन्धिनो देवा यस्मादागुरे कर्मोद्यमे युष्मानाह्वास्यामस्त-
स्माद्वयमत्राऽऽगच्छामः ।

इन्द्राग्नी इति । बौधायनः—“ पूर्वया द्वारा शालां प्रपादयति, इन्द्राग्नी
द्यावापृथिवी आप ओषधीरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधीरित्यपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्य ” इति ।

हे इन्द्रादय एनमनुजानीतेति शेषः ।

त्वमिति । बौधायनः—अथैनमग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणत उदङ्मुख-
मुपवेश्याऽऽहवनीयमीक्षयति त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोपविशति ” इति ।

हे आहवनीय त्वं दीक्षारूपाणां नियमानां पालकोऽस्य तत्स्वत्समीपे स्थितं
मां पालय ।

पूर्वोक्तपूतत्वप्रशंसापूर्वकं प्राचीनवंशप्रवेशं विधत्ते—

(यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

“ यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत त एवाभवन्त्य एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीते भव-
त्येव बहिः पवायित्वाऽन्तः प्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पवायित्वा पूतं देवलोकं
प्रणयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

अभवन्नैश्वर्यं प्राप्ताः । भवत्यैश्वर्यं प्रामोत्येव ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आपः शिर उन्त्योष दर्भोऽज्वान्तर्हितः स्वधि ।

क्षुरं निधाय देवश्रूर्वपेत्स्वस्ति तदा जपेत् ॥ १ ॥

आपः स्नायादुदा जप्यं सोम वस्त्रपरिग्रहः ।

महीति नवनीतस्य ग्रहो वर्चोऽतिलेपनम् ॥ २ ॥

बृवेत्याङ्के चित्पतिस्त्वान्निमिदं भर्मेण पावयेत् ।

तस्येति जपति स्वामी ह्य वः प्राग्वंशवेशनम् ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी दक्षिणे गत्वा त्वमित्युपविशेदिह ।

प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ।

अङ्गगङ्गिता वा कालो वा ह्यपाराध्याय चाङ्गन्ता ।

दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गगङ्गिता तयोः ” इति ।

इदमाम्नायते—“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” इति । तत्रोभयो-
राग्निमारुतानूयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य
दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेन्नैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमयाग-
स्याङ्गत्वासंभवात् । फलवत्संनिभावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । न चात्र बृहस्पति-
सवन्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य
बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् । क्त्वाप्रत्ययस्तु—असत्य-
ङ्गगङ्गिभावे कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि
तद्विध्यापलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य रथरूपकमाम्नायते—

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

“ एष वै देवरथो यदृशपूर्णमासौ यो दृशपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथ-
स्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्यति ” [सं० का० २ प्र० ५ अ० ६]
इति ।

अवसाने निश्चिते वरे मार्गे यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणा-
दिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं दृशपूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तदि-
ष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः ।
तस्मात्कालार्थः संयोगः ।

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“ दृशादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरताश्रुतेः ” इति ॥

दृशपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियत
इति चेन्मैवम् । सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तरताया अपि श्रव-
णात् । तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽग्निमः ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ” इति ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्व-
मेव नियतम् । कृतः । उत्कर्षश्रवणात् “ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयां स सोमे-
नेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्हनु निर्वपेत्तर्ह्युभयदे-
वतो भवति ” इति । अस्यायमर्थः—प्रजापतेर्युत्वादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभा-
वुत्पन्नौ । नतो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणो न तु सौम्यः । सोमस्य
तद्देवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजति तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्य-
ग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयपु-
रोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंबन्धी भव-
तीति । यद्यप्यत्र क्रमान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्येत तथाऽपि पौर्णमासं
हविरिति विस्मयं प्रत्यभिज्ञानान्न क्रमान्तरं किन्तु दृशपूर्णमामयोः सोमादूर्ध्वमुत्क-
र्षः । तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र दृशशब्दः पूर्ण-

[यजमानकर्तृकग्राह्यं प्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

मासशब्दो वा कश्चिद्वागवाची श्रूयते । पौर्णमासाभित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते । तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षो न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वानियमः । इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ।

तृतीयध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“ दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तत्यसौ विधिः ।

वादो वाऽत्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिर्महति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधानस्यैकवाक्यतः ।

दिर्विधवावर्थादोऽयमुपवीते निवीतवत् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—

“ प्राचीनवक्त्रं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवक्त्रं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति । तत्र देवादीनां कर्मानाधिकारान्न तत्र विधिशङ्का । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येव विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरयमिति पूर्वः पक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विधेयैकवाक्यत्वाभ्युपगमादर्थवादः । सायंकालीनाध्यादौ प्रतीची प्राप्ता ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ वपतीत्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गन्योरुत ।

मुख्य एव द्वयोरस्य कृत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्येऽस्य फलभोगि(जि)नः ।

विनाऽपि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपञ्चादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गन्योरेते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया

(यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाऽङ्गं
 प्रत्यप्यस्ति । तस्मादुभयोरुपकार इति चेन्नैवम् । द्वौ हि यजमानस्याऽऽकारौ
 क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा ।
 तथा सति वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृष्टत्वान्नोक्तशेषा वपनादयः फलभोगसाधने
 मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैर्ऋतिविभिः कृषीवलादिभिश्च क्रिया
 निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपनादिकृतः स उपकारो नास्ति ।
 तस्माददृष्टफलभोजिनो यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयसंस्कारः सोऽयं
 मुख्ये कर्मणि युक्तो नाङ्गेऽपु । नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति । येन परम्परया फलसा-
 धनाङ्गेऽपु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । प्रकरणं तु मुख्यस्यैव न त्वङ्गनाम् ।
 तस्मान्न तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वाभिनोऽथवा ।

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ।

क्रीणात्यन्यक्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ” इति ॥

आप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाध्वर्युर्वेदे समा-
 म्नाताः—“ केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते ” इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ ।
 तस्मात्तस्याध्वर्योर्वपनादिसंस्कारा इति चेन्नैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगत-
 मालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“ केश-
 श्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव
 त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति ” [सं० का० ६ प० १ अ०
 १] इति । न ह्यध्वर्युर्वपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्मा-
 धिकारे सति पश्चात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन्कर्मकरानृत्विजः
 परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औषधाद्यानयन एव भृत्या
 जीवितदानेन परिक्रीयन्ते । न तु तदौषधं भृत्याः सेवन्ते । तस्मादितरक्रियावि-
 जाम् । संस्कारस्तु यजमानस्य । क्वचित्तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

(यजमानकर्तृकप्राग्वशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

“ जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिदृग्वर्जनं वर्म प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥

ऋतवे वाऽग्निमो भानात्फलस्य न हि साध्यता ।

विभाति ऋतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ” इति ॥

इदमास्नायते—“ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापः श्लोकः शृणोति यदा-
ङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय
क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै ” इति । तत्र यज्जुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्ण-
द्रव्यं यश्चाञ्जनेन चक्षुःसंस्कारो यच्च प्रयाजानूयाजरूपं वर्म तन्नित्यं पुरुषार्थत्वेन
विधीयते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धफलस्य प्रतिभानादिति
चेन्मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति
वृङ्क्ते वर्म क्रियत इति वर्तमानत्वाभिर्देशात् । अतः ऋत्वर्था एते विधयः । तत्र
पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन ऋतुसंबन्धः । संस्कारक(व) र्मणोस्तु
प्रकरणेन । ऋत्वर्थानां ऋतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया असंभवाद्वर्त-
माननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वाऽपि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात्फलव-
च्चभ्रमहेतुः पापश्लोकराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रद्व(त्र)येऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ” इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“ चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा
पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” इति ।
तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । कुतः ।
न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोर्भन्त्रयोः शेषिणोः संपूर्ण-
वाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा
तथाऽपि शेषस्याऽऽङ्क्षाऽस्ति । पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं क्रियामपेक्षते ।
क्रिया च पुनात्वित्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा च क्रियया संबद्धः शेषः क्रि-
याद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽन्वेति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतु । तस्मादनुषङ्गः ।

आप उन्दन्तिवति द्विपदा गायत्री । आपो अस्मानिति द्विपदा विराट् । विश्व-
मित्येकपदा विराट् । उदाभ्य इति तद्वत् । चित्पतिरित्यनुषङ्गे सति तिस्रो गायत्र्यः ।
आ वो देवास इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आकू॒त्यै प्र॒युजे॒ऽग्नये॒ स्वाहा॒ मे॒धायै॒ मन॑से॒ऽ-
ग्नये॒ स्वाहा॒ दी॒क्षायै॒ तप॑से॒ऽग्नये॒ स्वाहा॒ सर॑-
स्वत्यै पु॒ष्णेऽग्नये॒ स्वाहा॒ऽऽपो॑ दे॒वीर्वृ॒हतीर्वि॒श्व-
शं॒भुवो॒ द्यावा॑पृथि॒वी उ॒र्वन्त॑रि॒क्षं वृ॒हस्प॑तिर्नो
ह॒विषा॑ वृ॒धातु॒ स्वाहा॒ विश्वे॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्म॑तो
वृ॒णीत॑ स॒रथं॑ वि॒श्वे रा॒य इ॒षुध्या॑सि द्यु॒मं वृ॒णीत॑
पु॒ण्यसे॒ स्वाहा॑ क॒र्त्ताम॑योः शि॒ष्ये स्थ॑स्ते वा॒मा
र॒भे ते मां॑ (१) पा॒तमा॒ऽऽस्य॒ यज्ञ॑स्यो॒द्वचं॑
इ॒मां धि॒यः शि॑क्ष॒माण॑स्य दे॒व क्र॑तुं द॒क्षं वरु॑ण
सः शि॒शाधि॒ यया॑ऽति॒ विश्वा॑ दु॒रित्वा॑ तरे॒म
सु॒तमा॑ण॒मधि॒ नावः॑ रु॒हेमो॑र्ग॒स्याङ्गि॑र॒स्यूर्ण-
ध॒दा ऊ॒र्जं मे॒ यच्छ॑ पा॒हि मा॒ मा मां॑ हिः-
सीर्वि॒ण्णोः श॑र्मा॒सि शर्म॑ यज॒मान॑स्य शर्म॑
मे यच्छ॑ नक्ष॒त्राणां॑ मा॒ऽतीका॑शात्पा॒हीन्द्र॑स्य
योनि॑रसि (२) मा मां॑ हिःसीः कु॒ण्यै
त्वा सु॒स॒स्यायै॑ सु॒पिप्प॒लाभ्य॑स्त॒वौषधी॑भ्यः

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

सूप॒स्था दे॒वो वन॒स्पति॒रू॒र्ध्वो मां पा॒ह्यो-
द्व॒चः स्वाहा॑ य॒ज्ञं मन॑सा स्वाहा॒ द्यावा॑पृ-
थि॒वीभ्या॑ꣳ स्वाहो॒रोर॑न्तरि॒क्षात्स्वाहा॑ य॒ज्ञं
वा॒तादा॒ र॒भे (३) ।

(मा योनि॑रसि त्रि॒श॒च्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्राचीनवंशप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य दीक्षानियमरूपेण तपसा शरीरशुद्धौ सत्यां पश्चाद्देवयजनस्वीकारादियोग्यतेति द्वितीयानुवाके दीक्षा विधीयते । तत्र दीक्षणीयेष्टावध्वरमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्तत्वाद्दीक्षाहुत्यादिमन्त्रा एवोच्यन्ते ।

आकूत्या इति । कल्पः—“ आज्यस्थाल्याः स्रुवेणोपघातं दीक्षाहुती-
र्जुहोति आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽ-
ग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेत्यथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा स्रुचा पञ्चमीं
जुहोति आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
वृधातु स्वाहेति ” इति ।

यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः । तत्संपूर्त्यर्थमविघ्नेन मां प्रेरयते वद्वये हविरिदं हुतमस्तु । श्रुतयोः फलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मेधा । तत्सिद्धयर्थं मदीयमनोभिमानिने वद्वये हुतमस्तु । दीक्षा व्रतनियमः । तत्सिद्धयर्थं मदीयशरीरतपोभिमानिने वद्वये हुतमस्तु । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती । तत्सिद्धयर्थं वागिन्द्रियपोषकाय वद्वये हुतमस्तु । बृहस्पतिरस्माकं हविषा वर्धताम् । हे आपो भवत्योऽपि वर्धन्ताम् । द्यावापृथिव्यौ वर्धताम् । विस्तीर्णमन्तरिक्षं च वर्धताम् । कीदृश्य आपः । देवीर्वृष्टिरूपेण द्युलोकाद्गताः । बृहत्तर्बिहुलाः । विश्वशंभुवः सस्यपाचनेन सर्वस्य जगतः सस्यं कुर्वत्यः ।

आहुतीर्विधत्ते—

“ अदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः स्रवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

प्रथममन्त्र आकूत्युपयोगमाह—

“ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्याहाऽऽकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजे-
येति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

यदा मनसाऽऽकूतिस्तदा पुरुष ऋत्विजामग्रे यज्ञमभिलक्ष्य यजेयेति वाचं प्रयुङ्क्ते ।

द्वितीयमन्त्रे मेधोपयोगमाह—

“ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

श्रुतयोः फलसाधनयोरविस्मरणेन धृतयोर्मनसा यज्ञकर्तव्यतां प्रतिपद्यते ।
तपोभिमानिनो बह्वेननुग्रहेण दीक्षासिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्त्रो न व्याख्यातः ।

चतुर्थमन्त्रे पदवाक्ययोरर्थमाह—

“ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृ-
थिव्या यज्ञं प्रयुङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः । पृथिव्या यज्ञस्य देवयजनव्रीह्यादिद्रव्यसिद्धिः ।

पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे बहुविशेषणाभिप्रायमाह—

“ आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुव इत्याह या वै वर्ण्यास्ता आपो देवीर्वृहतीर्वि-
श्वशंभुवः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

वर्षे भवा वर्ण्याः ।

विपक्षे बाधमाह—

“ यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्विव्या आपोऽशान्ता इमं लोकमागच्छेयुः ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० २] इति ।

दिव्यत्वादशनिवदपामशान्तत्वम् ।

यस्मान्मन्त्रोक्तगुणस्तुत्या जलदेवतायाः शान्तिस्तस्माच्छान्ताः सुखकारिण्य
इत्येते स्वपक्षमुपसंहरति—

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

“ आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुव इत्याहास्मा एवैना लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमागच्छन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

मन्त्रस्य द्वितीयतृतीयभागयोरुपयोगमाह—

द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

भूमौ देवयजनमन्तरिक्षेऽनुष्ठानाय संचारो दिवि फलमिति यज्ञस्य लोकत्रयवर्तित्वम् ।

मन्त्रस्य चतुर्थभागाभिप्रायमाह—

“ बृहस्पतिर्नो हविषा वृधात्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

देवानां मध्ये बृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वम् ।

हविषा विधेरिति शाखान्तरमन्त्रपाठस्तं निन्दित्वा स्वपाठं प्रशंसति—

“ यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्वृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव परिवृणक्ति ” सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

बृहस्पतिर्विदधात्वित्युक्ते सत्यभिवृद्धेरसूचितत्वाद्यज्ञविघ्नं यजमानः प्राप्नुयाद्वृधात्वित्युक्त्या तत्परिहारः ।

विश्व इति । बौधायनः—“अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णेन(र्णया)सुचौ-दग्रहणं जुहोति विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यासि द्युम्नं वृणीत पुण्यसे स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिं षष्ठीम् ” इति ।

विश्वे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य देवस्य सख्यमनुग्रहं मर्तो मरणवान्यजमानः सहसा वृणीत तच्च सख्यमीदृशेन स्तोत्रेण लभ्यते । विश्वे हे विश्वात्मक रायो धनस्येषुध्यासीशिषे । स्तुत्वा(त्या) पुण्यसे यज्ञपोषणाय द्युम्नं धनं याचेत । इदं हविस्तव हुतमस्तु ।

तमिममौदग्रहणहोमं विधास्यन्नाख्यायिकया पदं निर्वक्ति—

“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मैत्सप्रयजुरव्लीनात्य साम तमृगुदयच्छद्यदृगुदयच्छतदौदग्रहणस्यौदग्रहणत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

पलायमानं यज्ञपुरुषं ग्रहीतुं प्रजापतिना प्रेरितानां त्रिविधमन्त्रपुरुषाणां मध्ये यज्ञः सामपुरुषौ स यज्ञः प्रकर्षेणावलीनादावृणोत् । ऋगदेवता तु तं यज्ञमुद-
गृह्णात्तस्मादेतद्वक्साध्यमनुष्ठानमौद्ग्रहणम् ।

तदेतद्विधत्ते—

“ ऋचा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

तदीयं छन्दः प्रशंसति—

“ अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै ”

[सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

एतन्मन्त्रगतमृकत्वं छन्दश्च यथा प्रशस्तं तथैव पदसंख्यामपि प्रशंसति—

“ द्वादश वात्सबन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्ष-
यन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

यथा वत्स एकैकेन पाशेन बध्यते तथा विश्वे देवस्येत्यादिषु द्वादशसु पदे-
ष्वेकैकेन पदेन यज्ञो बध्यतेऽतस्तानि पदानि वात्सबन्धानि । वत्सस्येव बन्धो
वत्सबन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुद्गृह्णन्तीत्याहुः पूर्वेऽभिज्ञाः । तद्विदोऽध्वर्यव
इदानीमपि तैः पदैर्जुह्वति ।

पूर्वमभिज्ञप्रसिद्ध्या छन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं वागात्मकत्वेन छन्दः
स्तूयते—

“ सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

अनुष्टुभो वाग्विशेषत्वेन वाग्रूपत्वम् । छन्दोन्तरस्यापि तत्सममिति चेत्तर्हि
प्रसङ्गे सति तदपि तथा स्तोतव्यम् ।

लिङ्गोपजीवनेन मन्त्रं स्तौति—

“ विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यमित्याह पितृदे-
वत्येतेन विश्वे राय इषुष्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन द्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह
पौष्ण्येतेन सा वा एषर्कसर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरैवैनं देवताभिर्दी-
क्षयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

प्रथमपादे सवितृपर्यायस्य नेतृशब्दस्य प्रयोगेण सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे

मर्तशब्देन मृतपितृसूचनात्पितृदेवत्वम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य प्रयोगाद्विश्वदे-
वत्वम् । चतुर्थपादे पुण्यस इत्युक्तत्वात्पौष्णत्वम् ।

अक्षरसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“ सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि
चत्वारि तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुभ्यद्द्वादशा-
क्षरा तेन जगती सा वा एषर्क्सर्वाणि च्छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयाति सर्वे-
भिरैवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

प्रथमं पदमृचि प्रथमः पादः । द्वितीयादिषु त्रिषु पादेष्वस्ति प्रत्येकमक्षर-
गताष्टवसंख्या । द्वितीयपादे सखियमित्यक्षरत्रयेणाष्टत्वं पूरणीयम् । प्रथमपादं
द्वेधा विभज्य त्रीण्यक्षराणि तृतीयपादे चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा
सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्याभिर्गायत्र्यादिसमा इति च्छन्दस्त्रयसंप-
त्तिः । गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रये प्राधान्यात्सर्वच्छन्दःसंपत्तिः ।

सप्तसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“ सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदा शक्करी पञ्चवः शक्करी पशून्नेवावरुन्धे ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

विश्वे देवस्य नेतुरित्यत्र सप्ताक्षराणि । प्रोष्वस्मै पुरो रथमित्यस्यां च श-
क्करीमृचि सप्त पादाः । शक्करीः पशुप्रदत्वात्पशुरूपात्वम् ।

अशेषजगद्व्यवहारसमत्वेन मन्त्रं स्तौति—

“ एकस्मादक्षरादनामं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनामं तन्मनुष्या उपजीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाखि
प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

यस्मादस्यामृचि प्रथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनस्तस्मान्मनुष्या वाचः स्वरूप-
मनामसंपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मूर्धपर्यन्तं प्रसृतो वक्त्रे तत्तत्स्था-
नेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णाभिव्यक्तिलक्षणं वाचश्चतुर्थं पदम् । पूर्वाणि तु
त्रीणि कण्ठादध एवं रूढत्वान्नाभिव्यञ्जयितुं शक्यन्ते । तथा चाऽऽन्नायते—

“ गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” इति । ए-
तेनासंपूर्णवाग्व्यवहारसाम्यं दर्शितम् । किंचेयमृगुत्तरेषु पादेष्वक्षरपूर्णां तेन सू-

ष्टिपूर्णप्रजापतिसाम्यात्तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं तेन सृष्टिशून्यजगद्बीजसाम्यात्प्रजोत्पत्तये भवति ।

ऋगिति । कल्पः—अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति तस्य शुक्लकृष्णे संमृशति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिर्ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदच इति ” इति ।

हे शुक्लकृष्णे रेखे युवामृक्सामयोः संबन्धिनी चित्रे भवथः । एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति । तादृशौ ते युवां स्पृशामि । अस्य यज्ञस्य घेयमृगुत्तमा तयोपलक्षिता या कर्मसमातिस्तत्पर्यन्तं ते युवां पालयतम् ।

इमं मन्त्रमवतारयन्नाख्यायिकया शिल्पत्वं विशदयति—

“ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपावर्त्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत्कृष्णम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ऋक्सामे देवते केनापि निमित्तं देवयज्ञार्थमात्मानमप्रकाशयमाने आत्मतिरोधानाय कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं संपूर्णं रूपं कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य कचिद्गूढे अतिष्ठताम् । देवा विचारितवन्तो यं पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्स्यतः स इदं यज्ञफलं प्राप्स्यतीति । देवास्तु ऋक्सामे रहसि केनाप्युपायेनोपच्छन्दितवन्तः । ते उभे अहोरात्रमहिमानं शुक्लकृष्णवर्णद्वयं स्वकीये मृगशरीरे स्थापयित्वा देवसमीपमागच्छताम् । कृष्णाजिनस्य यच्छुक्लं स एष ऋचा स्वीकृतोऽहो वर्णः । यत्कृष्णं स एष साम्ना स्वीकृतो रात्रेर्वर्णः ।

शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“ ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहक्सामे एवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

न केवलमृक्सामप्राप्तिः । किंत्वहोरात्रसारप्राप्तिश्चेत्याह—

“ एष वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

एनयोरहोरात्रयोः संबन्धि यत्सारं तत्रक्सामयोर्न्यक्तं गूढं तदपि प्रामोति ।

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

विधत्ते—

“ ऋणाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृणाजिनं ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ब्रह्म वेदस्तद्रूपत्वं कृणाजिनस्य । ऋक्सामशिल्पधारित्वात्तदुपपन्नम् । दीक्षयति कृणाजिनेन यजमानं योजयति । योजनं द्विविधम् । आस्तीर्णस्य कृणाजिनस्याऽऽरोहणमन्यस्य कृणाजिनस्य प्रावरणं च । तत्प्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ कृणाजिनेन यजमानं दीक्षयति द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्तर्मांस्ताम्यां बहिलोमाभ्यां यद्येकं स्यादक्षिणं पूर्वं पादं प्रतिषेव्येत् ” इति ।

इमामिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं जान्वाच्यामितर्पतीमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सशशिशोधि ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेमेति ” इति ।

हे वरुण देवमामग्निष्टोमविषयां धियमुपादानस्य यजमानस्य संवन्धिनं दक्षं समृद्धमग्निष्टोमं क्रतुं संशिशोधि सम्यगुपदिश्य पारं नय । वयमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विभरूपदुरितानि यया नावाऽत्यन्तं तरेम तां सुखेन तरणे समर्थामिमां कृणाजिनरूपां नावमधिरुहेम ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—

“ इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ऊर्गिति । बौधायनः—“ प्रदक्षिणं मेखलां पर्यस्यति ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णं ब्रदा ऊर्जं मे यच्छ पाहि मा मा हिंसीरिति । अथ यजमानं वाससा प्रोर्णोति विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छेति वसनस्यातीकाशेषु यजमानं वाचयति नक्षत्राणां माऽतीकाशात्पाहीति ” इति ।

हे मेखले त्वमाङ्गिरसां संवन्धिन्यन्नरसरूपा कम्बलवन्मृदुरस्यतोऽन्नरसं मे प्रयच्छ, मां पालय, हिंसां बन्धनेन वेदनात्प्रां मा कुरु । हे वस्त्र त्वं विष्णोः सुखप्रदमासि, यजमानस्य सुखं प्रयच्छ, ममापि सुखं प्रयच्छ । हे वस्त्र मां नक्षत्रप्रकाशात्पाहि । शाखान्तरानुसारेण हे उष्णीषेति व्याख्येयम् ।

तदिदं बौधायनेन मन्त्रक्रमननुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणक्रमननुसृत्य वस्त्रमेखलयोः पौर्वापर्यमाह—“ विष्णोः शर्मासीत्येन वाससा दक्षिणमस्तं यज-

(प्राची नवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

मानः प्रोर्णुते, नक्षत्राणां माऽतीकाशात्पाहीति शिरः, उष्णीषेण शिरो वेष्टयत इति वाजसनेयम् । शरमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिवृत्पथ्व्यन्यतरतःपाशा तथा यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमूर्गसीति ” इति ।

रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं योक्त्रम् ।

वस्त्रप्रावरणं विधत्ते—

“ गर्भो वा एष यदीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्माद्गर्भाः प्रावृता जायन्ते ”

[सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बह्वृचब्राह्मणे प्रपञ्चितम्—पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ” इति । पटसदृशं गर्भवेष्टनमुल्बम् ।

विपक्षे बाधकपुरःसरमाच्छादनस्यापनयनकालं विधत्ते—

“ न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीतं यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीतं गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायत एव तदथो यथा वसीयाऽसं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

सोमे क्रीते तत्तदैव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तम् । किंचात्यन्तधनवन्तं राजादिकं प्रति जनानां दिदृक्षायां पार्श्वस्थैर्याष्टिकादिभिः सभाया आवरणपटो यथाऽपनीयते तादृगेव तदिति द्रष्टव्यम् ।

ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यस्यार्थमाख्यायिकया दर्शयन्मेखलां विधत्ते—

“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते शरा अभवन्मूर्धै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जमेवावरुन्धे ” इति । [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

आङ्गिरोनामकानामृषीणां परस्परमन्त्ररसे विभज्यमाने यदवाशिष्टं तच्छरनाम-
कतृणविशेषरूपेणाऽऽविर्भूतं तस्मादूर्गसीत्यादिमन्त्र उपपन्नः ।

मेखलाबन्धनप्रदेशं विधत्ते—

“ मध्यतः संनहति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

अस्य यजमानस्य शरीरमध्ये रसं स्थापयति । तस्मात्सर्वेऽपि मध्य ऊर्जा भुञ्जते रसं धारयन्तीत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण मध्यदेशं स्तौति—

“ ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनमेध्यं यन्मध्यतः संनहति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्तयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

शरमयत्वं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स वेधा व्यववत्स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूप-
स्तृतीयं येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै
शराः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातव्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव सा-
क्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽपहते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ये वज्रस्यान्तः शीर्णाः क्षुद्रावयवास्ते शराख्यास्तृणरूपाः शरा अभवन् ।

गुणं विधत्ते—

“ त्रिवृद्धवति त्रिवृद्धे प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

प्राणापानव्यानवृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ पृथ्वी भवति रज्जूनां व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

रज्जूनां सूक्ष्माणां खट्वादिस्थितानाम् ।

मेखलायोक्त्रयोर्व्यवस्थां विधत्ते—

“ मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ३] इति ।

मेखला यजमानस्य स्त्री योक्त्ररूपः पत्न्याः पुमानिति प्रत्येकं मिथुनत्वम् ।

इन्द्रस्येति । बौधायनः—“ अथास्यैषा कृष्णविषाणा त्रिवलिर्वा पञ्चव-
लिर्वा शाण्या रज्ज्वा परितृण्णां तां यजमानाय प्रयच्छति—इन्द्रस्य योनिरसि
मा मा हिंसीरिति यजमानः प्रतिगृह्णाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मेने ।

कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वमाख्यायिकया विशदयन्विधत्ते—

“ यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्तां समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो
वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत्सा
सूतवशाऽभवत्तसूतवशायै जन्म तां हस्ते न्यवेष्टयत तां मृगेषु न्यदधात्सा
कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्रय-
च्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वाय ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

यज्ञदेवस्य दक्षिणादेव्या सह योगमिन्द्रोऽवगम्य ततो जातः सर्वमिदमैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविश्य ततोऽजायत । पुनरपि स्वस्मादपरस्तया जनिष्यमाणः सर्वं प्राप्स्यतीति मत्वा मातुर्योनिमाच्छिनत् । सा च माता सकृत्प्रसूता पश्चाद्वियोनित्वेन बन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चान्नष्टबीजा सूतवशा संपन्ना । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चाद्वलिभिर्युक्तां तां योनिं कृष्णमृगेषु निदधौ । तत इयं कृष्णविषाणा यज्ञस्य भोग्या योनिर्दक्षिणाया अवयवभूता योनिरिन्द्रस्य कारणभूता योनिः ।

कृष्या इति । कल्पः—“ कृष्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदेलोष्टमुद्धन्ति ” इति ।

हे लोष्ट शोभनसस्योपेत कृष्यर्थं त्वामुद्धन्मि ।

मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति—

“ कृष्यै त्वा सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

नीवारादयोऽकृष्टपच्याः ।

सुपिप्पलाभ्य इति । कल्पः—“ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डूयते ” इति ।

यदा कण्डूनयप्रयोजनं प्रसक्तं तदा कण्डूयते । हे शिरस्त्वां शोभनफलोपेतौषध्यर्थं कण्डूये ।

पिप्पलशब्दसूचितमाह—

“ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

विपक्षबाधपुरःसरं द्वयं विधत्ते—

“ यद्धस्तेन कण्डूयते पामनंभावुकाः प्रजाः स्युर्यत्स्मयेत नयंभावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयेत प्रजानां गोपीथाय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

पामारुख्यरोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्ररहिताश्चेत्यर्थः ।

विपक्षबाधपूर्वकं कृष्णविषाणायास्त्यागं विधत्ते—

“ न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेत्यत्र पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

कृष्णविषाणामवचूतेद्योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्नीतासु दक्षिणासु चात्वाले
कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योना-
वेव योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३]
इति ।

दक्षिणाभ्यो नेतोर्दक्षिणानामृत्विग्भिरपनयनात् । अवचूतेत्परित्यजेत् । चा-
त्वालाद्धिष्णियानुपवपतीति चात्वालनामकाङ्गर्ताद्धिष्णियानामुत्पत्तेर्विधास्यमान-
त्वाच्चात्वालस्य यज्ञयोनित्वम् ।

सूपस्था इति । बौधायनः—“ अथास्मा ऊर्ध्वाग्रमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति
मुखेन संमितः सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा पाहोदृच इति यजमानः प्रति-
गृह्णाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यमाह—“ सूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रति-
गृह्ण ” इति ।

दण्डरूपो वनस्पतिकार्यो देवः सूपस्थाः सुष्ठूपस्थयितेऽवष्टभ्यते मैत्रावरुणेन
मैषकाल इति सूपस्थाः । हे तादृग्दण्डं त्वमूर्ध्वस्थित आ समाप्तेर्मां पालय ।

यजमानायाय दण्डप्रदानं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्प-
तिषु वदति या दुंदुभौ या तूणवे या वीणायां यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाच-
मेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

तूणवो वेणुः ।

क्रमेण गुणौ विधत्ते—

“ औदुम्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावरुन्धे मुखेन संमितो भवति मुखत
एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

यजमानस्य दण्डत्यागं विधत्ते—

“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो
वाचं विभजति तामृत्विजो यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

मैत्रावरुणस्तत्र तत्र प्रैषैस्तेभ्य ऋत्विग्भ्यो मन्त्रान्विभजति । ते च ऋत्विजो
यजमानार्थं तान्मन्त्रान्पठन्ति । अतो मैत्रावरुणस्य वाग्रूपो दण्डो युक्तः ।

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

स्वाहेति । वौधायनः—“ अथैनं यज्ञस्यान्वारम्भं वाचयति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अथाङ्गुलीर्न्यञ्चति स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति मुष्टी करोति वाचं यच्छति ” इति ।

स्वाहाशब्देनाव्ययेन यथाब्राह्मणमर्था उपलक्षणीयाः । मनसा यज्ञमभिगच्छामि । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञ आश्रितः । साक्षादेव यज्ञं वायोः प्रसादादारभे । सोऽयमुपलक्षणप्रकारः ।

तदेतद्वर्णयति—“ स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादारभते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

वातस्य क्रियाहेतुत्वाद्यज्ञरूपत्वम् ।

अत्र द्वयोर्हस्तयोः कनिष्ठिकामारभ्य चतसृणामङ्गुलीनां चतुर्भिर्मन्त्रैर्न्यग्भावः । पञ्चमेन मन्त्रेणाङ्गुष्ठाभ्यां दृढमुष्टिवन्धौ वाङ्निगमश्च ।

तदेतद्विधत्ते—

“ मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

अप्रमत्तत्वं यज्ञधृतिः ।

अध्वर्योः कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

“ अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरूपांश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

स्वीकृतवाङ्निगमस्य नक्षत्रोदयात्पुरा विमोकं निषेधति—

“ न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्द्यात् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

कालविशेषे वाग्विमोकं विधत्ते, विमोककाले च वक्तव्यं कंचित्पैषमन्त्रमुत्पादयति—

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमातस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमे-
वाभि वाचं विसृजति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

यज्ञार्थं स्वीकृतं वाङ्मनियमादिरूपं व्रतं यस्यासौ यज्ञव्रतः । तथा सत्यस्य
क्षीरसंपादनप्रैषस्यापि यज्ञार्थत्वान्नायं वाग्विमोको दोषकारी ।

नक्षत्रोदयात्पुरा लौकिकवागुच्चारणे प्रायश्चित्तमाह—

“ यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनुब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

वैष्णवी विष्णो त्वं नो अन्तम इति केचित् । इदं विष्णुरित्यन्ये ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आकृत्यै जुहुयात्षड्भिर्ऋक्सामेत्यजिनं स्पृशेत् ।

इमामजिनमारोहेद्ब्रध्नात्यूर्गिति मेखलाम् ॥ १ ॥

विष्णोर्वस्त्रेणोर्णुते तं नक्षेत्यावेष्टयेच्छिरः ।

इन्द्रं दद्यात्कृष्णशृङ्गं कृष्यै लोष्टोद्धतिस्तथा ॥ २ ॥

सुपि कण्डूयनं मूर्ध्नि सूपं दण्डपरिग्रहः ।

स्वाहाऽङ्गुलीर्द्वयोर्न्यञ्चेत्पञ्चभेदेन विंशतिः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्ट्यैवोक्तितः क्रमात् ।

युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे श्रूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षि-
ष्यमाणः ” इति । अन्यदपि श्रुतम्—“ दण्डेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयति
कृष्णाजिनेन दीक्षयति ” इति । तत्रेष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात्स-
र्वैरियं दीक्षेति चेन्मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु
द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यं, दीक्षितोऽय-
मित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मादिष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ।

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसंभवात् ॥

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

मुख्याङ्गद्वयं मैवं पारस्पर्यविडम्बना ।

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयेते—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गन्योरुपकरोति । तथा दक्षिणाऽपि । न च वाच्यं दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येतिवाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंबन्ध एवावगम्यते न त्वङ्गसंबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात्सोमेनैव संबन्धीतां स सोमः पुनरङ्गैः संबध्यत इति परस्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः—अव्यवहितसंबन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः । तदसंभवे तु परस्परया संबन्धः कथंचिद्गृह्येत । इह तु तत्संभवात्पारस्पर्यं न युक्तम् । तस्मात्प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिदा ।

उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥

युक्तेषु युक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोऽपेक्षयोऽर्थकर्म तत् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ” इति । तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कृतः । दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यर्थं दत्तं दण्डमासोमक्रयाद्धारयति । अत एवाऽऽम्नानम्—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति ” इति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेन्मैवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषानुवक्षति तदानीमवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽम्नानम्—“ दण्डी प्रैषानन्वाह ” इति । तथा प्रतिपत्तिरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्ष्यमाणः संस्कारः प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्याऽऽदरमात्रपर्यवसायित्वेन तत्कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् । तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरुद्धपशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्यैतद्दानं प्रयोजकम् ।

[दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उत्तिष्ठन्प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ।

ऋणत व्रतमित्येवं पठन्वाचो विमुञ्चते ।

मन्त्रौ विधेयौ कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ।

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ” इति ।

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति—“ उत्तिष्ठन्नाहाग्नीदग्नीन्विहर ” इति । तथा “ व्रतं ऋणतेति वाचं विसृजति ” इति । तत्राऽऽग्नीध्रं संबोध्याग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके व्रतं ऋणतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्रोत्थानविमोक-
शब्दौ काललक्षकौ, तत्कालयोर्विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः—अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ न
तुत्थाने वाग्विमोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासंभवादगत्या लक्षणामप्यङ्गी-
कृत्य कालो विधीयते ।

अथ च्छन्दः ।

आपो देवीरिति त्रिपदा विराट् । विश्वे देवस्येत्यनुष्टुप् । इमां धियमिति
त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

दैवीं धियं मनामहे समृद्धीकामभिष्टये
वर्चोधां यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वशे ।
ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-

स्तेभ्यः स्वाहाऽग्ने त्व॑ सु जा॒गृहि वय॑
 सु म॑न्दि॒पीमहि गो॒पाय नः स्व॒स्तये प्र॒बुधे नः
 पुन॑र्ददः । त्वम॑ग्ने व्रत॒पा असि दे॒व आ
 म॒र्येष्वा । त्वम् (१) यज्ञे॒ष्वीड्यः । विश्वे॑
 दे॒वा अभि मा॒माऽर्ववृ॒त्रन्पु॒षा स॒न्या सोमो
 राध॑सा दे॒वः संवि॒ता वसो॑र्वसु॒दावा रा॒स्वेय-
 त्सो॒माऽऽ भूयो॑ भर॒ मा पृ॒णन्पु॒र्या वि राधि-
 माऽह॑मायु॒षा च॒न्द्रम॑सि मम भो॒र्गाय भव
 व॒स्रम॑सि मम भो॒र्गाय भवो॒स्त्राऽसि मम
 भो॒र्गाय भव ह॑र्यो॒ऽसि मम भो॒र्गाय भव
 (२) छा॒गो॑ऽसि मम भो॒र्गाय भव मे॒पो॑ऽसि
 मम भो॒र्गाय भव वा॒यवे॑ त्वा वरु॑णाय त्वा
 नि॒क्रत॑यै त्वा रु॒द्राय त्वा दे॒वीरा॒पो अपां
 नपा॒द्य ऊ॒र्मिर्हवि॑ष्य इन्द्रि॒यावा॒न्मदि॑न्तमस्तं
 वो माऽर्व क्रमि॑पमच्छि॒न्नं तन्तुं पृथि॒व्या
 अनु॑ गेपं भ॒द्राद॑भि श्रेयः प्रेहि बृह॑स्पतिः
 पुर॑एता ते अ॒स्त्वये॒मव स्य वर॑ आ पृथि॒व्या
 आ॒रे शत्रू॑न्कृणुहि स॒र्ववीर॑ ए॒दम॑गन्म दे॒वय-
 जनं॑ पृथि॒व्या विश्वे॑ दे॒वा यद॑जु॒षन्त पूर्वं
 ऋ॒क्सा॒माभ्यां यजु॑षा संत॒रन्तो रा॒यस्पोषे॑ण
 समि॒षा म॑देम (३) ॥

(आ त्वं ह॒र्यो॑ऽसि मम भो॒र्गाय भव स्य पञ्च॑वि॒ंशति॒थ्र) ।

इति ऋ॒ण्यजुर्वेदी॒यतैत्तिरी॒यसंहि॒तायां प्रथ॑माष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः] ।

द्वितीयेऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देवयजने स्वीकृते सति सोमक्रय-
णादिरूपः ऋतुव्यवहारस्तत्र कर्तुं शक्यत इति तृतीयेऽनुवाके देवयजनस्वीकारो
वर्ण्यते । तत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थं देवयजने सोमक्रयस्यैव वक्तुमुचितत्वात्तत्स्वी-
कारात्पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्रव्यसंपादनमभिधीयते ।

दैवीमिति । बौधायनः—“ अथाप आचामति दैवीं धियं मनामहे सुमृडी-
कामभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसः सुपारा नो असद्वश इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनिज्य ” इति ।

अभीष्टार्थसिद्धये वयं देवताविषयां कर्मानुष्ठानबुद्धिमनया बुद्ध्या संपादयामः ।
कीदृशीं बुद्धिम् । समृडीकां सुखहेतुं ब्रह्मवर्चसधारणहेतुं यज्ञनिर्वाहिकाम् । सेयं
बुद्धिः सुष्ठु पारं गताऽस्माकं वशे भवतु ।

सुमृडीकामिति पदस्याभिप्रायमाह—

“ दैवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति ” [सं० का० ६ प्र०

१ अ० ४] इति ।

मूढं करोतीत्यर्थः ।

सुपारेति पदेन यत्सूचितं तदाह—

“ सुपारा नो असद्वश इत्याह व्युष्टिमेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र०

१ अ० ४] इति ।

व्युष्टिः सुप्रभातं कृत्स्नयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ।

य इति । कल्पः—“ अथास्मै कःसे वा चमसे वा निषिच्य व्रतं प्रय-
च्छति तद्दक्षिणतः परिश्रित्य व्रतयति ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेति ” इति ।

चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान्पयःपानरूपव्रतानुष्ठायि-
नोऽन्तर्वहिश्च शुद्धिसंपादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा
सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः
संनिहितविषयाणामप्यनवगमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः ।

विचारपुरःसरं व्रतं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ न होतव्या३मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुयाद्यन्न जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

दीक्षितस्य हविष्व्त्वमर्थवादान्तरे श्रूयते—

“ पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मानिष्कयण एवास्य स तस्मात्तस्य नाऽऽशयं पुरुषनिष्कयण इव ह्यथो खत्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रन्न एवास्य स तस्माद्वाशयं वारुण्यर्चा परिचरति स्वयैवैनं देवतया परिचरति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

शात्वान्तरेऽपि—“ सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः ” इति । तथा सति दीक्षितस्य गृहे यद्यग्निहोत्रं जुहुयात्तर्हि यजमान एव हुतो भवेत् । अहेमे तु नित्याग्निहोत्रस्य परुः प्रतिदिनानुष्ठानरूपं पर्वं विच्छिद्येत । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयाग्नौ होमः स प्रत्यक्ष इत्युच्यते । अयं तु परोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निपु हूयमानत्वात् । अतस्तृतीयकोटित्वेन मुख्ययोर्होमाहोमयोरभावाच्चोक्तदोषद्वयम् । तस्मादनेन मन्त्रेण व्रतं कुर्यादित्यभिप्रायः ।

अथ इति । बौधायनः—“ अथ संवेशनयजुर्जपति अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्दद इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अग्ने त्वं सु जागृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीयमग्निमन्त्रयेते ” इति ।

सुमन्दिषीमहि निर्भयाः सन्तः स्वप्स्यामः । नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशाम्बार्थं प्रबुधे जागरणाय ददः सामर्थ्यं देहि ।

भयप्रसक्तिं दर्शयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ स्वपन्तं वै दीक्षितं रक्षांसि जिघांसन्त्याग्निः खलु वै रक्षोहाऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहीत्याहाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वापिति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

त्वमिति । कल्पः—“ अथाध्वर्युर्मध्यरात्र आद्रुत्य प्रबुद्धयजुर्वाचयति त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व त्वं यज्ञेष्वीडय इति ” इति ।

याज्यासु व्याख्यातम् ।

व्रतभ्रंशप्रसक्तिं दर्शयन्प्रथमं पादं व्याचष्टे—

“ अत्रत्यामिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्या-
हामिर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतमालम्भयति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

आविकलं करोतीत्यर्थः ।

मनुष्येषु च्छिन्नं व्रतं मनुष्यावतारेण पालयतीति शङ्कां वारयन्द्वितीयपादं
व्याचष्टे—

“ देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवो ह्येष सन्मर्त्येषु ” [सं० का० ३ प्र० १
अ० ४] इति ।

अतो व्रतं समाधातुं शक्नोति ।

आग्निमूर्धा दिवः ककुदित्यादियाज्यापुरोनुवाकपादिमन्त्रेष्वग्निः स्तूयत इत्य-
भिप्रायं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति—

“ त्वं यज्ञेष्वीडय इत्याहैतः हि यज्ञेष्वीडते ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

विश्व इति । बौधायनः—“ अथ सनिहारान्प्रहिणोति स यं मन्यते न
मां प्रत्याख्यास्यतीति तं प्रथममभिप्रहिणोति विश्वे देवा अभि मामाश्ववृत्रन्पूषा
सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावेति, आहरन्तं दृष्ट्वा जपति ना-
नाहरन्तं रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो भर मा पृणन्पूर्या वि राधि माऽहमायुषेति” इति ।

सनिशब्देन हिरण्यवस्त्रादि देयद्रव्यमुच्यते । सनिहारा द्रव्याणामनेतारः ।

आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह—

“ विश्वे देवा अभि मामाश्ववृत्रन्निति प्रबुध्य जपति, पूषा सन्येति सनिहा-
रान्तसः शास्ति, चन्द्रमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं प्रतिगृह्णाति, देवः सविता
वसोर्वसुदावेत्यन्यानि ” इति ।

सर्वे देवा अभितः पालयितुं मामावृत्य तिष्ठन्तु । पूषा सन्या पोषको देवो

[दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

देयेन हिरण्यद्रव्येण सहाऽऽयातु । सोमो राधसा साधकेन वस्त्रेण सहाऽऽयातु ।
वसोर्वस्वन्तरस्य गवादेः प्रेरको देवो वसुप्रदः सन्नायातु । हे सोमास्मिन्कर्मण्य-
पेक्षितमियदेहि, संपूर्त्या मां पूरयन्भूय आभर, अहमायुषा मा विराधि वियुक्तो
मा भूवम् ।

प्रबुद्धो जपेदित्येतद्व्याचष्टे—

“ अप वै दीक्षितात्सुषुपुष इन्द्रियं देवताः कामन्ति विश्वे देवा अभि मामाऽ-
ववृञ्चन्तित्याहेन्द्रियेणैवैनं देवताभिः संनयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
४] इति ।

सुषुपुषः सुप्तात् । अतीन्द्रियसामर्थ्येन तदभिमानिदेवताभिश्चायं मन्त्रः संयो-
जयति ।

विपक्षबाधपुरःसरमाऽऽभूयो भरेत्यमुं मन्त्रभागं व्याचष्टे—

“ यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत एव पशूनभिर्दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वे-
यत्सोमाऽऽभूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशूनवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

दीक्षाकाले विद्यमानान्यावतः पशूनभिप्राप्य दीक्षेत मन्त्रानुक्तौ तावन्त एव
स्युः । मन्त्रोक्तौ तु तत्सामर्थ्यादपरिमिताः परलोके भवन्ति । पशुभिर्द्रव्यान्तराण्यु-
पलक्षयन्ते । चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भवोस्त्राऽसि मम
भोगाय भव हयोऽसि मम भोगाय भव च्छागोऽसि मम भोगाय भव मेघोऽसि
मम भोगाय भवेत्येभिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं वेसु स्वीकर्तव्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् ।
उस्त्रा गौः ।

तेन तेन मन्त्रेण तत्तद्द्रव्याभिमानिदेवतास्तुष्यन्तित्याह—

“ चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रतिगृह्णाति ” (सं०
का० ६ प्र० १ अ० ४) इति ।

एना हिरण्यादिरूपा दित्सता दक्षिणाः ।

वायव इति । कल्पः—“ ताः समुदायुंत्य रक्षति तासां या नश्यति म्रियते
वा वायवे त्वेति तामनुदिशति, याऽप्सु वा पात्रे वा वरुणाय त्वेति तां या सं
वा शीर्यते गर्ते वा पतति निर्ऋत्यै त्वेति तां यामहिर्व्याघ्रो वा हन्ति रुद्राय त्वेति
ताम् ” इति ।

[दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

अनुदिशामीति शेषः ।

विषक्षस्वपक्षयोर्दूषणभूषणे दर्शयति—

“ वायवे त्वा षरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ वृश्च्यते ” (सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

देवीरिति । बौधायनः—“ अथ यद्यपरियाणा आप उपाधिगच्छन्ति तज्जपति देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मादिन्तमस्तं वो माऽव क्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति सं वा गाहते सं वा तरेति ” इति ।

अपरियाणा गमनविरोधिन्यो मार्गप्रतिरोधिकाः ।

आपस्तम्बः—“ प्रयाणे देवीराप इत्यपोऽवगाहतेऽच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं विमृद्नात्पापारात् ” इति ।

यदा केनापि निमित्तेन देवयजनादन्यत्र दीक्षेत तदानीं पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य देवयजनं गच्छन्मध्ये प्राप्तायां नद्यामवगाह्योत्तरेत् । अपां नपादित्यग्नि-संबोधनम् । हे देव्य आपो युष्माकं य ऊर्मिस्तं पादेन माऽवक्रमिषम् । कीदृश ऊर्मिः । ब्रीह्याद्युत्पादनेन हविर्योग्यः स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकारी तृषां निवर्तयन्नतिहर्षपदः । मृदि लोष्टरूपं पृथिव्या अच्छिन्नं तन्तुं सेतुं प्राप्य तस्योपरि गच्छामि ।

हविष्यशब्दाभिप्रायमाह—

“ देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वो मध्ये यज्ञियं सदेवं तद्वो माऽव क्रमिषमिति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

इति वाव, इत्येव ।

तन्तुशब्दाभिप्रायमाह—

“ अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽत्येति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

भद्रादिति । बौधायनः—“ बृहस्पतिवत्यर्चा प्रयाति भद्रादामि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्तिवत्यथ यत्र वत्स्यन्भवति तदवस्यत्यथेमव स्य वर आ पृथिव्या इत्यथाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठत आरे शन्नूऋणुहि सर्ववीर इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु त्रीन्मन्त्रानेकीकृत्य विनियुङ्क्ते-“ पृथगरणीष्वग्निं समारोप्य रथेन प्रयाति एतदभावे रथाङ्गमादाय भद्रादाभि श्रेय इति ” इति ।

अत्रार्थक्रमेण देवीराप इत्यस्मात्पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवगन्तव्यः । हे रथ भद्रात्प्र-
शस्तादस्मान्नित्याग्निहोत्रस्थानादतिप्रशस्तं सौमिकं देवयजनमभिप्रयाहि । बृह-
स्पतिस्तव पुरतो गन्ता भवतु । अथ प्रयाणादूर्ध्वं पृथिव्याः संवन्धिन्या सम-
न्ताद्वरे श्रेष्ठे स्थान ईमिमां गतिमवस्य समापय । हे रथाभिमानिन्नादित्य शत्रू-
न्राक्षसादीनारे देवयजनादूरे कुरु ।

कल्पः-“ अथ यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदवस्यत्येदमगन्म देवयजनं पृथि-
व्या इत्यन्तादनुवाकस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवमात्रायते-

एदमिति । पृथिव्याः संवन्धि यदेवयजनं तदिदमागन्म वयं प्राप्ताः । यदे-
वयजने(नं) पूर्वं सर्वे देवा अजुषन्तासेवन्त तद्वयमागत्य वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः सोम-
यागं संतरन्तः सम्यक्पारं नयन्तो रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या समिषा समीचीने-
नान्नेन च मदेम हृष्यास्म ।

भद्रादभीत्यादिमन्त्रार्थः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनात्र व्याख्यानमुपेक्षितम् ।
औपानुवाक्यकाण्डे तु दीक्षितनियमप्रसङ्गाद्व्याख्यानं कृतम् । तत्र बृहस्पतेरु-
पयोगमाह-

“ अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वरः
रक्षांसि हन्तोर्भद्रादभि श्रेयः मेहि बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एनं संपारयति ” [सं० का० ३ प्र० १
अ० १] इति ।

यदा दीक्षितोऽग्निहोत्रस्थानात्प्रयाति तदाऽग्निस्तिरोहित इव नैनं पालयति ।
ततो रक्षांस्येनं मार्गे हन्तुमीश्वराणि भवन्ति । तत्र बृहस्पतौ पुरतो गच्छति सत्य-
नुगच्छन्तमेनं रक्षोबाधपरिहारेण स बृहस्पतिः सम्यक्पारं नयति ।

उत्तरमन्त्रस्य चतुर्षु भागेषु प्रतिपाद्योऽर्थः प्रसिद्ध इत्याह-

“ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं ह्येष पृथिव्या आगच्छति
यो यजते विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्वं इत्याह विश्वे स्येते देवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

ऋक्सामाभ्यां यजुषा संतरन्त इत्याहर्कामाभ्यां शेष यजुषा संतरति यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते ” [सं० का० ३ प्र० १ अ० १] इति ।

अध्वर्युप्रभृतयो ब्राह्मणा यदेवयजनमिदानीमाधितिष्ठन्ति तद्देवाः स्वयं सेवमाना एतान्सेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्वयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ दैवीं हस्तौ शोधयित्वा ये दे व्रतपयः पिबेत् ।

अग्ने स्वप्स्यन्नग्निमाह त्वं प्रबुद्धो जपेत्तथा ॥ १ ॥

विश्व इत्यपि पूषेति सनिहारानुशासनम् ।

देवो वसुग्रहश्चन्द्रं षड्भिस्तत्र प्रतिग्रहः ॥ २ ॥

वाय नष्टामप्सु मृतां सन्नामृग्भ्यां च गां स्पृशेत् ।

देवीरापो विगाह्याच्छि लोष्टमप्सु विमर्दयेत् ॥ ३ ॥

भद्राद्रथेन यात्येदं यागभूमिव्यवस्थितिः ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्नुदिता एकविंशतिः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्या नो वाऽऽद्योऽस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नेद्देशप्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत् ” इति ॥

दीक्षितस्य स्वप्ननद्युत्तरणवृष्टिकेदनामेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिकः स्वप्नमन्त्रः । देवीरापो अपां नपादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः । उन्दतीर्बलं धत्त इत्यादिर्वृष्टिकेदनमन्त्रः । अबद्धं मन इत्यादिरेमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदा निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवधीयेत, नदी च बहुशःस्रोतोयुक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विच्छेदैः, अमेध्यानि च देशैस्तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु मिथ्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्तनीया इति प्राप्ते ब्रूमः—रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्राभिधानान्निमित्तमेकम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

“ प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाऽत्र विश्रमैः ।

प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैक्यादानिवृत्तितः ” इति ।

भद्रादभि श्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्गमनमारभ्य पुनः-
प्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्यादेकमेव प्रयाणम् । ततो न
मन्त्रावृत्तिः ।

अथ च्छन्दः—

दैवीं धियमित्यग्ने त्वमिति चैते अनुष्टुभौ । त्वमग्न इति गायत्री । विश्वे देवा
इत्येकैषदा । एदमगन्तेति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

इ॒यं ते॑ शु॒क्र त॒नूरि॒दं व॒र्चस्त॒या सं भ॑व
भ्रा॒जं ग॒च्छ जू॒रंसि॒ धृता॒ मन॑सा जु॒ष्टा वि॒ष्णवे॒
तस्या॑स्ते स॒त्यस॑वसः प्रस॒वे वा॒चो य॒न्त्रम॑शीय
स्वाहा॑ शु॒क्रम॑स्यमृ॒तम॑सि वै॒श्वदे॒वः ह॒विः सूर्य॑स्य
चक्षु॑राऽरु॒हम॑ग्ने र॒क्षः क॒नीनिकां॑ यदेत॑शेभिरी-
य॑से भ्रा॒जमा॑नो वि॒पश्चि॒ता चि॒दसि॑ म॒नाऽसि॑
धी॒रंसि॑ दक्षि॒णा (१) आ॒सि य॒ज्ञिया॑ऽसि
क्ष॒त्रिया॑ऽस्यदि॒तिर॑स्यु॒भय॑तः॒शीर्ष्णी॑ सा नः
सु॒प्राची॑ सु॒प्रती॒ची सं भ॑व मि॒त्रास्त्वां प॒दि व-
ध्ना॑तु पू॒षाऽध्व॑नः पा॒त्विन्द्रा॒याध्य॑क्षा॒यानु॑ त्वा
मा॒ता म॑न्यता॒मनु॑ पि॒ताऽनु॒ भ्रा॒ता स॒गभ्यो॑ऽनु
सखा॑ सयू॒थ्यः सा दे॒वि दे॒वम॑च्छेहीन्द्रा॒य सो-

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

म२ रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथा स्वस्ति

सोमसखा पुनरेहि सह रय्या (२) ॥

(दक्षिणा सोमसखा पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये देवयजनं स्वीकृतम् । अथ तस्मिन्नेव देवयजने सोमयागोपयोगिसोमं क्रेतुं सोमक्रयणीविषयं होमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते । इयं ते शुक्रेत्यादयस्तन्मन्त्राः । प्रायणीयासंवन्धि ध्रौवाज्यम् । तेनाऽऽज्येन सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहुयात् । ततो मन्त्रव्याख्यानात्पूर्वं प्रायणीया सोमक्रयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्मणेऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयां प्रस्तौति—

“ देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्तेऽन्योन्यमुपाधावन्त्वया प्रजानाम त्वयेति तेऽदित्याः समाध्रियन्त त्वया प्रजानामेति साऽब्रवीद्वरं वृणै मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

देवयजनार्थमयं प्रदेशः समीचीनो न त्वितर इति निश्चेतुं परिभ्रम्य तं प्रदेशं निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं प्राप्य प्राचीनवंशादावसमर्थाः संपन्नाः । ततस्त्वमेव दिशं ज्ञापयेत्येवं परस्परं वदन्तो दिग्बोधकशक्तिमदित्यां निश्चितवन्तः । सा चादितिः सोमयागारम्भसमाप्त्योरहमेव देवता भूयासामिति वरमयाचत । प्रयन्ति प्रारभन्तेऽनेन देवतारूपेणेति प्रायणम् । उद्यन्त्युत्तिष्ठन्ति समापयन्त्यनेनेति उदयनम् । अहमेव प्रायणमारम्भदेवता येषां यज्ञानां ते मत्प्रायणाः । अहमेवोदयनं समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुदयनाः ।

तस्मादेवं वृत्त्वादादितिदेवताकः प्रायणीययागः कर्तव्यः । तत्प्रसङ्गादुदयनयागोऽपि विधीयते ।

आदित्तिरेका प्रधानदेवता चतस्रस्त्वङ्गदेवता इत्यभिप्रेत्य संख्यां विधत्ते—

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

“ पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञात्या अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

दिग्विशेषेषु देवताविशेषान्विधातुं प्रस्तौति—

“ पथ्याः स्वस्तिमयजन्प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नाग्निना दक्षिणा सोमेन प्रतीचीः सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वाम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिसंज्ञा देवता पथ्या पथि साधुः ।

दिग्विशेषबोधनरूपे मार्गे कुशलान्विधत्ते—

“ पथ्याः स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा दिशं प्रजानाति पथ्याः स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानुपश्यत्यग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानुपश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदितिं यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानुपश्यति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

अर्थानुसारेण होमविशेषा दिग्विशेषेषून्नेयाः । चक्षुर्द्वयरूपेण प्रशंसितुमग्नीषोमयोः सह निर्देशः । होमस्तु तयोः क्रमभावी दिग्भेदाद्याज्यानुवाक्याभेदाच्च । ततोऽग्निमिष्ट्वा सोमं यजतीत्यपि वाक्यं द्रष्टव्यम् । तयोश्चक्षुर्द्वंद्वार्थिकाज्यमागत्राहणे प्रपञ्चितम् । अत्रादितेश्चरुहोमः । “ आदित्यः प्रायणीयः । पयसि चरुः ” इति शाखान्तरे सामानानात् । आज्येन तु देवतान्वराणाम् । तथा च सूत्रम्—“ चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति ” इति ।

ऋगनुवचनमध्वर्योर्विधत्ते—

अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं त्वलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनुकल्पते यन्मारुतीमृचमन्वाह विशां कल्पयै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

मरुतो यद्धव इत्येषा मारुती । तथा च सूत्रम्—“ मारुतीमृचमन्वाह मरुतो यद्धवो दिव इति ” इति । एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणरूपा मरुतो मनुष्यवैश्यवद्देवानां धनसंपादकाः प्रजाः । अनेन मन्वानुवचनेन देवविशां समूहः स्वव्यापारे क्लृप्तो भवति । तं च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्यप्रजासंघः कल्पते । अतो मन्वानुवचनं प्रजानां क्लृप्त्यै भवति ।

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

पूर्वपक्षत्वेन चोदकप्राप्तं किञ्चिदङ्गमपवदति—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवदप्रयाजमुद-
यनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा यज्ञस्य संततिः ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

प्रमुखे यष्टव्याः समिदादिनामकाः पञ्च प्रयाजा अनु पश्चात्समाप्तौ यष्टव्या
बर्हिंरादिनामकास्त्रयोऽनूयाजाः । तदुभयं प्रायणीयोदयनीययोरिष्टचोरतिदेशतः
प्राप्तम् । तत्र प्रायणीयेष्ट्यामनूयाजानुष्ठाने यागः समाप्येत तद्वदुदयनीयायां
प्रयाजानुष्ठाने यागान्तरं प्रारभ्येत । तथा सति सोमयागो मध्ये विच्छिद्येत ।
उभयवर्जने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्रायणीयेष्ट्याविदानीमनुष्ठीयमाना इमे
प्रत्यक्षाः प्रयाजाः समाप्तिरूपायामुदयनीयेष्ट्यावनुष्ठीयमाना अमी परोक्षा अनू-
याजाः । तथा सति प्रयाजानूयाजद्वयेन दर्शयागस्य या संततिः सैवास्य सोम-
यागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा संततिः संपद्यते ।

पूर्वपक्षं दूषयति—

“तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानन्तरियादा-
त्मानमन्तरियाद्यनूयाजानन्तरियात्प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य
न क्रियते तदनु यज्ञः पराभवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु पराभवति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

आत्मनो वा पुत्रादेर्वा नान्तरायः सोढुं शक्यते यतो द्वयं तदङ्गमित्यर्थः ।
सिद्धान्तमाह—

“प्रयाजवदेवानूयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नाऽऽ-
त्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः ” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ५] इति ।

विच्छेदपरिहाराय विधत्ते—

“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति सैव सा यज्ञस्य संततिः ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

प्रायणीययागसंबन्धि चरुपात्रमप्रक्षाल्य निष्कासे पात्रलिप्तेऽन्ने निर्वापान्न-
लेपस्य या संततिः सैव सोमयागस्याविच्छेदरूपा सा संततिर्भवति ।

प्रायणीयोदयनीययोर्देवैक्येन याज्याया अप्येकत्वप्राप्तौ व्यत्यासं विधत्ते—

“याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात्पराङ्मुं

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

लोकमारोहेत्प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठेत्याद्याः प्रायणीयस्य याज्या उदयनीयस्यापि तथे-
त्येवं केचिदाहुः । तथा सति प्रतिनिवृत्तेरभावाद्यजमानोऽस्माल्लोकात्पराङ्मुखः
स्वर्गमारोढुं सहसा म्रियेत । तस्मात्तेषां पक्षो न युक्तः । यास्तु स्वस्ति नः
पथ्येत्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्तासां याज्यात्वे सति स्वस्तिरिद्धीत्या-
दीनां पूर्वोक्तानां पुरोनुवाक्यात्वाय प्रतिनिवृत्तेर्यजमानोऽप्यस्मिन्लोके प्रतिति-
ष्ठत्येव ।

इत्थं प्रायणीयेष्टिमुक्त्वा सोमक्रयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपाख्यानमाह—

“ कद्रूश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेताः सा कद्रूः सुपर्णीमजयत्साऽब्र-
वीत्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमाहर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

कद्रूः सुपर्णी चोभे सपत्न्यौ पराजये दासीत्वमभ्युपेत्य ममैव सौन्दर्यं ममै-
वेत्यस्पर्धेताम् । तत्र मध्यस्थाः कद्वा जयमूचिरे । सा च कद्रूः सपत्नीं दासी-
त्वेन परिगृह्य तन्मोचनोपायं स्वयमेवोपदिदेश । इतोऽस्माल्लोकादारभ्य गणनायां
तृतीया द्यौः स्वर्गलोकस्तास्मिन्सोमो वर्तते । महर्जनस्तपः सत्यमित्येतेऽपि लोका
द्युशब्दाभिधेयास्तस्मादितस्तृतीयस्यामिति विशेष्यते । सोम आहत्य दत्ते सति
त्वां मुञ्चामीति ।

सोमाहरणं संभावयितुं श्रुतिराह—

“ इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

भूलोकरूपत्वात्कद्रूः स्वयमाहर्तुं न शक्नोति । सुपर्णी तु द्युलोकरूपत्वादुत्प-
तनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सद्भावाच्च शक्नोति ।

अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनामग्रे स्ववृत्तान्तं स्पष्टी करोती-
त्याह—

“ साऽब्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान्विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमाहर
तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति मा कद्रूरवोचदिति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

पुंनामनरकोपलक्षितादशेषाद्दुःखात्रायन्त इति पुत्रास्तान्पुत्रानस्मा एतादृशोप-
द्रवपरित्राणाय मातापितरौ पुष्णीतः । हे गायत्र्यादिपुत्राः कद्रवचनमवगत्य यदु-
चितं तत्कुरुध्वम् । गायत्र्यादीनामैच्छिकशरीरधारित्वात्पुत्रत्वमाविरुद्धम् ।

तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रववृत इत्याह—

“ जगत्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमी-
येताः सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽऽगच्छत्तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा तस्मा-
त्पशुमन्तं दीक्षोपनमति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

पुरा जगतीपादस्य चतुर्दशाक्षराण्यासन् । तादृशी जगती द्युलोकं गत्वा
स्वानभ्राजादिसोमरक्षकैः सह युद्ध्वा सोममप्राप्याग्निबोमीयसवनियानूबन्ध्या-
ख्यपशूनिष्टिसाध्यां दीक्षां च गृहीत्वा स्वकीये चाक्षरद्वये स्वानादिभिर्गृहीते
सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती पशूनानयत्तस्मात्सैवात्यन्तं पशुपदा ।
यतः पशुभिः सह दीक्षाऽऽनीता ततः स्वाधीनसंपत्तौ सत्यां दीक्षायां प्रवर्तते ।

तथैव त्रिष्टुभो युद्धं दर्शयति—

“ त्रिष्टुगुदपतत्रयोदशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमी-
येताः सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽऽगच्छत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

गौश्चाश्वश्चेत्यादयो दक्षिणाः । अशनपरित्यागमुष्टिबन्धवाग्यमनवनीताभ्यङ्ग-
ऋणाजिनप्रावरणादिक्लेशसहिष्णुत्वं तपः । प्राणवत्प्रियस्य गवाश्चादेर्दानम-
धिकं तपः ।

त्रिष्टुभा तदानयनमुपपादयति—

“ तस्मात्त्रिष्टुभो लोके माध्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत्त्वत्तु वाव तप
इत्याहुयः स्वं ददाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

माध्यंदिनसवनस्य त्रिष्टुगभिमानिनी देवता । ततस्तदेतत्त्रिष्टुभो लोकः स्थानं,
शरीरप्रयासादपि धनहानिरुक्तस्य मानसप्रयासस्याधिकत्वाद्दत्तेन धनेन परोपजी-
वनाच्च दानमेव महत्तप इत्यभिज्ञानां मतम् ।

गायत्र्या युद्धे जयं दर्शयति—

“ गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा तमस्या अजाऽभ्यरुन्ध तद-

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

जाया अजत्वः सा सोमं चाऽऽहरच्चत्वारि चाक्षराणि सांऽष्टाक्षरां समपद्यन्त ॥

[सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

सहायरहितयोः पूर्वयोः पराजयं दृष्ट्वा गायत्रीं स्वयमजया सहोदयतत् ।
सा त्वजा गायत्र्यर्थं स्वकीयेन तेजसा तं सोममभितो रुरोध । तस्माद्रोधनपर्या-
यक्षेपणार्थादजधातोरजेति नाम निष्पन्नम् ।

प्रश्नोत्तराभ्यां गायत्रीं प्रशंसति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्रीं कनिष्ठा छन्दसाः सती यज्ञ-
मुखं परीयायेति यदेवादः सोममाहरत्तस्माद्यज्ञमुखं प्रयैत्तस्मात्तेजस्विनीतमा ॥
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

सत्यात्कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुखं प्रातःसवनम् । तत्र चहि-
ष्पवमाननान्नि प्रथमस्तोत्र उपास्मै गायता नर इत्याद्या ऋचो गायत्र्यः । सेयं
यज्ञमुखप्राप्तिः । ब्रह्मवादिष्वेव बुद्धिमन्तो यदेवेत्याद्युत्तरमाहुः । यस्मादियम-
दोऽमुष्मालोकात्सोममाहरत्तस्मादस्या मुखप्राप्तिर्युक्ता । मुखत्वादेवास्यास्तेजोबा-
हुत्यम् ।

आहरणप्रकारं दर्शयति—

“ पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तदधयत्तस्माद्द्वे सव-
ने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च तस्मात्तृतीयसवनं ऋजीषमभिषुण्वन्ति
धीतामिव हि मन्यन्ते ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

पक्षिरूपा गायत्री सवनद्वयपर्याप्तौ सोमभागौ पद्भ्यां संगृह्य तृतीयसवनपर्या-
प्तं सोमभागं चञ्चुपुटाभ्यां संदश्य तदीयं रसं पपौ । यस्मात्पद्भ्यां धृतौ सोम-
भागौ न पीतौ तस्मात्प्रातःसवनमाध्यंदिनसवने शुक्रशब्दाभिधेयेन सोमरसेनोपेते ।

यस्मात्तृतीयो भागः पीतस्तस्मात्पीतत्वं मन्यमानास्वत्सादृशयार्थमृजीषमभिषुणु-
युरिति प्रासङ्गिकं किञ्चिद्विधाय तत्रापरं विशेषं विधत्ते—

“ आशिरमवनयाति सशुक्रत्वायाथो संभरत्येवैनत् ॥ [सं० का० ६ प्र०
१ अ० ६] इति ।

आशिरं क्षीरम् । सशुक्रत्वं सरसत्वम् । किञ्च क्षीरसेचनादृजीषगतसोमरस-
रूपहविः संभरति सम्यक्पोषयत्येव ।

पुनरप्यन्यद्विधत्ते—

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

“ तः सोममाहियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परि-
मुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

उपसद्विसेषु त्रिष्वभिषवमकृत्वा सोमं निवासयेदित्यर्थः ।

इत्थं सोमाहरणं निरूप्य सोमक्रयणीं निरूपयितुमारभते—

“ ते देवा अब्रुवन्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाचः स्त्रि-
यमेकहायनीं कृत्वा तथा निरक्रीणन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

एकसंवत्सरवयस्कया स्त्रीरूपया वाग्देवतया सोमस्य निष्क्रयः कृतः ।

गन्धर्वेष्वपरक्तायास्तस्याः स्त्रिया रोहितगोरूपतां दर्शयति—

“ सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्योऽपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ६] इति ।

देवेष्वनुरक्तायाः पुनर्देवताप्राप्तिं दर्शयति—

“ ते देवा अब्रुवन्प युष्मदक्रीणास्मानुपावर्तते विह्वयामहा इति ब्रह्म ग-
न्धर्वा अवदन्नायन्देवाः सा देवान्गायत उपावर्तत तस्माद्गायन्तः स्त्रियः काम-
यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

विह्वयामहै विलक्षणं यथा भवति तथैवाऽऽकारयामः । ब्रह्म वेदः ।

एतद्वृत्तान्तवेदनं प्रशंसति—

“ कामुका एनः स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु
भवति तेभ्य एव ददत्युत यद्वहेतया भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
६] इति ।

वरस्य स्तिग्धा वरार्थं कन्यामन्वेष्टुं प्रवृत्ता बान्धवा जन्याः । तादृशानां ज-
न्यानां द्वौ वर्गौ । तत्रैकस्मिन्वर्गे यथोक्तवेदनराहिता अनेकगुणान्तरोपेता बहवो
वरा यद्यपि सन्ति तथाऽपि तं वर्गमुपेक्ष्य येषु जन्येष्वेकोऽप्येवं विद्वान्वरो भवति
तेभ्य एव जन्येभ्यः कन्यां तत्पितरो ददति ।

सोमक्रयण्यां गुणं विधत्ते—

“ एकहायन्या क्रीणाति वाचैवैनः सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या
वाचं वदन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

वाग्देवतायाः सोमक्रयणीरूपस्वीकारात्सर्वया वाचा क्रय उपपद्यते ।
एकसंवत्सरस्वीकारश्च तस्मिन्वयासि सति वदनव्यवहारोपक्रमात् ।

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

वर्ज्यदोषान्विशदयति—

“ अकूटयाऽकर्णयाऽकाणयाऽस्थोणयाऽसप्तशफया क्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

कूटा कुटिलशृङ्गी । कर्णा छिन्नकर्णोपेता । काणा त्वेकाक्षी । स्थोणा कुष्ठादिदूषिता । सप्तशफा न्यूनाङ्गी । एता वर्ज्याः ।

उपादेयां दर्शयति—

“ सर्वयैवैनं क्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

सर्वाऽवयवसंपूर्णेत्यर्थः ।

विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षं विधत्ते—

“ यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्दुश्चर्मा यजमानः स्याद्यत्कृष्ययाऽनुस्तरणी स्यात्प-
मायुको यजमानः स्याद्यद्विरूपया वार्ध्वनी स्यात्स वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो
जिनीयादरुणया पिङ्गशया क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपं स्वयैवैनं देवतया क्री-
णाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

मृतं पुरुषमनु हन्यमाना गौरनुस्तरणी । कृष्णायास्तादृक्त्वेन यजमानो
ध्रियेत । वर्णद्वयोपेता यद्यपि विरोधिवानिनीः तथाऽपि यजमानतद्वैरिणोरन्यो-
न्यविरोधित्वात्को हन्ति को वा हन्यत इति न ज्ञायते । अरुणत्वं पिङ्गशत्वं
च सोमदेतायाः स्वरूपम् । अनस्तादृशी गौः सोमक्रयाय सदृशी भवति ।

इत्थं चतुर्थानुवाकोक्तमन्वव्याख्यानस्योपोद्घातत्वेन ब्राह्मणेन प्रायणीयासो-
मक्रयण्यावनुवाकाभ्यामभिहिते । अथ यन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

इयमिति । कल्पः—अथैतद्वर्त्तमानमाप्याय्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
सूत्रेण हिरण्यं निष्ठक्यं वद्ध्वा दर्भाभ्यां प्रबध्य स्रुच्यवदध्वातीयं ते शुक्र तनू-
रिदं वचस्तया सं भव भ्राजं गच्छेति ” इति ।

हे शुक्र दीप्तिमाद्विरण्य तवेयं जुहुस्तनूः, इदं वृत्तं तव तेजोऽतस्तया जुह्वा
संगच्छे संभव । हे हिरण्याऽऽज्यरूपां भ्राजं दीप्तिं प्राप्नुहि । अथवा हे शुक्र
वह्न इयमाज्यरूपा तव तनूरिदं हिरण्यं तव तेज इत्येवं ब्राह्मणानुसारेण व्या-
ख्यातव्यम् ।

आधानब्राह्मणोक्तं हिरण्यस्य महियानं तत्रत्यपद्वयोच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्य
प्रशंसति—

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

“ तद्धिरण्यमभवत्तस्मादद्भ्यो हिरण्यं पुनन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १

अ० ७] इति ।

आधानब्राह्मणे त्वेवमान्नायते—

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवत् ।

तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यमभवत् ” इति ।

तस्माद्धिरण्यस्य वह्निः पिता आपो मातरः । तस्मात्स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचिद्भजस्वलादिस्पर्शेन शोधनीयं भवति तदाऽद्भ्यः पुनन्ति जलेनैव शोधयन्ति न तु कांस्यताम्रादेरिव भस्माग्न्यादिकमपेक्षते ।

जुह्वां हिरण्यप्रक्षेपेण विशिष्टं होमं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादनास्थिकेन प्रजाः प्र वीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्ते इति यद्धिरण्यं घृतेऽवधाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्र वीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

तस्मादनस्थिकेन वीर्येण प्रजाः प्रवीयन्ते गर्भाः क्रियन्ते । उत्पत्तिकाले त्वस्थियुक्ता जायन्ते । तत्र वीर्यसदृशमाज्यमास्थिसदृशं हिरण्यम् । तदिदं सादृश्यं निर्वोदुर्माश्वरेणास्थि निर्मायित इत्यर्थः ।

वह्निसंबन्धबोधनपरतया मन्त्रं व्याचष्टे—

“ एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजसमेवैनं सतनुं करोत्यथो सं भरत्येवैनम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

एनमग्निं संभरति सम्यक्करोत्येव । वह्निसंबोधनेन तदीयतेजोत्त्वेण हिरण्यमत्र प्रकाशयते ।

हिरण्यस्य सूत्रेण बन्धनं विवक्षते—

“ यदबद्धमवदध्याद्गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युर्वद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

सूत्राग्राकर्षणेन यथा सहस्रा मुच्यते तथा बध्नीयादिति विशेषं विवक्षते—

“ निष्टर्क्यं बध्नाति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति । निःशेषेण सहस्रा मोचनयोग्यं निष्टर्क्यम् ।

जूरसीति । कल्पः—“ नाडीसुगदण्ड उपसंगृह्णाऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे

यजमाने जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो य-
न्त्रमशीय स्वाहेति ” इति ।

हे सोमक्रयणि वाग्रूपा त्वं जूर्वेगयुक्ताऽसि मनसा नियमिताऽसि यज्ञाय प्रि-
याऽसि । तादृश्या अमोघप्रेरणायास्तव प्रेरणे सति मन्त्रोच्चारणरूपाया वाचो
यन्त्रं नियममशीय प्राप्नुयाम् । इदमाज्यं हुतमस्तु ।

यथोक्तार्थं मन्त्रे दर्शयति—

“ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वद-
ति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा विष्णव इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्य-
ज्ञायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाच-
मवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

जवते तूर्णं कर्तव्यमित्यवगच्छति ।

शुक्रमिति । बौधायनः—“ अग्रेण शालां तिष्ठन्यजमानमाज्यमवेक्षयति
शुक्रमस्यमृतमासि वैश्वदेवः हविरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीत्यपरं चतुर्गृहीतं गृही-
त्वा शुक्रमसीति हिरण्यं घृतादुद्धृत्य वैश्वदेवः हविरित्याज्यमवेक्ष्य ” इति ।

शुक्रं दीप्तिमत् । अमृतं नाशरहितम् । हे आज्य हे हिरण्येति वा योज्यम् ।
हे आज्य त्वं सर्वदेवप्रियं हविरसि । तदिदं स्पष्टत्वान्न ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

सूर्यस्येति । कल्पः—“ अथैनद्धिरण्यमन्तर्धायाऽऽदित्यमुदीक्षयति सूर्यस्य
चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकां यदेतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति ” इति ।

सूर्यसंबन्धि मदीयं चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वग्निसंबन्धिनी, तदुभयमारुहं
प्राप्तोऽस्मि । यतो हे सूर्य त्वमेतशनामकैरश्वैर्गच्छसि, हे वह्ने त्वं विपश्चिता ते-
जसा भ्राजमानोऽसि तस्माद्रक्षोनिवारणाय युवामुभौ प्राप्तोऽस्मि ।

एतदभिप्रायं दर्शयति—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्त्येष खलु वा अर-
क्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकामि-
त्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तः समारोहति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
७] इति ।

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

काण्डेकाण्डे तत्तदुपाङ्गन्युक्त एकैकस्मिन्यज्ञाङ्गे ।

बौधायनः—“ अथैतां सोमक्रयणीमग्रेण शालामुदीचीमभिवर्तयन्ते तामनु-
मन्त्रयते चिदसि मनाऽसीत्यन्तादनुवाक्यस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवाम्नायते—

चिदसीति । आपस्तम्बस्तु त्रेधा विभज्य विनियुङ्क्ते—“ चिदसि मनासीति
सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते, कर्णगृहीता पदि बद्धा भवति, मित्रस्त्वा पदि बध्नात्विति
दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते, पूषाऽध्वनः पात्विति प्राचीमायतीमनुमन्त्रयते ” इति ।

हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदादिशब्दप्रतिपाद्याऽसि । अन्तःकरणस्य
चित्तं मनो बुद्धिरिति तिस्रो वृत्तयः । देहादिसंघातस्याचेतनत्वं व्यावर्त्य चेत-
नत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यप्रज्ञानं जनयन्ती वृत्ति-
श्चित्तम् । अयं पदार्थ एव भवति वा न वेति विचाररूपा वृत्तिर्मनः । भवत्ये-
वेति निश्चयरूपा बुद्धिः । एतन्नित्यमिह चिन्मनोधीशब्दैरुच्यते । दक्षिणा
कुशला देयद्रव्यरूपा वा यज्ञिया सोमक्रयद्वारेण यज्ञसंबन्धिनी । क्षत्रिया देवेषु
सोमः क्षत्रियजात्यभिमानि ।

तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—

“ यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्राः पर्जन्यो यमो मृत्यु-
रीशानः ” इति ।

तेन सोमेनाभिमन्त्र्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन क्षत्रिया । ज्योति-
ष्टोमस्याऽऽद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरदितेर्देवतात्वात्सेयमुभतःशीर्ष्णीं तद्रूपा
त्वमासि । सा तादृशी त्वमस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची संभव, प्रथमं सोमस्य
क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान्प्रति सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी समागम्या-
स्माभिः संगच्छस्व ।

यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति—

“ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्रेयैनामेतत्तस्मा-
च्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

एतेन मन्त्रेण वागात्मिकां सोमक्रयणीं चिदादिशब्दवाच्या भवेत्येवमनुशा-
स्ति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि प्रजा अनुशिष्यन्ते ।

ऋत्स्नशस्तात्पर्यमुक्त्वा प्रत्यवयवं व्याचष्टे—

[सोमयामोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

चिदसीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभयतः शीष्णीत्याह यदेवाऽऽदितयः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनयिस्तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

मनसा वृत्तित्रयेसाधारणेनान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानात्यभिगच्छति विचारयति ध्यायति निश्चिनोति । उत्तरमन्त्रस्यायमर्थः । हे सोमक्रयाणि मित्रो हितकारी देवस्त्वां दक्षिणे पादे बध्नातु ।

एतन्मन्त्रविरुद्धं पक्षत्रयं व्यावर्तयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत्पदिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्पमायुको यजमानः स्याद्यत्कर्णगृहीता वार्त्रघ्नी स्यात्स वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयाम्निवस्त्वा पदि बध्नात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि बध्नाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणं चामन्त्रकमङ्गी चकारेत्यविरोधः । अथवा, अकर्णगृहीता, अपदि बद्धेति पदच्छेदः । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे सोमक्रयाणि त्वां पूषा पोषको देवो भयोपेतान्मार्गात्पालयतु । यागाध्यक्षायेंद्राय त्वां सोमक्रयसाधनेन मातृ(ता)पित्रादयोऽनुमन्यन्ताम् । सगर्भ्यस्त्वया सहैकस्मिन्गर्भेऽवस्थितः । हे देवि सा त्वामिन्द्रार्थं सोमं देवमनुगच्छ । तां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति पुनरावर्तयतु । आवर्तयन्नपि न रौद्रेण मार्गेण किंतु मित्रस्य पथा । ततस्ते स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सखा यस्यास्तव सा त्वं सोमसखा भूत्वा धनेन सहास्मान्प्रति पुनरागच्छ । अत्र रुद्रस्त्वेत्यादिना पृथङ्मन्त्रेण सोमक्रयादूर्ध्वमेतस्याः प्रत्यावर्तनमिति केचित् ।

मन्त्रस्य भागान्क्रमेण व्याचष्टे—

“ पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेमायेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोति अनु त्वा माता मन्यतामनुपितेत्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आहियते यदेतद्यजुर्न नृपात्पराच्चेव सोमक्रयणीया-

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

द्रुद्रत्वाऽऽवर्तयत्वित्याह रुद्रो वै क्रूरो देवानां तमेवास्यै परस्ताद्धात्यावृत्त्यै क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोम सखा पुनरेहि सह स्येत्याह द्वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

समष्ट्यै सम्यक्प्राप्तये^१ । एतद्रुद्रस्ये(स्त्वे)ति यजुः । तमेव क्रूरं रुद्रम् । अस्याः सोमक्रयण्या आवृत्तये परस्तात्ताम्रतिलङ्घ्य परभागे स्थापयति । अनुपदासुका क्षयरहिता तदेतद्वेदनस्य प्रशंसनम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ इयं क्षिप्त्वा घृते स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि ।

शुक्रोति स्वर्णमुद्भृत्य वैश्वेत्याज्यमवेक्षते ॥ १ ॥

सूर्यं सूर्यमुपस्थाय चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।

मित्रो दृष्ट्वा वक्षपादं पूषा तामनुमन्त्रयेत् ।

रुद्रस्तामावर्तयति मन्त्राः संकीर्तिता नव ॥ २ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वाद्यनीयस्य संस्कृतिः ॥

उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतित्वतः ।

मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति ” इति । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमानकर्मकमन्यदर्थकर्मेत्याद्यः पक्षः । मुख्यस्योदनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणाम्नातावभूथधर्मातिदेशवदुदयनीयधर्मातिदेशसंभवान्नार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न संभवत्युपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ क्रीणात्यरुणयेत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकभाक् ।

क्रयेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥

द्रव्यद्वारा क्रये योगात्तद्भागेनान्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्यार्थाद्द्रव्ये संनिहितेऽस्त्वसौ ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ अरुणया पिङ्गक्षयैकहायन्या सोमं क्रीणाति ” इति । तत्रारुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृही-
तविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायेन, गुणबोधकत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुण-
मात्रे व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रती-
यते । तच्चानुपपन्नमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्क्रयसाधनत्वासंभवात् ।
ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् ।
प्रकरणं च ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं विनिवेशयति । न चानेन न्यायेन
पिङ्गक्षयैकहायनीशब्दयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम् । तयोः शब्दयोर्द्रव्यवा-
चित्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गक्षी । एवमेकहायनी ।
यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथाऽपि विशेषणीभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च युग-
पत्प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चैतद्द्रव्यमि-
तरद्रव्ये विनिवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्य-
त्वात्तेषु निवेशयते । तत्रैषाऽक्षरयोजना । अरुणयेत्येतत्पृथग्वाक्यम् । तत्र तृती-
याश्रुत्या प्राकरणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनुद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधी-
यते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्तव्यानीति ।
तस्माद्गुणः संकीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथाऽपि हायनवदक्षिवच्च
गोद्रव्यमवाच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारां गुणस्य क्रयेणान्वयो
भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति । ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा
दुर्वारा । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र
तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न संभवतीत्यर्थापत्त्या
द्रव्यावच्छेदकं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमवाच्छिद्यतामिति चेत् । न ।
तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वा-
सिद्धेः । तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदव-

(क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्)

च्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयो-
दध्यादिविकल्पवत्क्रयानुवादेन वस्त्रादिविकल्पो युक्तः । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्या-
ग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात्क्रयेण साक्षा-
दन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादन्यथाऽनुपपत्त्या परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा
सत्यारुण्यविशिष्टयैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मादारुण्यगुणः
क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ।

अथ च्छन्दः—

सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः] ।

वस्व्यसि रुद्राऽस्यदितिरस्यादित्याऽसि शु-
क्राऽसि चन्द्राऽसि बृहस्पतिस्त्वा सुमे रण्वतु
रुद्रो वसुभिरा चिकेतु पृथिव्यास्त्वा सुर्धन्ना
जिघामि देवयर्जन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा
परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदम-
हं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवाः (१) अपि
कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे रायस्तोते रायः सं देवि
देव्योर्वश्यां पश्यस्व त्वर्ध्नीमती ते सपेय सुरेता
रेतो दधाना वीरं विदेय तव संहृशि माऽहं
रायस्पोषेण वि यौषम् (२) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके क्रयप्रदेशं प्रति सोमक्रयणीगमनमुक्तम् । गतायां तस्यां क्रयाय
सोमोन्मानस्यावसरः । सप्तमपदसंग्रहस्तु गमनमध्य एव कर्तव्यः । ततः पञ्चमे
सोऽभिधीयते ।

वस्व्यसीति । कल्पः—“ तस्यै षट्पदान्यनुनिष्कामति वस्व्यसि रुद्राऽस्य-
दितिरस्यादित्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसीति गच्छन्तीं सोमक्रयणीमनुगच्छन्वत्सु
तदीयपदेषु षड्भिरेतैर्मन्त्रैः स्वपादं प्रक्षिपेत् ” इति ।

वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः । अदितिः प्रायणीयोदयनीययोर्देवता । शुक्र-
शब्देन दीप्तिमान्सोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देनाऽऽह्लादकारि सुवर्णम् । हे सोम-
क्रयणि त्वं वस्वादीनां स्वरूपमसि । तदपेक्षितसोमयागसाधनत्वात् ।

बृहस्पतिरिति । कल्पः—“ सप्तमं पदमञ्जलिना गृह्णाति बृहस्पतिस्त्वा
सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेत्विति ” इति ।

हे सोमक्रयणीपद त्वां बृहस्पतिरस्मिन्सुखप्रदेशे रमयतु वसुभिः सहितो रुद्र-
स्त्वामनुजानातु आवर्तयतु वा ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अथैतस्मिन्पदे हिरण्यं निधाय संपरिरिती-
यांभिर्जुहोति पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्षि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वा-
हेति ” इति ।

हे घृत त्वामिडायाः सोमक्रयण्याः पदे समन्तात्क्षारयामि । कीदृशे पदे ।
पृथिव्या मूर्धस्थानीये देवतानां यागस्थाने घृतयुक्ते । तथाऽन्यत्राऽऽस्मनातम्—
“ सा यत्र यत्र व्यक्रामत्ततो घृतमपीडयत तस्माद्घृतपद्युच्यते ” इति ।

मत्रान्वयाख्यातुमादावनुष्ठानं विधत्ते—

“ षट्पदान्यनु नि क्रामति षडहं वाङ्मनाति वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव
वाक्कामवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८] इति ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

अस्ति कश्चित्पृष्ठयः षडहाख्यो यागः । तत्र षड्विधानि स्तोत्राणि बृहद्रथं-
तरवैरूपवैराजशाकररैवतनामकैः सामभिः साध्यानि । तानि च क्रमेण षट्सु
दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृष्ठयस्तोत्रं किञ्चिदप्यस्ति । ततः प्रधानभूतपृष्ठय-
स्तोत्ररूपा वाग्देवता षडहगतां संख्यामतीत्य न क्वापि वदति । अपि च संव-
त्सरकालसंबन्धानि गवामयनेऽपि नाधिकं पृष्ठयस्तोत्रं वदति । तस्माद्वाग्रूपायाः
सोमक्रयण्याः षट्पदानामनुक्रमणं युक्तम् । तस्माद्वाग्रूपत्वादेव सर्वा वाचमवरुन्धे ।

विधत्ते—

“ सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्ररी पशवः शक्ररी पशून्नेवाव रुन्धे सप्त
ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाऽस्युभयस्यावेरुद्धयै ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ८] इति ।

गवादयो ग्राम्याः । ऋणमृगादय आरण्याः । तथा च बौधायनः—“ सप्त
ग्राम्याः पशवोऽजाऽश्वो गौर्महिषी वराहो हस्त्यश्वतरी चेत्यथ सप्ताऽऽरण्या
द्विखुराश्चैकखुराश्च पक्षिणश्च सरीसृपाश्च थापदाश्च शरभाश्च मर्कटाश्च ” इति ।
गायत्री त्रिष्टुवित्यादीनि सप्त छन्दांसि । पशुजातीयं छन्दोजातीयं चेत्युभय-
मपि सप्तसंख्ययाऽवरुध्यते ।

प्रथममन्त्रगतशब्दस्वरूपेणैव सोमक्रयण्या महिमाऽऽख्यायत इत्याह—

“ वस्यसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानं व्याचष्टे ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ८] इति ।

द्वितीयमन्त्रे बृहस्पतिशब्दमा चिकेत्यिति शब्दं व्याचष्टे—

“ बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रणवित्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशू-
नव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा चिकेत्यित्याहाऽऽवृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ८] इति ।

तृतीयमन्त्रार्थस्य प्राप्तिं दर्शयति—

“ पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयजन इत्याह पृथिव्या शेष मूर्धा यदे-
वयजनमिडायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृतवति स्वाहेत्याह
यदेवास्मै पदाद्घृतमपीडयत तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८]
इति ।

सोमक्रयणीपदे हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—

१ ख. °त्रं क्वचि° । २ ख. °हिषो व° ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

“ यद्ध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्य-
मुपास्य जुहोत्यग्नित्वेव जुहोति नान्वोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ८] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ अथोद्धृत्य हिरण्यशकलेन वा कृष्णवि-
पाणया वा पदं परिलिखति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि
कृन्तामीति ” इति ।

परिलिखितं नाशितं, रक्ष इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ग्रीवा इति व्यक्त्य-
भिप्रायेण बहुवचनम् । इदमिति हस्ताभिनयः । कृन्तामि छिन्नाग्नि ।

रक्षसः प्रसक्तिं पूर्वोक्तां स्मारयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितं
रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि
कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि
यथैवं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
८] इति ।

अनन्तरायं द्वयोर्मध्य एकतरस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे राय इति स्थात्यां यावत्पूतं समोप्य
त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति तोते राय इति पत्नियै ” इति ।

तूतं घृतेनाऽऽप्लुतम् । तादृशं रजः सोमक्रयण्याः सप्तमपदस्थाने यावदस्ति
तावत्सर्वं पात्रे क्षिपेत् । अस्मिन्नध्वर्यौ रायो रजोरूपं धनं तिष्ठतु त्वे त्वयि
यजमाने । तोते कलत्रे ।

अनुष्ठानविधिपुरःसरं मन्त्रान्व्याचष्टे—

पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्पूतं वपति पशून्नेवाव रुन्धेऽस्मे राय
इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय
प्र यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति पत्निया अर्धो वा एष
आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ८] इति ।

समिति । कल्पः—“ अथ पत्नीं सोमक्रयण्यां समीक्षयति सं देवि देव्यो-

(कयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्)

वंश्या पश्यस्वेति ” इति ।

हे देवि सोमक्रयणि त्वमुर्वंश्या देव्या सहेमां पश्य । अयं मन्त्रः स्पष्टार्थ-
त्वाद्ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

त्वष्टीमतीति । बौधायनः—“ अथ पत्नी यजमानमीक्षते त्वष्टीमती ते
सपेय सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदृशीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते ”
इति ।

हे यजमान त्वया सह सपेय संगच्छेय । अथवा हे सोमक्रयणि ते तवा-
नुग्रहेणाहं पत्या संगच्छेय । कीदृशी । त्वष्टीमती, स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाणां पशु-
मनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा । तथा चाग्न्युपस्थानप्रकरणे श्रूयते—“
यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते ”
इति । तादृशस्य त्वष्टुरनुग्रहेणोपेता, शोभनममोघं स्वकीयं रेतो यस्याः सा
सुरेताः, तादृशमेव पत्यु रेतो दधाना तव पत्युः सोमक्रयण्या वा संदृश्यभीक्ष्णं
वीक्षणं वर्तमाना वीरं स्वोचितगुणेषु शूरं पुत्रं विदेय लभेय ।

त्वष्टीमतीत्येतस्य पदस्याभिप्रायमाह—

“ त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८] इति ।

माऽहमिति । बौधायनः—“ सोमक्रयणीमीक्षते माऽहं रायस्वोषेण वि
योषमिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ माऽहं रायस्वोषेण वि योषमिति पत्नीपदं प्रदीयमानम-
नुमन्त्रयते ” इति ।

वियोषं वियुक्तो मा भूवम् । अयं मन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

एतस्य सोमक्रयणीपदरजसस्तृतीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत्, भागान्तरमाह-
वनीय इति विधत्ते—

“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ घीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपवपेदस्मिँल्लोके पशुमान्तस्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप वपत्यु-
भयोरवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८]
इति ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

अत्र सूत्रम्—“ पदरजस्त्रेधा विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शीते भस्म-
न्युपवपति तृतीयमाहवनीयस्य तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तत्सा गृहेषु दधाति ”
इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ षट्पदानुक्रमेण वस्वी बृहस्तत्पदसंग्रहः ।

पृथिव्यास्तत्पदे हुत्वा परि संवेष्ट्य रेखया ॥ १ ॥

अस्मे स्थात्यां पदं क्षिप्त्वा त्वे दद्यात्स्वामिने पदम् ।

तोते पत्न्यै पदं दद्यात्सं क्रयण्या ह्यवेक्षयेत् ॥ २ ॥

त्वंष्टी तां मन्त्रयेत्पत्नी माऽहं तदीयते यदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाऽऽद्योऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः ॥

तृतीयया कयार्था गौस्तद्द्वाराऽऽनयनस्य च ।

तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ” इति ।

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते—“ एकहायन्या क्रीणाति ” इति । सेय-
मेकहायनी गौर्यदा सोमं केतुं नीयते तदाऽध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतो गच्छति । तद-
प्याम्नातम्—षट्पदान्यनुनिष्क्रामति ” इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय
हुत्वा तत्पदगतं रजो गृहीयात् । एतदपि श्रूयते—“ सप्तमपदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णा-
ति ” इति । यदेतद्रजः संगृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तम-
ञ्जनं क्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“ यज्ञं वा एतत्संभरति एतत्सोमक्रयण्यै पदं यज्ञमु-
खं हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाज्ज्यात् ” इति ।
तत्र यथा क्रयः संनिरुष्टस्तथैव पदकर्माप्यक्षाञ्जनं संनिरुष्टम् । अथोच्येत दध्या-
नयनमामिक्षया यथा संयुक्तं न तथाऽक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयने संयुक्तमिति ।
तन्न । क्रयेऽपि पदसंयोगस्य तुल्यत्वात् । अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन
निष्पाद्येत तर्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन निष्पाद्येत इति समानत्वात्क्रयवत्पदकर्मापि सोम-

[सोमोन्मानम्]

ऋणयानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः—एकहायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रु-
त्या गोः क्रयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽ-
नयने प्रयोजकः । न च पदकर्माथत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतं तस्मा-
त्तदप्रयोजकम् । अस्मिन्नुवाके सर्वाणि यजुष्येवेति नात्र च्छन्द इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अ॒॒शुनां॑ ते अ॒॒शुः पृ॒च्यतां॑ परु॒षा॒ परु॒-
र्गन्ध॑स्ते काम॑मवतु मदा॑य रसो॒ अच्यु॑तोऽमा-
त्या॑ऽसि हु॒क्रस्ते॒ ग्रहो॑ऽभि त्यं दे॒व॒ संवि॑तार-
मु॒ण्योः क॒विक्र॑तुमर्चामि स॒त्यस॑वस॒ रत्न॑धा-
म॒भि प्रि॑यं म॒तिभू॑र्वा यस्या॒मति॑र्भा अदि॑द्युत-
त्सवी॑मनि हि॒रण्य॑पाणिरभिमीत सु॒क्रतुः॑ कृ॒पा
सु॒वः । प्र॒जाभ्य॑स्त्वा प्रा॒णाय॑ त्वा व्या॒नाय॑
त्वा प्र॒जास्त्वम॑नु प्राणि॑हि प्र॒जास्त्वाम॑नु प्रा-
ण॑न्तु ॥ १ ॥

(अनु सप्त च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके सोमक्रयण्याः पदसंग्रहो मार्गमध्येऽभिहितः । अथाऽऽगतया
सोमक्रयण्या सोमः केतव्यः । स च सोमक्रय उन्मानपूर्वक इति षष्ठे सोमो-
न्मानमभिधीयते ।

अश्नुनेति । बौधायनः—“ हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमृशति अश्नुना ते अश्नुः पृच्यतां परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अश्नुना ते अश्नुः पृच्यतामिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयते ” इति ।

अश्नुः सूक्ष्मोऽवयवः । परुः पर्व । हे सोम तवैकेनांशुनाऽन्योऽश्नुः संयुज्यतां, कोऽप्यंशुर्वाद्याद्युपघातेन मा वियुज्यताम् । तथा परुषा परुः संयुज्यतां, कस्यापि परुषो भागो मा भूत् । त्वदीयो गन्धो यजमानस्य कामं पालयतु । त्वदीयो रसो मदाय देवानां हर्षाय विनाशरहितो भवतु । त्वममात्योऽसि । यजमानेन देवताभिश्च सह सर्वदा तिष्ठसि । तव स्वीकारः शुक्रो हिरण्यसाध्यः ।

एतं मन्त्रं व्याचिख्यासुरादौ सोमविक्रयिणं प्रत्यध्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । विचित्यः सोमा ३ न विचित्या ३ इति । सोमो वा ओषधीनां राजा तस्मिन्यदापन्नं असितमेवास्य तद्यद्विचिनुयाद्यथाऽऽस्याद्ग्रसितं निष्विदति तादृगेव तद्यन्नं विचिनुयाद्यथाऽक्षन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत्क्षो-
धुकोऽध्वर्युः स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदी-
तरं यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात्सोमविक्रयी क्षोधुकः ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

विचयो नाम सोमस्य तृणादेरपनयनम् । तस्मिन् ओषधीनां राज्ञि सोमे यत्तृणादिकमापन्नं पतितं तत्तृणादिकमस्य सोमस्य असितमेव ग्रास एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात्तृणादिकमपनयेत्तदानीं यथा लोके असितमन्नं निष्विदति मक्षिकाद्युपद्रवेण वमति तत्तृणाद्यपनयनं तादृक् स्यात् । यदि न विचिनुयात्तदानीं यथा चक्षुषि पतितमितस्ततो विधावनेन व्यथां जनयति तद्विवेचनं तादृक् स्यात् । ततो दोषद्वयपरिहाराय सोमविक्रयिन्नित्यादिप्रैषमन्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते सति यदीतरमितरो विचयदोषः, यदीतरं त्वविचयदोषस्तेनोभयेन दोषेण सोमविक्रयिणमेव योजयति । तस्मादसौ क्षोधुको न रक्षितो भवेत् ।

अत्र सूत्रम्—“ उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा रोहितं चर्माऽऽनडुहं प्राचीन-
ग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपत्युत्तरस्मिन्नुपविशति सोम-
विक्रय्युदकुम्भं राजानं सोमविक्रयणमिति सर्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा

—

[illegible]
$$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{8}$$
[illegible]

अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः ।
अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः ।
अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः ।
अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः । अथ मन्त्रः ।

一、
 二、
 三、

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

一、 二、

"अनादिं शेषानि ननुतैः शेषानि " [३] अ. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

$$\frac{1}{\sqrt{1-\beta^2}} = \gamma$$

55 77

[illegible]

११ अमलक्यु धारि महिमनिवालाय नमिः [सं. अ. ३. म. ३.]
अ. ३. म. ३.]

1	2	3	4	5	6
1	2	3	4	5	6

— 100 —

^४ अत्राहं वादि जगद्विवादाः श्री विवेकानन्द [सं. ३५. पृ. २०.]
१. अ. ९. वादि।

समे प्रदेशे जीवनसाधनं धान्यं शकटवाहं तद्वत्सोमः ।

विषमे तु प्रदेशे शिरसा सोमवाहनं विधत्ते—

“ यत्र खलु वा एतः शीष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवनम् ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

यत्र यदा पर्वते सोमलतोत्पत्तिप्रदेशे सोमं क्रीणन्ति तदेति शेषः । लोकेऽ
पि दुर्गमे गिरौ धान्यं शिरसा वहन्ति ।

अत्र सूत्रम्—“ उद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन च्छदिष्मता प्राञ्चः सोम-
मच्छ यान्ति शीष्णा गिरौ क्रीतं हरन्ति अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगी-
षं वा नद्धयुगं शकटे चु(चि)बुकप्रतिष्ठितम् ” इति ।

तस्मिञ्शकटे पूर्वस्थापितं मध्यमफलकमुद्धृत्य नूतनं फलकं स्थापनीयम् ।
अथवोद्धृतमुन्नतं पूर्वफलकरूपं मुखं यस्य शकटस्य तदुद्धृतपूर्वफलकम् । परि-
श्रयः शकटस्योपरि गृहकुड्यवत्परितो वेष्टनम् । छदिरुपरितनमाच्छादनम् ।

अभि त्यामिति । बौधायनः—“अथैनमतिच्छन्दसर्चा मिमीत एकयैकयोत्सर्गं
मिमीतेऽपातयाम्नियायातयाभ्रियैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गुलयः सर्वा-
स्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति अभि त्वं देवः सवितारमूण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवः
रत्नधामभि प्रियं मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
सुकतुः रुपा सुवरिति पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तूष्णीम् ” इति ।

आपस्तम्बः—“ क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं चर्मण्यास्तृ-
णात्युदग्दशं वा तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांश्शान्संगृह्य
न्यञ्चमभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते ” इति ।

तं देवमभ्यर्चामि । कीदृशम् । ऊण्योर्धावापृथिवीरूपयोर्हस्तयोः सवितारं
प्रेरकं, कवीनां वेदार्थविदां क्रतुर्यागो यस्य प्रेरकस्य सोऽयं कविक्रतुः । अत एव
सत्यः फलपर्यवसायी सवः प्रेरणं यस्यासौ सत्यसवाः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । आभिमुख्येन सर्वेषां प्रियः । मतिः सर्वैर्मन्तव्यः । तादृशं देवमर्चामि
यस्य सवितुरुर्ध्वलोकवर्तिनी दीप्तिरमतिर्मन्तुमशक्या द्योतते प्रकाशते । स्वर्ग-
वर्ती स देवः रूपया मां समागत्य हिरण्यपाणिः सोमं मिमीताम् ।

एतस्यामृचि वर्तमानं छन्दः प्रशंसति—

अभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि

(सोमोन्मानम्)

छन्दाशसि सर्वेभिरेवैनं छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यद-
तिच्छन्दसर्वा मिमीते वर्ष्मैवैनं समानानां करोति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ९] इति ।

अक्षराधिक्येन गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्यतिक्रम्य वर्तत इत्यतिच्छन्दाः । वर्ष्म
शरीरम् ।

अङ्गुलीषु प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ एकैकयोत्सर्गं मिमीतेऽयातयाम्नियायातयाम्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नाना-
वीर्या अङ्गुलयः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य कनिष्ठिकैव प्रथमपर्यायेऽनामिकैव द्वितीये मध्यमैव
तृतीये तर्जन्येव चतुर्थे । एवं सति सल्लतप्रवृत्ताया अङ्गुल्याः पुनः प्रवृत्त्यभावा-
द्यातयामत्वं गतरसत्वं न भविष्यति । यस्मात्पर्यायेण प्रवृत्तास्तस्मात्प्रत्येकमङ्गु-
ष्ठेन संयोजुं पृथक्सामर्थ्येऽर्पिताः ।

अङ्गुष्ठस्य पर्यायो नास्तीत्यमुमर्थं विधत्ते—

“ सर्वास्वङ्गुष्ठमुप निगृह्णाति तस्मात्समावद्वीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा
अनु सं चरति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

कनिष्ठिकादिषु सर्वास्वङ्गुलीषु प्रत्येकमङ्गुष्ठं संयोजयेत् । समावद्वीर्यस्तु-
त्यसामर्थ्यः । तस्माल्लोकव्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुसंचरति ।

विपक्षबाधकपूर्वकं पूर्वोक्तं स्वपक्षमुपसंहरति—

“ यत्सह सर्वाभिर्मिमीत सः श्लिष्टा अङ्गुलयो जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते
तस्माद्विभक्ता जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

समन्त्रकामन्त्रकयोः सोमोन्मानयोरावृत्तिसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव
रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्त्रं विराड्विराजैवान्ना-
द्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे यत्तूष्णीं भविष्यत् ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ९] इति ।

यद्यपि अतिच्छन्दसर्चेत्याम्नानात्पदार्थरूपस्य लक्षणस्य सद्भावाच्चाभि-
त्यमित्येषर्गेव तथाऽपि युज्यते प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य यजुषेत्युक्तम् ।
अङ्गुष्ठस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह चत्वारः पर्यायाः । समन्त्रके प्रयोगे

कनिष्ठिकाव्यतिरिक्तया कयाचित्सह पञ्चमः पर्यायः । अमन्त्रके तु कनिष्ठिक-
यैव सह ।

तथा च सूत्रम्—“ यया प्रथमं न तथा पञ्चमं तयैवोत्तमम् ” इति ।

विराट्छन्दसोऽन्यप्रदत्तादन्तत्त्वम् । समन्त्रकामन्त्रकयोः प्रयोगयोः पूर्वोत्तर-
भावसाम्येन भूतभविष्यद्वस्तुप्राप्तिः ।

प्रजाभ्य इति । कल्पः—“ अथातिशिष्टं राजानं प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति
समुच्चित्य वसनस्यान्तान्प्रदक्षिणमुष्णीपेणोपनहति प्राणाय त्वेति व्यानाय त्वेत्य-
नुशृण्वति अथोपरिष्ठादङ्गुलावकाशं शिष्ट्वा यजमानमीक्षयति प्रजाभ्यस्त्वा
प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्त्विति ” इति ।

हे सोमशेषप्रजार्थं त्वां समूहामि प्राणार्थं त्वामुपनह्यामि व्यानार्थं त्वां
विस्त्रंसयामि । प्राणतीः प्रजा अनु त्वं प्राणिहि । प्राणन्तं त्वामनु प्रजाः
प्राणन्तु ।

अवशेषणे बाधं ब्रुवन्त्यथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते—

यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां
प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नहति सर्वदेवत्यं वै
वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्चयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युपनहति
प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शृण्वति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मा-
त्स्वपन्तं प्राणा न जहति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

दशरुत्वोङ्गुलिभिर्मितात्सोमस्यानाधिक्ये सत्येतस्मिन्सदस्यवास्थितानामपि
सोमो न स्यान्मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान्सोमं प्रापयति । प्राणव्या-
नयोः पशुषु स्थापितत्वात्स्वापेऽपि नास्ति प्राणपरित्यागः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अंशु सोमं मन्त्रयेतामि त्वं केतुं मिमीत तम् ।

प्रजा समुह्य तच्छेषं प्राणायत्येष वध्यते ॥

व्या विस्त्रस्य प्रजेक्षेत पण्मन्त्रा इह वर्णिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

अस्मिन्नुवाके संदिग्धार्थोदाहरणाभावान्नात्र विशेषेण किञ्चिदपि मीमां-
स्यते । सामान्यविचारास्तु पूर्वोक्ता यथायोगमनुसंधयाः । छन्दस्तु श्रुतावेदाति-
छन्दसर्चेति स्पष्टमुदाहरणम् ॥

[सोमक्रयः]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः]

सोमं ते ऋणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्या-
वन्तमभिमातिषाहं शुक्रं ते शुक्लेण ऋणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यक्ते गोरस्मे च-
न्द्राणि तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते
सहस्रपोषं पुण्यन्त्याश्वरमेण पशूनां ऋणाम्यस्मे
ते वन्धुर्मयि ते रायः श्रयन्तामस्मे ज्योतिः सो-
मविक्रयिणि तमो मित्रो न एहि सुमित्रधा
इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमुशङ्कुशन्तं स्योनः
स्योनं स्वान भ्राजाङ्घारे वम्भारे हस्त सु-
हस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा
वो दधन् (१) ॥

(ऊरुं द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके क्रयाय सोमस्योन्मानमुक्तम् । सप्तमे लब्धावसरः क्रयोऽभिधीयते ।

सोममिति । बौधायनः—“ अथैनं स हिरण्येन पणते सोमं ते ऋणाम्यूर्ज-
स्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहं शुक्रं ते शुक्लेण ऋणामि चन्द्रं चन्द्रे-
णामृतममृतेन सम्यक्ते गोरिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय पणते सोमविक्र-
यिन्क्रयस्ते सोमा इति क्रय्य इतीतरः प्रत्याह सोमं ते ऋणाम्यूर्जस्वन्तमित्यु-

क्त्वा कलया ते क्रीणानीत्येवमाह भूयो वा अतः सोमो राजाऽर्हतीति सर्वेषु पणनेषु सोमविक्रयी प्रत्याह संपदो गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन क्रीणाति ” इति ।

हे सोमविक्रयिजहं त्वदीयं सोमं क्रीणामि । कीदृशम् । ऊर्जस्वन्तं शारीर-
बलप्रदं, पयस्वन्तं प्रभूतरसोपेतं, वीर्यावन्तमिन्द्रियपाटवहेतुम् । अभिमातिषाहं
पापरूपस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रचन्द्रामृतशब्दैरभिधेयास्तेजःसुखाविनाशा-
स्त्वदीयसोमेऽस्मदीयहिरण्ये च समाः । अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि । न
केवलं हिरण्यं तुभ्यं दीयते किंतु समीचीनं गोरेकहायनीस्वरूपमपि पूर्वं दत्तं
तस्मात्तव हिरण्यलाभोऽधिकः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादत्ते ”
इति ।

अस्मास्वेव हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ।

तपस इति । बौधायनः—“ अथैनं प्राचीनग्रीवयाऽजया पणते तपसस्तनूरासि
प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणामीति अस्मे ते
बन्धुरिति यजमानमीक्षते मयि ते रायः श्रयन्तामित्यात्मानम् ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ तपस्तनूरसीति जपित्वाऽजया क्रीणामि ”
इति ।

हेऽजे त्वं तपसः पुण्यस्य शरीरमसि । यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य द्युलोके
त्वयैवावरुद्धत्वात् । वर्ण्यत इति वर्णो देहः प्रजापतेर्वर्णोऽसि । प्रजापतिवत्सर्वदे-
वात्मकत्वात् । तच्चौपानुवाक्यकाण्ड आम्नातम्—“ सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा ”
इति । किंच त्वमपत्यपरम्परया सहस्रसंख्यातं पुष्यसि । तादृश्यास्तव संबन्धिना
चरमेण सहस्रतमेन पशुना सोमं क्रीणामि न तु त्वया । अहं तव बन्धुत्वत्सं-
पादितस्य सोमस्य कर्मणि प्रवृत्तत्वान्मयि त्वदीयान्यपत्यरूपाणि धनान्यवति-
ष्ठन्ताम् ।

मन्त्रान्व्याचिख्यासुरादावनभिमतं निराकृत्य स्वाभिमतं पणनमन्त्रमुत्पाद्य
विनियुक्ते—

“ यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतगोअर्धं सोमं कुर्यादगोअर्धं
यजमानमगोअर्धमध्वर्युं गोस्तु महिमानं नाव निरेद्ववा ते क्रीणानीत्येव ब्रूया-

(सोमक्रयः)

द्वोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं गोअर्धमध्वर्युं न गोमहिमानमव तिरति
” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

कलाऽल्पादप्यल्पो यः कोऽप्यवयवलेखः । कलया शफेन वा पणने दोष-
त्रयं स्यात् । सोमो गोरूपं मूल्यं नार्हति । यजमानस्तद्दातुं न शक्नोति । अध्व-
र्युश्च न दापयतीत्येवं सोमयजमानाध्वर्यवो गोअर्धरहिता इति दोषत्रयम् । किंच
सोमो गोमूल्य इत्युक्ते गोमहिमाऽधिको भवेत् । तं नावजानीयात् । परमते
त्वसाववज्ञातो भवेत् । गवा ते क्रीणानीत्यनेन मन्त्रेण सर्वं समाहितं भवति ।

यथेयं सोमक्रयणी गौस्तथैवाजादीनि नव द्रव्याणि क्रयसाधनानि क्रमेण
विधत्ते—

“ अजया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुकमेवै-
नं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्युषमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं
क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनड्वान्वह्निर्वा यज्ञस्य क्रीणाति मिथु-
नाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावरुद्ध्यै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः
सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश संपद्यन्ते दक्षाक्षरा विराडन्नं विराड्वि-
राजैवान्नाद्यमव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

तपसस्तनूरसीत्युक्तत्वादजया क्रीतस्य सोमस्य सतपस्त्वम् । एवमुत्तरत्रापि
योज्यम् । साशिरं दध्यादिगोरसोपेतं, सेन्द्रमिन्द्रियवर्धकं, वह्निर्वाहकः, यज्ञस्य
वह्नि यज्ञनिर्वाहकं सोमम् । मिथुनाभ्यां वत्सतरो वत्सतरी चेत्येताभ्यां मिथुनाव-
यवाभ्यां धेनोः सवत्साया विवक्षितत्वादशद्रव्यसंपत्तिः ।

मन्त्रत्रयं स्पष्टार्थत्वंबुद्ध्योपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह—

“ तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्निहनुत आत्म-
नोऽनावस्काय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

तत्तेन मन्त्रपाठेन पशुभ्योऽजाप्रभृतीनिहनुतेऽपलपति । न ह्यजा परमार्थतस्त-
पसस्तनूर्भवति, नापि प्रजापतेर्वर्णं(र्णो) रूपम् । तेनापलापेनाजोपचरिता भवति ।
स चोपचारः स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते ।

पशूपचारवेदनं प्रशंसति—

“ गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० १०] इति ।

दत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादानं विधित्सुर्हिरण्यप्रकाशकं द्वितीयमन्त्रं स्पष्टार्थमपि पुनरनुसंधत्ते—

“ शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामीत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

पुनरादानं विधत्ते—

“ देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽददत् को हि तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

अभीषहा बलात्कारेण । को हीत्यादिर्देवाभिप्रायः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते ” इति ।

अविलोमभिर्निर्मितस्तन्तुरूणांस्तुका । सा च शुक्ला ज्योतिःस्वरूपा । तज्ज्योतिरस्मास्ववातिष्ठताम् ।

सोमविक्रेति । कल्पः—“ कृष्णामूर्णास्तुकामाद्भिः क्लेदयित्वेदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रथनामीत्युपग्रथ्य सोमविक्रयिणं विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति ” इति ।

मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

विपक्षे बाधेपुरःसरं ग्रथनमन्त्रमुत्पादयति—

“ यदनुपग्रथ्य हन्यादन्दशूकास्ताः समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रथनामीत्याहादन्दशूकास्ताः समाः सर्पा भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

कृष्णया विध्येत् । तां समां तं संवत्सरं कृत्स्नम् । इदमहमित्यादिमन्त्रेण सर्पदंशस्य परिहारः ।

मित्र इति । कल्पः—“ कौत्साद्राजानमादत्ते मित्रो न एहि सुमित्रधा इति तं यजमानस्योरौ दक्षिणत आसादयति । इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तः स्योनः स्योनमिति ” इति ।

(सोमक्रयः)

शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स यजमानः सुमित्रस्तं दधाति पो-
षयतीति सुमित्रधाः । हे सोम सुमित्रधास्त्वमस्माकं मित्रः प्रियो भूत्वा समागच्छ ।
हे सोम, इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमुरुमाविश । कीदृशम्, उशन्तं कामयमानं
स्योनं सुखकरम् । त्वमपि तादृशः ।

स्वानेति । कल्पः—“अथ सोमक्रयणाननुदिशति स्वान भ्राजाङ्घारे बभ्भा-
रे हस्त सुहस्त रुशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दध्निति ” इति ।

स्वानादयः सोमरक्षकाः । सोमः क्रीयते यैर्गवादिभिस्ते सोमक्रयणाः । हे
स्वानादयस्तान्सोमक्रयणान्पालयत । केऽपि वैरिणो युष्मान्मा हिंसिषत । अत्र
मूल्यभूतान्सोमक्रयणाननुदिश्य पश्चात्सोमस्वीकारो युक्तः । अतोऽर्थक्रमेण मित्रो
नः, इन्द्रस्योरुमिति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यते ।

इमं मन्त्रं व्याचष्टे—

“स्वान भ्राजेत्याहेते वा अमुष्मिँल्लोके सोमरक्षन्तेभ्योऽधि सोममाऽहरन्”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] (इति+ ।

अधि अधिकं प्रभूतम् ।

विपक्षस्वपक्षयोर्दोषितत्समव[मा]धाने दर्शयति—

“यदेतेभ्यः सोमक्रयणानानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्थान्नास्यैतेऽमुष्मिँल्लोके
सोमं रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति क्रीतोऽस्य सोमो भवत्येतैऽस्यामुष्मि-
ँल्लोके सोमं रक्षन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

सोमं सोमयागफलम् ।

अथ सोमस्वीकारस्य प्राप्तावसरत्वान्मन्त्रं व्याचष्टे—

“वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्यै”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

बन्धनस्य वरुणपाशरूपत्वात्तद्युक्तः सोमो वारुणः । अतो वरुणवत्कूरत्वप्रा-
प्तौ तच्छान्तये मित्रत्वं प्रतिपादयति ।

ऊरुस्थानं पूर्वाचारप्राप्तमित्याह—

“इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन्तामिन्द्रस्योरौ

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. ग. घ' पुस्तकेषु नास्ति ।

दक्षिण आऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सोमं जपेत्क्रयात्पूर्वं शुक्रं स्वर्णेन तत्क्रये ।

अस्मे स्वर्णमपादत्ते तप जप्यं क्रयेऽजया ॥ १ ॥

अस्मे ज्यो स्वामिने दद्याच्छुक्लामूर्णास्तुकामथ ।

सोम विध्येत्कृष्णयोर्णास्तुकया क्रयकारिणम् ।

मित्रः सोममुपादायेन्द्रस्योरावुपवेशयेत् ।

स्वान मूल्याननुदिशेदिमे मन्त्रा नवोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ क्रयणेषु विकल्पः स्यात्साहित्यं वाग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेश्च समुच्चयः ” इति ।

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादीनि बहूनि
सोमक्रयसाधनद्रव्याण्याम्नातानि । तेषां कार्यैक्याद्विकल्प इति चेन्नैवम् । बहुभि-
र्द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्यात्, दशभिः क्रीणातीति संख्योक्तेश्च समुच्चयः ।

अत्र सर्वाणि यजूंषि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्ज-
न्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताः अनु । उर्वन्तरि-
क्षमन्विह्यदित्याः सदोऽस्यादित्याः सद आ
सीदास्तश्चाद्द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरि-

(सोमस्य शकटारोपणम्)

माणं पृथिव्या आसीद्द्विश्वा भुवनानि सप्ता-
इविश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि वनेषु व्यन्तरिक्षं
ततान वाजमर्चत्सु पयो अशियासु हत्सु (१)
कतु वरुणो विश्वामि दिवि सूर्यमद्यात्सोमम-
द्रावुदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे
विश्वाय सूर्यम् । उम्रावेतं धूर्वाहावनश्च अवी-
रहणौ ब्रह्मचोदनौ वरुणस्य स्कम्भनमसि
वरुणस्य स्कम्भनर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य
पार्श्वः ॥ २ ॥

(हत्सु पञ्चाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः]

सप्तमेऽनुवाके सोमकर्मणमभिहितम् । अथ क्रीतं सोमं प्राचीनैर्वशे नेतुनष्टमे
शकटारोपणं सोमस्योच्यते ।

उदायुषेति । कल्पः—“अथैनमादायोपोत्तिष्ठति उदायुषा स्वायुषोदोषधी-
नाः रस्तेनोत्पर्जन्यस्य दुष्मेजोदस्थामनृताः अन्विदि ” इति ।

अमृतान्देवाननुलक्ष्याऽऽयुरादिविशेषणविशिष्टेन सोमेन सङ्गोदस्थामुत्तिष्ठानीति ।
जीवनमायुः । तत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं स्वायुः । तदुभयप्रदत्वात्सोमस्य तदुभय-
रूपत्वम् । ओषधीनां पर्जन्यस्य च सोमः सार इतरौषधिवद्भूतिविशेषैः जायता-
नत्वाद्बृष्ट्या वर्धमानत्वाच्च । तदुर्भिर्विशेषणैः पृथक्क्रियापदनन्वेतुं चत्वार
उच्यन्ते ।

अमृतमब्दानुगन्धयोरयमाह—

१ ख. “कयोऽमि” । २ ख. “हितः । अ” । ३ ख. “वशं ने” । ४ ख. “अहनृ” । ५
ख. ति चिरर्जी । ६ ख. “शेषाज्जाय” ।

“ उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वारभ्योत्तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति ” इति ।
उत्थापनमारभ्य पुनर्भूमौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिक्षाधार इत्याभिप्रायं दर्शयति—

“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षेदेवत्यो हेतार्हं सोमः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अदित्या इति । बौधायनः—“ तस्य च्छिन्द्रे कृष्णाजिनमास्तृणात्यदित्याः सदोऽसीति, अदित्याः सद आसीदेति कृष्णाजिने राजानमथैनमुपतिष्ठतेऽस्तम्ना-
द्द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आऽसीदद्विधा भुवनानि सन्ना-
इविश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति ” इति ।

आपस्तम्बो द्वितीयतृतीयमन्त्रावेकी चकार । हे कृष्णाजिनं त्वमादित्या भूमेः
सदः स्थानमसि । हे सोम तस्या सदः प्राप्नुहि । ऋषभः श्रेष्ठोऽयं सोमो यथा
द्युलोको न पतति तथा स्तम्भनं संचस्कार । अन्तरिक्षमेतावदित्यामिमीत पृथिव्या
वरिमाणं गुरुत्वं चामिमीत । स सोमदेवः स्वमहिम्ना सम्यग्राजमानो विश्वानि
भुवनानि आसीदद्व्याप्तवान् । विश्वेत्तानि सर्वाण्येवोक्तानि कर्माणि सर्वावरक-
त्वेन वरुणनाम्नः सोमस्य व्रतानि व्रतवान्नियतानि ।

प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरैवैतत् ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

द्वितीयमन्त्रसाध्यं यदासादनं तदेव तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यमुमर्थं हेतूप-
न्यासपुरःसरं विधत्ते—

“ वि वा एनेमेतदधयति यद्वावरुणः सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयति
स्वयैवैनं देवतया समधयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

उपनद्धः सोमो वरुणो यद्विषये मित्रो न एहीति मन्त्रं पठन्मैत्रं करोतीति
यदास्ति एतेनैनं सोमं व्यर्धयति समृद्धिहीनं करोति, वारुण्यर्चां तु समधयति ।

१ ख. नीडे । २ ख. °दोऽस्यदि° । ३ ख. °नमासाद्यार्थे° । ४ ख. °चकार । ५ ख.
°त्वं विस्तारं चा° । ६ ख. °णि सर्वात्मकत्वेन स° । ७ ख. ग. व. यदेनं । ८ क. °र्चाऽऽ-
सादय° । ग. व. °र्चा स° ।

(सोमस्य शकटारोपणम्)

वनेष्विति । कल्पः—“ अथैनं वाससा परितनोति वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु हत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्राविति ” इति ।

विततानेति प्रतिवाक्यमन्वेति । वरुणनामकः सोमदेवो जगदीश्वरेणाभिन्नः सर्वं निर्ममे । तर्हि वनेषु वृक्षमध्येषु अन्तरिक्षमवकाशं विततान । अर्वत्सु वाजिषु वाजं वेगं गतिविशेषं, पयो गोषु, हृदयेषु चित्तेषु क्रतुं संकल्पं, विक्षु प्रजासु जठराग्निं, द्युलोके सूर्यं, पर्वते सोमवल्लीमदधादस्थापयत् ।

अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते—

“वाससा पर्यान्ह्यति सर्वदेवतयं वै वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्धयत्यथो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध इत्याह—

“ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्व-
त्याह वाजः हर्वत्सु पयो अघ्नियास्वित्याह पयो स्येध्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह
हत्सु हि क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निमित्याह वरुणो हि विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमित्याह
दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह द्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति
यो यजते तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अग्निशब्देनात्र पाषाणबहुलो गिरिर्विवक्षितः । पाषाणसंधिषु सोमस्योत्पत्तेः ।
यजमानस्तेषु पाषाणेषु सोमं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यत्यूर्ध्वग्रीवं
बहिष्ठाद्विशसनम् ” इति ।

स च मन्त्र एवं पठ्यते—

उदु त्यमिति । केतवो रश्मयस्तयं तं परोक्षं जातवेदसमुत्पन्नस्य सर्वस्य
जगतो वेत्तारं सूर्यं देवमुद्वहन्ति ऊर्ध्वपदेशं प्रापयन्ति । किमर्थं, विश्वाय दृशे
सर्वस्य जगतो दर्शनार्थम् ।

सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवार्यन्त इत्याह—

“ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्षसामपहत्यै ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

उच्चाविति । कस्मिन्—“ अथ सोमवाहनत्वानीयमानौ पति मन्त्रयते—उत्तावेनं धूषांहावनश्च अवीरहगौ ब्रह्मचोदनाविति ” इति ।

हे उत्तौ बर्जीवदावेनमागच्छन्म् । क्रीडगौ, धूषांहौ मारं सहमानौ । अनश्च अनसि शक्रे श्रुतौ त्पानौ । अवीरहगौ वीरं शकटस्थितं सोमवाचमानौ ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मचरं छपिद्वारेणान्नप्रवर्तकौ ।

मन्त्रस्य स्वार्थवामाह—

“ उत्तावेनं धूषांहावित्याह यथायजुर्वेदन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

वरुणस्मेति । बौधायनः—नयोर्दक्षिणं पूर्वं युनक्ति वरुणस्य स्कन्मनमसीति, वरुणस्य स्कन्मनमनमसीति शम्पामवगूहति, प्रत्यस्तौ वरुणस्य पाश इति योक्त्वम् ” इति ।

आपस्तम्बः—“ वरुणस्य स्कन्मनमसीति शम्पां प्रतिमोक्ष्योत्तावेनं धूषांहावित्यनङ्वाहावुपास्य वारुणमसीति योक्त्वशयं परिहृत्य प्रत्यस्तौ वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति ” इति ।

आखान्तरानुसारेण वारुणमसीत्युक्तम् । एतच्छास्त्रानुसारेण वरुणस्य स्कन्मनमनमसीति ब्रह्मर्षेम् । युगाच्छिद्रे प्रक्षेप्यः शङ्कः शम्पा । हे शम्पे त्वं वरुणस्योदगौ निवारणीयस्य बर्जीवदस्य स्कन्मनं निवारणं कुर्वत्यसि । गलवन्वनसावनं योक्त्वम् । हे योक्त्र त्वमपि उक्तयनान्निवारणीयस्य शम्पेव निवारणं सृजसि । दीवरेन्जुः पाशः । स च प्रत्यस्तः शक्रेऽस्योपरि प्रसारितः । एते त्रयो मन्त्राः स्वार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ।

अत्र विनियोगमंग्रहः—

“ बर्जीयु सोमवादायोक्तं गच्छेच्छक्रे पति ।

अदि स्तृत्वार्जिनं सोमवादित्याः सेवि माँदयेत् ॥ १ ॥

वेन वस्त्रेण बद्ध्वा प्रत्यानक्षति चैमणा ।

उत्तावनङ्वाहोर्योगो वरु शम्पां विनिक्रियेत् ॥ २ ॥

वरु बद्ध्वा योक्त्रशयं प्रति धानीमुदास्यति ।

अनुवाके ब्रह्ममर्जस्मिन्मन्त्रा एते दग्धोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

१ क. ‘अ उत्तावेनमिति युगमन्त्रङ्वाहावुपास्य मे’ । २ क. ‘हावनश्च इत्य’ । ३ क. ग. घ. ‘वा प्रमोदयत्युत्ता’ । ४ क. ‘मंदिनेत्’ । ५ क. ‘वर्जनि’ ।

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

अत्र मीमांसा नास्ति ।

अथ छन्दः—

उदायुषेत्यनुष्टुप् । उर्वीत्येकपदा गायत्री । अस्तम्नादिति वनेष्विति च
त्रिष्टुभौ । उदु त्यमिति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्ट-

मोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा
त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपान्थिनो
विदन्मा त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो
विश्वावसुरा दधच्छयेनो भूत्वा परा पत यज-
मानस्य नो गुहे देवैः सःस्कृतं यजमानस्य
स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगाम-
नेहसं येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते
वसु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो
देवाय तद्वतः संपर्यत दूरेदृशे देवजाताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसत वरुणस्य
स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्युन्मुक्तो
वरुणस्य पाशः (१)

(मित्रस्य त्रयोविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अष्टमे सोमस्य शक्रदारोपणमुक्कमारोपितस्य नवमे गमनमुच्यते ।

प्र च्यवस्वेति । बौधायनः—“ सुव्रह्मण्योमिति त्रिरुक्तायां प्रच्यावयन्ति प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अवायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरा दवच्छयेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः सश्रूयमिति प्रदक्षिणं राजानं परिवहन्त्यथैतावज्जसो-पसंक्रामतोऽध्वर्युं यजमानश्च यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्माहि स्वस्ति-गायनेहसं येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते दस्विति ” इति ।

आपस्तम्ब उक्तमन्त्रद्वयं त्रेधा विभजति—

“ प्र च्यवस्व भुवस्पत इति पाञ्चोऽभिप्रयास प्रदक्षिणमावर्तते श्वेनो भूत्वा परा पतेत्यध्वर्युं राजानमभिमन्त्रयतेऽपि पन्थामगस्महीत्यध्वर्युं यजमानश्च दक्षिणे-नोचरेण वा राजानमतिक्रामतः ” इति ।

भूगव्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्पुनरुदयन्ते । तेषां च भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । हे भूतपते सोम विश्वानि धामानि प्राचीनवंशहविर्धानादिस्थानान्यभिलक्ष्य प्रकर्षेण च्यवस्व गच्छ । परिपरी मार्गे वाधकस्तस्करप्रभुः स त्वां मा जानातु । परिपन्थिनस्तद्भृत्यास्तेऽपि त्वां मा जानन्तु । वृका अरण्यश्चानः । अवं पापं बध्नन्पिच्छन्तीत्यवायवः । तेऽपि त्वां मा जानन्तु । विश्वावसुर्गन्धर्वः स्वर्गमार्गे सोमस्यापहृता । सोऽपि त्वां मा दधन्, मा प्रतीक्षताम् । हे सोम त्वं श्वेनवदुत्पतनसप्तर्थो भूत्वाऽस्मद्यजमानस्य गृहे प्राचीनवंशे परापत शीघ्रं गच्छ । देवसदृशैरध्वर्युप्रभृतिभिस्तदोपवेशना-याऽऽस्तन्दीरूपं ह्यथानं संसृजतम् । स्वस्ति श्रेयोऽरूपो यज्ञस्तस्यापनं मामिस्तद-स्यास्तीति स्वस्त्ययनी यजमानस्य यज्ञप्रापकोऽसि । अपि च दयं पन्थानमनु-ष्ठानरूपमगस्माहि प्राप्ताः । क्रीदशं स्वस्तिगां श्रेयःप्रापकम् । अनेहसं नकारस्य व्यत्ययेन हकारः । अनेनसं पापरहितम् । येन पथां विश्वा द्विषः सदान्वैरि-णः परिवृणक्ति सर्वतो दशयति । किंच येन पथा द्रव्यं लभते, तादृशं पन्थानं प्राप्ताः ।

प्रथममन्त्रे यथोक्तमर्थं प्रतिवृत्तया स्पष्टयति—

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

“ प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्येष पातिर्विधान्याभि धामानीत्याह विश्वानि ह्येषोऽभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाहिषमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

पूर्वं गन्धर्वेण सोमस्यापहतत्वादस्ति तस्करप्रसक्तिस्तस्मान्मा त्वेत्यादिकं वक्तव्यम् ।

द्वितीयमन्त्रे स्वस्त्ययनी(नि)शब्देन यज्ञप्राप्तिर्विवक्षितेत्याह—

“ यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसित्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

तृतीयमन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

नम इति । कल्पः—“ अथाग्नेण शालां तिष्ठन्नोक्षमानं राजानं प्रति मन्त्रयते । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिसस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति ” इति ।

अस्मिन्मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते—मित्रस्य मित्राय नमः । कीदृशाय । वरुणस्य स्वरश्मिभिर्जगदावृणते । पुनः कीदृशाय । चक्षसे सर्वज्ञाय । हे ऋत्विजो महो महते तस्मै देवाय देवप्रीत्यर्थं सपर्यत सपर्यां सेवां कुरुत । किं कृत्वा । तज्ज्योतिष्टोमरूपमृतं सत्यमवश्यफलप्रदं कर्म कृत्वा । किंच सूर्याय शंसत सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय । दूरे दृश्यमानाय देवत्वेन जाताय केतवेऽहो लक्षणभूताय द्युलोकस्य पुत्रवाप्तिाय ।

अस्मिन्मन्त्रे वरुणशब्दाभिप्रायमार्हः—

“ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यत्कीदृशः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति । यः सोम उपनद्ध एष वरुणरूपः सन्यजमानमभिलक्ष्य समागच्छत्यतो वरुणनमस्कारेण तत्त्वत उपद्रवः शाम्यति ।

यद्यप्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायमनुष्ठानकालस्तथाऽपि प्रसङ्गतं पशुं विधित्सुः प्रसङ्गः तावद्दर्शयति—

“ आ सोमं वहन्त्याग्निना प्रति तिष्ठते तौ संभवन्तौ यजमानाभि सं भवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

ऋत्विजः प्राचीनवंशगतस्याऽऽहवनीयस्याग्नेः समीपं प्रति सोममानयन्ति । स च सोमोऽग्निना समेत्य-प्रतिष्ठितो भवति । तौ चाग्नीषोमौ परस्परं यदा संगच्छेते तदा यजमानमभिलक्ष्य संगतौ भवतः । तदेतदवगम्य किल पुरा यो दीक्षितः स एव यज्ञार्थं स्वात्मानमेवाऽऽलभ्य पशुत्वेनोपाकृत्य प्रचरति । सोऽयं प्रसङ्गः ।

इदानीं विधत्ते—

“ यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्क्रयण एवास्य सः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अस्य यजमानस्य पश्चालम्भ आत्मनिष्क्रयणः । पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तेन तयोः स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति ।

अत्र हविःशेषभक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति—

“ तस्मात्तस्य नाऽऽयं पुरुषनिष्क्रयण इव हि ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

यस्मादयं पशुः पुरुषस्य मूल्यमिव तस्मात्तस्य पशोः संचन्धि हविर्न भक्षणीयं तद्भक्षणे मूल्यनाशप्रसङ्गात् ।

सिद्धान्तमाह—

“ अथो खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्नं एवास्य स तस्माद्वाश्यम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिज्ञास्त्वग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवानित्याहुः । अयं वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवांस्तस्मादग्नीषोमीयपश्चालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिघाती । तस्मात्तदीयं हविर्भक्षणीयमेव ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेव नमो मित्रस्येति मन्त्रं विनियुक्ते—

“ वारुण्यर्चां परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

उपनद्धस्य सोमस्य वरुणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो वरुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तम् । अथ प्राग्वंशे सोममासन्धां प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

न्काल एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमित्येतया तच्चा यामीत्यनया वा वारुण्यर्चो-
पस्थानरूपं परिचरणं कर्तव्यम् ।

वरुणस्येति । बौधायनः—“ अथैतत्सोमवाहनमग्रेण शालामुदगीषमुपस्था-
पयन्ति तदुपस्तम्नाति वरुणस्य स्कम्भनमसीति वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति
शम्यामुदूहत्युन्मुक्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रम् ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शम्यायोक्त्राभिधानीनां क्रमेणोन्मोचनं मन्यते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ प्र च्य प्राग्वंशगमनं श्येनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एनं प्रतीक्षते ॥

वरुत्रयेण शम्यादीन्मुञ्चेत्सप्तात्र मन्त्रकाः ॥ १ ॥ ” इति ।

अत्रापि नास्ति मीमांसा ।

अथ छन्दः—

प्र च्यवस्वेति षट्पदाऽतिजगती । श्येनो भूत्वाऽपि पन्थामित्येते अनुष्टुभौ ।
नमो मित्रस्येति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः] ।

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽ
तिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽश्वये त्वा रायस्पोषदाव्ने विष्णवे
त्वा श्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा या
ते धर्मानि हविषा यजन्ति ता विश्वा परि-
भूरस्तु यज्ञं गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवी-
रहा प्र चरा सोम दुर्यानदित्याः सदोऽस्य-

[प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः]

दित्याः सद आ (१) सीद वरुणोऽसि धूत-
 व्रतो वारुणमसि शंयोर्देवानां सख्यान्मा
 देवानामपसंश्छित्स्मह्यापतये त्वा गृह्णामि प-
 रिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि
 शाकुराय त्वा गृह्णामि शक्मञ्जोजिष्ठाय त्वा
 गृह्णाम्यनाधृष्टभस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽभि-
 स्तिपा अनभिशस्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षापति-
 र्नन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुषं गेषः
 सुविते मा धाः (२) ।

(आ मैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनमुक्तं, दशमे तु समीपमागत-
 स्यातिथिरूपस्य सोमस्य सत्कारायाऽऽतिथ्येष्टिरुच्यते ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ आतिथ्यं निर्वपत्यन्वारब्धायां पत्न्यामथ देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वाऽग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामी-
 त्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामी-
 त्येतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव
 प्रतिपदं कृत्वाऽग्नये त्वा रायस्पोपदाव्ने विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रति-
 पदं कृत्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति पञ्चकृते
 यजुषा ” इति ।

मरुतिगतेऽग्नये जुष्टं निर्वपामीत्येतस्मिन्मन्त्रेऽतिदेशात्प्राप्ते सति तत्रत्यदेवत
 पदस्यैवात्र पञ्चभिः पर्यायैरप्युदितत्वात्पञ्चमेऽ(स्व)पि सावित्रं जुष्टं चानुपजति ।

१ क. ग. घ. “ति प” । २ ख. त्वा नि° । ३ ख. च. “पामि ” इति । पाठस्तु—
 “ अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे
 त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोपदाव्ने विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा ” इति । पञ्चकृ-
 त्वो यजुपेति प्र° । ४ ख. “थेरापादि°” ।

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य संत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

अत्र विष्णुरेकं एव हविषो देवता । अग्न्यादयस्तु तदनुचराः । अतति सततं गच्छतीत्यतिथिः । तदर्थं क्रियमाणं सत्काररूपं कर्माऽऽतिथ्यम् । लोके स्वामिने दीयमानेन द्रव्येण तदनुचरा अपि परितुष्यन्ति । तस्मादत्राग्न्यादीनामिदं हविर्भवत्यातिथ्यम् । हे हविस्त्वमतिथिरूपस्याग्नेः सत्काररूपमसि । तादृशं त्वां विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्वपामि । सोमस्येत्यत्र प्रधानभूतः सोमो न त्वपरः कश्चित्त्वामिंऽनुचरः । अतिथिनामकोऽन्यः । रायस्पोषदावा धनंसमृद्धेर्दाता कश्चिदग्निनामकोऽन्यः । सोमं विभर्ति पोषयतीति सोमभृच्छचेननामकोऽन्यः । एतावुभावपि सोमस्य राज्ञोऽतिप्रत्यासत्त्वावनुचरादित्यभिप्रेत्यग्नेयै श्येनायेति चतुर्थ्या त्वाशब्देन च प्रधानसमतया निर्दिश्येते ।

मन्त्रान्याचिख्यासुरादौ कालविशेषसहितमातिथ्यं कर्म विधत्ते—

“ यदुभौ विमुच्योऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छिन्द्याद्यदुभावविमुच्यं यथाऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गवान्भवत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

द्वयोर्वर्त्तावर्त्तयोर्विमुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्म सर्वथा परित्यक्तं भवति । अतिथ्यकर्म तूपक्रान्तं, ततो यज्ञमध्ये यज्ञो विच्छिद्येत । अविमुक्तयोस्तु द्वयोर्गमनस्यासंपूर्णत्वादनागताय सोमायाऽऽतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन्विमुक्ते च विमुक्तत्वादेव गमनं संपूर्णं भवति । इतरस्य विमोकाभावात्पूर्वकर्मापि न त्यक्तम् । अतस्तास्मिन्काले निर्वापाद्यज्ञः संततो भवति ।

निर्वापकालेऽध्वर्युमनु पत्न्याः शकटस्पर्शं विधत्ते—

“ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणहस्येशे पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

परि(री)णद्गृहं तत्र भवं ब्रीह्यादिद्रव्यं पारीणह्यं तस्येशाना पत्नी । किंच यज्ञः पुमान्पत्नी स्त्रीत्येतन्मिथुनम् । किंच योऽयं पत्न्याः शकटस्य यज्ञाङ्गस्य स्पर्शः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भवति ।

मन्त्रान्याचष्टे—

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

“ यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छदाः-
सि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया
एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्याति-
थ्येरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्पोषदाग्ने
विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वेत्याह
गायत्रिया एवैतेन करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

सोमस्य भृत्यैरग्न्यादिभिर्भृत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्पुलक्ष्यन्ते । उपलक्षक-
विशेषाणामग्न्यादीनामुपलक्ष्यविशेषैर्गायत्र्यादीभिः प्रातिस्विकसंबन्धविशेषे प्रमा-
णमिदं ब्राह्मणमेव ।

निर्वापावृत्तिसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्वे ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आद्यन्तयोर्मन्त्रयोगांयत्र्या द्विरुपलक्षितत्वं प्रश्नोत्तराभ्यामुपपादयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते
इति यदेवादः सोममाहरत्तस्माद्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चो-
परिष्ठाच्च ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आतिथ्यं क्रियत इत्यर्थः ।

निरुप्तैस्तण्डुलैर्नवकपालः पुरोडाशः कार्यं इति विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा
शिरो विष्णूतम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आतिथ्येष्टेः सत्काररूपत्वेन शिरोवदुत्तमाङ्गत्वम् । यस्मादत्र कपालेषु नव-
संख्या तस्माद्दृष्टान्तभूतं शिरोऽपि नवभिः कपालैर्विशेषेण स्यूतम् । पौरोडाशि-
कब्राह्मणे’ स्वेवाम्नातम्—“ तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ” इति । ततोऽ-
ष्टानां कपालानां परस्परमष्टधा स्यूतिस्ततस्तत्समूहरूपस्य शिरसोऽधस्तनेन कव-
न्वेन सहैकधा स्यूतिः ।

उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति—

“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयल्लिकपालाल्लिवृता स्तोमेन संमिता-

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येहिः)

स्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

त्रिवृन्नामके स्तोमे त्रीणि सूक्तानि । तेष्वेकैकस्मिन्सूक्ते तिलस्तिल ऋचः । अतः संख्यासाम्यान्वकपालस्य त्रिवृद्रूपत्वम् । त्रिवृच्च प्रजापतेर्मुवादिभिना सह जातत्वात्तेजोरूपम् । तथा सति यज्ञशिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति ।

पुनरप्यनूद्य प्रशंसति—

“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता प्राणेन संमितास्त्रिवृद्वै प्राणास्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

त्रिभिः कपालैः संस्कृतः पुरोडाशस्त्रिकपालः । तादृशाश्च पुरोडाशास्त्रयः । नवसंख्यायां विभज्यमानायामेवं संपद्यते । तथा सति यत्कपालगतं त्रिवृत्त्वं यच्च पुरोडाशगतं तेन सदृशी प्राणसंख्या प्राणस्योर्ध्वाधोमध्यवृत्तिभिस्त्रिगुणत्वात् । अथवा नवसु च्छिद्रेषु वर्तमानो नवसंख्याकः प्राणः । तस्य त्रेधा विभागे सति प्रकृतनवकपालसादृश्यं भवति । तादृशं प्राणमभिपूर्वमनुक्रमेण यज्ञस्य शिरस्यातिथ्ये स्थापयति ।

अस्यामातिथ्येष्टौ प्रकृतिवत्प्रस्तरस्य विधृत्योश्च कुशमयत्वे प्राप्ते तद्वाधितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते—

“ प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि । अश्ववालाः काशाख्या दर्भविशेषाः । ऐक्षवी इक्षुपत्रिके । तिरश्ची चक्षुपश्चर्मपुटिके । यथा सोमपर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तिर्यथा चाप्सु मेघ्यांशो दर्भरूपेणोत्पन्नस्तथैव प्रजापतेः पक्ष्मणां चर्मपुटयोश्च काशरूपेणोक्षुपत्ररूपेण चाऽऽविर्भावोऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रशस्तत्वाद्वा प्रस्तराख्यस्तृणमुष्टिराश्ववालः कर्तव्यः । तस्याधस्तात्तिर्यक्त्वेन स्थापनीये विधृती ऐक्ष्व्यौ कुर्यात् । तावता प्रजापतेस्तच्चक्षुः संपादितं भवति ।

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

परिधिषु श्रीपर्णवृक्षं विधत्ते—

“ देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा निष्कावमादन्ते देवाः कार्ष्मर्य-
मपश्यन्कर्मण्यो वै कर्मिणेन कुर्वीतेति ते कार्ष्मर्यमयान्परिधीनकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षा-
स्यपाघ्नत यत्कार्ष्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १] इति ।

निष्कावं निःशब्दं चर्वणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्तीति मत्वा चौर्येणाभक्ष-
यन् । कार्ष्मर्यवृक्षो रक्षोनिवारकत्वेन कर्मण्यः । तस्मात्तेनैव कर्म कुर्वीतेति मत्वा
तन्मयान्परिधीनकुर्वन्त । तथैवान्येनापि कर्म कर्तव्यम् ।

मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सह संस्पर्शं विधत्ते—

“ स५ स्पर्शयति रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १]
इति ।

स्पर्शाभावे परिधयोः संधौ रक्षसामन्तरनुप्रवेशः स्यात् ।

पूर्वस्यां दिशि रक्षःप्रवेशनिवारणाय प्रसक्तं चतुर्थपरिधिं निषेधति—

“ न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षास्यपहन्ति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आधारसमिधोर्द्वयोराहवर्नीयपूर्वभागे स्थापनं विधत्ते—

“ ऊर्ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षास्यप हन्ति ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १] इति ।

यद्यप्यूर्ध्वायां दिशि रक्षसां निवारणायोपरिष्ठादेव समिधौ स्थापनीये तथाऽपि
व्योम्नि स्थापयितुमशक्यत्वादूर्ध्वदिशि (गग्रे) स्थापनीये ।

तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१] इति ।

वीतिहोत्रं त्वा कव इति मन्त्रेण दक्षिणामादध्यात्तूष्णीमुत्तराम् । समन्त्रका-
मन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषैर्लक्षणत्वान्मिथुनत्वम् ।

समित्संख्यां विधत्ते—

“ द्वे आ दधाति द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० १] इति ।

प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

द्वित्वं पादद्वयप्रतिष्ठायै भवति । ननु संस्पर्शादिविधयः प्रकृतौ दर्शपूर्णमा-
सेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वान्न पृथग्विधपेक्षेति चेन्न ।
उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव विधीयतामिति चेन्न । आविध्योपसदोः
परिध्यादिभेदं वारयितुं साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् ।

या त इति । बौधायनः—“ अथ यजमानो नीडाद्राजानमपादत्ते या ते
धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति पूर्वया द्वारा शालां
प्रपादयति गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प चरा सोम दुर्यानिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मन्यते—“ या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं
प्रविश्य ” इति ।

हे सोम या ते धामानि त्वदीयेषु येषु स्थानेषु प्रातःसवनादिषु हविषा
यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि परिभूरस्तु परितः
प्राप्तवान्भव । हे सोम त्वं दुर्यान्गृहान्प्राचीनवंशरूपान्प्रचर प्राप्नुहि । कीदृशस्त्वं
गयस्फानो गृहामिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं प्रति अस्मांस्तारयिता ।
सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः ।
अवीरहा यथोक्तानां वीराणामहन्ता परिपालक इत्यर्थः ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अथैनामासन्दीपयेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षि-
णतो निदधाति तस्यां कृष्णाजिनमास्तृणात्यादित्याः सदोऽसीत्यादित्याः सद आ
सीदेति कृष्णाजिने राजानम् ” इति ।

वरुण इति । बौधायनः—“ अथैनमुपतिष्ठते वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुण-
मसीति समुच्चित्य कृष्णाजिनं तस्यान्तान्स्यन्दया (नासन्ध्या) विग्रथ्य वंशे
प्रग्रथ्नाति शंयोर्देवानां सख्यादित्यथ परावासन्दीपादावन्तरेण ब्राह्मणोऽभिषि-
ञ्चति शूद्रः प्रक्षालयति मा देवानामपसश्छित्स्महीति ” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र प्रथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयतृतीयमन्त्रयोश्चैकतां मन्यते—
“ वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते, वारुणमसीति वाससा पर्यान्-
हति ” इति ।

हे सोम त्वं वरुणपाशस्य निवारकोऽसि । धृतं यज्ञरूपं व्रतं येन त्वया स
त्वं धृतव्रतः । हे सोम त्वमुपनद्धस्वरूपत्वाद्धारुणसंबन्ध्यसि । तथा सति त्वदी-

२८० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

याच्छंयोः सुखमिश्राद्वरुणादिदेवानां सख्याद्वयमपसो मा च्छित्स्महि । सकारा-
न्तोऽपःशब्दः कर्मवाची । अस्माकं कर्मविच्छेदो मा भूदित्यर्थः । या ते धामा-
नीत्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ।

आतिथ्येष्टिमध्ये बह्निमन्थनपूर्वकमाहवनीये मथित्वाग्निप्रक्षेपं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते
नाग्नय इति यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

अग्निश्च सोमश्चेत्येतावुभावपि यागनिर्वाहकौ देवौ, तयोः साम्ये सति कथम-
ग्नय आतिथ्यं नेति प्रश्नः । अग्निं मथित्वाऽऽहवनीये प्रहरेत्तदिदमाहवनीयाग्ने-
रातिथ्यम् ।

मथनस्य कालं विधत्ते—

“ अथो खल्वाहुराग्निः सर्वा देवता इति यद्धविरासाद्याग्निं मन्थति हव्यायै-
वाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

अपि चैते ब्रह्मवादिनः कालविवक्षावन्तस्तदुपोद्घातत्वेन बह्नेः सर्वात्मकत्व-
माहुः । तच्च सर्वदेवतात्मकत्वमेकद्वित्रितानामुत्पत्तौ विस्पष्टमाम्नातम् । यदाति-
थ्यपुरोडाशं वेद्यामासाद्य तस्मिन्कालेऽग्निं मथनीयात्तथा मथ्यमानाग्नावन्तर्भूताः
सर्वा अपि देवता आसन्नहविर्भोक्तुमुत्पादिता भवन्ति तैस्त एव काल इत्यर्थः ।
मथनमन्त्रास्त्वाध्वर्यवा अग्नीषोमीयपशुप्रस्तावे सामान्नास्यन्ते । हौत्रास्तु बह्वृच-
ब्राह्मण आतिथ्येष्टिसमीप एवोदाहताः ।

आपतय इति । कल्पः—“ अथैतद्घौवमाज्यमाप्याध्य क२सं वा चमसं वा
याचति तमन्तर्वेदि निधाय तस्मिन्नेतत्तानूनप्त्रं समवद्य विगृह्णाति आपतये त्वा
गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि शाक्राय त्वा गृह्णामि
शक्मञ्जो जिष्ठाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

आपतिर्निःश्वासरूपेण बहिर्गतः पुनराभिमुख्येनान्तः पततीत्यापतिः प्राणः ।
हे आज्य प्राणार्थं त्वामस्मिन्पात्रे गृह्णामि । परितो नानाविषयेषु पततीति
परिपतिर्मनः । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्त्रा जाठरोऽग्निः ।
शकनशीलः शक्ररः शकिमान्पुरुषस्तस्य संबन्धि शाक्ररं शक्तिस्वरूपम् ।
शक्मञ्शक्तिमत्सु यदोजिष्ठं तस्मै । ओजो नामाष्टमो धातुस्तस्य सारमोजिष्ठम् ।
तद्वष्टम्भेनैव शक्तिरवतिष्ठते । एतैर्मन्त्रैस्तानूनप्त्रं ग्राह्यम् ।

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

तनूनप्तसंज्ञकजाठरवाहिविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तानूनप्त्रं तस्य ग्रहणं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यकामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यान्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहै ताभ्यः स निऋच्छाद्यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुह्यति स आर्तिमाच्छति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

संयत्ताः संग्रामं प्राप्ताः । मिथः परस्परं ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरिक्तस्य ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चव्यूहा अभवन् । तेषु व्यूहेष्वग्न्यादयः पञ्च देवाः सेनान्यो वस्वादयः पञ्च गणाः । ततस्ते कंचित्कालं परस्पराविरोधिना भूत्वा पश्चादेवं विचारितवन्तो यदि वयमन्योन्यविरोधिनस्तदा वैरिणामसुराणामिदं जयरूपं कार्यं वयमेव साधयामः । ततस्ताद्विरोधपरिहारहेतुं शपथं कर्तुमस्मदीयाः प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपा इमास्तनूरेकत्र संघी कुर्म इति विचार्य संघीकृत्य शपथमेवं परिभाषितवन्तः । अस्माकं मध्ये यः प्रथमं द्रुह्यति स ताभ्यस्तनूभ्यो निर्गच्छेन्निर्भ्रष्टो भवत्विति । यस्माद्देवानामेवं वृत्तं तस्मान्मनुष्याणामपि शपथं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं द्रुह्यति स विनाशं प्राप्नोति । समान एकस्मिन्विषये तानूनप्त्रिणः शपथवन्तः सतानूनप्त्रिणः ।

इदानीं विधत्ते—

“ यत्तानूनप्त्रं समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

समवद्यति संभूयावदानं कुर्यात् । स्वयं भूतिमानभवति वैरी तु पराभवति । इयमेव भ्रातृव्याभिभूतिः ।

अवदानसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वोऽव द्यति पञ्चधा हि ते तत्समवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

ते देवास्तत्तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पश्चात्संभूयैकवत्प्रियतनूरवाद्यन्तं स्थापितवन्तः ।

मन्त्रान्व्याचष्टे—

“ आपतये त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाकरायेत्याह शक्वै हि ते ताः समवाद्यन्त शक्मन्त्रोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

(× आपतिपरिपतितनूनप्त्रशाकरशक्मन्त्रोजिष्ठशब्दैर्देववृत्तान्तः सूच्यते) ।

तनूशाकरौजिष्ठशब्दैरेव [वा] वृत्तान्तः सूच्यते । ते देवास्तदानीं स्वात्म-
संबन्धं पुत्रादितनुरूपमोजःसारं समवाद्यन्त ।

अनाधृष्टमिति । कल्पः—“ यावन्त ऋत्विजस्त एतत्समवमृशन्ति अनाधृ-
ष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोऽभिशस्तिषा अनभिशस्तेन्यमिति ” इति ।

हे तानूनप्त्राऽऽज्य त्वमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतमसि । इतः परमप्यति-
रस्कार्यं देवानामोजः सारमसि । अभिशस्तेर्हिंसारूपादन्योन्यविरोधादस्मा-
न्पालयसि । त्वं पुनरभिशस्तेरविषयभूतेमसि ।

मन्त्रस्य यथोक्तार्थः प्रसिद्ध इत्याह—

“ अनाधृष्टमस्यनाधृष्टमित्याहानाधृष्टः स्येतदनाधृष्टं देवानामोज इत्याह
देवानाः स्येतदोजोऽभिशस्तिषा अनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिषा स्येतदनभिशस्ते-
न्यम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

अन्विति । कल्पः—“ यजमानमतिवाचयति अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्पता-
मनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुप गेषः सुविते मा धा इति ” इति ।

दीक्षणीयेष्टौ यो देवः स दीक्षापतिर्ममेमां दीक्षामनुजानातु । तप उपसत्त-
त्रत्यो देवो मदीयं तपोऽनुजानातु । अहं चाञ्जसा सत्यमुपगेषमार्जवेन तानून-
प्त्रस्पर्शनरूपं शपथं ग्राप्नोऽस्मि । हे तानूनप्त्र मां सुविते शोभनमार्गे यज्ञक-
र्मणि स्थापय ।

× धनुश्चिह्नान्तर्गतं स्व. पुस्तक एव ।

१ क. घ. तच्छक्मन्त्रोजि° । २ क. घ. °ब्दैर्देववृ° । ३ क. ख. घ. °ल्पः—‘ स या° ।

४ ख. °रस्कृतं दे° । ५ ख. °यम° । ६ ख. देवस्तपस्पतिः । म° ।

[प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः]

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—

“ अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का०

६ प्र० २ अ० २] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्नेः पञ्चकनिर्वापो या ते प्राग्वंशवेशनम् ।

अद्यासन्धां क्षिपेच्चर्म ह्यदि सोमं तु सादयेत् ॥ १ ॥

वरु तं मन्त्रयेद्वारु वाससा परिणहति ।

आप तानूनप्त्रमाज्यं समवद्यति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अना सर्व ऋत्विजस्तु तानूनप्त्रं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेतदिति सप्तदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यतः ” इति ।

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुत्या वैष्णवशब्दो राज-
सूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वः
पक्षः । विष्णुर्देवताऽस्येति विग्रहे सति विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न
तु धर्मान् । तस्मान्नातिदिशति ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यदातिथ्यावर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाऽद्यस्तदयस्योपसंहृतेः ॥

वर्हिःश्रुत्यैकतामानान्नातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्ययोपसङ्गिश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यते ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यदातिथ्यं बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य च ” इति ।

क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानीयमानेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसर्जनम्)

सेयमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽ-
नुष्ठेयोऽग्नीषोमीयः । तत्राऽऽतिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिस्तद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्यो-
पसत्सु विधीयेत तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तमि-
तरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यबर्हिषो ये
धर्मा आश्ववालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंहियन्त इत्यातिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते
ब्रूमः । बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्यो-
पसदग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं
यद्बर्हिरुपादीयते तन्ना केवलमातिथ्यार्थं किंतूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति
विधिवाक्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः ।
एवं परिधिसंधिस्पर्शादिविधीनां साधारण्यं द्रष्टव्यम् ।

अथ च्छन्दः—

या ते धामानीति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अ॒श्रुर॑श्रु॒स्ते दे॒व सो॒माऽऽ प्या॑यता॒मि-
न्द्रा॑यैक॒धन॒विद् आ तुभ्य॑मिन्द्रः॒ प्या॑यता॒मा
त्वमिन्द्रा॑य प्या॒यस्वाऽऽ प्या॑यय॒ सखी॑न्त॒सन्ध्या
मे॒धया॑ स्वा॒स्ति ते दे॒व सोम॑ सु॒त्याम॑शी॒येष्टा
रा॒यः प्रे॒षे भगा॑य॒र्तमृ॑तवा॒दिभ्यो॑ नमो॒ दि॒वे नमः॑
पृथि॒व्या अ॒ग्ने व्र॑तप॒ते त्वं व्र॑तानां॑ व्र॒तप॑ति-
रसि॒ या मम॑ त॒नूरे॒षा सा त्वयि॑ (२) या
तव॑ त॒नूरि॑य॒सा मयि॑ स॒ह नौ व्र॑तप॒ते
व्र॒तिनो॑र्व्र॒तानि॒ या ते अ॒ग्ने रु॒द्रिया॑ त॒नूस्त॑या

(सोमकरणककरिण्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थपिसद्वर्णनम्)

नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा या ते अग्नेऽया-
शया रजाशया हराशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरे
ष्टोत्रं वचो अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीः
स्वाहा (२) ॥

(त्वयि चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

दशमेऽनुवाक आतिथ्येष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः प्राग्वंशे स्थापितः । तेन
सोमेन करिण्यमाणस्य यागस्य विघ्नकारिणोऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति तद्विज-
यार्थमुपसद एकादशे वर्ण्यन्ते । तत्राऽऽदौ तावदतिथेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरि-
हारेणाप्याप्यायनादुपचारैः क्रियते ।

अश्शुरिति । बोधायनः—“ अथ मदन्तीरुपस्पृश्योपोत्थाय विस्रस्य हिर-
ण्यमवधाय राजानमाप्याययति अश्शुरश्शुस्ते देव सोमाऽप्यायतामिन्द्रायैकध-
नविद आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति यजमानमभिवाचयति
आ प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वास्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेति ” इति ।

आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः । मदन्ती(न्त्य)स्तप्ता आपः । अंशुः सूक्ष्मोऽ-
वयवः । हे सोम देव ते योऽंशुः शुष्यति यश्चांशुः क्षीयते स सर्वोऽप्यंशुर्वर्धताम् ।
किमर्थम् । इन्द्रार्थम् । कीदृशयेन्द्राय, एकं मुख्यं शोभनं सोमरूपं धनं वेत्ती-
त्येकधनावित्तस्मै । हे सोम तुभ्यं त्वदर्थमिन्द्र आप्यायतां त्वां पातुमुत्सहताम् ।
त्वमपीन्द्रार्थमाप्यायस्व वर्धस्व । सखीनृत्विजः सन्त्या धनलाभेन मेधया प्रज्ञया
च वर्धस्व । हे सोम देव ते स्वास्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाहं सुत्यामभिपवत-
न्मशीय प्राप्नवानि ।

एतन्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

१ ख. °णाऽऽप्याय° । २ ख. °चाराः क्रियन्ते । बोधा° । ३ क. ग. घ. °यन्ति अ° ।

४ ख. °ते यजमानेन सर्वो° ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्गर्जनम्)

“ घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममन्नन्तिकमिव खलु वा अस्थैतच्चरन्ति य-
त्तानूनप्त्रेण प्रचरन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्स्वसामर्थ्याद्वज्रीकृतेन घृतेन सोमस्य देवैस्ताडितत्वात्सोमो घृता-
द्विभेति । ऋत्विजश्च वेद्यां तानूनप्त्रेणाऽऽज्येन प्रचरन्तीति यदेतदस्य सोमस्या-
न्तिकं यथा भवति तथा चरन्ति । आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य स्थितत्वात् ।
अतो भीतः सोम आप्याययितव्यः ।

आप्यायनस्य प्रसङ्गं दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ अश्शुरश्शुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामित्याह यदेवास्यापुवायते यन्मीयते
तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभा-
वेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय सखीन्तसन्त्या मेधयेत्याहर्त्विजो वा
अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्याहाऽऽशि-
षमेवैतामा शास्ते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

अस्य सोमस्य यदङ्गमपुवायते शुष्यति यच्च मीयते ।

एष्टेति । कल्पः—“ न प्रस्तरायाऽऽश्रावयति न बर्हिर्नुप्रहरति तं दक्षिणार्धे
वेद्यै निधाय तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निहनुवते—एष्टा रायः प्रेषे भगायर्तमृतवादिभ्यो
नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ” इति ।

आतिथ्येष्टौ यः प्रस्तरो यच्च तत्रत्यं बर्हिस्तदुभयमग्नौ न प्रहरणीयं किंतु
तं प्रस्तरं वेद्या दक्षिणार्धे निधाय तस्मिन् प्रस्तरे दक्षिणपाणीनुत्तानान्कृत्वा सव्या-
न्नीचैः कृत्वा सर्वे निह्वमपलापसदृशं नमस्कारोपचारं कुर्युः । मन्त्रार्थस्तु एष्ट-
शब्द इच्छावन्तं द्यावापृथिव्यभिमानिनं देवमाचष्टे । स हि दयालुतया भक्तेषु
पुरुषेष्विच्छावान् । हे तादृग्देव त्वमृतवादिभ्यो यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यमृतं यज्ञं प्रकृ-
ष्टं देहीत्यध्याहारः । किमर्थम् । रायो राये धनार्थम् । इषेऽन्नार्थम् । भगायैश्व-
र्यादिषड्गुणार्थम् ।

ते च गुणा एवं स्मर्यन्ते—

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ” इति ।

ययं पुनर्द्युदेवतायै भूदेवतायै च नमस्कुर्मः ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवाथोपसङ्घर्षनम्)

नायमकाण्डे नमस्कारः किंतु तस्य निमिचमस्तीत्याह—

“ प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रति तिष्ठन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदध्न्यामासन्ध्यां पर्यवस्थितत्वादन्तरिक्षदेवत्यत्वम् । तादृशस्य सोमस्याऽऽप्याययितारोऽपि तथाविधा इत्यस्माल्लोकात्प्रच्युता अतोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठित्यै नमस्कारः क्रियते ।

अग्न इति । कल्पः “ अथ यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपातिरसि या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरियः सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोव्रतानीति ” इति ।

अनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयस्योपस्थानम् । अत्रावान्तरदीक्षोपक्रमः । हेऽग्ने व्रतपते त्वं व्रतपातिरसि । नैकस्य व्रतस्य पतिः किंतु सर्वेषामिति विवक्षां द्योतयितुं व्रतानामित्युक्तम् । व्रतमाचरन्ती मदीया तनूस्त्वयि मनसा समर्पिता । त्वदीया तु व्रतं पालयन्ती तनूर्मयि मनसा स्थापिता । तथा सति आवामुभावपि व्रतिनौ संपद्यावहे । तयोर्व्रतानि सह प्रवर्तन्ताम् ।

या त इति । कल्पः—“ अथैनं संशास्ति संतरां मेखलां समायच्छस्व संतरां मुष्टी कुरुष्व तप्तव्रत एधि मदन्तीभिर्भार्जयस्वोत्पुर्वं व्रतं सृज या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेनैवातोऽधिर्व्रतय ” इति ।

या मेखला पूर्वं मध्ये संनद्धा सा संकुचिततरा यथा भवति तथा नियन्तव्या । ये च मुष्टी कृते अप्यतिसंकोचेन दृढीकर्तव्ये । उष्णक्षीरी भवेदुष्णोदकी भवेत् । पूर्वचमसमुत्सृजेत् । तत्र या ते अग्न इत्ययं मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात ऊर्ध्वं व्रतं पिबेत् । हेऽग्ने या तव तनूस्त्वयि रुद्रिया कूरा तयाऽस्मान्पालय । त्वदीयायास्तस्यास्तन्वा इदं हुतमस्तु ।

अग्ने व्रतपत इत्यस्य मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदक्षारम्भं विधत्ते—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव धरुथं कृत्वाऽसुरानभ्यभवन्नाग्निमिव खलु वा एष प्र वि-

१ ख. °र्वं तद्व्रतं संसु° । २ ख. °वात ऊर्ध्वं व्रतयति° इ° । ३ ख. °द्वकेन मार्जयेत् । ४ ख. पूर्व व्रतं मन्त्रमु° ।

(सोमकरणककारिण्यमाणयागाविघ्नकार्यसुरपराभवाथोपसर्जनम्)

शति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्यामिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

परकायप्रवेशहेतुत्वाद्योगशास्त्रप्रसिद्धेन संयमविशेषेण देवा अग्निमग्निशरीरं
प्राविशन् । तपोरूपत्वेनाग्निसमानाऽवान्तरदीक्षा ततस्तामुपेयात् ।

पूर्वोक्तां दीक्षामिदानीमुच्यमानावान्तरदीक्षां च प्रशंसति-

“ आत्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षानियमान्विधत्ते-

“ संतरां मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्ती-
भिर्मारज्यते निर्हन्तिः शीतेन वायति समिद्धयै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
२] इति ।

सर्वो जनः स्वात्मानं क्लेशयित्वाऽप्यपत्यानि सम्यक्परिपालयति । अतः स्व-
स्मादपि प्रजाऽभ्यन्तरा । मेखलायास्तु प्रजास्थानीयत्वेनान्तरतरत्वात्संश्लिष्टतरं
यथा भवति तथा समाच्छादयेत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरद्भिश्चाग्निर्निर्वायति ।
तस्मादुदराग्निसमिन्धनाय पेयस्य क्षीरस्य मार्जनहेतोरुदकस्य चौण्ड्यं कर्तव्यम् ।

व्रतमन्त्रे रुद्रियाशब्दाभिप्रायमाह-

“ या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनद्देवतया व्रतयति सयोनित्वाय
शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

स्वोदराग्रेपरं रूपं रुद्रिया तनूस्तया दुग्धे तप्ते सति तथा देवतया सहै(स्वयै)
व दुग्धं व्रतयति भुङ्क्ते । तच्च भोजनं सयोनित्वाय योनिभूतेनाग्निना साहित्याय ।
तच्च साहित्यमुग्रस्याग्नेः शान्त्यै भवति ।

या ते अग्न इति । कल्पः-“ आज्यस्थात्याः सुवेणोपहत्य प्रथमामुपसदं
जुहोति या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठो वचो अपावधीं त्वेषं वचो
अपावधीः स्वाहेति ” इति ।

अत्र या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठेत्यादृश-
(शो) [मन्त्र] आम्नातः । तस्मिन्त्रयाशयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति ।
तेषु प्रथममन्त्रे तनूरित्यादिरनुषज्यते । द्वितीये तु या ते अग्न इति ।

(सोमकरणकरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

तनूरिति चोभयमनुषज्यते । तृतीये तु या ते अग्न इत्ययमेवानुषज्यते । तैरेतैस्त्रि-
भिर्मन्त्रैस्त्रिषु दिनेषु क्रमेणोपसदाख्या आहुतयो होतव्याः । अयासि शेत इत्यया-
शया लोहनिर्मिता । तथा रजते शेत इति रजाशया । हिरण्ये शेत इति हराशया ।
वर्षिष्ठा वृद्धतमा । गह्वरे स्पष्टमशक्ये तप्ते लोहे तप्तरजते तप्तहिरण्ये वा तिष्ठ-
तीति गह्वरेष्ठा । अन्नपानयोरलाभेन क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमित्युक्तिरुग्रं वच-
स्तदेतदैहिकमामुष्मिकं तु त्वेषं दीपकं मनसः संतापजनकं वचः । तत्तु जना इत्थं
वदन्ति—अद्य गोवधाद्युपपातकलक्षणमेनः प्राप्तं विद्वद्ब्राह्मणवधादिरूपा वीरहत्या
प्राप्तेति । इदं तु षड्व्याख्यानमन्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्—“ अशनयापिपासे
ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः ” इति । अत्रायं वाक्यार्थः—
हेऽग्ने या तवायाशया तनूस्तयाऽहं द्वे अपि वचसी अपावधीं नाशितवानस्मि ।
एवमुत्तरयोरपि योज्यम् । तस्मा अग्नय इदं हुतमस्तु ।

त्रिनेतानुपसद्धोमान्विधातुं प्रस्तौति—

“ तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा
जेतुं नाशक्नुवन्ता उपसदैवाजिगीषन्तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महा-
पुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताग्निमीकः सोमः शल्यं विष्णुं तेजनं तेऽब्रु-
वन्क इमामसिष्यतीति रुद्र इत्यब्रुवन्रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा
अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवासृजत्स
तिस्रः पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदत् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
३] इति ।

ये पूर्वमग्निना वरूथेन पराभूता असुरास्तेषामसुराणां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु
स्वरक्षार्थं तिस्रः पुरो दुर्गरूपा आसन् । तासु पृथिवीवर्तिनी लोहप्राकारवेष्टिता ।
अन्तरिक्षवर्तिनी रजतप्राकारवेष्टिता । द्युलोकवर्तिनी हिरण्यप्राकारवेष्टिता ।
तादृशीः पुरो देवा अग्निना वरूथेनापि जेतुमशक्ता युद्धं परित्यज्योपसदैव जेतु-
मैच्छन् । दुर्गं परितोऽवरुध्य चिरं तत्समीपेऽवस्थाय तमुष (पा) वसत चिरका-
लावस्थाने सति दुर्गमध्येऽन्नपानादिक्षयादन्तर्भेदाद्वा जयो भव[ती]ति । यस्मा-
द्देवैश्चिरवासो जयोपायत्वेन विचारितस्तस्माल्लोकेऽप्याहुः । के किमाहुः । यश्च
ब्राह्मणादिर्वेदाध्ययनेन वेदविचारं जानाति यश्च शूद्रादिनं जानाति ते सर्वेऽपि
युद्धेनाजयेयं महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमित्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो मा

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविज्जकार्यसुरपरा भवार्थोपसङ्गर्जनम्)

पूर्वादि विचारं युद्धेनैव जेनुमिषु संस्कृतवन्तः । आग्निं सोमं विष्णुं च संपूयै-
कवाणं कृत्वा तेन जेनुमुद्युक्ताः । अभीकशब्दो वाणस्य प्रथमयागकाष्ठपात्रे ।
अन्यशब्दो ज्योत्स्नम् । तेजन्शब्दस्तदग्रम् । तापिमां देवनाप्रयसपाष्टिस्तपापिषु स्त्री-
वान्तमहितकृत्स्नासुरवातिर्ना को नाम मोक्षयतीति विचार्य शक्नो निर्धृणश्च रुद्र
हानिं निश्चिन्य तस्मै वरं दत्तवन्तः । स रुद्रस्तापिषु मुक्त्वा तया प्राकारत्रयं
विधियं विध्यो लोकैष्योऽसुराग्निःसारयायाम् ।

विधने—

“ यदुपसद उपसद्यन्ते ध्रानृच्यपराण्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

धैरिदुर्गोपसदनकार्यकारित्वादेना आहुतय उपसद इत्युच्यन्ते । नत्राग्निः सोमो
विष्णुरित्येवंस्वरूपान्तरा देवतास्तासां याज्यापुराणुवाक्या हौत्र एवाऽऽप्नोत्यन्ते ।
अथाशर्मादननुगारी बह्विश्वनुर्या देवता । तदीयमन्त्र आश्वर्यवत्त्वादवैवाऽऽघ्रातः ।
उपसदायाज्यहविर्देवताभ्यांशुधाजयत्पयाजाज्यमागाथाहुतिप्रसक्तौ प्रतिषेधति—

“ नान्यामाहुर्नि पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुर्नि पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

अग्निमनीकमिति वाणज्याजेनग्निः प्रथमवधित्वलक्षणं मुखत्वमुक्तम् । तत्र
प्रयाजादिहोमं ब्रह्ममुख्यत्वं दीयते ।

आहुत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधप्राप्तौ कान्चिदाहुतिं विधने—

“ क्षुत्रणाऽऽचारया चारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ३] इति ।

दर्शपूर्णमासादियज्ञानामाचारोपेतत्वादुपसदापि यज्ञत्वमत्यभिज्ञानाय स्वेवाचारः ।
निसृणामुपसदां होमप्रकारं विधने—

“ पराङ्मनिकम्य जुहोति पराच एवैष्यो लोकैष्यो यजमानो ध्रानृच्यान् प्र-
दत्त ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

पराङ्मनरात्रिनिर्हितो वेद्याहवनीययोर्ध्वमनिकम्य दक्षिणस्यां दिश्युदङ्मुखः
स्थित्वा क्रमेणाग्नेः सोमस्य विष्णोश्च तिस्र आहुतीर्जुहुयात् । तथा सति वैरि-
णां अप पुनरावृत्तिरहितानेव कृत्वा लोकप्रयान्तिःसारयाति ।

चतुर्थाहुतिप्रकारं विधने—

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

“ पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा भ्रातृ-
व्यलोकमभ्यारोहाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थीमुपसदं जुहुयात् । तथा सति
वैरिणो निःसार्यं स्वर्गं गत्वा वैरिस्थानं पुरत्रयमधितिष्ठति ।

अत्र सूत्रम्—“ ध्रौवादष्टौ जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृति घृतवतीशब्दे जुहूपभृ-
तावादाय दक्षिणा सरुदतिक्रान्त उपाशुयाजवत्प्रचरत्यर्धेन जौहवस्याग्निं यजति
अर्धेन सोममौपभृतं जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या ते अग्नेऽयाशया
तनूरिति सुवेणोपसदं जुहोति ” इति ।

कालद्वये तदनुष्ठानं विधत्ते—

“ देवा वै याः प्रातरुपसद उपासीदन्नहनस्ताभिरसुरान्प्राणुदन्त याः सायं
रात्रियै ताभिर्यत्सायंप्रातरुपसद उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्र
णुदते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

उपासीदन्ननुष्ठितवन्तः । प्रातरनुष्ठिताभिरहनो वैरिनिःसारणं सायमनुष्ठिता-
भिस्तु रात्रेः ।

कालद्वये याज्यानुवाक्ययोर्व्यत्यासं विधत्ते—

“ याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वाय ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

यातयामत्वं गतरसत्वं तद्वर्जनाय व्यत्यासः ।

दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते—

“ तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्प्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

त्रिषु दिनेषु कालद्वयेऽनुष्ठानं प्रशंसति—

“ षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ३] इति ।

प्रसङ्गादहीने द्विरात्रादावुपसदिनसंख्यां विधत्ते—

“ द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

अहःसंघेन निष्पाद्यः सोमयागोऽहीनः । सत्रमप्यनेनोपलक्ष्यते । अहःसमूह-
स्य समानत्वात् ।

द्वादशादिनेषु कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति—

“ चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणाति ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

एतेषूपसादिनेष्ववान्तरदीक्षाव्रतपाने स्तनसंख्यां विधत्ते—

“ आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येक-
मग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्यै लोकेऽ-
र्धुकं भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

बलीवर्दमतोदनं लोहमारं तद्वदल्पमग्रं मुखं यस्याः साऽऽराग्रा । अर्धुकं समृ-
द्धिशीलं फलम् । सोमकृपदिने सायमेकं स्तनं दुह्यात्, अपरेद्युः प्रातर्द्वौ
स्तनौ, सायं त्रीन्स्तनान्, परेद्युः प्रातश्चतुरः ।

यस्तु परलोके समृद्धिकामस्तस्योक्तवैपरीत्यं विधत्ते—

“ परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादिति
चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्यै लो-
केऽर्धुकं भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

परःशब्देनात्र श्रेष्ठत्वादुपक्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः सा
परोवरीयसी । अयं पक्षः सूत्र उपन्यस्तः—“ यदहं सोमं क्रीणीयुस्तदहश्चतुरः
सायं दुह्युस्त्रीन्प्रातर्द्वौ सायमेकमुत्तमे ” इति ।

अशक्तस्य क्षीरव्रतादूर्ध्वमाहारमल्पमनुजानाति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उञ्चयते हयित
एव स नोदनेषीति सूत्रीयमिव ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

उपसदां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वाच्चतनुष्ठायिभिरवहितैर्भवितव्यम् । तेषां मध्ये यः
कोऽपि हीनमनस्को यथोक्तव्रतादूर्ध्वमोदनादिकमन्तर्नयेत्स स्वर्गाद्धीयत एव ।
तस्मादशक्तोऽपि श्रद्धालुतया नोदनेषि न किञ्चिदपि व्रतादूर्ध्वमन्तर्नयेत्तमीति
यदि मन्येत तेन सूत्रीयमिव शोभनं वाक्यान्तराभ्यनुज्ञातं वस्तुञ्जीतमिव कुर्यात् ।
अशक्तिपरिहारमात्रोपयुक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यान्तरं तु कूष्माण्डहो-
मप्रकरणे समाम्नायते—“ पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्य-
स्याथो सौम्येऽप्यध्वर एतद्व्रतं ब्रूयाद्यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तू-
न्धृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदासाय ” इति । उपदस्याभ्युपक्षीणो भवामि ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थेपिसद्वर्णनम्)

अनुव्रते कृतेऽपि फलभ्रंशो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—

“ यो वै स्वार्थेतां यताः श्रान्तो हीयत उत स निष्ठचाय सह वसति ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वार्थं यन्ति गच्छन्तीति स्वार्थे तस्तेषां स्वार्थेताम् । यतन्त इति यतस्तेषां यताम् । मकरमासे प्रयागस्नानं केषांचित्स्वार्थस्तं प्राप्तुं प्रयतमानानां स्वधामा-
न्निर्गत्य गच्छतां मध्ये यः कश्चिच्छूतो गन्तुमशक्तः संक्रान्तिकालीनस्नानाद्धी-
यते सोऽपि निष्ठचाय परेद्युर्निर्गत्य तीर्थे गत्वा तैस्तीर्थवासिभिः सहावशिष्टं मासं
वसति तद्वदयमप्येकेनानुव्रतेनाशक्तिं परिहृत्य शिष्टं नियममनुतिष्ठेत् ।

तमिममर्थं निगमयति—

“ तस्मात्सकृदुच्चीय नापरमुच्येत ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

सकृदुच्यने ब्रह्मं विधत्ते—

“ दध्नुच्येतैतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव पशूनाव रुन्धे ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० ४] इति ।

अथ सौमिकीं वेदिं विधातुं प्रस्तौति—

“ यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा ह-
स्तान्तसः रभ्यैच्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को माऽयमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं
दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वराहोऽयं
वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचं वेद्यमसुराणां विभर्ते तं जाहि यदि दुर्गे
हन्ताऽसीति स दर्भपुञ्जिलमुद्वृत्य सप्त गिरीन्भिच्चा तमहन्तोऽब्रवीद्दुर्गाद्वा आह-
ताऽवोचथा एतमा हरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरद्यत्ताद्विचं वेद्यमसुराणाम-
विन्दन्त तदेकं वेद्यै वेदितव्यम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वर्गलोके स्थितो यज्ञपुरुषस्तिरोधानाय विष्णुर्भूत्वा वैष्णवं रूपं संपूर्णं कृत्वा
देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं प्राविशत् । देवाश्च पृष्ठते एव समागत्य हस्तान्प्रसार्य तं
धर्तुमैच्छन् । अयं यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रेन्द्रस्तमतिक्रम्य पुरतो मार्गम-
वरुध्यातिष्ठत् । कोऽयं मामत्यक्रमीदिति यज्ञोऽऽक्षिप्त इन्द्रः केनाप्यगम्यै दुर्गे
गत्वा विरोधिनं ताडयिष्यामीति स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अथैवं मच्छक्तेः परी-
क्षकः को नाम त्वमसीतीन्द्रेणाऽऽक्षिप्तो यज्ञस्तादृशश्च दुर्गात् विरोधिनमाहरिष्या-
मीति स्वशक्तिं प्रतिजज्ञौ (जि) । प्रतिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्तामिन्द्रस्य पुरतः सर्व-

(सोमकरणककरिण्यमाणयागाविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

मवोचत् । पुरा कदाचिदसुरप्राबल्यं दृष्ट्वा मदङ्गभूतदीक्षाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्गलोकावासिनो भूतो निर्गत्य पृथिवीं प्राविशन् । ते च के, चतस्रो दीक्षा-
स्तिरा उपसद एका सुत्येत्यष्टदिवससाध्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षोपसदः सप्त
पृथिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुत्याभिमानी देवो वाममोषो वामं कमनीयं सौ-
मिकवेदिग्रहचमसादिरूपं दैवं वित्तं मुष्णात्यपहरतीति वाममोषः । स च मुषितं
तत्सर्वमसुरेभ्यो दत्त्वा स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्तादसुराणां तद्वि-
त्तं बिभर्ति रक्षति । तच्च वित्तं वेद्यं देवैः पुनर्लब्धव्यम् । अतो हे इन्द्र त्वं यदि
दुर्गे स्थितं विरोधिनं हन्ताऽसि तर्हि तं वराहं जहीत्युक्त इन्द्रो दर्भस्तम्बेनैव गि-
रीन्भित्त्वा वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो यज्ञमुवाच विरोधिनमाहरिष्यामीति य-
त्प्रतिज्ञातं तत्कर्तुं शक्नोषि चेदेनं विरोधिनं वराहमाहरेत्युक्तो यज्ञाभिमान्येव तं
वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिवित्तोपेतं यज्ञमेभ्यो देवेभ्य आहृत्य ददौ । यस्माद्वैर्ल-
ब्धव्यमसुराणां तद्वेदिरूपं वित्तं देवा अविन्दन्तालभन्त तस्माद्विद्यते लभ्यत इति
व्युत्पत्त्या वेदेर्वेदिनाम संपन्नम् । वक्ष्यमाणमपेक्षायमेकः प्रकारः । तस्मादेकं वे-
दित्वमित्युच्यते ।

प्रकारान्तरेणापि वेदित्वं दर्शयति—

“ असुराणां वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां ते देवा
अब्रुवन्स्त्वेव नोऽस्यामपीति कियद्वो दास्याम इति यावदियं सलावृकी त्रिः
परिक्रामति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकीरूपं कृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रा-
मत्तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वैदित्वम् ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ४] इति ।

दार्शिके वेदिब्राह्मणेऽप्येतदुपाख्यानं श्रुतम् । तत्र वसवस्त्वेति मन्त्रैर्यावान्प्रदे-
शः परिगृहीतस्तावत्येव वेदिः । अत्र तु कृत्स्नाऽपि भूमिर्वेदिरिति विशेषः ।

कृत्स्नभूमेर्वेदित्वेऽपि यागोपयुक्तदेशः पृथक्कल्पनीय इति विधत्ते—

“ सा वा इयं सर्वैव वेदिरियति शक्ष्यामीति त्वा अवमाय यजन्ते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

भूमिः सर्वा यद्यपि वेदिरेव तथाऽपि न यत्र क्वापि यष्टव्यं किंत्वेतावति
प्रदेशे सदोहविधानादिकं निर्मातुं शक्ष्यामीति निश्चित्य तावन्तं प्रदेशमवमाय पदैः
परिमित्य तस्मिन्प्रदेशे यजेरन् ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसर्द्धनम्)

तत्र पदसंख्यां विधत्ते—

“ त्रिंशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्ता-
त्तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्तं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

अत्रोक्तपदसंख्यायां सर्वस्यां मेलितायां नवसंख्याकानि दशकानि संपद्यन्ते ।
तदेवं वेदिप्रदेशप्रमाणं मध्यम उपसदिने प्रातःकालीनाया उपसद ऊर्ध्वं कर्तव्यम् ।

तथा च सूत्रम्—“ अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदौ वेदिं कुर्वन्ति प्राग्वंशस्य
मध्यमालालाटिकान्वीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति तस्मात्पञ्चदशसु दक्षि-
णत एवमुत्तरतस्ते श्रोणी प्रथमनिहिताच्छङ्कोः षट्त्रिंशति पुरस्तात्तस्माद्द्वादशसु
दक्षिणत एवमुत्तरतस्तावंसौ ” इति ।

यथोक्तपरिमाणवति प्रदेश उपरितनमृत्तिकाया अपनयनं विधत्ते—

“ उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदपहन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
४] इति ।

निष्ठीवनादिकृतमशुचित्वमुद्धनेनापैति ।

तमेव विधिमनूय प्रशंसति—

“ उद्धन्ति तस्माद्दोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्माद्दोषधयः पुनरा
भवन्ति [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

पूर्वं तस्मिन्प्रदेशे समुत्पन्नास्तृणविशेषा उद्धननेन पराभूता भवन्ति तस्मात्कृ-
त्स्नवेद्यां बर्हिरास्तरणादोषधयः पुनरागता भवन्ति ।

तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यग्नीषोमीयपथर्थं बर्हिरुत्तरवेदिप्रदेशे स्तृणीयादिति
विधत्ते—

“ उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यज-
मानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० ४] इति ।

उत्कृष्ट इत्यर्थः ।

यत्पूर्वं विहितं तिस्र उपसद उपैति द्वादशाहीने सोम उपैतीति तत्र विपक्ष-
स्वपक्षयोर्बाधावुपन्यस्यति—

“ यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते यद्द्वादश साहस्योपसदः
स्युस्तिस्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाही-

नस्य यज्ञस्य सर्वयित्वायाथो सलोम क्रियते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

लोके यद्यशक्तः कश्चित्प्रौढं भारं वोढुमाददीत तदा स विलिशते विशेषेणा-
ल्पी भवति उत्थातुमशक्तो भूमौ पतेत् । तद्वदत्रापि योज्यते । अह्ना सह वर्तत
इति साह्र एकाहो ज्योतिष्टोमः । अहःसंवसाध्योऽहीनो द्विरात्रादिः । तत्र यद्य-
ल्पस्य साह्रस्य द्वादश स्युर्यदि वाऽधिकस्याहीनस्य तिस्रः स्युस्तदा विलोम विप-
रीतं क्रियेत । तथा सति साह्रस्य वीर्यं हीयेत । स्वपक्षे तु नास्ति तदुभयम् ।

यच्चान्यत्पूर्वं विहितमाराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयादिति तत्प्रशंसति—

“ वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ
चतुर एतद्वै क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जातान्भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्यमाणान-
थो कनीयसैव भूय उपैति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

वत्सस्य भागो यः स्तनस्तस्मिन्नप्यल्पं पयो यजमानश्चतुर्थे पर्याये स्वी करो-
ति । ततोऽस्य चतुस्तननियमः सिध्यति । तदेतदेकस्तनादिकं व्रतं क्षुरपवीत्युच्यते ।
पविर्वज्रं तेन तीक्ष्णत्वमुपलक्ष्यते । क्षुरवत्पविस्तैक्ष्ण्यं यस्याऽऽराग्राव्रतस्य तेन
व्रतेन पूर्वमुत्पन्नान्वैरिणो विनाशयति जनिष्यमाणांश्च प्रतिबध्नाति । किंचात्य-
ल्पेन कर्मणा भूयः फलं प्राप्नोति । यथोप्तेनाल्पेन बीजेन प्रौढं वृक्षं फलं प्रा-
प्नोति तद्वत् ।

यदन्यत्पूर्वं विहितं परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयादिति तत्प्रशंसति—

“ चतुरोऽग्रे स्तनान्व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तप-
स्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

यथा रूपवत्या युवत्या योषितो जघनप्रदेशः स्थूलस्तस्योपरि देहमध्यप्रदेशः
कृशस्तद्वदस्य व्रतस्याधोभागश्चतुस्तन उपरिभाग एकस्तन इति सुजघनमिति
नाम । तपस्यमुत्तरोत्तरमाहारक्षयात्तपसो योग्यम् । अत एव स्वर्गसाधनम् । किं-
च सुजघनत्वादेव प्रजाः पशून् प्रजनयति ।

त्रैवर्णिकानां मध्ये क्षत्रियस्य द्रव्यं विधत्ते—

“ यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः कृत्स्न इव राजन्यो वज्रस्य रू-
पं समृद्धयै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुगपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

यवाग्वा ओदनवत्तृप्तिहेतुत्वाभावात्क्लृप्तत्वं । राजन्यो दुष्टशिक्षकत्वात्कूरः ।
उभयं मिलित्वा यद्वज्रसदृशं तच्चानिष्टनिवर्तकत्वेन समृद्धयै भवति ।

विधत्ते—

“आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।
तस्मै पयसि दधिप्रक्षेपेण घनीभूतो भागोऽसावामिक्षा । पक्वेन पुरोडाशादिना
कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिक्षायाः पक्वपयोनिष्पन्नत्वात्पाकयज्ञस्य रूपमतः
पुष्ट्यै भवति ।

विधत्ते—

“पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्ध-
त्तेऽथो पयसा वै गर्भा वर्धन्ते गर्भ इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य पयो वर्तं
भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

ब्राह्मणोऽध्यापनादिरूपेण तेजसा युक्तः । पयस्तेजोवत्स्वच्छरूपत्वात्स्वयमे-
व तेजस्वि । पयसि पीते सति स्वकीयेन तेजसा सह पयोरूपं तेज आत्मनि धृतं
भवति । किंच दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात्पयसा वृद्धिर्युज्यते ।

मध्याह्नमध्यरात्रयोर्वर्तकालत्वं विधातुं प्रस्तौति—

“त्रिवर्तो वै मनुरासीद्दिव्रता असुरा एकव्रता देवाः प्रातर्मध्यंदिने सायं
तन्मनोर्वर्तमासीत्पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मध्यं क्षुधो रूपं
ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्तसुवर्गं लोकमायन्” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

अह्नि त्रिषु कालेषु वर्तं भोजनं कुर्वतो मनोरेकस्मिन्नेव काले वर्तं कुर्वतां
देवानां च मध्याह्नकाले वर्तमस्ति । स च कालः क्षुधः स्वरूपम् । तस्मिन्वर-
हिता असुराः पराभूताः । वर्तयुक्तास्तु मनुर्देवाश्च पुष्टिं स्वर्गं च प्राप्ताः । ततो
मध्याह्नकालः प्रशस्तः ।

विधत्ते—

“यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे वर्तं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते मध्यत
एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

मुखमध्येऽन्नस्य भोजनमुदरमध्येऽन्नस्य च धारणं यथा लोके तथैवात्रापि
मध्याह्ने मध्यरात्रे च वर्तं कर्तव्यम् ।

दीक्षितस्य स्वनिवासस्थानात्प्रवासं निषेधति—

“ गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यदीक्षितो दीक्षितविमितात्प्र-
वसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तच्च प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथाय ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

दीक्षितो विशेषेण मीयते प्रक्षिप्यते यस्मिञ्शालास्थाने तदीक्षितविमितं तस्य
योनिरूपत्वान् । ततोऽस्य निर्गमनं गर्भस्त्रावसमम् । तत आत्परक्षणार्थं न निर्ग-
न्तव्यम् ।

एतमेव निषेधं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ एष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत्स एनमीश्वरोऽनु-
त्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

एष एवाऽऽहवनीयोऽग्निः प्रवसतो व्याघ्रवद्विंसको निवसतः कुलरक्षकः ।
तस्मात्सोऽग्निः प्रवसन्तमेनमनु स्वयमुत्थाय हन्तुं समर्थः । प्रवासाभावस्त्वात्मनो
रक्षणाय भवति ।

आहवनीयस्य दक्षिणदेशं शयनार्थं विधत्ते—

“ दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व एवाऽऽयतने शये ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

शेत इत्यर्थः ।

शयनस्याऽऽहवनीयाभिमुख्यं विधत्ते—

“ अग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० ५] इति ।

अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः संज्ञाविशेषा
उक्थ्यपोऽश्वतिरावाद्युत्तरयज्ञाः । स्वर्गकामिनं(णं) प्रति विधत्ते—

“ पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदग्निं सुवर्गं
लोकं जयेदिति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

अनेन प्रकारेण यं यजमानमुद्दिश्य कामयेत तं पुरोहविनामिके याजयेत् ।

तस्य लक्षणमाह—

“ एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नाग्निमप आदित्य-
मपि विपश्यति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्गर्णनम्)

यस्य देवयजनस्य हविर्धानमण्डप आसीनः प्राङ्मुखो होता प्रातरनुवाकना-
मकं शस्त्रं पठेत् (ठन्) पुरोवर्तिनमाहवनीयाभिं ततः-प्राग्वर्तिनं नदीतडागादि-
जलं ततोऽपि प्राग्दिश्युद्यन्तमादित्यं चाऽऽभिमुख्येन युगपत्पश्यत्येतादृग्देवयजनं
पुरोहविरित्युच्यते ।

कामितफलसिद्धिं दर्शयति—

“ उषैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयति ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० ६] इति ।

अन्यद्विधत्ते—

“ आप्ते देवयजने याजयेद्भातृतृव्यवन्तम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६]
इति ।

आप्तनामकस्य लक्षणमाह—

“ पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तुं वा यावन्नानसे यातवै न रथायैतद्वा आप्तं देवय-
जनम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

प्रौढं राजमार्गं प्रौढं गर्तं वा विलोक्याऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा
देवयजनं निर्मातव्यम् । देवयजनगर्तयोर्मध्ये शकटस्य वा रथस्य वा यातवै गन्तुं
यावदन्तरं न पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्तव्यम् । सोऽयमधिस्पर्शः । एतदेवाऽऽप्तनाम-
कम् ।

कामितार्थसिद्धिं दर्शयति—

“ आमोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आमोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।
जयतीत्यर्थः ।

विधत्ते—

“ एकोन्नते देवयजने याजयेत्पशुकामम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।
प्रशंसति—

“ एकोन्नतद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशून्सृजन्त ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“ अन्तरा सदोहविधाने उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनम् ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

प्राचीनवंशात्पुरतः प्रत्यासन्नं सदः, उत्तरवेदेः पश्चात्प्रत्यासन्नं हविर्धानं, तयोर्मध्यमुन्नतं कुर्यात् ।

फलमाह—

“पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“अ्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

प्रशंसति—

“अ्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“अन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चोन्नतः स्यादन्तरा हविर्धानं च सदश्चान्तरा सदश्च गार्हपत्यं चैतद्वै अ्युन्नतं देवयजनम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।
उत्तरवेदिहविर्धानसदःप्राचीनवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु त्रिषून्नतं कुर्यात् ।

फलमाह—

“सुवर्गमेव लोकमेति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकामम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्सर्वतः समम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

फलमाह—

“प्रत्येव तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

अथ नामविशेषमनुक्त्वा लक्षणपुरःसरं विधत्ते—

“यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत्पशुकामम् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

यवगोधूमप्रियंगुकोद्रवादिबीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्प्रदेशे सहोत्पद्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ।

प्रशंसति—

(सोमकरणकरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

“ एतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशून्व रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

फलमाह—

“ पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ निर्वृतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं कामयेत निर्वृत्त्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेय-
मिति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

निर्वृतिर्यज्ञविघाती राक्षसः ।

लक्षणमाह—

“ एतद्वै निर्वृतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यै सत्या ऋक्षम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

निम्नोन्नतत्वेराहित्येन सदृश्याः सत्या भूमेः संबन्धि यदृक्षं तृणादिशून्यं
स्थानं तन्निर्वृतिगृहीतम् ।

कामितार्थसिद्धिमाह—

“ निर्वृत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ व्यावृत्ते देवयजने याजयेद्व्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांसेरन् ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने तल्पोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो यं
पुरुषमुद्दिश्य मीमांसेरन्संदिहीरन्त पुरुषः संदेहेहेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं
कामयते तं व्यावृत्ते याजयेत् ।

व्यावृत्तस्य लक्षणमाह—

“ प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयज-
न्म् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

उभयतः प्रवणं निम्नम् ।

फलसिद्धिमाह—

“ वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

(सोमकरणकरिष्यगाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

पापरूपेण वैरिणा व्यावर्तते वियुज्यते ततो न संदिहते ।

विधत्ते—

“ कार्ये देवयजने याजयेद्भूतिकामम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

कार्ये मृच्छिलादिभिरुन्नतीकरणीये ।

प्रशंसति—

“ कार्यो वै पुरुषः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

उपनयनादिसंस्कारैरुन्नतीकरणीयः पुरुषस्ततस्तस्येदं योग्यम् ।

फलसिद्धिं दर्शयति—

“ भवत्येव ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । तदेतत्सर्वं या ते अग्नेऽयाशया रजाशयेत्यनेन मन्त्रेण साध्योः प्रातःकालीनसायंकालीनोपसदोर्मध्ये कर्तव्यम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अंशुराप्याययेत्सोममेष्टा प्रस्तरनिहवः ।

अग्ने पूर्वाग्निमामन्थ याते मार्जयते तथा ॥ १ ॥

व्रतं च तेन कुरुते या ते व्युपसदाममी ।

आज्यहोमा अयाशेति रजेति च हरेति च ॥ २ ॥

त्रिविधो मन्त्रभेदः स्यान्मन्त्राः सप्तेह ईरिताः ॥ ३ ॥

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आवृत्तिरुपसत्स्वेषा संघस्यैकैकगाऽथवा ।

त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात्समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्येति प्राकृतक्रमसिद्ध्ये ।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्याऽपि प्रसिध्यति ” ॥ इति ।

अग्नौ श्रूयते—“ षडुपसदः ” इति । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । यथा पूर्वाधिकरणे प्रयाजेषु संघा-
वृत्त्यैकादशसंख्या संपादिता तद्वदत्रापि साऽऽवृत्तिदण्डकलितवत्समुदायस्य युक्ता ।
यथा दण्डेन भूप्रदेशं संमिमानः पुरुष आमूलाग्रं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पातयति,
न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति, यथा वा त्रिवारं रुद्राध्यायं जप-

(सोमकरणककरिष्यमाणयागाविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसद्वर्णनम्)

तीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्यते न त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीय इति चेन्मैवम् । प्राकृत-
क्रमबाधप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत् ।
तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः सकृदनुष्ठाय पुन-
रुपरितनदिनेष्वनुष्ठायन्ते चेत्युनरनुष्ठायमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्ममपैति चतु-
र्थीत्वमायाति । तस्मात्प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां द्विरभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्य-
स्येत्येवं स्वस्थानवृद्ध्या तासामावृत्तिः कार्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः ।
अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात्तस्यैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदाय-
स्योपसत्त्वमस्ति । तस्मात्प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन द्वादशाहीनस्ये-
त्यत्रैकोपसच्चतुर्वारमावर्तनीया ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ तिस्र एव हि साह्रै स्युरहीने द्वादशेत्यदः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाऽहर्गणो(णे) भवेत् ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥

साह्राद्धिन्नाऽहीनसंज्ञा रूढैषाऽहर्गणो(णे) भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकल्प्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ तिस्र एव साह्रस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” इति ।
एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात्साहनो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदि-
वसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निवि-
शते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नवकल्प्यते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृ-
तित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनामिव हीनत्वाभा-
वात् । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः—आवृत्तः सोमयागरूपो
द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन्नाहीनशब्दो रूढः । यौगिकत्वे तु न हीन इति
विगृह्य समासे कृते सत्ययज्ञादिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्योदात्तस्त्वाम्नायते ।
रूढिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वाच्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साहनशब्दा-
द्धिन्नेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्धिन्महर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्महर्गणे षष्ठीश्रुत्या
तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते । तत्सिद्धये प्रकरणादिर्दमपनेतव्यम् ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थेति मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसंभवात् ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात्तदङ्गं च चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ” इति ॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम् । कुतः । मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न चाङ्गान्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् ।

एवं श्रूयते—“ षट्त्रिंशत्पञ्चमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेने [य]ति शक्यामहे ” इति ।

अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्तुं शक्यामह इति निश्चित्य तत्तथैव कुर्यादिति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया । इ[य]ति शक्यामह इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां [तु] पशूनामिष्टीनां च सदोहविधानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात्तत्त उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति न त्वन्यत्र । तस्मात्ता वेदिमुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः—इयति शक्यामह इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देदिरुभयार्था । न चात्र वपनादिसाम्यं साङ्गनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासदनादिदृष्टं उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ।

षष्ठाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ अन्याभावोऽन्यभावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्निमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पयो ब्राह्मणस्य व्रतम् ” इति । तदेतदसत्यन्यस्मिन्भक्ष्ये कर्तव्यम् । कुतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वादिति चेन्नैवम् । न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात्सत्यप्यन्यस्मिन्भक्ष्ये नियमादृष्टाय पय एव भक्षयेत् ।

(मध्यमोपसद्दिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अजीर्णिसंभवे कार्यं व्रतं नो वाऽग्रिमो विधेः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोव्रतम् ” इति ।

ज्योतिष्ठेमे श्रूयते—“ मध्यंदिने मध्यरात्रे व्रतं व्रतयति ” इति ।

तत्र यस्याजीर्णिः संभाविता तेनापि विहितत्वात्पयो व्रतयितव्यमेवेति चेन्मैवम् । प्रधानानुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात्तथाविधवेलायां पयो वर्जयेत् ।

अत्र सर्वाणि यजुंष्येवेति नास्ति च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

वि॒त्ताय॑नी मे॒ऽसि ति॒क्ताय॑नी मे॒ऽस्यव॑-
ता॒न्मा नाथि॑तम॒व॒तान्मा व्यथि॑तं वि॒देर॒ग्निर्न॒भो
नामा॒ग्ने अ॒ङ्गिरो यो॑ऽस्यां पृथि॒व्याम॒स्यायु॑षा
नाम्ने॒हि यत्ते॑ऽनां॒धृष्टं॑ नाम॒ यज्ञि॑यं तेन॒ त्वाऽऽ
द॒धेऽग्ने॑ अ॒ङ्गिरो यो॑ द्विती॒यस्यां॑ तुती॒यस्यां॑ पृथि॒-
व्याम॒स्यायु॑षा नाम्ने॒हि यत्ते॑ऽनां॒धृष्टं॑ नाम॒ (१)
यज्ञि॑यं तेन॒ त्वाऽऽ द॒धे सि॒ःहि॒र॒सि म॒हिषी॑-
र॒स्युरु॑ प्रथ॒स्वोरु॑ तं यज्ञ॒पतिः॑ प्रथतां ध्रुवा॒ऽसि
दे॒वेभ्यः॑ शुन्ध॒स्व दे॒वेभ्यः॑ शुम्भ॒स्वेन्द्रो॑ष॒स्त्वा
वसु॑भिः पुरस्ता॒त्पातु॑ मनो॒जवा॑स्त्वा पि॒तृभि॑-
र्दक्षि॒णतः॑ पा॒तु प्रचे॑ता॒स्त्वा रु॒द्रैः प॒श्चात्पा॑तु
वि॒श्वक॑र्मा त्वाऽदि॒त्यैरु॑त्तरतः पा॒तु सि॒ःही-
र॒सि स॒प॒त्नसा॒ही स्वाहा॑ सि॒ःहीर॑सि सुप्रजा॒व-

(मध्यमोष्माद्विद्वेन स्वीकृतपटत्रिंशत्पदप्रगणितवेदिप्रवेष्टापूर्वभाग उत्तरवेद्यमिद्वानम्)

निः स्वाहा सिंहीः (२) असि रायस्पोष-
 वनिः स्वाहा सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा
 सिंहीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय
 स्वाहा भुतेभ्यस्त्वा विश्वायुरसि पृथिवीं दृष्ट्व
 अश्वक्षिदंस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वाच्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वा
 द्वाभेभस्मास्युधेः पुरीषमसि ॥ ३ ॥

(नामं भुजजावनिः स्वाहा सिंहीः पञ्चविंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(मध्यमोपसद्दिने स्वीकृतपटत्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्याभिधानम्)
 द्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया बौधायनमते मन्त्राः । हे उत्तरवेदे त्वं मम वित्ता-
 यनी वह्निरूपस्य वित्तस्य प्रापिकाऽसि । तिक्तस्य वह्नितेजसो ज्वालारूपस्य प्रा-
 पिकाऽसि । नाथितं वह्नियाचकं मामवतात्, रक्ष । व्यथितं वेह्न्यलाभाद्धीतं मां
 रक्ष ।

मन्त्रान्व्याचिख्यासुः शम्यया वेदिपरिमाणं विधातुमाख्यायिकया वेदिं प्रस्तुव-
 न्प्रसङ्गाद्व्याघारणमभिधत्ते—

“ तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठते देवा अम-
 न्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति । तामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवी-
 द्द्वरं वृणौ सर्वान्मया कामान्व्यश्ववथ पूर्वां तु माऽग्नेराहुतिरश्ववता इति तस्मादुत्त-
 रवेदिं पूर्वामग्नेर्व्याघारयन्ति वारेवृतं ह्यस्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

अत्रोभयोरन्तरेणेत्यभिधानात्तेभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुपा-
 मन्त्रयन्त प्रार्थितवन्तः । मया मधुग्रहेण भ्रातृव्याभिभवात्सर्वान्कामान्यूनं व्यश्व-
 वथ विशेषेण प्राप्स्यथ । तदर्थं त्वाद्याऽऽहुतिर्व्याघारणरूपा युष्माभिर्हुता प्रणे-
 ष्यमाणादग्नेः पूर्वभाविनीं मां व्यश्ववतै विशेषेण व्यामोतु मामेवोद्दिश्य हूयताम् ।
 सोऽयं वरः । यस्माद्वरो वृतस्तस्मात्तथा व्याघारयेयुः । तत्प्रकारस्तु सिंहीरासि
 महिषीरसीत्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ।

विधत्ते—

“ शम्यया परि मिमीते मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव रुन्धे ” [सं०
 का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

गद्या सदृशी बाहुपरिमिता शम्या तथा चतुर्दिक्षुत्तरवेदिं परिमिमीते । अस्या
 उत्तरवेदेः सेयं भूमिः शम्यया निर्णीता मात्रैव न न्यूना ग्रहचमसादिप्रचारस्य
 पर्याप्तत्वात् । नाप्याधिका यथोक्तप्रचारानुष्युक्तभागस्याभावात् । किंच युक्तेनैव
 योग्येनैवोत्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति ।

मन्त्रान्व्याचष्टे—

“ वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत्तिकायनी मेऽसीत्याह तिक्तान्हेना-
 नावदवतान्मा नाथितमित्याह नाथितान्हेनानावदवतान्मा व्यथितमित्याह व्य-
 थितान्हेनानावत् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

(मध्यमोपसहिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)
मन्त्रस्तस्य विदेरित्यादिरेवानुषज्यते । चात्वालस्थितायाः पृथिव्या अंशभेदेन
द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—

“ विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिहंरति य एवैषु लोकेष्वग्नयस्ताने-
वाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हरत्यनिरुक्तमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ७] इति ।

लोकत्रयवर्तिनां त्रयाणामग्नीनामवरोधाय त्रिहंरणमेतल्लोकवर्तीति निश्चित्य
वक्तुमशक्यत्वेनानिरुक्तस्याग्निसामान्यस्यावरोधाय तूष्णीं हरणम् ।

सिंहीरिति । बौधायनः—“ अथाध्वर्युरुत्तरवेद्यै पुरीषं संप्रयौति सिं-
हीरसि महिषीरसीति ” इति ।

संप्रयौति मिश्रयति ।

आपस्तम्बः—“ सिंहीरसीत्युत्तरवेद्यां निवपति ” इति ।

वेदेः सिंहमृगतत्वं दर्शयति—

“ सिंहीरसि महिषीरसीत्याह सिंहीर्यैवा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्याति-
ष्ठत् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

महिषीर्महनीया । ब्राह्मणान्तरे वा महिषीजातित्वं द्रष्टव्यम् ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति प्रथयित्वा
ध्रुवाऽसीति शम्यया संहत्य देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्भिः प्रोक्ष्य देवेभ्यः शुम्भस्वेति
सिकताभिरवकीर्य ” इति ।

प्रथस्व प्रसर । ध्रुवा दृढा । शुन्धस्व शुद्धा भव । शुम्भस्व शोभिता भव ।

व्याचक्षाणं क्रमेण विधत्ते—

“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः
प्रथयति ध्रुवाऽसीति संहन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः शुम्भस्वेत्येव चोक्ष-
ति प्र च किरति शुद्ध्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रघोष इति । कल्पः—प्रोक्षणीभिरुत्तरवेदिं प्रोक्षति—इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः
पुरस्तात्पात्विति पुरस्तान्मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति दक्षिणतः प्रचे-

तात्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति पश्चाद्विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्वित्युत्तरतः ”
इति ।

इन्द्रघोषादिनामका देवाः परिवृढास्तदनुचरा वस्वादिगणास्तैर्गणैः साहितास्ते
देवाः पान्तु ।

पुरस्तादित्यादिदिग्वाचकशब्दप्रयोगेण दिग्देवतातुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह—

“ इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्याह दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणं विधातुं प्रस्तौति—

देवाः श्वेदुत्तरवेदिरुपावर्तन्तीहैव वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्या-
यन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता
रुद्रैः पश्चाद्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

अपक्रम्य देवासुरसेनयोर्मध्ये तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्ययन्त
तदानीमसुरा एवमचिन्तयन् । यद्येषा देवानुपावर्तेत तदा त एव विजयेरन् ।
तस्मादिहैवेदानीमेव तदुपावर्तनात्पागेव देवान्विजयामह इति विचिन्त्य वज्रमु-
द्यत्य देवानभिलक्ष्य प्रहर्तुमागताः । तानसुरानिन्द्रघोषादयो दिग्भ्योऽपाकुर्वन् ।

विधत्ते—

“यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणशेषस्य निनयनं विधत्ते—

“ इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्यत्प्रो-
क्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र कूरं तत्तेन शमयति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

[इन्द्रो] यतयो देवान्हतुं सर्वदा प्रयतमाना उत्तमाश्रयेण प्रच्छन्नवेषा
असुरास्तान्हत्वा सालावृकेभ्यः श्वभ्यो दत्तवान् ।

निनयनकाले ध्यानं विधत्ते—

“ यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैर्वैनमर्पयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
७] इति ।

शुचा शोकेनार्पयति योजयति ।

सिंहरिसीति । कल्पः—“ अथैनां हिरण्यमन्तैर्धायाक्षण्या पञ्चगृहीतेन व्याधारयति सिंहीरासि सपत्नसाही स्वाहेति दक्षिणेऽसे, सिंहीरासि सुप्रजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्यां श्रोण्यां, सिंहीरासि रायस्पोषवनिः स्वाहेति दक्षिणस्यां श्रोण्यां, सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति उत्तरेऽसे, सिंहीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये ” इति ।

हे उत्तरवेदे त्वं सिंहरूपधारिण्यासि । सपत्नसाही वैरिघातिनी । सुप्रजावनिः शोभनापत्यभृत्यप्रदा । रायस्पोषवनिः पश्वादिधनसमृद्धिदा । आदित्यवनिर्भूतिसंबन्धिप्रतिष्ठाप्रदा । देवयते देवानिच्छते यजमानाय तवेदं हुतमस्तु ।

उत्तरवेदेर्वरवाक्यमनुसृत्यैकैकं काममेकैकाहुत्या प्राप्नुवन्नित्येतं मन्त्रसूचितमर्थं दर्शयति—

“ सोत्तरवेदिर्ब्रवीत्सर्वान्मया कामान्व्यश्रवथेति ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानभि भवेमेति तेऽजुहवुः सिंहीरासि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभ्यभवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिंहीरासि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां विच्चाऽकामयन्त पशून्विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिंहीरासि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते पशून्विन्दन्त ते पशून्विच्चाऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां विच्चाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति तेऽजुहवुः सिंहीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

आशिष इष्यमाणा हविःस्वीकारिणीर्देवता उपेयाम प्राप्नुयामेति कामयमाना यष्टारस्ते देवाश्चरमाहुत्या तथैव प्राप्नुवन् । कर्मफलानि वाऽत्राऽऽशीःशब्देनोच्यन्ते ।

आहुतिसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वो व्याधारयति पञ्चाक्षरा पाङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

गुणं विधत्ते—

“ अक्षण्या व्याधारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

३१२ श्रीयत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(मध्यमोपसद्दिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)

अक्षण्या वक्रगत्या । दक्षिणेऽस उत्तरश्रोणिरित्यादिका वक्रगतिः । पशवः शयनकाले पादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति संकोचयन्ति । अत आहुतिवक्रत्वं प्रतिष्ठित्यै भवति ।

भूतेभ्य इति । कल्पः—“ भूतेभ्यस्त्वेति सूचमुद्गृह्य ” इति ।

हे जुहूस्त्वां भूतेभ्यश्चिरंतनेभ्यो देवेभ्य उद्गृह्यामि ।

विधत्ते—

“ भूतेभ्यस्त्वेति सूचमुद्गृह्याति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

भूतेद्देशेन सुगुद्ग्रहणे सत्कृताः सन्तः प्रीयन्ते ।

विश्वायुरिति । कल्पः—“ अथ पौतुद्रवान्परिधीन्परिदधाति विश्वायुरसि पृथिवीं दृशेति मध्यमं, ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृशेति दक्षिणम्, अच्युतक्षिदसि दिवं दृशेत्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं कृत्स्नायुःप्रदोऽसि पृथिवीं दृढां कुरु । हे दक्षिणपरिधे त्वं स्थिरनिवासोऽसि । हे उत्तरपरिधे त्वमविनष्टनिवासोऽसि ।

विधत्ते—

“ पौतुद्रवान्परिधीन्परि दधात्येषां लोकानां विधृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

परिधित्रयेण त्रयो लोका विधृता भवन्ति । पूतुर्देवदारुः ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ अथातिशिष्टान्संभारान्निवपति गुल्गुलु सुगन्धिते-जनं शुक्लामूर्णास्तुकामग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति ” इति ।

हे संभारस्वरूप त्वमग्नेर्भासकं पूरकं चासि ।

संभारान्विधातुं प्रस्तौति—

“ अग्नेस्त्रयो ज्यायाऽसौ भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वनस्पति-ष्ववसत्तां पूतुर्द्रौ यामोषधीषु ताः सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेत्यस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः प्रैषमैच्छन्तमन्विदन्तमब्रुवन्पुन न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधे-यमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः प्रामेषतास्थानि शातया इति

प्रेषा० २ अनु० १२] लृणयजुवदियतत्तिरीयसंहिता ।

३१३

(मध्यमोपसद्दिने स्वीकृतपट्टत्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)

स यान्यस्थान्यशातयत तत्पूतद्रुवभवद्यन्माऽसमुपभृतं तद्गुल्गुलु ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

भ्रातरो हविर्वहनप्रयासेन यथा मृता इत्थमेव सोऽन्योऽपि मृतिं प्राप्स्यतीति भीतोऽग्निर्निरूढो वनस्पत्योषधिपशुष्वेकैकां रात्रिमवसत् । देवदारुवृक्षे सुगन्धयुक्ततृणे पेतवस्य मेषस्य शृङ्गन्योर्मध्ये च क्रमेण तं वसन्तं देवा हविर्वहने प्रेरयितुमैच्छन् । तमन्विष्यालभन्त । सुगुद्गृहीतस्य हविषो यल्लेशरूपं होमात्पूर्वं परिधिभ्यो बहिर्हविः स्कन्देत्स भ्रातृभागोऽस्त्वित्यग्नेर्वरः । अस्थन्वन्तस्त्वगस्थिमांसोपेताः प्रामेषत मृतास्तदीयान्यस्थीनि मांसानि च शातयै परित्यजानि । परित्यक्तानि तानि पूतुद्रु गुल्गुल्वभवताम् ।

विधत्ते—

“ यदेतान्संभारान्संभरत्यग्निमेव तत्सं भरति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

मन्त्रगतेन पुरीषशब्देन संभाररूपं वह्निपूरणं विवक्षितमित्याह—

“ अग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्हृतत्पुरीषं यत्संभाराः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

गुल्गुलुसुगन्धितेजनशृङ्गोर्णास्तुकाः संभाराः ।

किंच देवदारुपरिधिरूपेण वह्निना भ्रातरोऽस्य संनिधीयन्त इत्याह—

“ अथो खत्वाहुरेते वावैनं ते भ्रातरः परि शेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय इति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

एवमग्निं परितः शेरेते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ वित्तोत्तराख्यवेद्यर्थं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

विदेस्त्रिभिर्हरेत्पांसून्सिंहीर्वेद्यां विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥

उरु प्रथयते वेदिं ध्रुवा संहत्य शम्पया ।

देवे प्रोक्ष्य तथा देवे सिकताऽत्रावकीर्यते ॥ २ ॥

इन्द्र प्रोक्ष्य चतुर्दिक्षु सिंहीरंसद्वये तथा ।

श्रोणिद्वये च मध्ये च व्याधारयति पञ्चभिः ॥ ३ ॥

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

भूतेभ्यः सुचमुद्गृह्य विश्वा परिषयल्लयः ।

अग्नेः संस्थाप्य संभारान्मन्त्राः षड्विंशतिर्मताः ॥४॥” इति ।

नात्र विशेषमिमांसा । नापि च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

यु॒ञ्जते॒ मन॑ उ॒त यु॒ञ्जते॒ धियो॒ वि॒प्रा वि॒प्रस्य॑
वृ॒ह॒तो वि॒प॒श्चितः॑ । वि॒ हो॒त्रा द॒धे व॒युना॒वि॒
दे॒क इ॒न्म॒ही दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ परि॒ष्टुतिः॑ । सु॒वा॒
ग्दे॒वदु॒र्या॑ आ वंद॑ दे॒वश्रु॒तौ दे॒वेष्व॑ घो॒षे॒
था॒मा नो॑ वी॒रो जा॒यतां॑ क॒र्मण्यो॑ य॒ सर्वे॑ऽनु॒
जीवा॑म॒ यो ब॑हु॒नाम॑स॒दृशी॑ । इ॒दं वि॒ष्णुर्वि॒च॒
क्रमे॑ त्रे॒धा नि॑ द॒धे प॒दम् । स॒मूढ॑म॒स्य (१)
पा॒ःसुर॑ इ॒राव॑ती धे॒नुम॑ती हि भु॒तः स॒यव॑
सि॒नी मन॑वे यश॒स्ये । व्य॑स्क॒भ्नाद्रो॑द॒सी वि॒
ष्णु॑रे॒ते दा॒धारं॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखैः॑ । प्रा॒ची
प्रेत॑म॒ध्वरं॑ क॒ल्पय॑न्ती ऊ॒र्ध्वं य॒ज्ञं न॑य॒तं मा
जी॒ह्वर॑त॒मत्र॑ रमे॒थां वर्ष्म॑न्पृथि॒व्या दि॒वो वा॑
वि॒ष्णुवृ॑त वा॑ पृथि॒व्या म॒हो वा॑ वि॒ष्णुवृ॑त वाऽ
न्त॒रिक्षा॑द्द॒स्तौ पृ॒णस्व॑ व॒ह्मिर्व॑स॒व्यै रा॒ प्र
य॑च्छ (२) दक्षि॑णा॒द्योत॑ स॒व्यात् । वि॒ष्णो-

[उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्]

नृकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे
रजांसि यो अस्कंभायदुत्तरं सधस्थं विच-
क्रमाणस्त्रेधोरुंगायो विष्णो रराटमसि विष्णोः
पृष्ठमसि विष्णोः शन्यन्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि
विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ३ ॥

[अस्य यच्छैकान्नवत्वारिंशच्च] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाक उत्तरवेदिरभिहिता । तत्समीपवर्तिहविर्धानं त्रयोदशोऽनुवाके-
भिधीयते ।

युञ्जत इति । कल्पः—“गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृही-
त्वा शालामुखीये सावित्रं जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने युञ्जते मन उत युञ्जते
धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य
सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति ” इति ।

होमार्थं स्वाहाशब्दोऽध्याहृतः । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो
विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचि-
न्तायां तत्प्रथमं नियमयन्ति । ततो धिय इन्द्रियाण्यपि ” यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापा-
रेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो विपश्चितः । अधीतवेदत्वाद्बृहत्त्व-
मर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्वम् । कीदृशा विप्राः । होत्रा होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां
मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इद्विदध एक एव ससर्ज । कीदृश एकः । वयुनावित्,
मार्गान्वेत्ति सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य सर्वसृष्टौ विस्मेतव्यम् । यतः सवितुः प्रेर-
कस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिर्मही महती ।

तथा चाऽऽथर्वणिका अधीयते—“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः” इति ।

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

वाजसनेयिनश्च—“ स एष सर्वस्थेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किंच ” इति ।

श्वेताश्वतराश्च—“ परास्त्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ” इति ।

एवं सर्वत्रोदाहार्यम् ।

एतं मन्त्रं विनियोज्यमुपोद्वातत्वेनानुष्ठेयं विधत्ते—

“ वज्रमव स्यति वरुणपाशादेवैने मुञ्चति प्र णेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

हविर्धाननामकयोः शकटयोर्यत्पूर्वं वज्रमासीत्तदवस्यति मुञ्चेत् । प्रणेनेक्ति प्रक्षालयेत् ।

अत्र सूत्रम्—“ प्रयुक्तपूर्वशकटे नङ्गयुगे^१ प्रविहितशम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमग्रथितान्ग्रन्थीन्विलस्य नवान्प्रज्ञातान्कृत्वाऽग्रेण प्राग्वंशमभितः पृष्ठचामव्यवनयन्परिश्रिते सच्छदिषी अवस्थापयति ” इति ।

पृष्ठ्यां वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचोः शङ्क्रोवङ्गां रज्जुं मध्येऽव्यवनयन्यवधानमकुर्वन् ।

मन्त्रविनियोगपूर्वकं शकटप्रेरणं विधत्ते—

“ सावित्रियर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति सवितुप्रसूत एवैने प्र वर्तयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते ” इति ।

स च मन्त्र एवामान्नातः—

सुवागिति । हेऽक्षदेव दुर्यान्गृहान्प्रति सुवाग्भूत्वाऽऽ समन्ताच्छ्रेयस्करां वाचं वद । हे देवश्रुतौ प्रख्यातावक्षौ यजमानोऽयं युष्मान्यजतीति देवेष्वावोषे-
थाम् ।

सुवाक्शब्दोपयोगं दर्शयति—

“ वरुणो वा एष दुर्यागुभयतो वज्रो यदक्षः स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य गृहान्-
भ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्यां आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

अक्षस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वाद्वरुणत्वम् । वरुणश्च क्रूरत्वाद्दुर्वाक् । उत्स-
र्जेत्, शब्दं कुर्यात् ।

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

कल्पः—“ अथैने पत्नी पदतृतीयेणा(ना)ऽऽज्यमिश्रेणोपानक्त्या नो वीरो जायतामिति ” इति ।

स चैवाम्नातः—

आ न इति । कर्मणि साधुः कुशलो वीर आलस्यरहितः पुत्रोऽस्माकमा-
जायताम् । यं जीवाम यश्च बहूनां वशी नियमनशक्तिमानसद्भवेत् , तादृशो
जायताम् । अत्र कल्पे पदतृतीयशब्देन सोमकयणीपदरजसस्तृतीयांशः पूर्वं संगृ-
हीतो विवक्षितः ।

अक्षोपाञ्जनं विधत्ते—

“ पत्न्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति
मिथुनं तदथो पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवाच्छिष्यै ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० ९] इति ।

इदमिति । कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृप्य दक्षिणस्यां वर्तन्यां
स्फयेनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा
नि दधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वाहेत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वोत्तरस्य हवि-
र्धानस्य पश्चादुपसृप्योत्तरस्यां वर्तन्यां स्फयेनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरि-
स्तीर्य जुहोति—इरावती धेनुमती हि भूतः सूयवासिनी मनवे यशस्ये । व्यस्क-
भ्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूरैः स्वाहेति ” इति ।

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारं धृत्वेदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म भूमावेकं पदमन्तरिक्षे
द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं त्रेधा पदं निदधे । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा यस्य पदस्य
सन्ति तत्पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन्पदे विश्वं समूढं सम्यगन्तर्भूतम् । किंच—
इरावती अन्नवती धेनुमती धेनुर्बहुक्षरिा गौस्तद्वत्यौ सूयवासिनी शोभनैर्यवसैरभ्य-
वहारैर्युक्ते मनवे मानवप्रजार्थं यशस्ये यज्ञोनिमित्ते भवतम् । एते रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ विष्णुर्व्यस्कभ्नाद्विभज्य स्थापितवान् । तां च पृथिवीं मयूरैः स्वतेजो-
रूपैर्नानाजीवैरभितो दाधार पुपोष । स विष्णुरन्योत्तरहविर्धानमार्गाहुत्या
प्रीयताम् ।

विधत्ते—

“ वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञः रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्म-

नोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षांस्यप हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

वर्त्मना शकटमार्गेण । अन्वित्यानुप्रविश्य । यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं कृत्वेत्युक्तत्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् । अत एव वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञद्वारेणैव ।

होमाधारत्वेन हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—

“ यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्य-
मुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्मवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्राचीति । कल्पः—“ अथैने संपरिगृह्य संप्रैषमाह हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति त्रिरुक्तायां प्रवर्तयन्ति प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं
यज्ञं नयतं मा जीह्वरतमिति ” इति ।

हे शकटे प्राङ्मुखे गच्छतम् । कीदृशे । अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म बाधर-
हितं कुर्वाणे । किंचोर्ध्वमुपरिवर्तिदेवान्प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिले भवतमसु-
रान्मा प्रापयतम् ।

प्राक्शब्दतात्पर्यमाह—

“प्राची प्रेतध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं गमयति ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः— “ आहवनीयात्प्रतीचस्त्रीन्प्रक्रमानुच्छि(च्छे) ऽप्यात्र रमेथामिति
नभ्यस्थे स्थापयित्वा ” इति ।

नभ्यशब्देन फलकत्रयोपेते चक्रे नाभियुक्तं मध्यमफलकमुच्यते । तस्मि-
न्यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्थो यः पुरातन आह-
वनीयस्तस्येत ऊर्ध्वं गार्हपत्यत्वम् । आहवनीयस्तूत्तरवेदिस्थ एव । तत्रत्यपुरात-
नगार्हपत्यस्य शालामुखीयत्वमिति ।

तथा च सूत्रम्—“ प्रवर्ग्यमुद्गास्य पशुबन्धवदग्निं प्रणयत्येष सोमस्याऽऽह-
वनीयो यतः प्रणयति स गार्हपत्यः ” इति ।

(उत्तरवेदिसमपिवातिहविर्धानाभिधानम्)

मन्त्रपाठस्तु—

अत्रेति । हे शकटे देवयजनाख्ये पृथिव्याः शरीर उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमत्रयमवशेष्य यत्स्थानमस्ति अत्र स्थाने कीदृशम् ।

देवयजनरूपाया वेदेः पृथिवीशरीरत्वं यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वमित्येतस्मिन्ब्राह्मणे प्रसिद्धमाह—

“ अत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्या इत्याह वर्ष्मं ह्येतत्पृथिव्या यद्देवयजनम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णा-तर्दमनु मेथीं निहन्ति तस्यामीषां निनह्यत्येवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नुकमित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमनु ” इति ।

युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कर्णस्थानीयौ । तयोरातर्द ईषाभ्यां सह दृढबन्धनम् । दक्षिणबन्धनसंधौ मेथी निखातव्या ।

मन्त्रौ त्वेवं पठितौ—

दिव इति । हे विष्णो द्युलोकाद्वा भूलोकाद्वा महर्लोकाद्वाऽन्तरिक्षलोकाद्वा समानतिवैर्बहुभिर्धनसमूहैः स्वहस्तौ पूरय । हे विष्णो पूर्णधनाद्दक्षिणात्सव्याच्च हस्तादाप्रयच्छ बहुलत्वं आवृत्य प्ररुष्टं मणिमुक्तादिकं देहि । नुकमित्यव्ययं कर्म-वाचकम् । विष्णोर्वीर्याणि कर्माणि प्रवोचं ब्रवीमि । कानि कर्माणि । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि परमाणून्विममे निर्मितवान्परिगणितवांश्च । पुनरपि यो विष्णुरुत्तरमुपरिवर्ति सधस्थं देवानां सह वासस्थानं द्युलोकमस्कभायत्, यथाऽधो न पतति तथा स्ताम्भितवान् । पुनरपि यस्त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेषु पदत्रयं निदधौ, उरुभिर्महात्मभिर्गीयते च ।

मेथया निखननं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं दिवो वा विष्णुवृत्तं वा पृथिव्या इत्याशी-र्पदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि निधीयन्ते तथा हविर्द्रव्याणि शकटे निधीयन्त इति हविर्धानस्य यज्ञशिरस्त्वम् । हस्तौ पृष्ठस्वाऽऽप्रयच्छेत्याशीर्यस्या ऋचः पदेषु प्रतीयते सेयमृगाशीर्षदा । यद्यप्येषा मेथीं न प्रकाशयति तथाऽपि

वाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञशिरसो हविर्धानाद्यजमान आशिषः प्राप्नोति ।

आच्छादकं विधत्ते—

“ दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य षट्कारेणाक्षमच्छिनद्यत्तृतीयं छदिर्हविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुद्ध्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

दण्डो नाम कश्चिदसुर उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रो षट्कारदेवेन सह मैत्रीं कृत्वा तद्द्वारां प्रविश्य तृतीयस्य शकटस्याक्षमच्छिनत् । अतस्तृतीयस्य शकटस्य प्रतिनिधित्वेनैकैकस्य शकटस्योर्ध्वं तृणादिनिर्मितं छदिः स्थापयेत् । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिश्रयणार्थं द्वे छदिषी अपेक्ष्य तृतीयम् । अथ शकटे अन्तर्भाव्य हविर्धानाख्यं मण्डपं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणशकटात्पुरतो ग्रहासादनायावकाशं शिष्ट्वा दक्षिणोत्तररूपेण षट्संख्याकाः स्थूणा निखातव्याः । एवं पश्चाद्भागे षट् स्थूणा निखातव्याः । तयोः स्थूणापङ्क्त्योरुदञ्चौ वंशावादधाति ।

विष्णो इति । अत्र कल्पः—“ तासूदञ्चौ वंशौ प्रोहत्यध्यस्यति पुरस्ताद्गराटीं विष्णो रराटमसीति ” इति ।

हविर्धानमण्डपस्य विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुत्वम् । पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते, तां दर्भमालां तद्वन्धनाधारं तिर्यग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचरितुं विष्णो रराटमसीत्युच्यते ।

विष्णोरिति । कल्पः—प्राचो वंशानत्याधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरध्युहति अरत्निविस्तारं नवायामम् ” इति ।

यज्ञपुरुषस्य हविर्धानाख्यं मण्डपं शिरस्तत्साम्यं मन्त्रैरुच्यत इत्याह—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानं विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा शिरो विष्युतम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

एका रराटी, एकं छदिः, द्वौ रराटचन्ताविति यावन्तो मण्डपस्य प्रकारा एतावद्वैतावत्प्रकारं शिरो विश्वकर्षणा विशेषेण स्यूतं, शिरस्याच्छादिका त्वगेव छदिः स्थापनीया ।

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

विष्णोरिति । कल्पः—“ पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति विष्णोः शन्यप्ने स्थ इति ” इति ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्यूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणं बाहुं स्थूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति प्रज्ञातं ग्रन्थि करोति वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिसृ-
शति ” इति ।

सीव्यतेऽनया रज्ज्वेति स्यूः । हे बन्धनहेतो त्वं विष्णुदेवताकस्य रज्जुरासि ।
हे ग्रन्थिरूप त्वं विष्णुसंबन्धि दृढमसि । हे मण्डप त्वं विष्णुदेवताकमस्यतो
विष्णुप्रीतये त्वां स्पृशामि ।

अत्र विष्णोरिति षष्ठ्या देवतात्वलक्षणः संबन्धो विवक्षित इत्याह—

“ विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानम् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्रज्ञातग्रन्थेर्विसंसनं विधत्ते—

“ यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रथनीयाद्यत्तं न विस्रः सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत
तस्मात्स विस्रस्यः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

अमेहेन मूत्रनिरोधेन ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ युञ्ज हुत्वा सुवागक्षे शब्दश्चेन्मन्त्रयेत तम् ।

आ नोऽक्षमञ्ज्याञ्जुहुयात्पथोरिदमिराद्वयात् ॥ १ ॥

प्राची प्रवर्त्ये शकटे अत्रेति स्थापयेदिमे ।

दिवो विष्णोर्द्वयान्मेथ्यावनसो विनिहन्त्युधे ॥ २ ॥

विष्णोर्मण्डपनिर्माणं पञ्चभिर्द्वारि वंशकः ।

मध्यच्छदिर्ललाटचन्तौ रज्जुस्यूतिश्च बन्धने ॥

वैष्ण स्पृशेन्निर्मितं तन्मन्त्राः पञ्चदशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“विकल्प्यते बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥

लिङ्गचोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्प्यते ।

विपेशार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ” इति ।

अनारभ्य श्रूयते—“ यदाहवनीये जुह्वति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ” इति ।
ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोति ” इति । राजसूये श्रूयते—
“ वर्त्मीकवपांमुत्सृज्य जुहोति ” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“ गार्हपत्ये पत्नीसं-
याजाञ्जुहोति ” इति ।

तत्रानारभ्यवादेन होमसामान्यमनूद्याऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितैः
पदादिवाक्यैस्तदनुबन्धाविशिष्टा होमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषम-
नूद्य गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो
विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः । प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समा-
नवलत्वात् । नचैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते, यथा
वा चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बा-
धोऽस्ति चेन्न । वैपम्यात् । लिङ्गं विलम्बितत्वादुर्बलम् । चोदकश्चानुमेयतया
दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते, नाप्यनुमियते । ततो
दौर्वल्याभावाद्विकल्प इति प्राप्ते त्रुमः—होमसामान्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सा-
मान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं, विशेषशास्त्रं तु
मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात्प्रबलम् । न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूद्य
पदादिविधायकं तत्समानवलं स्यादिति शङ्कनीयम् । प्रकरणनियमितत्वेन विशि-
ष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायोगात् । तस्मात्प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धाने स्थितो ब्रूयात्सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥

वाक्यैक्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोऽभिः ।

देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ” इति ।

हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागावस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये
दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिपवः । उ-

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

तेत्ययं शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते । अथ यस्मिन्हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्रार्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदीत्युदाहरण इव वाक्यभेदे दोषः शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः—सामिधेनीनामिष्ट्यङ्गन्तया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहवनीयत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात्स देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यं, किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमप्राप्तौ दक्षिणस्य हविर्धानस्य समीपदेशं नियन्तुं हविर्धानेन संनिधिर्लक्ष्यते । तथा सति नियममात्रविधानाल्लाघवं भवति । त्वत्पक्षे त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद्देशलक्षणा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनोन्तरम् ।

नास्त्यस्ति वा न शक्तत्वाद्देशभेदादितोऽन्तिमः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकाणां पुरोडाशादीनां निर्वापाय तयोरेव शक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेष्यमिति चेन्न । देशभेदात् । महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु मुख्यगार्हत्यात्पश्चिमदेशे । किंचास्त्यत्र तृतीयं शकटम् । अनांसि प्रवर्तयन्तीति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ।

अथ च्छन्दः—

युञ्जते मन इति जगती । आ नो वीर इति विराङ्गायत्री । इदं विष्णुरिति गायत्री । इरावतीति त्रिष्टुप् । प्राची भेतमिति द्विपदा त्रिष्टुप् । अत्र रमेथामित्येकपदा विराट् । दिवो वा विष्णो विष्णोर्नुकमिति त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

[काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्]

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः] ।

कृ॒णु॒ष्व पा॒जः प्र॒सि॒तिं न पृ॒थ्वीं या॒हि
 राजे॒वाम॒वाꣳ इ॒धेन॑ । तृ॒ष्मि॒नु प्र॒सि॒तिं दू॒णा-
 नोऽस्ताऽसि॒ वि॒ध्यं र॒क्ष॒सस्त॒पि॒ष्ठैः । तव॑ भ्र॒मासं
 आ॒शुया प॑त॒न्त्यनु॑ स्पृ॒श धृ॒पता॑ शो॒शु॒चानः॑ ।
 तपूꣳप्य॒मे जु॒ह्वा प॑त॒ङ्गान॑सां॒दितो॒ वि सृ॒ज वि॒ष्व-
 गुल्काः॑ । प्र॒ति स्पृ॒शो वि सृ॒ज तू॒र्णित॑मो भ॒वा
 पा॒युर्वि॒शो अ॒स्या अ॒द॒न्धः । यो नो॑ दू॒रे अ॒घ-
 शꣳसः॑ (१) यो अ॒न्त्य॒मे मा॒र्कि॒ष्ठे व्य॒थिरा
 द॒धर्षा॑त् । उ॒द॒मे तिष्ठ॑ प्र॒त्या त॑नु॒ष्व न्य॑मि॒त्राꣳ
 ओ॒पता॑त्ति॒ग्महे॑ते । यो नो॑ अ॒रातिꣳ स॑मि॒धान
 च॒क्रे नी॒चा तं ध॑क्ष्य॒तसं॑ न शु॒क्लं । ऊ॒र्ध्वो
 भ॒व प्र॒ति वि॒ध्याध्य॒स्मदा॑वि॒ष्कृ॒णु॒ष्व दै॒व्या॒न्य-
 मे । अ॒व स्थि॒रा त॑नु॒हि या॒तुजू॑नां जा॒मि॒म-
 जा॒मिं प्र मृ॑णी॒हि श॒त्रून् स ते॑ (२) जा॒नाति॒-
 सु॒म॒तिं य॑विष्ठ॒ य ई॒वते॒ ब्र॒ह्मणे॑ गा॒तु-
 भैर॑त् । वि॒श्वान्य॒स्मै सु॒दि॒नानि॑ रा॒यो शु॒म्ना-
 न्य॒र्यो वि दुरो॑ अ॒भि द्यौ॑त् । से॒द॒मे अस्तु॑
 सु॒भगः॑ सु॒दानु॑र्य॒स्त्वा नि॒त्येन॑ ह॒विषा॑ य
 उ॒क्त्यैः । प्र॒प्री॑षति॒ स्व आ॒यु॒षि दुरो॑णे वि॒श्वे
 द॒स्मै सु॒दि॒ना साऽसं॑दि॒ष्टिः । अ॒र्चामि॑ ते सु॒म॒तिं
 द्यौ॒ष्यर्वा॑कसं॒ ते वा॒वाता॑ ज॒रता॑म् (३) इ॒यं गीः॑ ।
 स्व॒श्वा॒स्त्वा सु॒र्याम॑र्जये॒मास्मे॒ क्ष॒त्राणि॑ धार-

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

येरनु॒ द्यून् । । इ॒ह त्वा॒ भूर्या॑ चरेदु॒प॒ त्मन्दो॒-
 षाव॑स्तदी॒दिवा॑स॒मनु॑ द्यून् । क्रीड॑न्तस्त्वा सु॒म-
 नः॑ स॒पेमा॑भि द्यु॒न्ना तंस्थि॑वा॒सो जना॑नाम् ।
 यस्त्वा स्व॒श्वः सु॒हिर॒ण्यो अ॒ग्नः उप॒याति॑ वसु॒-
 मता॑ रथेन । तस्य॑ त्रा॒ता भव॑सि तस्य॑ सखा॒-
 यस्त॑ आति॒थ्यमा॑नु॒पग॑जुजोषत् । महो॑ रु॒जामि
 (४) व॒न्धुता॑ वचो॒भिस्त॑न्मा पि॒तुर्गोत॑माद॒न्वि-
 याय॑ । त्वं नो॑ अ॒स्य वच॑सश्चि॒किद्धि॑ हो॒तॄय॑वि-
 ष सु॒क्रतो॑ द॒मूनाः॑ । अस्व॑प्रजस्तर॒णयः॑ सु॒शेवा॑
 अत॑न्द्रासोऽवृ॒का अ॒श्रमि॑ष्ठाः । ते पा॒यवः॑ स-
 धिर्य॑श्चो निषद्या॒ग्ने तव॑ नः पा॒न्वमूर॑ । ये पा॒य-
 वो॑ माम॒तेयं॑ ते अ॒ग्ने पश्य॑न्तो अ॒न्धं दु॒रिता॑दर-
 क्षन् । र॒रक्ष॑ तान्तु॒सुक्र॑तो॒ विश्व॑वे॒दा दि॒प्सन्त॑ इ-
 द्रि॒षवो॑ ना हं [५] दे॒भुः । त्वया॑ व॒यस॑ स॒ध-
 न्य॑स्त्वोता॒स्तव॑ प्र॒णीत्य॑श्याम॒ वाजा॑न् । उ॒भा
 श॒सा॑ मू॒दय॑ सत्यतातेऽनु॒ष्ठुया॑ कृ॒णु॒ह्यह॑याणः ।
 अ॒या ते॑ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ वि॒धेम॑ प्रति॒ स्तोम॑सं श-
 स्य॑मानं गृ॒भाय॑ । द॒हाश॑सो॒ रक्ष॑सः पा॒ह्यस्मा॑-
 न्दु॒हो नि॒दो मि॑त्रम॒हो अव॑द्यात् । र॒क्षो॒हणं॑ वा
 जि॒नमा॑ जि॒घर्षि॑ मि॒त्रं प्रथि॑ष्ठमु॒प॒यामि॑ शर्मे ।
 शि॒शानो॑ अ॒ग्निः क॒रतु॑भिः स॒मिद्धः॑ स नो॑
 दि॒वा [६] स रि॑षः पा॒तु न॑क्तम् । वि॒ज्योति॑षा
 बृ॒हता॑ भा॒त्यग्निरा॒विर्वि॑श्वानि कृ॒णुते॑ म॒हि॒त्वा ।

प्रादे॒वीर्मा॒याः स॒हते॒ दुरे॒वाः शि॒शी॒ते शृ॒ङ्गे रक्ष॑से
वि॒निक्षे॑ । उ॒त स्वा॒नासो॑ दि॒वि ष॑न्त्व॒ग्नेस्ति॒ग्मा-
यु॒धा रक्ष॑से ह॒न्त॒वा उ॑ । म॒दे चि॒दस्य॑ प्र रु॒जन्ति॑
भामा॒ न व॑रन्ते परि॒बाधो॑ अदे॒वीः [७] ॥

(अ॒वशः॑ स॒ः स ते॑ जरतां रुजामि ह॒ दिवैक॑चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(आप॑ उ॒न्द॒त्वाकू॒त्यै दे॒वीमि॒यं व॒स्य॑स्य॒शुना॒ सोमे॒मुदा॑युषा प्र च॒पव॑-
स्वा॒ग्नेरा॒तिथ्य॑म॒शुर॑श्चुर्वि॒चार्य॑नी मेऽसि यु॒ज्ज्वे॑ ऋणुष्व पा॒जश्चतु॑र्दश ॥ १४ ॥

(आपो॒ व॒स्य॑सि॒ या त॑वे॒यं गी॑श्चतुस्त्रिंशत् ॥ ३४ ॥)

हरि॑ ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः] ।

त्रयोदशोऽनुवाके हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तम् । यद्यपि नैतावता किञ्चित्प्रमेयं
परिसमाप्तं तथाऽप्यध्यापकसंप्रदायपरम्परया प्रपाठक उत्तरानुवाके समाप्यत
इत्यन्तिमानुवाकत्वाच्चतुर्दशे काम्याः सामिधेन्यः पुरोनुवाक्या याज्याश्चोच्यन्ते ।
तत्रेष्टिकाण्डे व्रातपत्येष्टेरुध्वं राक्षोघ्नेष्टिरेवामान्नायते—

‘ अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षांसि सचेरन्नाग्निमेव रक्षो-
हणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांस्यप हन्ति ’ [सं० का०
२ प्र० २ अ० २] इति ।

सचेरन्समवेयुर्बाधिरन्नित्यर्थः ।

मध्यरात्रिकालं विधत्ते—

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

“ निशितायां निर्वपोनिशितायाः हि रक्षाः सि प्रेरते संप्रेर्णान्येवैनानि हन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

प्रेरते प्रकर्षेण चरन्ति । अतस्तस्यां वेलायां निर्वापेण प्रचारवन्त्येवैनानि रक्षांसि हन्ति ।

यागभूमेः परितो वेष्टनं विधत्ते—

“ परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

अनुप्रवेशाभावायेत्यर्थः ।

रक्षोह्णं वाजिनं वि ज्योतिषेत्येतौ मन्त्रा विधत्ते—

“ रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाः स्तृत्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

हिंसार्थमित्यर्थः ।

अस्यामिष्टौ कृणुष्व पाज इत्यनुवाकः कृत्स्नो विनियुक्तः । तस्मिन्नृचोऽष्टादश । तासु पञ्चदश सामिधेन्यः । एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये विकल्पिते । तत्रेयं प्रथमा—

कृणुष्वेति । कृणुष्व कुरुष्व । पाजो बलम् । प्रसितिं न मृगबन्धनेहतुभूत-पाश्यामिव पृथ्वीं प्रसारिताम् । अमवानमात्ययुक्तः । इमेन हस्तिना तृष्वीं शीघ्रगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टसेनां दूणानो हिंसन् । अस्ता क्षेप्ता धावयिता । रक्षसो राक्षसान् । तपिष्ठैरतिसंतापकैर्वाणैः । हेऽग्ने मृगबन्धनाय प्रसारितां पाश्यामिव रक्षोनिरोधाय प्रौढं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो गजेन सहितो राजेव रक्षसामुपरि याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीयसेनामनु पृष्ठतो गत्वा मारयन्नुवाशिष्टाया धावयिता भव । पलायमानानपि राक्षसान्वाणैस्तीक्ष्णैर्विध्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

तव भ्रमास इति । भ्रमासो भ्रमणशालिनो विस्फुल्लिङ्गः । असंदितोऽखण्डितः । (× आशुया शीघ्रगामिनः (णः) । धृषता धाष्टर्चेन । शोशुचानो भृशं दीप्यमानः । तपूषि संतापान् । पतङ्गान्पतनशीलान्) । विसृज विशेषेणोत्पादय ।

× धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. पुस्तक एव ।

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

विष्वक्सर्वतः । उल्का महाज्वालाः । हेऽग्ने तव संबन्धिनो विस्फुलिङ्गाः शीघ्रगामिनः (णः) सर्वतः पतन्ति । त्वमपि भृशं दीप्यमानस्तैर्विस्फुलिङ्गैस्तानसुरान्धाष्टर्येनात्यन्तगाढमनु स्पृश । पुनरपि जुह्वा हुतेन हविषा त्वमाविच्छिन्नः सन्संतापान् विस्फुलिङ्गान्महाज्वालाश्चासुरवाधनाय सर्वतो बाहुल्येनोत्पादय ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

प्रति स्पृश इति । स्पृशः पाशान् । तूर्णितमोऽति त्वरितः । पायुः पालयिता । विशः प्रजायाः । अदब्धः केनाप्यर्हिसितः । अवशंसो विचित्रवधकारी । अन्ति समीपे । माकिर्मा । व्यथिव्यथाकारी । आदधर्षीत्सर्वतो धृष्टो भवतु । हेऽग्ने चित्रवधकारी राक्षसो योऽस्माकं वैरी दूरे वर्तते, यश्चान्तिके वर्तते तं प्रति त्वमतित्वरितो बन्धनहेतून्पाशान्विविधान्सृज । केनाप्यर्हिसितस्त्वमस्मदादिकाया अस्याः प्रजायाः पालको भव । कोऽपि व्यथयिता राक्षसस्ते समीपे सर्वत्र धृष्टो मा भवतु ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

उदग्म इति । हेऽग्ने त्वमुत्तिष्ठ शत्रून्प्रति सर्वतः प्रवर्तस्व । हे तीक्ष्णायुध त्वमभिवाञ्छितरां दह । हे समिध्यमान वह्ने योऽस्माकं शत्रुत्वं चक्रे तं नीचं कृत्वा शुष्कमतसमिव काष्ठमिव भस्मी कुरु ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

ऊर्ध्व इति । हेऽग्ने त्वमूर्ध्वो भवोद्युक्तो भव । अस्मदाधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संवृत्तास्तान्प्रति विध्य । हेऽग्ने दैव्यानि वीर्याण्याविष्कुरु । यातुजूनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवमतानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिः पुनः पुनस्ताडितः, अजामिस्ताडितस्तादृशान्सर्वान्प्रमृणीहि मारय ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

स त इति । हे यविष्ठ युवतम यो यजमान ईवते स्वगृहं प्रति गमनवते ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुं हविर्लक्षणमन्त्रैरत्पददाति स एव यजमानस्त्वदनुग्रहयुक्तां सुमतिं जानाति । त्वमपि अर्यः स्वामी भूत्वा रायो धनानि द्युन्नानि यशांसि धुरो गृहांश्चाभिलक्ष्यास्मै यजमानाय विश्वानि सुदिनानि यथा भवन्ति तथा द्यौत्पकाशयानुगृहाण ॥ ६ ॥

(काम्यसाभिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामाभिधानम्)

अथ सप्तमी—

सेदग्र इति । हेऽग्ने यो यजमानः स्व आयुषि यावज्जीवं दुरोणे स्वगृहे नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन हविषा त्वां पिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति यश्चोक्थैः शस्त्रैः पिप्रीषति स एव सुभगः सौभाग्यवान्सुदानुः शोभनदानवानप्यस्तु । अस्मा अस्य यजमानस्य सा सर्वाऽपीष्टिः सुदिनैवासद्भवति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

अर्चामीति । हेऽग्ने तव सुमतिमनुग्रहरूपामर्चामि मनसा पूजयामि । अर्वा-
गर्वाचीनाऽपि घोषि घोषवतीयं स्तुतिरूपा मदीया गीर्वावाता पौनःपुन्येन प्रसृता
ते त्वयि सम्यग्जरतां जीर्यतां त्वां विहायान्यत्र मा गच्छतु । वयं तु त्वत्प्रसा-
दाच्छोभनैरश्वै रथैश्च युक्ताः सन्तस्त्वा मर्जयेम सेवेमहि । त्वमप्यनुद्यूननुदिनमस्मे
अस्मासु क्षत्राणि सामर्थ्यानि धारयेधाय ॥ ८ ॥

अथ नवमी—

इह त्वेति । हेऽग्र इहास्मिल्लोके श्रेयोर्थी पुरुषस्त्वामेव भूरि बाहुल्येन सर्वत
उपचरेत्तन्नात्मनि स्वनिमित्तम् । कीदृशं त्वां, दोषावस्तर्दीदिवांसं रात्रिदिवं
दीप्यमानम् । कियन्तं कालमुपचारः, अनुद्यूननुदिनम् । तस्माद्वयं क्रीडन्तो
हृष्टमनसस्त्वां सेपेम संगच्छेम भजेम । किं कुर्वन्तः, जनानां मध्ये द्युन्नानि
धनानि अभितस्थिवांसस्त्वत्प्रसादादधिष्ठितवन्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

यस्त्वेति । हेऽग्ने त्वत्प्रसादाच्छोभनैरश्वैः समीचीनेन हिरण्येन च युक्तो यो
यजमानो हविःस्वरूपधनवता रथेन सह त्वामुपयाति तस्य त्वं त्राता भवसि ।
किञ्च यस्तवातिथिसत्कारमानुषकप्रतिदिनं जुजोषत्प्रीतिपुरःसरं करोति तस्य
त्वं सखिवत्स्वाधीनो भवसि ॥ १० ॥

अथैकादशी—

मह इति । हेऽग्ने बन्धुता त्वदीयेन बन्धुत्वेन महोऽसुराणां तेजोऽधिक्षेपरू-
पैर्वचोभिरेव रुजामि भञ्जयामि । तत्त्वदीयं बन्धुत्वं गोतमाद्गोतमसदृशादध्यापका-
त्पितुर्मानुप्राप । हे होतर्देवानामाहा(हो)तर्याविष्ठ युवतम सुक्रतो शोभनक्रतो याग-
निष्पादक दमूना दान्तमनास्त्वं नोऽस्मदीयस्य वचसोऽधीतवेदस्य रहस्यं चिकिद्धि
जानासि ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी—

अस्वमज इति । हेऽग्रे नय नैनः पान्तु त्वदीयास्तथाविधा रश्मयोऽस्मा-
न्पालयन्तु । अग्नेर्याग्नियेषणम् । सूर्यं तद्वाग्मूरस्ततोऽन्यत्वादग्मूरस्तस्य संवी-
धनम् । कीदृशाग्ने रश्मयः, स्वमजन्मानो भित्थ्याभूता न भवन्तीति अस्वमजः ।
व्यत्ययेनैकवचनम् । नरणयो दुरितस्त्वयं तमस्तारयन्ति । सुखेवाः सुखेन सेवितुं
योग्याः । अनन्द्रासोऽप्यपनाः । अवृका अर्हिसकाः । अश्रमिष्ठाः अपरहिताः ।
पायवः पालकाः । साध्व्यश्चः सह प्रवर्तमानाः । निषद्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी—

ये पायव इति । हेऽग्रे तव सर्वधिन्ः पालका ये रश्मयो ममताख्यायाः
कस्याश्चिद्व्योषितोऽपत्यं कचिदन्धं परयन्तो दुरितादान्ध्यलक्षणादरक्षन् । इयं त्वा-
ख्यायिका क्वापि ब्राह्मणान्तरं द्रष्टव्या । विश्वं वेनीति विश्ववेदाः । तादृशो भ-
वान्सुहृन्ः शोभनकर्मकारिणस्तान् रक्षीन् रक्ष । ते रिषवो राक्षसास्तान्द्रिप्सन्त इदिव
परिभविषुभिच्छन्तोर्गर्भः ५ना(न) ह देभुर्नैव परित्त्वमूढः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी—

त्वयेति । हेऽग्रे वयं नव पर्णादीं प्रेरणया वाजानन्तान्यश्याम । कीदृशा
वयं, त्वया सध्वन्यः । सह यत्कर्म नयन्तीति सध्वन्याः । त्वोतास्त्वया रक्षिताः ।
हे सत्यतानि सत्यविस्तार, उमा शंसा त्वदग्नेऽस्माभिः शंसनीयविहिकागुष्पिकौ
पुरुषार्थानुभौ सूदधौ [शर देहि] हेऽहमण भक्तानामलज्जकरानुष्ठया ऋणहि
साधनानुष्ठानेन नावुभौ कुरु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी—

अयान इति । हेऽग्रेऽग्रे समिधाऽनया सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम ।
अस्माभिः अरयमानं स्वामं स्तोत्रं प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । अशसोऽप्यशस्तान् रक्ष-
सो राक्षसान् दह । भिन्नपुष्पकारकं महस्तेजो यस्यासौ भिन्नमहा हे भिन्नमहो द्रुहो
धैरिक्तदोहान्निदो निन्दाया अवधादनुष्ठानदोषाच्चास्मान्वाहिं ॥ १५ ॥

अथ षोडशी । भा तु पुरोनुवाक्या—

१. कीदृशीत्यादिनापदपाठानुगतेन न हेत्यपेक्षितम् ।

१. ग. नै रश्मयो नोऽस्मान् पान्तु । २. स्व. अक्याः । ३. य. 'य' ग्ल । हेऽ' । ४. स्व.
'दशार्थायानु' । ५. य. 'ति' ॥ १५ ॥ इति पञ्चदश सामिधेन्यः । अ' ।

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

रक्षोहणमिति । रक्षसां हन्तारमन्त्रवन्तमाग्निमाभिमुख्येन दीपयामि । जगतां मित्रं प्रथिष्ठं विस्तीर्णितमं शर्म शरणमुपयामि भजामि । एतदादिभिः क्रतुभिः समिद्धैः संज्वलितः शिशानस्तीक्ष्णः सोऽग्निर्द्वा रिषो हिंसकादस्मान्पातु । स एव नक्तमपि पातु ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशी । सा तु याज्या—

वि ज्योतिषेति । अयमग्निर्वृहता ज्योतिषा विभाति । विश्वानि महित्वा माहात्म्येनाऽऽविष्कुरुते । अदेवीरासुरीदुरेवा दुरत्यया मायाः प्रसहते विनाशयति । रक्षसे राक्षसान्विनिक्षे विनाशयितुं नृङ्गे द्वे ज्वाले शिशति तीक्ष्णी करोति ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या—

उतेति । तिग्मं तीक्ष्णत्वमेवाऽऽयुधं येषां रक्षीनां ते तिग्मायुधास्ते तव स्वानासोऽनेन पुरोडाशेन ध्वनिं कुर्वन्तः । तादृशा अग्ने रश्मय उत दिवि षन्तु द्युलोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थं, रक्षसे हन्तवा उ राक्षसान्हन्तुमेव । अस्याग्नेर्भामा भासो रश्मयो मदे चिदस्मद्धर्षायैव प्ररुजन्ति प्रतिपाक्षिणो भञ्जन्ति । अदेवीरासुर्यः परिबाधः सर्वतः कृता बाधा न वरन्ते नैवास्मानावृण्वन्ति । अत्र षोडशी विकल्पिता सामिधेनी । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वाऽस्तु ॥ १८ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ कृणु राक्षोघ्नके यागे सामिधेन्यस्तु षोडश ।

याज्यानुवाक्ये द्वे अष्टादश मन्त्रा ईहेरिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

मीमांसा तु उभा वामिन्द्राग्नी इत्यत्रेव सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीया । छन्दोऽपि सर्वासामृचामत्र त्रिष्टुबेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेध्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यामा ददेऽभ्रिरसि
नारिरसि परिलिखितः रक्षः परिलिखिता
अरातय इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा
अपि कृन्तामि दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथि-
व्यै त्वा शुन्धतां लोकः पितृषदंनो यवोऽसि
यवयास्मद्वेष्टः (१) यवयारांतीः पितृणां
सदंनमस्युद्विवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं
दृह ह द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरु-
णयोर्ध्रुवेण धर्मणा ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं
सुप्रजावर्निं रायस्योषवर्निं पर्यूहामि ब्रह्म
दृह क्षत्रं दृह प्रजां दृह रायस्पोषं दृह
घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेत्यामिन्द्रस्य सदोऽ-
सि विश्वजनस्य छाया परि त्वा गिर्वणो गिरं
इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा

(अग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमस्यै-
न्द्रमसीन्द्राय त्वा (२) ॥

(द्वेष इमा अष्टादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

द्वितीयस्मिन्प्रपाठके सोमक्रयं प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो हविर्धानमण्डपनि-
र्माणपर्यन्तं कर्मजातं प्रतिपादितम् । अथ तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठकेऽग्नीषोमीयपशुः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ तावत्पूर्वशेषः सदोमण्डपनिर्माणादिः प्रतिपाद्यते ।
तत्रानुवाकार्था विनियोगसंग्रहकारेणाभिहिताः—

“ पशुप्रश्ने तृतीयेऽस्मिन्ननुवाकाश्चतुर्दश ।

सदश्चोपरवा धिष्ण्या वैसर्जनहुतिस्तथा ॥ १ ॥

यूर्पच्छेदस्तत्प्रतिष्ठा पशूपाकृतिर्हिसने ।

वपोत्वेदो वसाहोमो गुदकाण्डाहुतिस्तथा ॥ २ ॥

वसतीवर्युपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः ॥ ३ ॥” इति ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्मुखाद्रुत्थ शालामु-
खीयाच्छङ्खगेरनुस्यन्द्यां षट् प्राचः प्रक्रमन्प्रक्रमति दक्षिणा सप्तमं तत्राग्निं निद-
धाति स औदुम्बर्यै कालादग्निमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” इति ।

अभ्यादानं विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याग्निमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामि-

३३४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(अग्नीषोमीयपञ्चङ्गत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

त्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अभिरिति । कल्पः—“ आदायाभिमन्त्रयतेऽभिरसि नारिरसीति ” इति ।
खननसाधनभूता काष्ठमयी तीक्ष्णमुखाग्राऽभिरित्युच्यते । यद्यपि त्वमाभिरसि
तथाऽप्यस्मान्प्रति नारिरशत्रुरसि ।

नारिशब्दप्रयोजनमाह—

“ व्रज इव वा एषा यदभिराभिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ तयौदुम्बर्या अवटं परिलिखति परिलिखित-
रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहःरक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामीति ” इति ।

परिलेखनप्रयोजनमाह—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञरक्षारक्षसि जिघांसन्ति परिलिखितरक्षः
परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहःरक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि
तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

दिव इति । बौधायनः—औदुम्बर्येषा स्थूणा प्रक्षालिता प्रपन्ना प्राग-
वटादुपशेते तां परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति ”
इति ।

आपस्तम्बः—“ दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति
मूलम् ” इति ।

प्रोक्षामीत्यध्याहारः । औदुम्बरभागानां(णां) लोकत्रयात्मकत्वं मन्त्रेणाभि-
प्रेतमित्याह—

“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते—

“ परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात्परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप जीवन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

(अग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

ऊर्ध्ववर्तिनो मुख्या (खा) दारभ्यार्वाचीमुदरावसानम् ।

शुन्धतामिति । कल्पः—अवटेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृषदन इति ” इति ।

पितरः! सीदन्त्यस्मिन्निति पितृषदनोऽवटाख्यो लोकः शुद्धो भवतु ।

अबवनयनं विधत्ते—

“ क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोऽव नयति शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

यवोऽसीति । कल्पः—“ यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यव-
यारातीरिति ” इति ।

हे धान्य त्वं यवोऽसि अमिश्रीकर्ताऽसि । अतो द्वेषिणो राक्षसानितरानपि
शत्रूनस्मत्तो वियोजय ।

पूर्वोक्तास्वप्सु यवप्रस्कन्दनं विधत्ते—

यवमतीरव नयत्यूर्ग्वै यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैर्वोर्जः समर्धयति ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

औदुम्बर्या निखातभागादूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते—

“ यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

यजमानस्य यावत्पर्याप्तं तावदन्नं भवतीत्यर्थः ।

पितृणामिति । कल्पः—“ बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्यावस्तृणाति पितृणां सद-
नमसीति ” इति ।

बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । हे बर्हिः पितृणां स्थानमासी ।

विधत्ते—

“ पितृणां सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यं ह्येतद्यन्निखातम् ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

निखातस्य पितरो देवतेत्यर्थवादान्तरादवगन्तव्यम् ।

उद्विमिति । कल्पः—“ अथैनामुच्छ्रयति उद्विक् स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण
पृथिवीं दृहेति ” इति ।

हे औदुम्बरि द्युलोकमूर्ध्वदेशे विधारय, अन्तरिक्षं पूरय, पृथिवीं दृढी कुरु ।

उच्छ्रयणं विधत्ते—

“ यद्बर्हिर्नवस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्या निखाता स्याद्बर्हिर्नवस्तीर्य मिनो-
त्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुहमेवैनां करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

यदि बर्हिर्नस्तीर्त्वा प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत्तदा पितृणां निखातं मनुष्याणा-
मूर्ध्वं निखातादित्ययं विभागो न स्यात्किंतु कृत्स्ना पितृदेवत्यैव स्थापिता
भवेत् । बर्हिपः पृथिवीजन्यत्वेन तत्पृथिव्यामेव कृतं भवति । किंच स्वसंव-
द्धामेवैनां करोतीति नोक्तदोषः ।

मन्त्रे दिवमित्यादिपदानामुपयोगमाह—

“ उद्विक् स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

द्युतान इति । कल्पः—“ अथैनां प्राचीनकर्णामुच्छ्रितामवटे प्रक्षिपेत्—
द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणेति ” इति ।

हे औदुम्बरि मित्रावरुणयोः संबन्धिना दृढेन त्वदीयधारणेनेतस्ततः पति-
तां त्वां मरुत्पुत्रो द्युताननामको देवोऽवटे प्रक्षिपतु ।

इतरपरित्यागेन द्युतानस्वीकारकारणमाह—

“ द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौ-
दुम्बरीं मिनोति तेनैवैनां मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथैनां प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति ब्रह्मवनिं त्वा
क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोषवनिं पर्यूहामीति ” इति ।

ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति भजतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरि ब्राह्मण्यादि-
प्रदां त्वां परितो मृत्तिकां प्रक्षिपामि ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० १०] इति ।

ब्रह्मेति । कल्पः—“ मैत्रावरुणदण्डेन सः हन्ति ब्रह्म दृःह क्षत्रं दृःह
प्रजां दृःह रायस्पोषं दृःहेति ” इति ।

हे दण्ड ब्राह्मण्यादीन्दृढी कुरु । मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

अग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

घृतेनेति । कल्पः—“ तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
मा पृणेत्यामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्ववस्त्रावयति ” इति ।

हे द्यावापृथिवीरूपे औदुम्बर्या अग्रमूले घृतेनानेन समन्तात्तृप्येथाम् ।
विधत्ते—

“ घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेत्यामित्यौदुम्बर्या जुहोति द्यावापृथिवी एव
सेनानक्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्रे हुतस्याऽऽज्यस्य मूलपर्यन्ततां विधत्ते—

“ आन्तमन्ववस्त्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १०] इति ।

यजमानस्य शिर आरभ्य पादपर्यन्तं तेजः संपादितं भवति ।

इन्द्रस्येति । बौधायनः—“ तस्या उच्छ्रयणमनु प्राचीनकर्णाः स्थूणा
उच्छ्रयन्ति तासूदीचो वंशान्मोहन्त्यध्यस्यन्ति मध्यमं छदिरिन्द्रस्य सदोऽसीति,
विश्वजनस्य छायेति ये अभितो भवतः ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उदीचः प्राचश्च वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्यमानि
त्रीणि च्छदीष्यध्यूहति, विश्वजनस्य छायेति त्रीणि दक्षिणानि, इन्द्रस्य सदोऽ-
सीति त्रीण्युत्तराणि ” इति ।

ऐन्द्रमसीति शाखान्तरेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरयोर्मन्त्रयोरत्रैवाऽऽघ्रातयोर्ब्राह्म-
णान्तरानुसारेण क्रमव्यत्ययः ।

विधत्ते—

“ ऐन्द्रमसीति छदिराधि नि दधात्यैन्द्रं हि देवतया सदो विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्सदः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

इन्द्रस्य सदोऽसीत्ययं मन्त्र उपेक्षितः ।

सदस्थानां कामनाभेदेन च्छदिषां संख्यां विधत्ते—

“ नवछदि तेजस्कामस्य मिनुधात्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्व्येव
भवत्येकादशछदीन्द्रियकामस्यैकादशक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति
पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशछदि प्रजा-

(अग्नीषोमीयपञ्चदशत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिर्माणादि)

कामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशतिछदि प्रतिष्ठाकामस्यै-
कविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

नवसंख्याकानि च्छदींषि यस्य तदसस्तत्रवच्छदि मिनुयात्कुर्यात् । त्रिवृतपञ्चद-
शसप्तदशैकविंशशब्दैः सांम्र आवृत्तिभेदेन निष्पन्नाः स्तोमा उच्यन्ते । त्रिवृतस्तोमे
सामावृत्त्यभावेऽपि ऋचां नवत्वात्संख्यासाम्यम् । प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्प-
न्नत्वात्रिवृतस्तेजस्त्वम् । वीर्यवतः प्रजापतिबाहुत उत्पन्नतया पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ।
आ श्रावयेत्यादिमन्त्राक्षराणां संख्यया समत्वात्सप्तदशस्य प्रजापतित्वम् । त्रिवृ-
दादीनामन्तर्भावेनैकविंशस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

औदुम्बरीस्थापनसदोमण्डपमध्यप्रदेशं विधत्ते—

“ उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजा-
नामूर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुज्जते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

दक्षिणदिग्गतच्छदिषामग्राण्युत्तरदिग्गतच्छदिषामुपरि दृश्यमानतया स्थापनी-
यानीति विधत्ते—

“ यजमानलोके वै दक्षिणानि छदींषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्यु-
त्तराणि करोति यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्त-
रः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

लोके स्थाने । उत्तर उत्कृष्टः ।

छदिषामन्तरालाच्छिद्रेषु तृणमूलैराधानं विधत्ते—

“ अन्तर्वर्तान्करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जीवन्ति ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

मूलानां विलक्षणत्वाच्छदिर्भ्यो व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात्तृणमरण्यजन्यं तस्मा-
त्तृणकाष्ठलाभाय प्रजा अरण्यमुपजीवन्ति ।

परि त्वेति । कल्पः—“ अथैनान्परिश्रयन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इमा
भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इति ” इति ।

१ ख. साम्नामावृ° । २ ख. °स्तया त्रिवृ° । ३ ख. °णां प्रजापतिस्वरूपाणां सं° ।

४ ख. °नस्य सं° । ५ ख. °णपूतैः पिधा° ।

(अग्नीषोमीयपश्वङ्गत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीय इन्द्रः सदोभिमानी गिर्वणः । हे गिर्वण इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः सर्वतः कटकरूपेण त्वां परिभवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृशयः । दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि वृद्धिमत्यः । किंच, जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रिया भवन्तु ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

इन्द्रस्येति । +कल्पः—“ अथ दक्षिणद्वाबाहौ कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भणं करोति प्रवर्तयति दर्भणे स्यन्ध्यामिन्द्रस्य स्यूरसीति, इन्द्रस्य ध्रुवमसीति ग्रन्थि करोति* तं तदानीमेव विस्रस्याहाकुर्वन्तो हंस्तान्ग्रन्थिकौशलैर्निस्तिष्ठन्ति, एवमेवोत्तरं द्वाबाहुमेवमेवापरौ द्वाबाहू निस्तिष्ठन्ति ” इति ।

व्याख्यातं हविर्धानेन ।

व्याचष्टे—

“ इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रः हि देवतया सदः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

प्रज्ञातग्रन्थोर्विस्रंसनं विधत्ते—

“ यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रन्थिनीयाद्यत्तं न विस्रः सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत तस्मात्स विस्रस्यः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवस्येत्याभिमादत्ते ह्यभिरित्यनुमन्त्रणम् ।

परीत्यवटमालिख्य दिवेऽग्रे मध्यमूलयोः ॥ १ ॥

प्रोक्षेदौदुम्बरीं शुन्ध शेषो गर्तेऽवनीयते ।

यवो यवं क्षिपेत्तत्र पितृ दर्भेण संस्तृतिः ॥ २ ॥

उदौदुम्बर्युच्छ्रयोऽथ द्युता तामवटे क्षिपेत् ।

ब्रह्म पांसुं क्षिपेद्गर्ते ब्रह्म गर्तद्वीकृतिः ॥ ३ ॥

+एतत्कल्पस्यार्थः सम्यक्तया न ज्ञायते । *अत्रैन्द्रमसीन्द्राय त्वेतिमन्त्रविनियोगप्रदर्शकं किंचित्त्रुटितं स्यादित्यनुमीयते ।

१ क. ख. °टू० । २ क. घ. °भस्यं । ३ च. हस्तग्रन्थी कौ° । ४ ड. °न्यन्थीन्कौश° ।

५ क. °र्धानि । व्या । ६ ख. °ह्य तत्र ह° ।

(अग्नीषोमीयपश्वद्वत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसद्गोनिर्माणादि)

वृतेनौदुम्बरीहोम इन्द्रविश्वद्रयादिशोः ।

छर्दीप्यध्वू(ध्वु)स्त कर्तव्यः परि त्वेति परिश्रयः ॥ ४ ॥

इन्द्र रज्जुं क्षिपेदिन्द्र वदध्वेन्द्रमिति मण्डपम् ।

स्पृशेद्धस्तेन मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वृष्टिकापी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽऽद्यो वाक्यान्मातुः स उच्यते ।

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।

श्रुताऽतो वाक्यवाच्येन तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तन् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यः कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात् ” इति ।

यथा पुरस्तात्पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवङ्गावुच्चौ तथा सदो नोच्चं किंतु नीचं कार्यमित्यर्थः । इयं च वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्युक्ता । यः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयितृमात्रेरेकत्वावगमान् । मानृत्वं चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात्स एव कामयितेति चेन्मैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात्परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं वाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः संपादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम् । “ एवं विदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायति ” इत्यु-
 त्विजोऽपि काम इति चेन्नर्हि तस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनाद्वात्विजोऽपि फलमस्तु ।

अथ च्छन्दः—

परि त्वा गिर्वेण इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतै-
 क्षिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरवामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

र॒क्षो॒ह॒णो॑ व॒लग॒हनो॑ वै॒ष्ण॒वा॒न्व॒ना॒मि॒द्वि॒-
 म॒हं तं व॒लग॒मु॒द्र॒पामि॒ यं नः॑ स॒मा॒नो॒ यस्म॑सं-
 मा॒नो नि॒च॒खाने॒दमे॑न॒मध॑रं करोमि॒ यो नः॑
 स॒मा॒नो योऽस॑मानोऽराती॒यति॑ गाय॒त्रेण॒ छन्द॑-
 साऽव॑वाढो व॒लगः॑ कि॒मत्र॑ भ॒द्रं तन्नौ॑ स॒ह
 वि॒राड॑सि स॒पत्न॒हा स॒म्राड॑सि भ्रातृ॒व्यहा॑
 स्व॒राड॑स्याभि॒माति॒हा वि॒श्वरा॑ड॑सि वि॒श्वासां॑
 ना॒ध्वाणा॑ ह॒न्ता (१) र॒क्षो॒ह॒णो॑ व॒लग॒हनः॑
 प्रो॒क्षामि॑ वै॒ष्ण॒वा॒न्र॒क्षो॒ह॒णो॑ व॒लग॒हनो॑ऽव॒ न-
 यामि॑ वै॒ष्ण॒वा॒न्यवो॑ऽसि य॒वया॑स्मद्द्वेषो॑ य॒व-
 या॒रा॒ती र॒क्षो॒ह॒णो॑ व॒लग॒हनो॑ऽव॒ स्तृ॒णामि॑ वै-
 ण्ण॒वा॒न्र॒क्षो॒ह॒णो॑ व॒लग॒हनो॑ऽभि जु॒होमि॑ वै॒ष्ण॒-
 वा॒न्र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒लग॒हना॒वुप॑ दधामि वै॒ष्ण॒वी
 र॒क्षो॒ह॒णौ॑ व॒लग॒हनौ॑ प॒र्यू॒हामि॑ वै॒ष्ण॒वी र॒क्षो॒-
 ह॒णौ॑ व॒लग॒हनौ॑ परि॑ स्तृ॒णामि॑ वै॒ष्ण॒वी र॒क्षो॒-
 ह॒णौ॑ व॒लग॒हनौ॑ वै॒ष्ण॒वी बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्ग्रा॑वा
 बृ॒हती॑मिन्द्रा॒य वाचं॑ वद ॥ २ ॥

(ह॒न्तेन्द्रा॒य द्वे च॑) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके सदो निर्माणमुक्तम् । एतावता षट्त्रिंशता पदैः परिमितायां महावेद्यां निर्मातव्यानि उत्तरवेदिहविर्धानसदांसि संपन्नानि । तस्याश्च महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्थयोराग्नीध्रीयमार्जालीययोर्मन्त्रा न सन्त्यतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे यदन्यत्समन्त्रकं निर्मातव्यं भवति तदभिधेयम् । तत्रोत्तरवेद्यां सर्वस्याभिहितत्वाद्धविर्धानाभ्यन्तर उपरवा द्वितीयानुवाक उच्यन्ते ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु आदेशमुखान्प्रादेशान्तरालान्करोति रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान्वनानीति खनति ” इति ।

विष्णुर्देवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिखण्डवद्धा अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयो विरोधिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते बलगास्तान्घ्नन्तीति बलगहनः । रक्षांसि घ्नन्तीति रक्षोहणः । तादृशानुपरवानामकान्गर्तान्वनानि ।

विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हविर्धाने खान्यन्ते तस्माच्छीर्षन्प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

उपरवाबिलानां श्रोत्रनासिकादिच्छिद्रगतप्राणस्थानयित्वाच्छिरस्थानीये हविर्धाने खननं युक्तम् ।

विधत्ते—

“ अधस्तात्खान्यन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्ष्णः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

यस्माद्धविर्धानस्याधोभागे भूमावुपरवास्तस्माद्धोकेऽपि शिरस्यूर्ध्वकपालादथ एव प्राणसंचारः ।

वैष्णवानिति तद्धितो देवतावाचीत्याह—

“ रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान्वनानीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

वितस्तित्रयप्रमाणं विधत्ते—

(हविर्धनाभ्यन्तर उपरवाभिधानम्)

“ असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान्यस्वनन्तोन्वाहुमात्रेऽवविन्द-
न्तस्माद्वाहुमात्राः खायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

निर्यन्तः पलायनोद्युक्ताः । प्राणविनाशनिमित्तम् । न्यस्वनन्निति नितरां
भूमावन्तर्धापितवन्तः ।

इदमहमिति । बौधायनः “ अथैभ्यः पांसूनुद्वपतीदमहं तं वलगमुद्वपामि यं
नः समानो यमसमानो निचखानेदेमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरा-
तीयति गायत्रेण छन्दसाऽववाढो वलग इति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ इदमहं तं वलगमुद्वपामीत्युदुप्योपरवाः ख-
न्यन्तेऽववाधते गायत्रेण छन्दसाऽववाढो वलग इति ” इति ।

अस्मान्विनाशयितुं विद्यावित्तसौभाग्यादिभिः समानोऽसमानो वा यं वलगं
निचखान तं वलगमहमिदमुद्वपामि । किंचास्मानुद्दिश्य समानोऽसमानो वा यः
कोऽप्यरातिवदाचरति एनमिदमधरं यजमानपादस्याधोवर्तिनं करोमि ।

गायत्रच्छन्दोभिमानिदेवेन वलगोऽववाधितः । अशेषशत्रुसंग्रहाय समानास-
मानशब्दावुभावप्युपादेयावित्याह—

“ इदमहं तं वलगमुद्वपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेत्याह द्वौ
वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै तौ वलगं निचखनतस्तमेवोद्वप-
ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

चतुर्णामुपरवाणामधस्तादेकैकिरणं विधत्ते—

“ सं तृणत्ति तस्मात्संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ११] इति ।

प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादयः सर्वेऽपि शरीरस्याभ्यन्तरे हृद्येकीभूय वर्तन्ते ।

तदुपरि चतुर्णां पृथक्करणं विधत्ते—

“ न सं भिनात्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

संभेद एकीभावस्तं न कुर्यात् । प्राणाश्च बहिः स्वस्वगोलकेषु तिष्ठन्तो नैकी
भवन्ति ।

किमत्रेति । कल्पः—“ दक्षिणपूर्वं यजमानोऽवमृशति, उत्तरापरमध्वर्युरथ
यजमानः पृच्छति अध्वर्यो किमत्रेति, भद्रमितीतिरः प्रत्याह, तन्नौ सहेत्युक्त्वा”
इति ।

अध्वर्यो, इत्यध्याह्नियते । अत्रोपरवेष्वास्मदुपयुक्तं किमस्तीति प्रश्नः । भद्रं सोमाभिषवद्वारेण भजनयिं सर्वमस्तीत्युत्तरम् । तद्भद्रमावयोः सह भवेदिति यजमानोक्तिः ।

विराडिति । कल्पः—“ अथैनानभिमुशति विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्यभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाष्ट्राणां हन्तेति ” इति ।

दक्षिणपूर्वमुपक्रम्य प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चत्वारो मन्त्राः । विविधं राजते सम्यग्राजते स्वयमेव राजते विश्वेषु राजत इति विराडादयः । विरुद्धेन्द्रियवृत्तिरान्तरः शत्रुः । ततो बाह्यो विरुद्धजातिः । ततोऽपि बाह्यो ग्रामसीमादौ विवदमानोऽन्यगोत्रजः । ततोऽपि बाह्याः परराष्ट्रसेनाः सर्वनाशहेतवः । एतच्चतुष्टयं सपत्नादिशब्दैर्विवक्षितम् ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“ अथैनानद्भिः प्रोक्षति रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वमथैतेष्वपोऽवनयति रक्षोहणो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवानिति सर्वेष्वनुपूर्वमथैतेषु यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति सर्वेष्वनुपूर्वमथैनान्बर्हिषाऽवस्तृणाति रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वमथैनान्बर्हिषाऽवस्तृणाति रक्षोहणो बलगहनोऽभिजुहोति रक्षोहणो बलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् ” इति ।

किमत्रेत्यादिमन्त्रा उपेक्षिताः ।

प्रोक्षणशेषस्य जलस्योपरवदेशेऽवनयनं विधत्ते—

“ अपोऽव नयति तस्मादार्द्रा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

मुखनासिकाचक्षुरादिगोलकेषु द्रवदर्शनात्प्राणानामार्द्रत्वम् ।

अवनीते जले यवप्रक्षेपं विधत्ते—

“ यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवोर्ध्वं दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

या अपोऽवनयति ता यवयुक्ताः कुर्यादिति योजना ।

उपरवेषु दर्भप्रक्षेपणं विधत्ते—

बर्हिरेव स्तृणाति तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरवाभिधानम्)

अक्षिपक्ष्मनासिकादिषु लोमदर्शनालोमशत्वम् ।

होमं विधत्ते—

“ आज्येन व्याघारयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

रक्षोहणाविति । कल्पः—“ अथास्यैते फलके दीर्घसोमे संतृण्णे भवतोऽ-
संतृण्णे एकाहे ते संसृष्टे उपदधाति रक्षोहणौ वलगहनावुप दधामि वैष्णवी
इत्यथैने शङ्कुभिः परिणिहन्ति द्वाभ्यां पुरस्ताद्द्वाभ्यां पश्चाद्द्वाभ्यामभितोऽनव-
सर्पणाय प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति रक्षोहणौ वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी इत्य-
थैने वर्हिषा परिस्तृणानि रक्षोहणौ वलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी इत्यथैने
अभिमुशति रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी इति ” इति ।

फलकविशेषविवक्षया रक्षोहणाविति पुलिङ्गनिर्देशः । हनुत्वेन ब्राह्मणे
निरूप्यमाणत्वाद्वैष्णवी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

बृहन्निति । कल्पः—“ अथैने चर्मफलकयोः प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृ-
णाति यज्ञं प्रतिष्ठेति वा तूष्णीं वा तिरश्चर्मफलके ग्राव्णोद्वादयति बृहन्नसि
बृहद्ग्रावा बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति ” इति ।

उद्वादयति पाषाणेन फलके शब्दं जनयेत् । हे पाषाण त्वं वीर्येण बृहन्म-
हानसि । किंच बृहन्तोऽवयवभूता ग्रावाणो यस्य स च त्वं बृहद्ग्रावाऽसि ।
इन्द्रार्थमिन्द्रो यथा शृणोति तथा बृहतीमुच्चध्वनिमस्मद्यज्ञविषयां वाचं वद । त
एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

फलकयोरत्यन्तसंश्लेषं निषेधति—

“ हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सं तृणच्यसंतृण्णे हि हनू ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

हनू मुखस्योऽऽधारफलके सोमाभिषवाधारफलके । संतर्दनं रज्जुबन्धनादिना
दृढसंश्लेषस्त्वमत्र न कुर्यात् ।

तद्द्विरात्रादौ प्रसङ्गाद्विधत्ते—

“ अथो खलु दीर्घसोमे संतृघ्ये धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

आवृत्तत्वात्सोमस्य दीर्घत्वम् । अभिषवबाहुल्याद्वाढ्यार्थं तत्र संतर्दनम् ।

१ ड. संतृघ्ये । २ घ. ड. संस्पृष्टे । ३ ख. °य, अथैने प्र° । ४ ख. यज्ञप्र° । ५ क.
घं. ड. °मन्फल° । ६ ख. °स्याधरोत्तरफ° । ७ ख. °के । अत्र सो° ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ खनेदुपरवान् रक्ष इदं तन्मृदमुद्वपेत् ।

गाय तत्राववाधेत किं स्वामी पृच्छतीतरः ॥ १ ॥

भद्रमित्याह तत्रावित्याह स्वामीतरं प्रति ।

विराट्चतुर्भिः संस्पर्शो रक्षः पञ्चस्फुटक्रिया ॥ २ ॥

रक्षोऽधिषवणाख्ये तु फलके स्थापयेत्तथा ।

पर्युह्य परितः स्तृत्वा मन्त्रयेच्च बृहन्निति ॥

उपांशु संवनाशमानं सा(नेऽश्मना वा)दयेद्विंशतिर्मता ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ भद्रं तन्नौ सहेत्येतत्कास्मिन्स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्वश्रुत्या भवेदेतदध्वर्युयजमानयोः ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताच्चतसृष्वग्ने-
ध्यादिविदिक्षु चत्वार उपरवनामका गर्ता बाहुमात्रस्वाता अधोभागे परस्परमिलिता
ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकास्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षि-
णहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्स्वहस्तं प्रसार्याधस्ताद्यजमानहस्तं
गृह्णाति । तदा यजमानः किमन्त्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमि-
त्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकी-
यत्वेन स्वी करोति । तस्माद्यजमानस्यैतदिति चेन्मैवम् । नावित्यनेन द्विवचनेन
सहेत्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संतृद्ये दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विरुतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥

सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।

दैर्घ्ययुक्तेऽन्य(कोक्थ्य)संस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्यै ” इति । सोम-

यागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन्सोमाभिपवाधारयोरधिपवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति दृष्टसंश्लेषः संतर्दनम् । तदेतत्प्रकरणबलात्प्रकृतौ विनिविशते । न च तत्र दीर्घसोमत्वानुपपत्तिः । दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घत्वस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः—पृष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपथपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेन्न । सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न हीष्टिपथपेक्षया ह्रस्वः कश्चित्सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात्प्रकृतिरूपं ह्रस्वसोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दः । विकृतिपूक्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते—“ हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न संतृणक्त्यसंतृण्णे हि हनू ” इति । तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“आख्यावचोवपट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किंवाऽभिपवहोमौ च तत्राऽऽद्योऽस्तूक्तया दिशा ॥

हविर्धानेऽभिपुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ” इति ॥

प्रेतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, हारियोजनवाक्यं, वपट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वपट्कार इत्येवमुक्तत्वाच्च एव इति चेन्मैवम् । “ हविर्धाने [चर्मन्निधि] ग्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यश्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपेऽभिपवः । उत्तरवेद्यां होमः । सदसि भक्षणम् । तत्राभिपवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरभि(वि)धेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते । तस्मात्समाख्यादिवदेतयोरपि[भक्ष]हेतुत्वमस्ति ।

पष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“आभिपुत्य ततो हुत्वा खादेदेर्कंहेतुना(ता) ।

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः ॥

(आग्नीध्रियसदःप्रभृतिषु स्थानेषु धिष्ण्याभिधानम्)

होमाभिषवकर्ताऽत्र भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात्साहित्यं हेतुगं मतम् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ हविर्धाने चर्मन्नाधि आवभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” इति । तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षहेतुः । साहित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत । अभिषवहोमौ भक्षहेतू । तौ च साहितावित्येवं तद्भेदः । तस्मात्साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र निमित्तमुपन्यस्यते, किंतु होमाभिषवयोः कर्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेददोषाभावात्साहित्यं प्रतीयमानं विवक्षितमिति सहितयोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ।

अत्र सर्वेषां यजुष्ट्वान्नास्ति च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः श्वा-
त्रोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदा उशिगसि
कविरङ्घारिरसि बम्भारिरवस्युरसि दुवंस्वा-
ञ्छुन्धूरसि मार्जालीयः सम्राडांसि रुशानुः
परिषद्योऽसि पर्वमानः प्रतङ्कांसि नभस्वानसं-
मृष्टोऽसि हव्यसूदं ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योति-
ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामाऽजोऽस्येकं पौदहिरसि
बुध्नियो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्रे पिपृहि
मा मा मा हिंसीः (१) ।

(अनीकेनाष्टौ च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके हविर्धानगतोपरवनिर्माणमुक्तम् । अथाविशिष्टेष्वग्नीध्रीयस-
दःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिष्यास्तृतीयेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ।

विभूरसीति । कल्पः—“ आग्नीध्रीयं गृत्वा स्फयेनोद्धत्यावोक्ष्य चात्वालपु-
रीपं सिकता इति निवपति विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृ-
हि मा मा मा हिःसीरिति तं परिमण्डलं धिष्णियं करोत्यथैनं सिकताभिरा-
भ्राशितं करोत्यथान्तःसदसि धिष्णिष्यान्निवपति होतुः प्रथमं वह्निरसि हव्यवाह-
न इति श्वात्रोऽसि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य, तुथोऽसि विश्ववेदा इत्यु-
त्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिनः, उशिगसि कविरित्युत्तरतः पोतुः, अङ्घारिरसि बम्भा-
रिरित्युत्तरतो नेष्टुः, अवस्युरसि दुवस्वानित्युत्तरतोऽच्छावाकस्याथ दक्षिणे वेद्यन्ते
मार्जालीयं निवपति शुन्ध्यूरसि मार्जालीय इति, सर्वेष्वेव रौद्रमनुवर्तयत्यथाष्टावनु-
दिशति सम्राडासि कृशानुरित्याहवनीयमुपतिष्ठते, परिपद्योऽसि पवमान इत्यास्तावं,
प्रतक्राऽसि नभस्वानिति चात्वालमसंमृष्टोऽसि हव्यसूद इति पशुश्रपणमथ सदसो
द्वारि तिष्ठन्चौदुम्वरीमुपतिष्ठत ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योतिरिति, ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धा-
मेति ब्रह्मसदनमथात्रैव तिष्ठन्गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽजोऽस्येकपादिति, अहिरसि बुध्निय
इति यं प्रहास्यन्तो भवन्ति ” इति ।

अत्र रौद्रेणेति वाक्यं सर्वमन्त्रशेषत्वादन्ते सामान्नायते । आभ्राशितं सम-
न्ताद्यथा न भ्रश्यति तथा करोति शुभ्रं वा करोति । हे आग्नीध्रीय त्वतोऽन्य-
धिष्णिग्यं विरहंस्त्वं विभूरसि विविधं भवसि । हविषां प्रवाहयितृत्वात्प्रवाहणोऽ-
सि । हे होत्रीय त्वं यो वह्निर्हव्यवाहनस्तद्रूपोऽसि । हे मैत्रावरुणीय श्वात्रो
मित्रः प्रचेता वरुणस्तदुभयरूपोऽसि । हे ब्राह्मणाच्छंसिसंवान्धिन्, तुथो ह स्म
वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीत्याभ्रातो विश्वाभिज्ञो यस्तुथस्तद्रूपोऽसि ।
हे पोत्रीय त्वमुशिक्रमनीयः कविर्विद्वानसि । हे नेष्ट्रीय सोमरक्षकौ यावङ्घारि-

१ क. °ग्रीध्रं गं । ग. घ. °ग्रीध्रं हुत्वा । ङ. °ग्रीध्रं हुत्वा । २ ख. स्वात्वा । ३ ख.
°त्वाले पुं । ४ ख. °रोति सिं । ५ ख. तत्र । ६ ख. °ण्यविहरणाच्चं विं ।

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिगामिधानम्)

बभ्मारिनामकौ तद्रूपोऽसि । हेऽच्छावाकसंबन्धिन्, अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा दुवस्वते त्वा वाताय स्वाहेत्याम्नातौ याववस्यदुवस्वन्तौ वातविशेषौ तद्रूपोऽसि । हे मार्जालीय त्वं शुन्ध्युः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन लेपमार्जनस्थानभूतोऽसि । हे आहवनीय सम्यग्राजमानः रुशानुरासि । हे आस्ताव स्तोत्रस्थान परिषद्यः परितः सदनयोग्यः पवमानः पूतोऽसि । हे चात्वाल ऋणविषाणत्यागार्थं प्रतक्का प्ररुष्टगमनविषयो नभस्वानन्तरवकाशवानासि । हे पशुश्रपणप्रदेश राक्षसै-
रसंमृष्टो हव्यसूदो हृदयादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरि त्वमृतधामा सामगा-
नामृतमवश्यंभावि धामोपवेशनस्थानं यस्यास्तादृशी सुवर्ज्योतिरुन्नतत्वेन स्वर्ग-
प्रकाशिकाऽसि । हे ब्रह्मसदन त्वं ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मनामकस्यर्त्विजः प्रोक्षणादिकर्मा-
भ्यनुज्ञानरूपं ज्योतिर्यस्मिन्स्थाने तादृशमसि, सुवर्धाम स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य
तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य यो देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपादेवतेत्याम्ना-
तस्तद्रूपोऽसि । पुरातनं गार्हपत्यमित ऊर्ध्वमृत्विजः परित्यक्ष्यन्तो भवन्ति । हे
त्याज्यगार्हपत्य यो देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नयो देवतेत्याम्नातस्तद्रूपोऽसि ।
आग्नीध्रीयमारभ्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु षोडशसु स्थानेष्वभिमान्यमान हेऽग्ने त्वदी-
येन रौद्रेण सैन्येन राक्षसेभ्यो मां पाहि, कर्मफलप्रदानेन मां पिष्टाहि पूर्णमनोरथं
कुरु, मद्भिनाशरूपां हिंसां मा कुरु ।

तानेतान्सर्वानु(न)पेक्ष्यानुष्ठानं विधत्ते—

“ चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञस्य सयोनि-
त्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ततः पुरीषमादायोत्तरेवेद्याः करणाच्चात्वालं यज्ञस्य योनिः । तादृशाच्चात्वा-
लाद्धिष्णियनामकानां स्थलविशेषाणां निवपने यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति ।

कालान्तरेऽनुष्ठेयान्यपि कानिचिद्धिष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽऽ-
ग्नीध्रीयधिष्णियस्थिताद्वह्नेर्होत्रीयादिधिष्णियेष्वग्निस्थापनं विधत्ते—

“ देवा वै यज्ञं पराजयन्त तमाग्नीध्रात्पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापराजितं
यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्णियान्विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुन-
स्तनुते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

पराजयन्त पराजयमकुर्वत । यज्ञमसुरा अगूहन् । पुनस्तं यज्ञमाग्नीध्रदेवता-

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिग्याभिधानम्)

सामर्थ्येनासुरेभ्योऽपच्छिद्य देवा अजयन् । आग्नीध्रस्यापराजितस्थानत्वात्ततो
विहरणं युक्तम् ।

प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः सर्पन्ति बहिष्पवमाने
स्तुते आहाग्नीदग्नीन्वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति यज्ञमेवाप-
जित्य पुनस्तन्वाना यन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

बहिष्पवमानं नाम प्रातःसवने सामगैर्गीयमानमुपास्मै गायतेत्यादिकं स्तोत्रम् ।
तत्तु गायन्त ऋत्विजो धावन्ति यथा लोके पराजित्य पलायन्ते तद्वत् । ततः
स्तोत्रे समापिते सत्याग्नीध्रं संबोध्याग्निविहरणादिप्रैष उक्ते यज्ञं पराजयादपावृत्य
पुनः प्रसारितवन्तो भवन्ति ।

विहरणे विशेषं विधत्ते—

“ अङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं भर-
त्येवैनत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोराग्नीध्रीयगैतैर्दग्धकाष्ठैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु
शलाकाभिर्दीप्ततृणमुष्टिभिर्विहरेत् । अत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन(ण) पीतत्वा-
च्चास्ति सोमे तेजः । दीप्तासु शलाकासु साररूपं तेजोऽस्तीति सशुक्रत्वाय सते-
जस्त्वाय तथा कुर्यात् । किंचैनत्तृतीयसवनमितरसदृशं कृत्वा संभरति सम्य-
क्पोषयति ।

पूर्वोक्तं धिष्णिर्यैसंघं प्रशंसति—

“ धिष्णिग्या वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्तेभ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्ववायन्तं
पर्यविशन् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

स्वानभ्राजादय इव धिष्णियदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आह्रियमाणं सोम-
मनु स्वयमप्यागत्य परित उपविष्टाः । तस्मात्प्रशस्ता धिष्णिगाः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १]
इति ।

सेवकजनमित्यर्थः ।

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिग्याभिधानम्)

केषुचिर्धिष्णिगेषु सोमाहुतिं विदधाति—

“ ते सोमपीथेन व्यार्ध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अश्रुवन्देदे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न वेत्यग्नयो वा अथ धिष्णिग्यास्तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्टं पर्यविशन्ते सोमपीथं प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीय आग्नीध्रियो होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मात्तेषु जुह्वति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ते धिष्णिग्याः सोमपानेन वियुक्ताः । ततस्ते देवेषु मध्ये सोमपानयस्माकमस्त्वित्यैच्छन्त । एकैकनाममात्रधारणेन युष्माकं सोमपानयोग्यता सर्वथानास्ति । नामद्वये तु स्वीकृते पाक्षिकी तद्योग्यतेति देवैरुक्ता अग्निनाम धिष्णिग्यनाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतुस्तस्मात्त्रोकेऽपि देवदत्तादिनाम प्रथमं धृत्वा पश्चात्तपोविद्यादिभिराचार्योपाध्यायादिकं द्वितीयं नाम दधत्सत्कारेण समृद्धो भवति । नामद्वयधारिणां तेषां मध्ये ये चत्वार आहवनीयादयः सोमस्यात्यन्तसमीपे निविष्टास्ते समीपवर्तित्वेन सोमपानयोग्या इति तेषु सोमं जुहुयुः ।

द्विनामधारित्वेनेतरेषामपि प्रसक्तं सोमपानं वारयति—

“ अतिहाय वषट्करोति वि ह्येते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ये दूरवर्तिनो मैत्रावरुणधिष्णिग्यादयस्तानतिलङ्घ्य समीपस्थेभ्य एव वषट्कारस्तथाऽपि अनुवषट्कारप्रदानाहुतिब्राह्मण ऐतरेयश्रुतौ तदाहुतिदेवतात्वेन चतुर्णामेव श्रवणात्तानतिहाय वषट्करोतीत्युक्तं युक्तम् । सा च श्रुतिः—“ यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तेन धिष्णिग्यान्प्रीणाति ” इति । तस्मात्तेषां वषट्कारपूर्वको होमः । इतरे तु सोमपानेन व्यार्ध्यन्त, हि यस्मात्पूर्वोक्तस्य वियोगस्य प्रतीकारं समीप्यलक्षणं न संपादितवन्तः । द्वितीयनामप्रयुक्तस्तूत्कर्षस्तेषां सोमाभवेऽप्याज्यव्याघारणादेवोपपद्यते ।

सोमाहुतीनां व्यवस्थां विधत्ते—

“ देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ताभिः प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्तास्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिष्याभिधानम्)

हूयन्ते प्रत्यङ्ङासीनो धिष्णिष्यान्वाधारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रा-
तृव्यान्प्र णुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

प्राङ्मुखेन हूयमानाः प्राचीरुत्तरवेदिगताः । यस्मादाहुतिषु द्वैविध्यं तस्माल्लो-
केऽपि प्रजाः पित्रा यन्मुखेन प्रवीयन्ते निषिच्यन्ते तद्विपरीतदिङ्मुखा उत्पद्यन्ते ।

अध्वर्योः प्रत्यग्गमननिषेधं निन्दाभ्यामुच्यति—

“ प्राणा वा एते यद्धिष्णिष्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्धिष्णिष्यानतिसर्पेत्प्राणान्तं
कर्पेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धेतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽवा-
ङ्पानो यदध्वर्युः प्रत्यङ्होतारमतिसर्पेदपाने प्राणं दद्यात्प्रमायुकः स्यात् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

अतिसर्पेदतिक्रम्य गच्छेत् । होता यज्ञस्य नाभिर्मध्यदेशे वर्तते । प्राणवत्प्रा-
ग्वर्तिनोरध्वर्योः प्रत्यग्गमनमयुक्तम् ।

ऋत्विज उपगायन्तीतिविधिप्राप्तगानमध्वर्योर्निषेधति—

“ नाध्वर्युरूप गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे वाचः सं प्र
यच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक्स्यात् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

उद्गात्रा रामनि गीयमाने पृष्ठतस्तदङ्गीकरणमुपगानम् । उपदासुकोपक्षयशीला ।
प्रकारान्तरेणाध्वर्योः प्रत्यग्गमनं विधातुं चोद्यमुद्गावयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासःस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्सदोऽतीयादथ कथा
दाक्षिणानि होतुमेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

अध्वर्योः सद उल्लङ्घ्य प्रत्यग्गमनं निषिद्धम् । दाक्षिणहोमस्तु प्राचीनवंशे
नूतनगार्हपत्ये कर्तव्यः । तत्कथं घटते । असंस्थितेऽसमाप्ते । कथा केन प्रकारेण ।

उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमाशङ्कन्ते—

“ यामो हि स तेषाम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

याम उपरमः । यस्मात्स दाक्षिणहोमस्तेषां देवानां संबन्धिनः कर्मण उप-
रमकालीनोऽतो लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्ति ।

इत्थमुत्तराभासं दूषयति—

“ कस्मा अह देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

(अग्नीषोमीयपश्वभिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्)

अहेत्युक्तेनिषेधे । यदुत्तरवादिनोक्तं भवति, देवाः कस्मै प्रयोजनाय कर्मण उपरतिमनुपरतिं वाऽनुज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित्प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यग्गमनस्य निषिद्धत्वाद्दाक्षिणहोमो न वदत एवेति चोद्यं सुस्थितम् ।

तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन्प्रत्यग्गमनं विधत्ते—

“ उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परित्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्तं कर्षति ”

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

आग्नीध्रहविर्धानयोर्मध्ये गत्वा यत्सदोतिक्रमणं तदेव निषिद्धम् । अयं त्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य तस्मादुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो गत्वा प्राचीनवंशे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषैः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र चात्वालाद्धिष्ण्यानुपवपतीति सामान्यशास्त्रेणाऽऽग्नीध्रादीनां प्राजहितान्तानां षोडशानामपि निवपने प्रसक्ते मार्जालीयान्तानामेवेति विशेषं विधत्ते—

“ न्यन्ये धिष्ण्या उप्यन्ते नान्ये यान्निवपति तेन तान्प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

इतरेषामाहवनयादीनां प्राजहितान्तानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते—

“ यान्न निवपति यदनुदिशति तेन तान् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।
प्रीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशनं मन्त्रेणोपस्थानम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ विभूषदत्रयात्मानो मन्त्राः षोडश निर्वपेत् ।

धिष्ण्यान्दिशेच्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनुदिश्यते ॥१॥ इति ।

अत्र मीमांसाछन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अग्नीषोमीयपश्वमिधानायाग्नीषोमेप्रणयनार्थवैसर्जनहोमामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

त्व॑ सोम॑ तनु॑कृद्भ्यो॑ द्वे॒षो॒भ्योऽन्य॑कृ॒तेभ्य॑
 उ॒रु॒ य॒न्ताऽसि॒ वरु॑य॒ स्वाहा॑ जुषा॒णो अ॒प्तुरा॒-
 ज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा॑ऽयं नो॑ आ॒ग्निर्वरि॑वः कृ॒णो॒-
 त्वयं॑ मृ॒धः पुर॑ एतु॒ प्रभि॑न्दन् । अ॒य॑ श॒त्रूञ्ज॒-
 यतु॑ जहृ॒षाणोऽयं॑ वा॒जं ज॑यतु॒ वाज॑सातौ । उ॒रु॒
 वि॒ष्णो वि॒ क्रम॑स्वो॒रु क्षया॑य नः कृ॒धि । वृ॒तं
 वृ॒तयो॑ने॒ पिव॑ प्र॒प्रं य॒ज्ञप॑तिं ति॒र । सोमो॑
 जिगा॑ति गातु॒वित् (१) दे॒वाना॑मेति निष्कृ॒त॒-
 मृत॑स्य योनि॒मा॒सद्ग॒र्हिभ्याः॑ स॒दोऽस्य॑दि॒त्याः
 स॒द आ॑ सी॒दैष॑ वो॒ दे॒व स॒वितः॑ सोम॒स्तः
 र॑क्ष॒ध्वं मा वो॑ द॒भदे॑न॒न्वः सोम॑ दे॒वो दे॒वानु॒-
 पा॑गा इ॒दम॑हं म॒नुष्यो॑ म॒नुष्या॑न्म॒हं प्र॒जया॑स॒ह
 रा॒यस्पोषे॑ण नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ स्व॒धा पि॒तृभ्य॑ इ॒द॒-
 म॑हं निर्व॒रुण॑स्य पा॒ज्ञान्त्सु॑व॒ग्भि (२) वि॒
 र॒घ्येषं॑ वै॒श्वान॑रं॒ ज्योति॑र॒ग्ने व्र॑त॒पते॒ त्वं व्र॑तानीं
 व्र॒तप॑तिर॒सि या॑ म॒म त॒नूस्त्व॑ग्यभू॒दियः॑ सा
 मा॒यि या॑ त॒व त॒नूर्म॑ग्यभू॒दिषा॑ सा त्व॒यि यथा॑-
 यथं॑ नो॑ व्र॒तप॑ते व्र॒तिनो॑व्र॒तानि॑ (३) ॥

(गातुविदम्येकविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

तृतीयानुवाके धिष्ण्या वर्णिताः । एतवता वेदिगतविशेषनिर्माणं समाप्तम् ।
अथ तस्यां वेद्यामग्नीषोमीयपशुर्वक्तव्यः । तस्य चाग्नीषोमयोः प्रणीतयोः पश्चा-
द्वक्तुमुचितत्वात्तत्प्रणयनाय वैसर्जनहोमश्चतुर्थेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

त्व२ सोमेति । कल्पः—“सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जन-
होमं जुहोति त्व२ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्ताऽसि वरूथ२ स्वा-
हेति, सुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति, पूर्वया द्वारोप-
निष्क्रामत्ययं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं शत्रूञ्ज-
यतु जर्हषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसाताविति, अथाऽऽहवनीये सुवाहुतिं
जुहोति उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्र
यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ” इति ।

तनू शरीरं कृन्तन्ति च्छिन्दन्तीति तनूकृन्ति रक्षांसि । द्विषन्तीति द्वेषांसि ।
अन्यैरस्माद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानीत्यन्यकृतानि । हे सोम त्वं
तादृशेभ्यो नियन्ताऽसि । यथा तादृशानि नास्मान्वाधन्ते तथाऽस्मानन्यत्र
सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयसि । तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बल-
मसि, तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । अप्तुं प्रस्कन्दयतीत्यत्राप्तुशब्द आज्यविन्दुवाची ।
मन्त्रे त्वल्पदेहवाची । हे सोम त्वं जुषाणोऽस्मासु प्रीतिमान्क्षसामदर्शनायाप्तु-
रल्पदेहः सन्नाज्यस्य विन्दुं वेतु पिव, तवेदं हुतमस्तु । पूर्वद्वारेण निष्क्रामन्तो
यमग्निं प्रणयन्ति । अयमग्निरस्माकं वरिवः कृणोतु श्रेयः करोतु । अयं मृधो
वैरिणः प्रभिन्दन्पुर एतु अग्रे गच्छतु । अयं जर्हषाणो हृष्टान्तःकरणः शत्रू-
ञ्जयतु । वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन्संग्रामे स वाजसातिस्तस्मिन्चयमस्मदर्थं
वाजं जयतु वशी करोतु । हे विष्णो व्यापिन्नाहवनीयास्मदनुग्रहार्थमुरु विक्र-
मस्व वैरिषु बहुलं पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय निवासार्थमुरु कृधि बहुलं
गृहधनादिकं संपादय । घृतेन ज्वालोद्भवाद्घृतयोनिः । हे घृतयोने हूयमानमिदं
घृतं पिव, यज्ञपतिं यजमानं [प्र] प्रतिरातिशयेन वर्धय ।

मन्त्रान्व्याचिख्यासुरादौ होमं विधत्ते—

“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षाविसर्जनार्थत्वादेतानि होमकर्माणि वैसर्जनानि ।

(अग्नीषोमीयपश्वभिधानायाग्रिषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

वत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते सैमपि व्रतान्ह्व-
ध्वमिति संप्रेष्यति यजमानस्थामात्यान्संह्वयन्(न्तम)ध्वयुं यजमानोऽन्वा-
रभते यजमानं पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरोऽह्वेन वाससाऽमात्यान्संपच्छाद्य वाससोऽन्ते
क्षुरदण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति ” इति ।

व्रतामात्यशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सदृशी ।

विशेषान्क्रमेण विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

द्वाभ्यां त्व१ सोम जुषाण इत्येताभ्याम् । आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधा-
स्यते । आहवनीय उरु विष्णो, इति मन्त्रः ।

होमात्पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आदादव्य इति विधत्ते—

“ देवानै सुवर्गं लोकं यतो रक्षाऽस्यजिवाऽस्तन्ते सोमेन राज्ञा रक्षाऽस्यपह-
न्याप्नुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षतामनुपलाभायाऽऽतः सोमो भवत्यथ
वैसर्जनानि जुहोति रक्षतामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

यतो गच्छतः । अप्तुं रक्षोभिरुपलब्धुमशक्यमल्पदेहम् । आत्तो भवति
स्वीकृतो भवेत् । तव ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षाऽस्यपहन्ति ।

प्रथममन्त्रस्य पूर्वभागोऽभिप्रेतं सोमस्य सामर्थ्यमुपपादयति—

“ त्व१ सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्येषः ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० २] इति ।

तनुच्छिदां रक्षतामपि तनू कृणन्ति च्छिनत्तीत्येष सोमोऽत्यन्तं तनूकृत्त-
स्माद्रक्षोन्योऽस्मान्नालयितुं समर्थः ।

द्वितीयभागे विशेष्यं पूरयति—

“ द्वेषोन्योऽन्यकृदेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाऽसि ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० २] इति ।

तृतीयभागस्त्योरु वत्त्वमित्यस्य वाक्यस्य शेषं पूरयति—

(अग्नीषोमीयपश्वभिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

“ उरु यन्ताऽसि वरूथामित्याहोरु णस्क्रधीति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

बहुलमस्मदर्थं कुर्वित्येतदेव स भागो ब्रूते ।

द्वितीयमन्त्रेऽप्तुशब्दसूचितमाह—

“ जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेत्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्राचीनवंशान्निष्क्रम्याऽऽग्नीध्रे जिगमिषुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि षड्विधत्ते—

“ आ सोमं ददत आ ग्राव्ण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनाऽसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

सोमं हविर्धाने नेतुमाददीरन् । ग्रावाणोऽभिषवार्थाः । वायव्यान्युलूखलसदृशानि ग्रहपात्राणि । द्रोणकलशः प्रौढं काष्ठपात्रम् । एतान्याददीरन् । पत्नीं स्वस्थानादुत्थाप्याऽऽनयेयुः । ब्रीह्याद्यौषधद्रव्यार्थं यत्तृतीयं शकटं तदेवासकृदावृत्तत्वादनांसीति बहुवचनेनोच्यते । तदनु पुनः पुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सति यजमानस्य स्वं यावदस्ति तेन सर्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति ।

विधत्ते—

“ नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

। अग्रे नय सुपथेत्यसौ नयवती ।

अत्र सूत्रम्—“ शालामुस्वीये प्रणयनीयमिध्ममादीप्य सिकताभिरुपयम्याग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति प्रणीयमानायानुब्रूहीति वा प्रथमायां त्रिरनूक्तायामयं नो अग्निर्वरिवः कृष्णोत्वित्याग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्त्याग्नीध्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य जुहोति” इति ।

प्रचरण्या चतुर्गृहीतस्याऽऽज्यस्यार्धं गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन हुतमवाशिष्टेऽप्यर्धमाज्यमाग्नीध्रे हुत्वेतरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ।

विधत्ते—

६६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(अग्नीषोमीयपश्वभिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

“ ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उप वासयति ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० २] इति ।

स्थापयेदित्यर्थः ।

तद्वत्सोमस्यापि स्थापनप्राप्तौ तद्वारयितुं ग्रहणं विधत्ते—

“वि ह्येनं तैर्गृह्यते यत्सहोपवासयेदपुवायेत” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २]
इति ।

एनं सोमं तैर्ग्रावादिभिर्वियुज्य नेतुं गृह्णीरन् । यदि कश्चित्तैः सह स्थापयेत्त-
दानीमभिषवभीत्या सोमस्योदरं पूति भवेत् । अत्राऽऽज्यशेषस्याऽऽहवनीये होमा-
योरु विष्णो, इति यो मन्त्रो यश्च ततः पूर्वोऽयं नो अग्निरिति मन्त्रस्तावुपेक्षितौ ।

सोम इति । कल्पः—“ ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं
प्रपादयति सोमो जिगाति गातुविद्देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदमिति ”
इति ।

गातुविन्मार्गज्ञः सोमो जिगाति गच्छति । कं देशं गच्छति, आसीदित्यास्मि-
न्हविर्धानदेश इत्यासदः । देवानामासदमेति । कीदृशं, निष्कृतमलंकृतम् ।
कृतस्य यज्ञस्य योनिं कारणं ग्रहचमसादिहविषामत्रावस्थितत्वात् ।

विधत्ते—

“सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयैवैनं देवतया प्र पादयति” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० २] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णा-
जिनमास्तृणाति अदित्याः सदोऽसीत्यदित्याः सद आ सीदेति । कृष्णाजिने रा-
जानम् ” इति ।

स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

एष व इति । कल्पः—“ अथैनं देवताभ्यः संप्रयच्छत्येष वो देव सवितः
सोमस्त रक्षध्वं मा वो दमादिति ” इति ।

एतावन्तं कालं यजमानः सोममरक्षत् । इत ऊर्ध्वं हे देव युष्मदीयं सोमं
ययमेव रक्षध्वम् । यद्यपीन्द्रादयः सर्वे संवोधनीयास्तथाऽपि परिवृढत्वादशेषोप-

(अंगीषोमीयपश्वभिधानायांगीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्)

लक्षणार्थं सवितैव संबोध्यते । मा वो दभत्सोमं रक्षमाणान्युष्मान्कश्चिदपि मा हिंसीत् ।

सवितृसंबोधनतात्पर्यमाह—

“यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह सवि-
नृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

एतत्त्वमिति । बौधायनः—“ संप्रदायोपनिष्ठत एतत्त्वः सोम देवो देवानुपा-
गा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेति ” इति ।

हे सोम त्वं देवः सन्भवदीयान्देवानेनदिदानीं प्राप्तोऽसि । अहमपि मनुष्यः
सन्मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं प्राप्तोऽस्मि । कीदृशोऽहं, पुत्रादिप्रजया पश्वादिधनपु-
ष्ट्या च सह वर्तमानः ।

मन्त्रभागयोर्द्वयोः प्रसिद्धिं तृतीयभागे विपक्षवाधं च दर्शयति—

“ एतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन्देवानुपैतीदमहं मनुष्यो
मनुष्यानित्याह मनुष्यो ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यज-
मानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपा-
वर्तते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

नम इति । बौधायनः—“ नमो देवेभ्य इति प्राश्चमञ्जलिं करोति स्वधा
पितृभ्य इति दक्षिणाप्रत्यश्चमधोपनिष्कामतीदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्यथाऽऽह-
वनीयमुपतिष्ठते सुवरभि वि ख्येष वैश्वानरं ज्योतिरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिनि प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य
इति प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणे, इदमहं निर्वरुणस्य पा-
शादित्युपनिष्क्रम्य सुवरभि वि ख्येषामिति सर्वं विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्यो-
तिरित्याहवनीयम् ” इति ।

मन्त्रद्वयार्थप्रसिद्धिं दर्शयति—

“ नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधा-
कारो हि पितृणाम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

निर्वरुणस्य पाशादित्यत्र निर्मुञ्चामीत्यध्याहर्तव्यम् ।

एतमेवाभिप्रायं दर्शयति—

“ इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० २] इति ।

(अग्नीषोमपश्वमिधानाय पश्वङ्गयूपच्छेदनाभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैसर्जनारुयहोमीयवाससो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यवाधात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ” इति ॥

इदं स्मर्यते—“वैसर्जनहोमवासोऽध्वर्युर्गृह्णाति ” इति । सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवन्मूलवेदानुमानेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—कदाचित्काश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह । तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवति । दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना । दक्षिणया परिकीर्तानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाऽप्युपपन्नावष्टकादिमूलश्रुतिवन्मूलश्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अनो वाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्नेयं स्मृतिः प्रमाणम् ।

अथ च्छन्दः—

त्व२ सोमेति गायत्री, अयं नो अग्निगिति त्रिष्टुप् । उरु विष्णो, इत्यनुष्टुप् ।
सोमो जिगातीति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

—

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

अत्यन्यानां नान्यानुपागामर्वाङ्गत्वा परै-
रविदं परोऽर्वरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै
देवस्त्वा साविता मध्वाऽनक्तवोर्षधे त्रायस्वै-
न२ स्वर्धिते भैन२ हि२सीर्दिवमग्नेण मा
लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हि२सीः पृथिव्या

(अग्निषोमपश्वभिधानाय पश्वेङ्गयूपच्छेदनाभिधानम्)

सं भव वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्र-

वल्शा वि वयः रुहेम यं त्वाऽयः स्वाधीति-

स्तोतिजानः प्रणिनाय महते सौभगायाच्छिन्नो

रायः सुविरः (१) ॥

(यं दशं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके वैसर्जनहोमेऽवान्तरदीक्षां विसृज्याग्निषोमयोराग्नीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनमुक्तम् । अथ पञ्चममारभ्यैकादशान्तेषु सप्तस्वनुवाकेषु प्रणीतयोस्तयो-
रग्नीषोमयोः पशुर्वक्तव्यः । तत्रास्मिन्पञ्चमेऽनुवाके पश्वेङ्गयूपस्य च्छेदनमभिधीयते ।

अत्यन्यानि । बौधायनः—“ पुनः पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य यूपस्तष्टो भवति यत्र वा वत्स्यन्मन्यते स यः समे भूम्यै स्वाद्योने रूढो बहुपर्णो बहुशाखोऽप्रतिशुष्काग्रः प्रत्यङ्मुपनतस्तमुपतिष्ठते—अत्यन्यानां नान्यनुपागामर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवैरेस्तं त्वा जुपे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अतिक्रम्य यूप्यान् यं जोषयते तमभिमन्त्रयतेऽत्यन्यानगामित्यथै-
नमुपस्पृशति तं त्वा जुपे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च । पलाशखदिरादयो यूप्याः । निम्बजम्बी-
रादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्तियूप्यवृक्ष त्वत्तोऽन्यान्क्रान्तिवृष्यानापि समप्रदेशज-
न्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् । अन्यांस्त्वयूप्यान्तोपागाम् । त्वां त्वाविदं लब्धवा-
नस्मि । कीदृशं, परैरर्वागुत्कृष्टैर्लक्षणैः प्रत्यासन्नं तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः
कीदृशं, परोऽवैरैर्निरुष्टैर्लक्षणैर्दूरवर्तिनं तद्रहितमित्यर्थः । हे वृक्ष तं त्वां विष्णु-
देवताकं देवयजनार्थं सेवे ।

विधत्ते—

“ वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽ-
च्छेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(अग्नीषोमपश्वाभिधानाय पश्वङ्गयूपच्छेदनाभिधानम्)

उरु विष्णो वि क्रमस्वेति सुवेणाऽऽहवनीये यूपाहुतिं हुत्वा ततो यूपं प्राप्तुं गच्छेत् ।

यथोक्तमन्त्रार्थं प्रसिद्धिं दर्शयति—

“ अत्यन्यानां नान्यानुपागामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरैरित्याहार्वाग्ध्येनं परैर्विन्दति परोऽवरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देव-यज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

देवस्वेति । कल्पः—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति सुवेण सर्वतो मूलं पर्यणक्त्योषधे त्रायस्वैनमित्यूध्वाग्रं दर्भद्वयमन्तर्धाय स्वधिते मैनः हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति ” इति ।

मध्वा मधुरेणाऽऽज्येन ।

एतदेवाभिप्रेत्याऽऽह—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे त्रायस्वैन-स्वधिते मैनः हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

विधत्ते—

“ स्वधितेर्वृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसमेवैनमा हरति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

स्वधितिभयात्पतितस्य वृक्षतेजस आहरणायैहाऽऽद्यशकलाहरणम् ।

दिवमिति । कल्पः—“ प्राञ्चं वोदञ्चं वा प्रयन्तमनुमन्त्रयते दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन हिंसीः पृथिव्या सं भवेति ” इति ।

हे छिन्नवृक्ष त्वं पतन्दिवं मा लेखीर्मा विदारीः पृथिव्या संभव संयुज्याव-तिष्ठस्व ।

अप्रसक्तप्रतिषेधबुद्धिं वारयति—

“ इमे वै लोका यूपात्प्रयतो बिभ्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रथतः पततः ।

वनस्पत इति । कल्पः “ अथाऽऽवश्वने हिरण्यं निधाय संपरिस्ती-
र्याभिजुहोति वतरपते शतवल्शो वि रोह स्वाहेति ” इति ।

विधत्ते—

“ वनस्पते शतवल्शो वि रोहेत्यावश्वने जुहोति तस्मादावश्वनाद्वृक्षाणां
भूयांस उचिष्ठन्ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

आवृश्च्यते वृक्षो यस्मान्मूलादित्यावश्वनम् । भूयांसो बहवो वल्शाः शाखा-
विशेषाः ।

सहस्रेति । कल्पः “ सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्य ” इति ।

विरोहेवेत्याग्नीरर्थो विवक्षित इत्याह—

“ सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमेत्याहाऽऽशिषं भवतामा शास्ते ” [सं० का०
६ प० ३ अ० ३ इति ।

यं त्वेति । कल्पः—“ अन्वग्रः शाखां प्रसृजयति यं त्वाऽयः स्वधितिस्ते-
तिजानः प्रणिनाय महते सौभगायेति ” इति ।

हे छिन्नवृक्ष तेतिजानस्तीक्ष्णोऽयं स्वधितिर्यं त्वां महते सौभगाय दर्शनीय-
त्वाय तिर्यक्शाखाच्छेदनेन प्रणिनाय प्ररुद्धं यूपत्वं प्रापयामास । ततस्तादृशेन
त्वया छेदनाच्च भेतव्यम् ।

अच्छिन्न इति । कल्पः—“ अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्यग्रं परिवासयति ”
इति ।

हे यूप त्वमच्छिन्नो भव । मन्त्रसामर्थ्येन च्छेदनव्यथा तव मा भूत् । कीदृ-
शस्त्वं, सुवीरः शोभना वीरा यजमानपुत्रपौत्रादयो येन त्वया लभ्यन्ते स त्वं
सुवीरः । तादृशस्त्वं रायो धनानि यजमानाय देहि । यं त्वाऽयमच्छिन्न इत्येतौ
मन्त्रावुपेक्षितौ ।

योऽयं यूपार्थो वृक्षच्छेदः पूर्वमुक्तस्तत्र च्छेदे छेदं वृक्षस्य प्रदेशं विधत्ते—

“ अनक्षरसङ्गं वृश्चेत् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

छिन्नावशिष्टस्य मूलस्योपरि गच्छतः शकटस्याक्षो यथा न प्रसज्यते तथा
नीचं मूलमवस्थाप्य च्छिन्द्यात् ।

(अग्नीषोमपश्वभिधानाय पश्वङ्गयूपच्छेदनाभिधानम्)

विपक्षे बाधकमाह—

“ यदक्षसङ्गं वृश्चेदधं ईषं यजमानस्य प्रप्रायुकः स्यात् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

यदि च्छिन्ने वृक्षमूले शकटस्याक्षः प्रसज्येत तदा यजमानस्य संबन्धि गोवत्सादिकमीपाया अधो मरणशीलं भवेत् । शकटस्य प्राचीनं दीर्घकाष्ठ-मीपा ।

शाखाया यूपार्थं छेदनं निन्दति—

“ यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठि-
तोऽप्रतिष्ठित एव भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

वृक्षमारुह्य जायत इत्यारोहः शाखा । स च भूमावनुत्पन्नत्वादप्रतिष्ठितः ।
तस्य यूपत्वे यजमानोऽप्रतिष्ठित एव भवति ।

अपर्णमपि निन्दति—

“ यं कामयेताप्रशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामय-
व्योऽप्रशुरेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

वनस्पतीनां मध्य एष पर्णरहितः शुष्काग्रश्चापशव्यः पशुभ्यो न हितः ।

बहुपर्णी विधत्ते—

“ यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णी तस्मै बहुशाखं वृश्चेदेष वै वनस्पती-
नां पशव्यः पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

भूमौ समप्रदेशे स्वबीजादुत्पन्नं विधत्ते—

“ प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै
स्वाद्योने रूढः प्रत्येव तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।
स्वाद्योनेरित्यनेन वृक्षजन्या शाखा व्यावर्त्यते ।

पश्चिमादिश्यानतं विधत्ते—

“ यः प्रत्यङ्ङुपनतस्तं वृश्चेत्स हि मेधमभ्युपनतः ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ३] इति ।

मेधो यज्ञः । स चोत्तरवेद्यां क्रियमाणो यूपस्थानात्प्रत्यङ्ग भवति । अतो
मेधमभिलक्ष्यैवोपनतः ।

यूपस्य काम्यानि परिमाणानि विधत्ते—

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

मश्च प्राचीनवंशे पूर्वं स्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रण-
यनादूर्ध्वं यूपच्छेद आम्नातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने
प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात्पूर्वस्मिन्दीक्षाकालेऽपकृष्टः । दीक्षासु यूपं छि-
नचीति तद्विधानात् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षा-
त्प्रणयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रयाजाधारादीनामेकमेव प्रधानं
प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगन्तःपातित्वादवश्यंभावी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे
तदन्ताङ्गसमूहापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । यूप-
च्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यक्रमोऽपेक्षितः । तस्मा-
च्छ्रुतस्य यूपच्छेदनमात्रस्यापकर्षः ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्त्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहिताः । तेषु यूपभेदो
युक्तः । कुतः । अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चोदकाभ्यामतिदे-
शादिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावदग्नीषोमीयपशोः कर्मणः काले यूपस्योत्पत्तिः ।
[किंतु] ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु यूपं छिनत्ति क्रीते वा राज-
नीति तत्कालविधानात् । अत आधानवत्सर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले
संपन्नमाधानं तत्तद्वाक्यविशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु संबध्यते तथा स्वकाले छेदनादिना
निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियुज्यते । तस्मात्तन्त्रेण यूपः
संपादनीयः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिनीयूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ।

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः । यूपस्या-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधा-
नेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । तथा सति
देशैक्यसंभवादाहुतेस्तन्त्रता ।

पष्ठस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अमुख्ये संस्कृते मुख्यलामे किं ग्राह्यमेतयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः खादिरस्तक्षणात्पुनः ” इति ।

यदा यूपार्थं खदिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात्प्रागेव लभ्यते तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः, असंस्कृतात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेन्नैवम् । मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साद्गुण्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ” इति ।

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते तत ऊर्ध्वं खदिरो यदि लभ्येत तदाऽपि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात्साद्गुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेन्नैवम् । गुणभूतो यूपः, पशुनियोजनं प्रधानं, न हि गुणानुसारेण प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्युक्ता । तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम् ” इति ॥

यदाऽमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु खदिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यस्तदा तक्षणादिबहुगुणलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदरण्य इति चेन्नैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात्कृशोऽपि मुख्य एवोपादेयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्खदिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्येन हीतरः ” इति ॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्वात्तक्षणादिरहितोऽपि खदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यस्तदाऽपि मुख्यत्वात्खादिर एवोपादेय इति चेन्नैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावान्नियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः ।

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

अत्र नास्ति च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा
 शुन्धतां लोकः पितृषदंनो यवोऽसि यवयास्म-
 द्द्वेषो यवयारांतीः पितृणां सदनमासि स्वावे-
 शोऽस्यग्रेमा नैतृणां वनस्पतिरधि त्वा
 स्थास्यति तस्य वित्ताद्देवस्त्वा सविता मध्वाऽ-
 नक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य उदिवं
 स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृह ते
 ते धामान्युश्मसि (१) गमध्वे गावो यत्र
 भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य
 विष्णोः परमं पदमव भाति भूरैः । विष्णोः
 कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य
 युज्यः सखा । तद्विष्णोः परमं पदं सदा
 पश्यन्ति सूरयः । दिवी चक्षुराततम् । ब्रह्म-
 वनिं त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोष-
 वनिं पर्यूहामि ब्रह्म दृह क्षत्रं दृह प्रजां
 दृह रायस्पोषं दृह परिवीरसि परि त्वा
 दैवीर्विशो व्ययन्तां परीम रायस्पोषो यज-

मानं मनुष्या अन्तरिक्षस्य त्वा सानावर्ष
गृहामि (२) ॥

(उश्मसी पोषमेकाक्षर्विंशतिर्था) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । छिन्नस्म यूपस्य स्थापनं षष्ठेऽनुवाके
वर्ण्यते ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ यूप एष प्रक्षालितः प्रपन्नः संपन्नचपालः
प्रागवटादुपशेते तमुत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्पराञ्चं प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय
त्वा दिवे त्वेति ” इति ।

प्रोक्षामीति शेषः । चपालो यूपाग्रे प्रतिमुच्यमानः कटकः ।

लोकत्रयाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षणमित्याह—

“ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नानौदुम्बर्या इवाग्रमारभ्याधोमुखप्रोक्षणं किंतु मूलमारभ्योर्ध्वमुखमिति
विधत्ते—

“ पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्घ्रिं हि सुवर्गो लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

शुन्धतामिति । कल्पः—“ अवटेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृपदन
इति, यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति, बर्हिर्हस्तं व्य-
तिषज्यावस्तृणाति पितृणां सदनमसीति ” इति ।

यूपस्थापनार्थो योऽवटस्तस्मिन्प्रोक्षणशेषं निनीय यवान्प्रक्षिप्य बर्हिर्मुष्टेरर्थं
प्रागग्रमर्धमुदगग्रमित्येवं व्यतिषज्य बर्हिरवस्तृणीयान् ।

एतानर्थान्विधत्ते—

“ क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्वनत्यपोऽव नयति ज्ञान्यै यवमतीरव नय-

(छेन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

त्यूर्वे यवो यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति
पितृणां सदनमसीति बर्हिर्व स्तृणाति पितृदेवत्यं ह्येतद्यन्निखातं यद्बर्हिरन-
वस्तोर्यं मिनुयात्पितृदेवत्यो निखातः स्याद्बर्हिरवस्तीर्यं मिनोत्यस्यामेवैनं
मिनोति ”- [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यद्यप्यत्र यूपावटस्वननं नाऽऽघ्रातं तथाऽप्यौदुम्बरीमाघ्रातं तस्येहान्वृत्ति-
मभिप्रेत्य यत्स्वनतीत्यनूद्यते । तदनुवृत्तये समानविषयत्वं प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्र
विहितमप्यवनयनादिकं पुनरत्र विधीयते ।

स्वावेश इति । कल्पः—“ यूपशकलमवास्यति स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां
वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य विक्षादिति ” इति ।

शोभन आवेशो यूपावस्थितिलक्षणो यस्मिन्प्रथमशकले स स्वावेशः । हे
शकल त्वं स्वावेशोऽसि । यूपस्य त्रयो नेतारः प्रथमशकलः स्वरुश्चषालश्चेति ।
तेषां नेतृणां मध्ये त्वमग्रेणाः प्रथमभावी । वनस्पतिरूपो यूपस्त्वामधिष्ठास्यति ।
तस्य विक्षात्, तं यूपमनुजानीहि ।

विधत्ते—

“ यूपशकलमवास्यति सतेजसमेवैनं मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

यत्पूर्वोक्तं स्वधितेर्वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापततीति
शकले प्रक्षिप्ते सति तेन तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितवान्भवति ।

देवस्त्वेति । कल्पः—“ अथ प्रवृक्ष चषालं यूपस्याग्रमनक्ति देवस्त्वा सवि-
विता मध्वाऽनक्तिवति ” इति ।

मध्वा मधुरेण तेजोरूपेणाऽऽज्येन ।

तदिदं दर्शयति—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवत्याह तेजसैवैनमनक्ति ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ४] इति ।

सुपिप्पलाभ्य इति । कल्पः—“ अन्तरैतश्च बाह्यतश्च स्वभ्यक्तं कृत्वा
चषालं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति ” इति ।

यूपस्याग्रभागः पूर्वमच्छिन्नो रायः सुधीर इति मन्त्रेण च्छिन्नस्तेन निष्पा-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

देतश्चतुरङ्गुलोच्छ्रितः सच्छिद्रश्चपालः । हे चपाल त्वां यूपग्रे प्रतिमुञ्चामि ।
किमर्थम् । शोभनफलसंयुक्तौषध्यर्थम् ।

विधत्ते—

“ सुपिप्पलाभ्यस्तवौषधीभ्य इति चपालं प्रति मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओषधयः
फलं गृह्णन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यस्मात्फलार्थमग्रे चपालः प्रतिमुक्तस्तस्माच्छिरस्यग्रे फलग्रहणम् ।

विधत्ते—

“ अनक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः संमिता यदग्निष्ठामाग्नि-
मनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तक्षणेन निष्पादितास्वष्टासु यूपान्निषु मध्ये येयमाहवनीयाग्निसमीपे स्थिता
साऽग्निष्ठा तामाज्येनानक्ति । तदिदमञ्जनममन्त्रकमिति बौधायनस्य मतम् । अथ
सुवेणाग्निष्ठामग्निमभिधारयन्नाह यूपयाज्यमानायानुब्रूहीत्येतावत् एवाभिधानात् ।

आपस्तम्बस्तु समन्त्रकतामाह—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनाकित्वति सुवेण
संततमविच्छिन्दन्नग्निष्ठामग्निमनक्त्योपरात् ” इति ।

अवटे क्षिप्यमाणो मूलभाग उपरम् । मूलतोऽतष्टमुपरमिति ।

विधत्ते—

“ सर्वतः परि मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

यजमाने कमप्यवयवमवर्जयित्वा तेजो दधाति ।

उद्विवमिति । कल्पः—“ उच्छ्रयत्युद्विवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवी-
मुपरेण दृष्ट्वेति ” इति ।

वाक्यत्रयप्रयोजनमाह—

“ उद्विवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

बौधायनः—“ अथैनं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति ते ते धामानि विष्णोः
कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यां स यत्राग्निष्ठामग्निमाहवनीये संपादयति तद्यूपस्य चपा-
लं परीक्षयति तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविव चक्षुरातत-
मिति ” इति ।

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

आपस्तम्बः—“ ते ते धामानीत्यवटेऽवदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्ठाः संमिनोति ” इति ।

आद्यो मन्त्र एवाम्नातः—

ते ते धामानीति । ते तानि, ते तव धामानि स्थानानि उश्मासि काम-
यामहे गमध्ये गन्तुं, गावो गन्तारः, भूरिशृङ्गा बहुदीप्तयः, अयासोऽनपायाः,
अह, एव । उरुगायस्य महात्मभिर्गीयमानस्य, भूरर्महतः । हे यूर्पाभिमानिन्वि-
ष्णो तव तानि स्थानानि गन्तुं कामयामहे । येषु गन्तारो बहुदीप्तयो वर्तन्ते न
कदाचिदपयन्ति । एष्वेव स्थानेषु महात्मभिर्गीयमानस्य महतो विष्णोस्तत्परमं
पदमवभाति । तादृशस्थानप्राप्तिहेतवे कर्मणे यूपोऽस्मिन्नवटे तिष्ठतु ।

विधत्ते—

“वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया कल्पय-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छ्रयेत् ।

मन्त्रान्तरं त्वेवाम्नातम्—

विष्णोरिति । हे जना विष्णोः कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहारचरितानि पश्यत,
यतो यैः कर्मभिर्ब्रतानि भवदीयलौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे सृष्टवान्निर्मितवान् ।
स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्यः सखा ।

तद्विष्णोरिति । तद्विष्णोरिति मन्त्रस्यायमर्थः—सूरयो विद्वांसो वेदान्तपारं
गता विष्णोस्तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशं दिव्याकाशे निरावरणे
प्रसृतं चक्षुरिवाऽऽततं व्याप्तम् । तादृशस्य विष्णोरनुग्रहाद्वैष्णवस्य यूपस्याग्नि-
ष्ठामश्रिमाहवनीयेन संमितां स्थापयामीत्यर्थः ।

अस्मिन्स्थापने विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरिति मन्त्रद्वयं विनियुङ्क्ते—

“ द्वाभ्यां कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणां पदार्था उपेक्षिताः ।

अग्निष्ठाश्रिस्थापने पूर्वपक्षं दर्शयति—

“ यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेयमित्यनिष्ठां तस्याश्रिमाह-
वनीयादित्थं वेत्थं वाऽति नावयेत्तेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तक्षणवेलायामष्टास्वश्रिषु कांचिदश्रिमियमश्रिष्ठेति प्रज्ञातां कुर्यात् । तामाश्रिं यूपस्य पश्चिमभागे स्थितादा(तमा)हवनीयमतिलङ्घ्य दक्षिणत उत्तरतो वा नावये-
त्प्रापयेत् । तथा सति तेजआदिमिर्व्यर्धयति वियोजयति ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

“ यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रिमा-
हवनीयेन सं मिनुयात्तेजसैवेनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ४] इति ।

संमिनुयात्संमुखां स्थापयेत् ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथैनं प्रदक्षिणं पर्यूहति ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रव-
निं सुप्रजावनिं रायस्पोषवनिं पर्यूहामीति, मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति ब्रह्म दृंह
क्षत्रं दृंह प्रजां दृंह रायस्पोषं दृंह हेति ” इति ।

मन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ४] इति ।

परिवीरिति । कल्पः—“ प्रदक्षिणं परिव्ययति परिवीरासि परि त्वा दैवी-
र्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या इति ” इति ।

हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि । दैवीर्विशो देव
संबन्धिन्यः प्रजा मरुद्गणादयस्त्वां परितो व्ययन्तां वेष्टयन्तु । तद्वदिमं यजमानं
धनपुत्रभृत्यादिमनुष्याश्च परिव्ययन्तु ।

अन्तरिक्षस्येति । कल्पः—“ स्वरुमादायान्तरिक्षस्य त्वा सानावव गूहामी-
त्युत्तरेणाग्निष्ठां मध्यमे रशनागुणेऽवगूहति ” इति ।

हे स्वरो त्वामन्तरिक्षलोकमध्यवर्तिनो रशनागुणस्य सानौ पार्श्वेऽवगूढं
करोमि । मन्त्रयोरर्थं उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ परि व्ययत्यूर्ग्वै रशना यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा समर्ध-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ओषधिविशेषैर्दमैरुपन्नत्वाद्रशनाया ऊर्ध्वपत्वम् । तथा यूपस्य संबन्धे सति
यूपप्रमाणहेतुर्यजमान एवान्नेन समृद्धो भवति ।

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

रशनाया मध्यमगुणस्य देशं विधत्ते—

“ नाभिदध्ने परि व्ययति नाभिदध्न एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदध्न ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अस्मा अस्य यजमानस्य नाभिदध्न उदर ऊर्जं स्थापयति । ततः सर्वे तत्रो-
र्जा भुञ्जते मुक्तामूर्जं धारयन्ति ।

नाभिदध्नप्रशंसार्थं निन्द्यं पक्षमुपन्यस्यति—

“ यं कामयेतोर्जनं व्यर्षयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्जैर्वैनं व्यर्ष-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

उदरसदृशान्नाभिदध्नादूर्ध्वमधो वा रशनावेष्टने यजमानमन्त्रेण वियोजयति ।

कामनाभेदेन देशविशेषं विधत्ते—

“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमवोहेद्वृष्टिमेव नियच्छति
यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुदहेद्वृष्टिमेवोद्यच्छति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ४] इति ।

नाभिदध्नदेशादवाचीनमधोदेशे वद्धां पुनरप्यवोहेदपकर्षेत्तेन वृष्टिं नियच्छति
न्यग्भावेन प्रवर्तयति । ऊर्ध्वप्रदेशे वद्धां पुनरप्युदहेदुत्कर्षेत्तेन वृष्टिमुद्यच्छति
ऊर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ।

यूपं सर्वदेवताप्रीतिहेतुतया स्तौति—

“ पितॄणां निस्त्रातं मनुष्याणामूर्ध्वं निस्त्रातादा रशनाया ओषधीनां रशना
विश्वेषां देवानामूर्ध्वं रशनाया आ चषालादिन्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं
स वा एष सर्वदेवत्यो यद्यूपो यद्यूपं भिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

निस्त्रातमुपरं पितॄणां प्रियं, निस्त्रातरशनादेशयोर्मध्यं मनुष्याणां, रशना
देश ओषधीनां, तद्देशचषालयोर्मध्यं विश्वेषां देवानां, चषालदेश इन्द्रस्य, अति-
रिक्तं तु साध्यानाम् । तच्च सूत्रे दर्शितम्—“ यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं ताव-
दूर्ध्वं चषालाद्युपस्यातिरिक्तं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा ” इति ।

पुनरपि स्वर्गलोकावगातिहेतुतया यूपं स्तौति—

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

यूपेन योषयित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तद्यूपस्य यूपत्वं यद्यूपं भिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

देवाः पुरा कदाचिद्यज्ञं कृत्वा तेन यज्ञेन स्वर्गं गच्छन्तो मनुष्या अप्यस्मानन्वागत्यास्मत्सदृशास्ते भविष्यन्तीति मत्वा यूपेन मनुष्यान्योषयित्वा मोहयित्वा स्वयमेव स्वर्गं गताः । यूपः सर्वदेवत्य इत्यज्ञात्वा काष्ठमात्ररूप इति बुद्धिमोहः । ऋषयस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीन्द्रियस्यापि द्रष्टारस्तनैव विदिततत्त्वेन यूपेन देवाननु तं स्वर्गं प्रज्ञातवन्तः । तत्तस्मान्मनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य यूपत्वं यूपनाम संपन्नम् । “ यूप(यु)प विमोहने ” इत्यस्माद्धातोर्यूपशब्दो निष्पन्नः । एवं च साति विदितमाहात्म्यस्य यूपस्य स्थापनेन स्वर्गः प्रज्ञायते ।

आहवनीयात्पूर्वदेशे यूपस्थापनाय विधत्ते—

“ पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातः हि तद्यदातिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अत्र सूत्रम्—अग्रेणाऽऽहवनीयं यूपार्वटं परिलिखत्यर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि ” इति ।

विधिवान्वये पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेशवाची । अर्थवादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य संघांश्च यत्कर्तव्यमङ्गजातं तत्सर्वमनुष्ठानात्पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथा च ब्राह्मणान्तरं—“ आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामि ” इति । यत्तु पूर्वं न ज्ञातं तत्पश्चाद्बुद्धमपि सदज्ञातमेव यस्मात्लोके विस्मरणेनान्यथाकरणेन वा कस्मिंश्चिदनृष्टेऽतिपन्ने विनष्टे साति पश्चात्क्रियन्त आहुरिदं गमनादिकमध्ययनादिकं वा तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीन्न चास्माभिस्तदानीं प्रज्ञातमिति । तस्मात्पूर्वकालस्य प्रज्ञानार्हत्वेन प्रशस्तत्वात्पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रशस्तः ।

यदुक्तं चपालादतिरिक्तं साध्यानामिति तत्समर्थ्यते—

“ साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्यज्ञो नास्पृशत्तान्यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदभ्रावर्शि मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेतद्यूपस्य यदूर्ध्वं चपालात्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन धीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

साध्यानामका देवाः पुरा यज्ञं कृत्वा यज्ञभागमतिलङ्घ्याधिको भागोऽस्मा-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

कमस्त्वित्यमन्यन्त । तानधिकं लिप्समानान्यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किमस्पृशत् । यद्यज्ञस्यातिरिक्तमिहाऽऽसत्तत्तानस्पृशत् । किमतिरिक्तम् । यदन्नावग्निं मथित्वा प्रहरणमस्ति एतदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम् । यदपि चषालादूर्ध्वं यूपग्रमेतदपि यजमानपरिमाणादधिकत्वादतिरिक्तम् । तदुभयं साध्यानां प्रीतिहेतुः ।

यूपप्रसङ्गात्स्वकाले स्वरुहोमं विधत्ते—

“ देवा वै सः स्थिते सोमे प्र स्नुचोऽहरन्प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरः स्नुचां निष्कयणमपश्यन्स्वरुं यूपस्य सःस्थिते सोमे प्र प्रस्तरः हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

पुरा देवाः समाप्ते सोमयज्ञे स्नुचो यूपं चाग्नौ प्राहरन्अग्नौ प्रहर्तुं संकल्पितवन्तः । ततो यज्ञविनाशो मा भूदिति विचार्य प्रस्तरेण स्नुचः स्वरुणा यूपं च निष्क्रीतवन्तः । तस्मात्सोमसमाप्तौ प्रस्तरमग्नौ प्रहरेत्स्वरुं च जुहुयात् । स्वरुं-यूपतक्षणे प्रथमः शकलः । तथा च सूत्रम्—

“ अवतक्षणानां स्वरुमधिमन्थनशकलम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पृथिषट्कं पुरेवात्र स्वावे प्रथमपातितम् ।

शकलं चावटे क्षिप्त्वा देवोऽग्निष्ठाश्रिकाञ्जनम् ॥ १ ॥

सुप्यारोपश्चषालाग्रे ह्युद्दि यूपं समुच्छयेत् ।

ते तेऽवटे क्षिपेद्विष्णोर्द्वाभ्यां यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥

ब्रह्मद्वयं गतं यूपो(पे) रज्ज्वा संवेष्टनं परि ।

अन्त स्वरुं तत्र गूहेदिति सप्तदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपान्मुत लक्षयेत् ।

देशं यूपान्भावेन वेदिभागोऽत्र चोद्यते ॥

बहिर्वेद्यर्धमित्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्ष्यते ” इति ॥

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

अग्नीषोमीये पशौ यूपं मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते—“ अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्सर्वं बहिर्वेदि ” इति ।

यूपं स्थापयितुं क्रियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षितः इति बुभुत्सायां तन्निर्णयामैत-
न्मूलस्य स्थौल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम् । तस्य च मीयमानस्य वेद्यभ्यन्तरभागोऽ-
ङ्गत्वेन विधीयते इति चेन्नैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यभ्यन्तरभागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन
वाक्येन विधीयते तद्वदसंस्कृतो वेदिवहिर्भागोऽप्यर्धं बहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधा-
तव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत । यदा तु वेदेरभ्यन्तरवास्यभागाभ्यामुपलक्षितोऽसं-
स्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते तदा नास्ति वाक्यभेदः ।
तस्माल्लौकिकदेश एवात्र यूपङ्गत्वेन विधीयते न तु संस्कृतवेदिभागः ।

अथ छन्दः—

ते ते धामानीति त्रिष्टुप् । विष्णोः क्रमाणि तद्विष्णोरित्युभे गायत्र्योः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः) ।

इ॒षे त्वो॑प॒वीर॒स्युपो॑ दे॒वान्दे॒वीर्वि॒ज्ञाः प्रा॒गु-
र्व॒ह्नीरु॒शिजो॑ बृ॒हस्प॑ते धा॒रया॑ व॒सूनि॑ ह॒व्या
ते॒ स्वद॑न्तां दे॒व त्वष्ट॑र्व॒ष्टं रण॑व रे॒वती॑ रम॑ध्वम-
ग्ने॒र्जनि॑र्त्रय॒सि वृष॑णौ स्य उ॒र्वश्य॑स्या॒युरसि॑
पु॒रुरवा॑ घृ॒तेना॒क्ते वृष॑णं दधा॒तां गा॒यत्रं॑ छन्दोऽ-
नु प्र जा॒यस्व॒ जैर्हु॑मं जा॒र्गतं॑ छन्दोऽनु प्र
जा॒यस्व॒ भव॑तम् (१) नः॒ सम॑नसौ॒ समो॑क-
माव॑रेपसौ । या य॒ज्ञः हि॒ंसा॑सिष्टं मा य॒ज्ञप॑तिं

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

जातवेदसौ शिवौ ववतमद्य नः । अग्नावग्नि-
 श्र्वरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।
 स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां
 मिथुया कर्भगधेयम् (२) ॥

(भवतमेकविंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ॥

षष्ठेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तम् । तस्मिन्यूपे पशुं नियोक्तुमुपाकरणमास्मिन्सप्तमेऽ-
 नुवाकेऽभिधीयते ।

इषे त्वेति । बौधायनः—“ अथैनं पशुं पल्पूलितमन्तरेण चात्वालेत्करो
 प्रपाद्याग्नेण यूपं पुरस्तात्पत्यङ्मुखं स्थापयति तमिषे त्वेति बर्हिषी आदायोपा-
 करोति उपवीरस्युपो देवान्दैवीर्विशः प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि
 हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्टवंसु रणव रेवती रमध्वामिति ” इति ।

पल्पूलितं स्तपितम् ।

आपस्तम्बः—“ इषे त्वेति बर्हिषी आदत्त उपवीरसीति पृक्षशाखां बर्हिभ्यां
 पृक्षशाखया च पुरस्तात्पत्यञ्चं पशुमुपाकरोति उपो देवान्दैवीर्विश इति ” इति ।

हे बर्हिरिषे पशुलक्षणाय देवाच्चायेष्यमाणाय त्वामाददे । बर्हिरिति जाता-
 वेकवचनम् । उपाकर्तुं वेति गच्छतीत्युपवीः । हे पृक्षशाखे त्वमुपवीरसि । उपो
 समीपे प्रागुः प्राप्ताः । के, उपाक्रियमाणपशुसंबन्धिहृदयाद्यवयवौ इत्यर्थाल्लभ्यते ।
 कान्प्राप्ताः, देवानग्नीषोमादीन्दैवीर्विशस्तद्देवसंबन्धिनीः प्रजाभ्यः । किंच वह्नी-
 र्यांगनिर्वाहकानुशिजः शेषभक्षणकामान्प्राप्ताः । हे बृहस्पते वसूनि हृदयादि-
 द्रव्याणि धारय पोषय । हे पशो ते त्वदीयानि हव्यानि स्वदन्तां स्वादूनि
 भवन्तु । हे देव त्वष्टृनामकं वसु पशुद्रव्यं रणव रमणीयं कुरु । हे रेवतीः क्षीरा-
 दिधनवन्तः पशवो रमध्वं यजमानगृहे क्रीडध्वम् ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ अग्नेर्जनित्रमसीत्याधिमन्थनशकलं निदधाति, वृष-
णौ स्थ इति प्राञ्चौ दर्भौ, उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते, पुत्तरवा इत्युत्तरारणिं,
घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्युभे अभिमन्थाऽऽयुरसीति समवधाय ” इति ।

हे शकल त्वमग्नेर्जनकमसि । हे दर्भौ युवां वृषणौ वीर्यसेचकौ स्थः । हेऽध-
रारणे त्वमुर्वश्या सदृशी भवसि । हे उत्तरारणे त्वं पुत्तरवसा समानाऽसि । हे
उभे अरणी युवां घृतेनाक्ते सत्यौ सेचनं पोषयतम् । हेऽरणिद्वय मातापितृ-
स्थानीय त्वमायुरसि यज्ञस्याऽऽयुस्थानीयमसि । पुत्रस्थानीयं वह्निमुत्पाद्य यज्ञा-
भिवृद्धिकरत्वात् ।

यद्यप्यत्र पाठक्रमेणैवे त्वेत्यादय उपाकरणमन्त्रा व्याख्यातव्यास्तथाऽपि
पूर्वानुवाके प्रसङ्गाद्यदुक्तमातिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरतीति
तद्विस्पष्टयितुमादावग्निमन्थनमन्त्रान्व्याचिख्यासुर्मन्थनाविशिष्टमाग्निप्रहरणं विधत्ते—

“साध्या वै देवा अस्मिल्लोक आसन्नान्यार्त्तिकचन मिषत्तेऽग्निमेवाग्नये मेधायाऽऽ-
लभन्त न ह्यन्यदालम्भ्यमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं
मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

मनुष्यपश्वादिसृष्टेः पुरा लोके साभ्यनामका देवा एवाऽऽसन् । अन्यत्कि-
मपि मिषत्प्राणिजातं नाऽऽसीत् । तं च साध्याः प्रजाकर्मिस्तद्धेतवे यज्ञायाऽऽ-
लभन्त (म्भन)योग्यमन्यत्पशुजातमलब्ध्वाऽग्निमेव पशुत्वेनाग्नये देवताया आलभ-
न्त पुरुषारण्यपशुन्यायेन पर्याग्निकरणान्तान्संस्कारानकुर्वन्त । तथा चाश्वमेधकाण्डे
श्रूयते—“ पर्याग्निकृतं पुरुषं चाऽऽरण्याश्चोत्सृजन्त्यहिंसायै ” इति । ततोऽ-
ग्न्यालम्भनरूपाद्यज्ञादेव प्रजा असृजन्त । तस्मात्पूर्वसिद्धाग्नौ मथिताग्नेः प्रह-
रणं प्रजोत्पत्तये भवति ।

अथ मन्थनकालश्चिन्त्यते—उपाकरणमारभ्य मारणपर्यन्तो व्यापार आल-
म्भशब्दार्थः, किं तस्मादालम्भादूर्ध्वमग्निर्निर्मन्थनीय आहोस्विदुपाकरणानन्तर-
मिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—

“ रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थेद्रुद्राय यजमान-
मपि दध्यात्ममायुकः स्यात् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

रुद्रः क्रूरः । पशोर्यजमाननिष्क्रयणरूपत्वात्पशुरेव यजमानः । तत आल-

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणविधानम्)

म्मादूर्ध्वमग्निमन्थने हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मर-
णशीलः स्यात् ।

तस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति—

“ अथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशुरिति यत्पशुमालभ्याग्निं म-
न्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ५] इति ।

“ ते देवा अग्नौ तूनः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवताः ”
इति श्रुतेरग्नेः सर्वदेवतारूपत्वम् । पशोर्हविष्त्वं प्रसिद्धम् । तथा सत्यालभ्य म-
न्थने प्रत्यासन्नाय हविषे सर्वा देवता जनयति संनिधापयति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्तत्वेनोपादत्ते—

“ उपाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्नेवाऽऽलब्धं नेवानालब्धम् ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ५] इति ।

उपाकरणेनाऽऽलम्भ उपक्रान्तोऽतो यथोक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासमा-
प्तत्वाद्यथोक्तदोषो न भविष्यति ।

द्वयोर्मन्त्रयोरर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्ह्येतज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ ह्येतौ ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्त्रीमन्त्रपुरुषमन्त्रतत्समवधानमन्त्रैर्मिथुनत्वासिद्धिं दर्शयति—

“ उर्वश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

वृषणशब्देन निषिक्तवीर्यस्थानीय उत्पाद्यो वह्निर्विवक्षित इत्याह—

“ घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामित्याह वृषणं ह्येते दधाते ये अग्निम् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

ये अधरोत्तरारणी वह्निं धारयत एते वृषणं सिक्तवीर्यं दधाते इति मन्त्रेणोच्यते ।

गायत्रमिति । बौधायनः—“ अथ प्रजातीर्वाचयति गायत्रं छन्दोऽनु प्र
जायस्व त्रैष्टुभं जागतं छन्दोऽनु प्रजायस्वेति ” इति ।

त्रैष्टुभमित्यत्र च्छन्द इत्यनुषङ्गः ।

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीति संप्रेष्यति मध्यमानायानुब्रूही-
ति वा, प्रथमायां त्रिरनूक्तायां त्रिः प्रदक्षिणमग्निं मन्थति गायत्रं छन्दोऽनु-
जायस्वेति प्रथमं, त्रैष्टुभमिति द्वितीयं, जागतामिति तृतीयं, ततो यथाप्राशु म-
न्थति ” इति ।

हेऽग्ने होत्रा पठद्यमानं गायत्रं छन्दोऽनुलक्ष्य त्वं प्रजायस्व । एवमितरत्रापि
योज्यम् । प्राशु क्षिप्रमित्यर्थः ।

छन्दसां साधनत्वमनेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह—

“ गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

होतारं प्रत्यध्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—

“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीत्याह ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

होतुरभि त्वा देव सवितरित्येतामृचं विधत्ते—

“ सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूत एवैनं मन्थति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ५] इति ।

पुनः प्रैषद्वयमुत्पादयति—

“ जातायानु ब्रूहि महियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रिय-
माणे समर्धयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकाण्ड एकः । मथितस्य जन्मकाण्डोऽपरः । जातस्य पूर्वाग्नौ प्रहरण-
काण्डोऽन्यः । तत्र सर्वत्र प्रैषे सति मन्त्रैरग्निः समृद्धो भवति ।

होतृमन्त्रान्विधत्ते—

“ गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रछन्दा वा आग्निः स्वेनैवैनं छन्दसां समर्ध-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकालेऽनुवचनीया अभि त्वा देव सवितरित्याद्याः । जाते सति उन्नत-
ब्रुवन्तु जन्तव इत्यादिकमनुब्रूयात् । प्रहरणकाले प्र देवं देववीतय इत्यादिकम-
नुब्रूयात् । ताः सर्वा ऋचो गायत्र्यः । अग्निश्च गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्गायत्र-
छन्दाः ।

कल्पः—“ भवतं नः समनसावित्यग्नेऽपोत्तरं परिधिग्राहवनीये प्रहरति संधिना
वाऽग्नावग्निश्चरति पविष्ट इति प्रहृत्य सुवेणाभिजुहोति ” इति ।

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

मन्त्रौ त्वेवाम्नातौ—

भवतमिति । योऽग्निः पुराऽऽहवनीये वर्तते, यश्चेदानीं मथितस्तस्मिन्प्राहि-
यते, तौ युवामस्मान्प्रति समनसौ समानमनस्कौ विप्रतिपत्तिरहितौ समोकसौ
समाननिवासस्थानावरेपसौ पापाचित्तरहितौ भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेश्च हिंसां मा
कुरुतम् । अद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान्प्रति शिवौ शान्तौ भवतम् । एष मथितोऽग्नि-
राहवनीयाग्नौ प्रविष्टश्चरति । कीदृशः । ऋषीणां मन्त्राणामृत्विजां वा पुत्रः ।
तैरुत्पादितत्वात् । अधिकं राजत इत्यधिराजः । हे मथिताग्ने ते तुभ्यं स्वाहाश-
व्दमुच्चार्य मन्त्रेण जुहोमि । देवानां भागधेयं मिथुया कः, मिथुयाभूतं मा कुरु ।
शिवौ भवतमिति प्रार्थनायाः प्रसक्तिं दर्शयति—

“ अग्निः पुरा भवत्याग्निं मथित्वा प्र हरति तौ संभवन्तौ यजमानमग्निं संभ-
वतो भवतं नः समनसावित्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्तत्वात्तच्छान्त्यै प्रार्थनीयौ । अग्नाय-
ग्निरिति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ प्रहृत्य जुहोति जातयैवास्मा अन्नमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ५] इति ।

समर्धयतीत्यन्वयः ।

उत्तरभाविनोऽपि मन्थनमन्त्रा औत्सुक्येनाऽऽदौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभा-
विन उपाकरणमन्त्रान्व्याचिख्यासुर्विधत्ते—

“ इषे त्वेति वह्निरा दत्त इच्छत इव ह्येष यो यजते ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ६] इति ।

एष यजमानो देवेभ्यो दातुं पशुरूपं हविरिच्छत्येव । तस्मादिष इत्युच्यते ।
पशुसमीपे देवानाह्वयतीति प्लक्षशास्त्रोपवीरित्युच्यते, तदेतद्दर्शयति—

“ उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

हृदयाद्यवयवा देवान्देवप्रजाश्च प्राप्ता इति यद्व्याख्यातं तत्प्रसिद्धमित्याह—

“ उपो देवान्दैवीर्विशः प्रागुरित्याह दैवीर्ह्येता विशः सतीर्देवानुपयन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

यद्वा हृदयादय एव पदार्थत्वेन दैवप्रजा भूत्वा देवान्प्राप्नुवन्ति ।

वह्निशब्दो वाहकवाचीत्यभिप्रेत्य दर्शयति—

“वह्नीरुशिज इत्याहर्त्विजो वै वह्नय उशिजस्तस्मादेवमाह” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अत्र पशुप्रदत्वेन बृहस्पतिप्रार्थनमित्याह—

“बृहस्पते धारया वसूनीत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्व रुन्धे” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

हृदयादीनि स्वादूकर्तुमियमाशीरित्याह—

“हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान्” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मिथुनरूपपशुप्रदत्वेन त्वष्टुः प्रार्थनमित्याह—

“देव त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृद्रूपमेव पशुषु दधाति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

रेवतीशब्दः पशुपर इत्याह—

रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“इपे बर्हिः समादत्त उपेति षष्ठशश्विकाम् ।

उपो पशुमुपाकृत्य ह्यग्नेः शकलसंस्थितिः ॥ १ ॥

वृषात्र दूर्ध्वं संस्थाप्य ह्युर्वारणिमधः क्षिपेत् ।

पुरुत्तरां समादत्त आयुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥

घृते संमन्त्र्य गायेति त्रिभिर्मथ्नाति निक्षिपेत् ।

भव पूर्वानलेऽथाग्नौ होमो मन्त्राश्चतुर्दश” इति ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमीमांसा नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

भवतं नः समनसाविति पङ्क्तिः । अग्नावग्निरिति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरमे
धर्षा मानुषानद्भ्यस्तबौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरु-
रसि स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वद-
तैनः सं ते प्राणो वायुना गच्छताः सं
यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा घृतेनाक्तौ
पशुं त्रायेथाः रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विश-
तोरौ अन्तरिक्ष सजूदेवेन (१) वार्तेनास्य
हविषस्तमना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्याः संपृचः
पाहि नमस्त आतानानर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्या-
मनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणाऽऽपो देवीः
शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवाः ऊर्द्धवः शुद्धा
वयं परिविष्टाः परिविष्टारौ वो भूयास्म (२) ॥

(देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके पशोरुपाकरणं प्राधान्येनोक्तम् । अथोपाकृतस्य विशसनमष्ट-
मेऽनुवाके विधीयते ।

आ दद इति । वौधायनः—“ अथ रशनामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” इति ।

अत्राऽऽम्नात आ दद इति मन्त्रो देवस्य त्वेत्यनेन पूर्यते ।

आपस्तम्बः—“ सावित्रेण रशनामादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिवीयोर्ध्वमुत्कृ-
ष्यर्तस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽ रभ इति दक्षिणेऽर्धशिरसि पाशेनाक्षण्या प्रति-
मुच्य धर्षा मानुषानित्युत्तरतो यूपस्य नियुनाक्ति दक्षिणत एकादाशिनान् ”
इति ।

हे रशने त्वामाददे । हे देवहविः पशो, ऋतस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थं त्वां पाशे-
नावबध्नामि । हे विनियुज्यमानपशो देवत्वप्राप्त्या मानुषानुपद्रवांस्ताडनादीन्ध-
र्षाभिभव ।

विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामा दत्ते प्रसूत्या आश्विनोर्बाहुभ्या-
मित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यतै ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ऋतशब्दार्थप्राह—

“ ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽ रभ इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैन-
मृतेनाऽऽरभते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अवश्यंभावफलोपेतत्वाद्यज्ञस्वरूपं सत्यं, तेन निमित्तेनैनं पशुं बध्नाति ।

बन्धनप्रकारं विधत्ते—

“ अक्षण्या परि हरति वध्यः हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्तये ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अक्षण्या पूर्वोक्तया दक्षिणपादादिशिरोभागपर्यन्तया वक्रया परिहरति
वेष्टयति । लोके तु मांसभाक्षिणो वध्यं पशुं प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखमवस्थाप्य गले
पाशं प्रतिमुञ्चन्ति । अतस्तद्व्यावृत्तये वक्रबन्धनम् ।

विधत्ते—

“ धर्षा मानुषानिति नि युनक्ति धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

नियुनाक्ति निरन्तरं बध्नीयात् । तच्च बन्धनं धृत्यर्थं पलायननिवारणार्थम् ।

अर्द्धा इति । कल्पः—“ अर्द्धयस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति, अपां
पेरुरसीति पाययति, स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदत्तैरामित्युपरिष्ठादधस्ता-
त्सर्वतश्च प्रोक्ष्य ” इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपञ्चविंशसनाभिधानम्)

हे पशो त्वामग्निरोषधीभिश्च प्रोक्षामि । दर्भैरपामुत्पूतत्वादस्त्योषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वम् ।

पातृस्वीकृताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तमित्याह—

“अद्भ्यस्त्वोषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुः” ।

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

पेरुशब्दः पातृवाचीत्याह—

“अपां पेरुरसीत्याहैष सपां पाता यो मेधायाऽऽरभ्यते” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यज्ञार्थमालभ्यमानस्य पशोरित् ऊर्ध्वमुदकप्रानाभावाददानीमेव पातृत्वम् । हे आपो देव्यः स्वात्तं चित्त्वादुभूतमपि सदेवं देवतार्थं हव्यं होतुं योग्यमेनं पशुं स्वदत्तं स्वादुं कुरुत ।

अनेन मन्त्रेण स्वादुता भवतीत्याह—

“स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदत्तैत्रमित्याह स्वदयत्येवैनम्” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते—

“उपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अथ होतारं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमुत्पादयति—

“अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नग्नये समिध्यमानायानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अग्निः समिद्धो भ्रातृव्यानभिभवति ।

अग्निसामिन्धनाय होत्राऽनूच्यमानानामृचां चोदकप्राप्तां पञ्चदशसंख्यामपोद्य सप्तदशसंख्यां विधत्ते—

“सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आश्रावयंत्यादिभिरक्षरैः प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ।

तमेव विधिमनूद्य प्रशंसति—

“सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा

अनु प्र जायन्ते प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति बह्वृचब्राह्मणान्नानादृतूनां पञ्चसंख्या । प्रजाः संवत्सरं गर्भे स्थित्वा पश्चात्प्रजायन्ते ।

अमन्त्रकं प्रथममाधारं विधत्ते—

“ देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधार-
माधारयत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्त्यतूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्यै ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

बहुनियमोपेते^१ सामिधेन्यनुवचने^२ व्यापृता बुद्धिः श्रान्ता सती पश्चात्कर्तव्यं यज्ञं नान्वपश्यत् । ततः प्रजापतिस्तूष्णीमाधारेण मन्त्रविषयव्यापारजन्यं^३ बुद्धेः श्रममपनीतवान् ।

तमेव विधिमनूय प्रशंसति—

“ असुरेषु वै यज्ञ आसीत्तं देवास्तूष्णीं^४ होमेनावृज्जत यतूष्णीमाधारमाधा-
रयति भ्रातृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

असुरा गूढचारिणो भूत्वा देवैरनुष्ठितमवगत्य स्वयमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च श्रुत्यन्तरम्—“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ” इति । तं वृत्तान्तमवगत्य देवा गूढचारिणां समीपे प्रथममाधारममन्त्रकं हुतवन्तः । तं दृष्टवन्तोऽसुराः सहसा गत्वा कृत्स्नं यज्ञं तूष्णीं कृत्वा नाशितवन्तः । तमभिप्रेत्य तं देवास्तूष्णींहोमेनावृज्जतेत्युच्यते ।

त्रयाणां परिधीनां मार्जनं प्रत्येकं तदावृत्तिं च विधत्ते—

“ परिधीन्तसं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्विस्त्रिः सं मार्ष्टि त्र्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसाम-
पहत्यै द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्स-
रमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

परिधिषु पतितस्य भस्मादेरपनयनेन ते शुद्धा भवन्ति । तिस्र आवृत्तयो यस्यासौ त्र्यावृत् । त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु तत्प्रसिद्धम् । त्र्यावृत्त्या तदादरं दृष्ट्वा रक्षसां भयातिशयो भवति । त्रिषु परिधिषु नव संमार्जनान्युक्तानि ।

१ ख. °पेतसा° । २ ख. °नेन श्रान्ताः सन्तः प° । ३ ख. °इयन् । त° । ४ ख. °जन्यवृ° ।

५ ख. हुत्वा ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

अत्रानुकैस्त्रिभिर्वह्निसंमार्जनैः सह द्वादशसंपत्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे श्रूयते—

“ परिधीन्तसंमार्ष्टि पुनात्येवैनान्निर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभिजयति त्रिर्दक्षिणाध्यं त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभिजयति त्रिरुत्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभिजयति त्रिरुपवाजयति त्रयो वै देवल्लोका देवल्लोकानेवाभिजयति द्वादश संपद्यन्ते ” इति ।

तया संख्यया संवत्सरदेवतां तोषयति । किंचास्य यजमानस्य स्वर्गप्रापणाय तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे समानयति ।

पूर्वं सौवाचारो विहितः । अथ स्नुच्याचारं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आधारस्य होमेषु प्रथमभावित्वेन शिरोरूपत्वम् । यद्यपि पशोरिष्टिविकृति-त्वादेवाऽऽधारद्वयं प्राप्नोति तथाऽपि तद्विकृतित्वमेव निश्चेतुं तदीयलिङ्गत्वेनात्र पुनर्विहितम् ।

सं त इति । कल्पः—“ स्नुच्यमाधार्यं प्रत्याक्रम्य जुह्वा पशुं समनक्ति सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि, सं यज्ञैरङ्गनीत्यंसोच्चलयोः, सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्याम् ” इति ।

उच्चलशब्देन ककुदुच्यते । हे पशो ते तव प्राणो वायुना संगच्छताम् । ह्य-याद्यङ्गानि यज्ञत्रैर्यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम् ।

स्नुचाऽऽधारशेषेण पञ्चञ्जनं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्यं पशुं समन-क्त्वात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आत्मा ग्रीवाया अधोवर्तिदेहः ।

प्राणस्य बाह्यवायुसंगमो युक्त इत्याह—

“ सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अस्य यज्ञस्य फलेन वायुना यजमानो युज्यत इत्येतमर्थमन्त्यमन्त्रे दर्शयति—

“ सं यजनैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवाऽऽस्याशिषं गम-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मध्यममन्त्रेण हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैर्वीजयतीत्येतावदुक्तम् ।

पूर्वं शिरस्यञ्जनं विहितम् । इदानीं ककुदि श्रोण्यां चाञ्जनं विधत्ते । अथ-
वा पूर्वविधेः साधारणत्वात्तमेवानूद्य प्रशंसति—

“ विध्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरिष्ठात्पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नाव द्यन्ति
यदुपरिष्ठात्पशुः समनक्ति मेध्यमेवैनं करोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
७] इति ।

त्वष्टुः पुत्रो विध्वरूपः पशुमभि प्राप्योपरिष्ठात्पृष्ठभागे वमनमकरोत् । तस्मा-
द्याज्ञिका हृदयादिवदुपरिभागान्नावद्यन्ति । तं भागमञ्जनेन शुद्धं करोति ।

विधत्ते—

“ ऋत्विजो वृणीते छन्दाः स्येव वृणीते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
७] इति ।

वक्ष्यमाणसंख्यासाम्यादृत्विजां छन्दस्त्वम् ।

सप्तत्वसंख्यां विधत्ते—

“सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाः स्युभयस्यावरु-
द्धयै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

होताऽऽग्नीध्रोऽध्वर्युर्मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेति [सप्तर्त्विजः] ।
सप्तग्राम्यादिकं व्याख्यातम् ।

चोदकप्राप्तेषु प्रयाजेषु संख्यां विधत्ते—

“ एकादश प्रयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव
पशुस्तं प्र यजति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

प्राणशब्देन तदाधारभूतानि च्छिद्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरासि सप्त, अधस्ताद्
द्वे, नाभिर्दशमी । आत्मा देहः । अत एकादशसंख्यया कृत्स्नं पशुं प्रयजति ।

अन्तिमप्रयाजस्य कालान्तरं विधत्ते—

“वषामेकः परि शय आत्मैवाऽऽत्मानं परि शये” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

वषां परि वषाहोमसमीपे शये शेते तस्मिन्काले यजेदित्यर्थः । चरमः प्रयाजो
देहत्वेन निरूपितत्वात्पशोरात्मा, वषाऽपि मुख्यावयवत्वादात्माऽतस्तयोः सामीप्यं
युक्तम् ।

प्रपा० ३ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । ३५३

(उपाकुताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

घृतेनेति । कल्पः—“ जुह्वा स्वरुस्वधिती अनक्ति, द्विः स्वरुं सकृत्स्वधि-
तेरन्यतरां धारां स्वरुमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथा-
मिति शिरसि ” इति ।

हे स्वरुस्वधिती इति संबोधनीयम् ।

स्वरुस्वधितिघृतानामुपयोगं दर्शयति—

“ वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमम-
घ्नन्घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामित्याह वज्रेणैवैनं वशे कृत्वाऽऽ लभते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

त्रिविधेन वज्रेणैनं पशुं वशीकृत्य मारयति ।

विधत्ते—

“ पर्याग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्धं हि तद्यद्धुतस्य स्कन्द-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अत्र प्रकारः सूत्रेऽभिहितः—“ आहवनीयादुल्मुकमादायाऽऽग्नीध्रः परिवाज-
यति कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्याग्निं करोति पशुं यूपमाहवनीयं शामित्रदेशं
चात्वालमाज्यानि चेत्येके ” इति । तेन पर्याग्निकरणेनैनं पशुं सर्वमपि हुतमेव
करोति । तद्धुतत्वं स्कन्दनदोषराहित्याय भवति । होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि तद्दोषो
न भवति ।

आवृत्तिं विधत्ते—

“ त्रिः पर्याग्निं करोति व्यावृद्धिं यज्ञोऽथो रक्षतामपहत्यै ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ८] इति ।

रेवतीरिति । कल्पः—“ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेति वपाश्रपणीभ्यां
पशुमन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानश्च ” इति ।

हे रेवतीर्धनवन्तः पश्ववयवा यजमानं प्रति प्रियधारिण्यो भवत, हविष्ट्वेन
यज्ञमाविशत ।

अत्र विचारं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्ऽर्नान्वारभ्यां इति ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रथमपक्षे दोषमाह—

“ मृत्यवे वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमानः स्यात् ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह—

“ अथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत्पशुरिति यन्वान्वार-
भेत सुवर्गाल्लोकाद्यजमानो हीयेत ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते—

“ वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धम् ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

याभ्यां दारुमयीभ्यां वपा पच्यते ते वपाश्रपण्यौ ।

प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ उप प्रेण्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेपितं हि कर्म क्रियते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

हे होतर्देवेभ्यो वपादीनि हव्यानि कर्तुमुपप्रेण्य पशुसमीपे शमितृन्प्रेरय ।
लोके हि प्रभुणा प्रेषितं कर्म सहसा क्रियते ।

मन्त्रस्तु स्पष्टार्थ इत्याह—

“ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेत्याह यथायजुरेवैनत् ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ८] इति ।

कल्पः—“ आहवनीयादुत्सुकमादायाऽऽग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं
नयत्युरो अन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोत्कराबुद्ध्यं पशुं नयति ” इति ।

मन्त्रस्त्वेवमाप्नातः—

उर इति । अत्रान्तरिक्षशब्देन पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियस-
मुदाय उपलक्ष्यते । हे उरो अन्तरिक्ष विस्तीर्णेन्द्रियसमुदायास्य पशोराभिमानि-
देवेन वातेन प्राणवायुना त्मना जीवात्मना च सज्जः सह हविषो यज हविर्देहि ।
किंचास्य पशोस्तनुवा भविष्यता देवशरीरेण संभव संयुज्यस्व । हे वर्षीयोऽ-
तिविस्तीर्णेन्द्रियसमुदाय वर्षीयस्यतिविस्तीर्णे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः स्थापय ।
मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

उल्मुकेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अभिपर्याग्निकृते देश उल्मुकं निदधाति स
शामित्रस्तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः पाहीति बर्हिर्-
पास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत् ” इति ।

हे बर्हिर्भूसंपर्कात्पालय ।

विधत्ते—

“ पृथिव्याः संपृचः पाहीति बर्हिर्पास्यत्यस्कन्दायास्कन् २ हि तद्यद्बर्हिषि
स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पशुसंबन्धि यदङ्गं बर्हिषि स्कन्देत्तद्भूमावपतनादस्कन्मेव । अथ कथंचिदधः
पतितेऽप्येनं बर्हिषदमेव करोति ।

विधत्ते—

“ पराडा वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव तन्निहनुत आत्मनोऽ-
नात्रस्काय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अध्वर्युर्मर्यामाणं पशुमदृष्ट्वा ततः पराङ्मुखः प्रत्यावर्तते । तेन पशुभ्यो निह-
नुते पशुं न मारयामीत्येवमपलपति । स चापलापः स्वस्य दोषाभावाय भवति ।

वेदनं प्रशंसति—

“ गच्छति श्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ८] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ प्रत्यक्शिरसमुदीचीनपादममायुं रुण्वन्तं संज्ञपेयेत्युक्त्वा परा-
डावर्ततेऽध्वर्युः ” इति ।

नम इति । कल्पः—“ ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयाति नमस्त आतानेति
पत्न्यादित्यमुपतिष्ठते ” इति ।

आ समन्तात्तानो व्याप्तिर्यस्य सूर्यरश्मेः स आतानः ।

एतदेव दर्शयति—

“ पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदि-
त्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ८] इति ।

(उपाकृताग्रीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

पश्चात्प्रतीच्यां दिशि निर्मिता शाला लोको निवासस्थानं यस्याः सा पश्चा-
ल्लोका । तादृशी यदा प्राचीं गच्छति तदानीमाभिमुख्येन सूर्यरश्मिर्भवतीति त-
न्मस्कारो युक्तः ।

अनर्वेति । बौधायनः—“ अथैनामन्तरेण चात्वाल्लोत्करावुदगुपानिष्क्रमय्य
प्राचीमुदानयन्वाचयत्यनर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणे-
त्यागतामध्वर्युरप्सु वाचयत्यापो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवाः ऊर्द्ध्वं शु-
द्धा वयं परिवेष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्मेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येक आपो
देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले पत्न्यपोऽवमृशति ” इति ।

हे पत्नि त्वमनर्वा शत्रुरहिता सती घृतप्रवाहमनु प्रजया सह धनपुष्ट्या च
सह प्रयाहि । घृतस्य कुल्यामित्यनेन सर्ववस्तुसंपूर्णं स्थानमुपलक्ष्यते । हे आपो
देव्यो यूयं देवानूर्द्ध्वं यागप्रदेशे प्रापयत । कीदृश्यो यूयम् । शुद्धायुवः शु-
द्धिमस्मदीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । यूयं तु स्वत एव शुद्धाः । वयमपि यु-
ष्माभिः परिवेष्टिताः शुद्धाः सन्तो युष्माकं परिवेष्टारो भूयास्म ।

एतौ मन्त्रौ व्याचष्टे—

“ अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुच्यै घृतस्य कुल्यामनु
सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव
इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आ ददे रज्जुमादाय ऋत बध्नाति तं पशुम् ।

धर्ष यूपे नियुङ्क्तेऽद्भ्यः प्रोक्ष्यापां पाययेदपः ॥ १ ॥

स्वात्तं सर्वत्र संप्रोक्ष्य सं ते मूर्ध्नि समञ्जनम् ।

सं यांसयोः सं य पश्चाद्घृते सस्वरुशस्तके ॥ २ ॥

रेव श्रपण्युपस्पर्श उरो उत्तरतो नयेत् ।

पृथि बर्हिर्वस्थाप्य नमः पत्नी रविं भजेत् ।

अन पत्नीं नयेदापः स्पृश(शे)न्मन्त्रास्तु षोडश ॥ ३ ॥” इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ” इति ।

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ सं ते प्राणो वायुना गच्छतां सं यज्ञैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा ” इति ।

अयमर्थः—भोः पशो तव प्राणवायुर्वायुना संगच्छतां, तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्तां, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात्प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्ववद्बुद्धिस्थित्वेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानां सद्भावेन क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिधिलोपाज्ञास्त्यनुषङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ न पंशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः ” इति ।

अग्नीषोमीयपशवैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गभावादिति चेन्नैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम् । स्रुच्यमाधार्य जुह्वा पशुमनकीत्याघाराञ्जने लिङ्गान्तरे । आलम्भो लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिको विध्यन्तः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यम् ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निमः ।

अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमशक्तिः ।

प्रयाजान्ते ह्यनु(तृ)याजादिके चैतौ समूहके ” इति ।

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ” इति । प्रकृतौ हविष्यानादिने पश्चात्प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यास्तादिने पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पश्चादपकृत्यन्ते । तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते—“ आग्निमारुता-दूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति ” इति । तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्यो-त्कर्षः । तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्या-पकर्षः स्यात्तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाचारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षाद-त्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सत्यावारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्येत । एवमनुयाजमात्र उक्तकृष्टे तत ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवा-कशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात्प्रधानसंनिधिने विनश्यति । तस्मात्प्रयाजमात्रस्यापक-र्षोऽनुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य क्लृप्तत्वात्स-क्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद्व्युत्क्रमे सति पूर्वेण पदार्थेनोत्तरपदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात्प्रयाजान्तस्य कर्मसमूहस्यापकर्षः, अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

संख्यावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वल्पेण न सिध्यति ।

संख्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभविष्यति ” इति ।

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ एकादश प्रयाजान्यजति ” इति ।

तत्र चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य संख्यागुणे विहिते सति श्रुतिप्रधानं गुणस्याभ्यु-पेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—न ऐकैकस्य प्रयाजस्य स्वल्पमात्रमुपजीव्येयमेकादश-त्वसंख्या संपादयितुं शक्या । नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वल्पे साऽस्ति । तस्मात्प्रयोगद्वारा सा संपादनया । प्रयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान्दिरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे नष्टदावर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या संपद्यते ।

प्रपा० ३ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।
(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

३९९

अथ छन्दः ।

उरो अन्तरिक्षेति त्रिष्टुप् । आपो देवीः शुद्धायुव इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

